

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
Національний заповідник "Софія Київська"

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

**Частина III:
Центральна нава**

КИЇВ 2011

УДК 75.052(477-25)“10/17”
ББК 85.14(4 Укр-2К)
К67

Корнієнко В.В.

К67 Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К.: Горобець, 2010 – .
ISBN 978-966-2377-01-9

Ч. 3: Центральна нава – К.: Горобець, 2011. – 400 с.: іл.
ISBN 978-966-2377-13-2

До третьої частини “Корпусу графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)” увійшли виявлені в центральній наві Софійського собору 606 стародавніх написів та малюнків, які публікуються з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Другу частину книги складають коментарі та дослідження наявного корпусу графіті, присвячені їх інтерпретації. До книги додаються таблиці фотографій та прорисовок кожного напису чи малюнка.

УДК 75.052(477-25)“10/17”
ББК 85.14(4 Укр-2К)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Василь Гринархович Ульяновський**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 5 від 09.12.2010)

Затверджено до друку Вченою радою Національного заповідника „Софія Київська” (протокол № 1 від 23.02.2011)

ISBN 978-966-2377-01-9
ISBN 978-966-2377-13-2 (Ч. 2)

© В.В. Корнієнко, 2011
© Національний заповідник
“Софія Київська”, 2011

ПЕРЕДМОВА

Книга є третьою частиною задуманого нами багатотомного „Корпусу графіті Софії Київської”, що має на меті введення в науковий обіг всього обсягу епіграфічних пам'яток собору XI – початку XVIII ст. До книги включені 606 стародавніх графіті з центральної нави.

За прийнятою нами номенклатурою термін „графіті” не відмінюється, хоча нам добре відоме вживання у науковій літературі терміну „графіто” для позначення одного напису чи малюнку. Однак в сучасній українській мові термін „графіті”, що позначає написи та малюнки, які видряпані не на основному матеріалі для письма не має відмінку однини, а терміном „графіто” чи „сграфіто” позначається спосіб двоколірної декоративної обробки керамічних виробів вискоблюванням у певних місцях кольорового лицьовального шару, яким спочатку була вкрита поверхня виробу, спосіб декоративного оздоблення стін продряпуванням шарів штукатурки або ж сам художній твір, виконаний таким способом [Великий тлумачний словник 2005, с. 260, 1301; Новий словник 2008, с. 170, 547]. Терміни „напис” та „запис” по відношенню до графіті вживаються нами як синоніми.

Дослідження графіті здійснюється нами під керівництвом та за участю завідувачої відділом науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська” доктором історичних наук, професором Н. Нікітенко. Вивчення написів XVI – XVII ст. проходить за участю провідного наукового співробітника названого відділу, кандидата історичних наук Н. Сінкевич, а грекомовних записів XI – XIII ст. – аспіранта Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України Д. Гордієнка.

Під час робіт ми спираємось на напрацьовану С. Висоцьким та дещо вдосконалену нами методику, що передбачає їх фотографування при бічному освітленні, друк фотографії та виконання прорисовки контурів прорізів при обов'язковому натурному дослідженні напису та малюнку. Необхідність вивчення саме оригіналу, а не фотографії (чи кількох фотографій) графіті обумовлена необхідністю врахування кількох факторів, які ми розглянемо нижче.

В технологічному аспекті виконання графіті відбувається шляхом викришування гострим твердим предметом часточок тиньку. Інструментами для цього слугували голки, писала або інші, близькі до них інструменти, що мають конічні вістря (шила, шпильки), ножі [Висоцький 1976, с. 139]. Аби встановити, з якими труднощами зіштовхувався автор, видряпуючи на стіні напис чи малюнок, слід з'ясувати, що собою являє поверхня для їх нанесення.

Дослідження структури фрескового тиньку було здійснене ще в 1970-х рр. [Стріленко 1975, с. 195-201]. Встановлено, що він є вапняним тістом, до якого додавались різні види мінеральних та органічних наповнювачів. Відповідно до їх вмісту було виділено три групи фрескових розчинів. Серед мінералогічних домішок до вапняного тіста в розчинах першої та другої груп, які слугували основою майже під всі фрески собору, одним з основних компонентів були дрібні гострокутні шматочки шлаків від виробництва смальти, меншою мірою – шматочки цем'янки та зерен кварцу (піску). Значно менше застосовувався вапняний розчин без наповнювача, який має білий колір, чим нагадує крейду; він відзначається низькою міцністю. Серед органічних наповнювачів у вапняному тісті першого типу зустрічаються залишки зотлілої соломи та шматочки деревного вугілля. Відтак, структура фрескового розчину пориста, прорізна численними капілярами та каналцями, з органічними та мінеральними вкрапленнями. Густота таких вкраплень не є сталою, місцями вони трапляються частіше. Поверхня фрески не відзначається ідеальною рівністю, доволі часто спостерігається рельєф тиньку, а також стики штукатурки, коли один тонкий шар тиньку заходив на інший. Окрім того, як слушно зауважив С. Висоцький, суттєвим фактором, від якого за-

лежала твердість фрескового тиньку, була його вологість [Высоцкий 1976, с. 138-139]. В холодні пори року на стінах собору конденсувалась волога, яка проникала через пори до тиньку, пом'якшуючи його. Відповідно, в теплу пору року тиньк віддавав вологу, ставав більш твердим, а, отже, і більш крихким. Відтак, матеріал, на якому виконувалось графіті, відзначався рельєфністю, неоднорідною структурою та щільністю. Яким чином ці його властивості впливали на структуру складових написів та малюнків, виконаних різними інструментами?

Голки. Виконані цим інструментом прорізи графіті неглибокі, вони проникають не глибше верхнього фарбового шару фрески. Тонке вістря за умови підвищеної вологості тиньку дозволяло не викришувати його, а знімати верхній шар плавно у вигляді стружки. Вкраплення мінеральних або органічних домішок не слугували суттєвою перешкодою: в першому випадку вістря голки їх оминало, в другому проходило по поверхні соломки або шматочку вугілля. Завдяки цьому авторові графіті вдавалось виконати правильні форми літер, так що створюється враження, ніби вони виконані по сирому, тільки-но покладеному тиньку. Втім, не округла а конічна форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виконане по вже затвердлій штукатурці. За умови виконання написів чи малюнків по сухому не зволоженому тиньку, його часточки викришуються, мінеральні та органічні вкраплення створюють суттєві перешкоди. Тверді мінеральні домішки зумовлюють зрив інструменту, наслідком чого є розірваність ліній; органічні домішки призводять до викришування більшої кількості тиньку, тому в цих місцях прорізи також можуть здаватись розірваними. За таких умов складно досягти правильних форм написання літер, зокрема, округлих елементів, які стають ламаними. Приклад потрапляння органічної домішки під вістря голки можемо бачити в написі № 723 [Корнієнко 2010, с. 132. табл. IV, 4] при виконанні літери **В** (третья зліва у нижньому рядку) фрагмент соломи викришився, тому автор змушений був виконати її вдруге поруч. Однак при цьому всередині вибою залишилися сліди від голки, які дозволяють відновити форму і цієї літери, що й показано на прорисовці. Розгледіти їх без звернення до оригіналу абсолютно неможливо.

Ніж. Гостре пласке лезо проникає доволі глибоко у шар тиньку, особливо в середній частині прорізів. Вкраплення твердих мінеральних домішок у разі їх потрапляння під лезо призводять до викришування тиньку в разі сильного тиску на інструмент або ж до зміни напрямку лінії в разі слабкого тиску; органічні домішки найчастіше викришуються разом з оточуючими фрагментами тиньку. В разі підвищеної вологості ці явища виявляються слабше, аніж в разі виконання написів по сухому тиньку. Порожнини можуть призводити до зриву різця, тобто, лезо завертає у бік меншого супротиву, особливо, коли напрямок його руху та розташування капіляра чи прорізу іншого запису співпадають. На форму прорізів впливає рельєфність поверхні фрески, адже це також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Окрім того, будь-який поворот леза ножа призводить до випадіння значних шматків тиньку, тому при виконанні написів цим інструментом перевага надається не округлим, а прямим лініям.

Писала або інші подібні інструменти. Слід зазначити, що більшість графіті Софії Київської виконувались саме цими інструментами. Процес та проблеми при виконанні написів подібні до видряпування ножем. Гостре конічне лезо сильно заглиблюється в тиньк. Форма леза дозволяє виконувати практично однакової товщини прорізи, в тому числі й плавні заокруглені лінії. Втім, вкраплення твердих мінеральних домішок так само призводять до викришування тиньку чи зміни напрямку лінії, а органічні домішки найчастіше випадають разом з оточуючими фрагментами тиньку. Рельєфність поверхні фрески також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Для прикладу можемо навести запис № 2187 на фресці з образом св. Пантелеймона, що складається лише з одного імені **Ана** 'Анна': під час видряпування літер **Н** та другої

А рука авторки зісковзнула, внаслідок чого в першій виникла надто висока діагональна перемичка і літера набула схожості з П, а в другій спинка не зімкнулась з петлею [Нікітенко, Корнієнко 2010б, с. 95-97, рис. 3].

Отже, виконання графіті вимагало від автора докладання деяких фізичних зусиль та певних навичок. Форма прорізів залежала як від леза, котрим вони видряпувались, так і від структури фрескового тиньку в місці їх виконання. По суті, сам тиньк часто веде рукою автора напису та малюнка, тому доволі важливо звертати увагу на напрямок руху прорізу, адже нерідко він може співпадати з природними порожнинами, наприклад, гніздами від згнилої соломи. Тому на цей фактор слід зважати під час прочитання напису в плані визначення тої чи іншої літери, адже нерідко розірваність прорізів може надавати їй зовсім іншого вигляду. Так само слід враховувати техніку виконання напису під час виділення палеографічних ознак для датування графіті, адже деякі з них, наприклад, розімкнуті петлі, петлі з заломом, видовжені лінії тощо можуть бути обумовлені не стільки традиціями написання таких форм літер в певний проміжок часу, скільки труднощами для автора їх виконання по фресковому тиньку. До того ж нерідко, за умови відсутності в автора необхідних навичок роботи з видряпування записів, рядки виходили нерівні, літери в них мали різний нахил та розміри. Часто спостерігається зростання їхніх розмірів, нерідко перші літери тексту в кілька разів менші за останні. А в деяких записах окремі літери мають збільшені розміри. Ці явища обумовлені тим, що на великих літерах меншою мірою позначаються згадані вище недоліки структури тиньку, оскільки такі літери легше видряпувати. Як приклади подібних текстів можемо навести графіті № 132 на південних хорах Софії [Высоцкий 1976, с. 306-307, табл. XXXVIII, XXXIX].

Втім, на вигляд софійських графіті впливають й інші фактори. Не слід забувати, що написи та малюнки, що виникли у певний проміжок часу, не залишались „застиглими”, а зазнавали змін спільно з матеріалом, на якому вони виконані. Тобто, історія графіті невіддільна від долі фресок, на яких вони видряпані. А софійські фрески за майже тисячоліття свого існування зазнали чимало випробувань, що не могло не позначитись на загальному вигляді написів та малюнків. За напрямком впливу можемо розділити їх на природні та антропогенні.

Природні чинники. Слід враховувати сезонні коливання температурно-вологісного режиму в приміщенні Софійського собору, внаслідок яких фресковий тиньк вивітрювався, тобто, повільно руйнувався. Дрібні каналці та капіляри слугували тими порожнинами, в яких накопичувалась волога, що взимку замерзала, розширюючись та спричиняючи руйнування тиньку довкола себе. Не можна не зважати і на можливі фактори затікання, що викликали значні за обсягами вивали первісного тиньку. Оскільки прорізи порушували структуру тиньку, вивітрювання спричиняло поступове згладжування прорізів. Позаяк інтенсивність цього процесу напряму залежить від коливань температури та рівня вологості, цілком природно, що найперше осипанню піддавались верхні частини каналів прорізів біля самої поверхні тиньку. В таких випадках можемо також спостерігати випадіння доволі значних за обсягами фрагментів тиньку, коли, наприклад, біля самого краю прорізу знаходилося мінеральне або органічне вкращення, яке поступово випадало, візуально змінюючи форму елемента літери. Наприклад, округла петля набувала вигляду петлі з заломом. Встановити її істинну форму можливо лише в тому випадку, коли вдається простежити напрямок руху леза. Або ж руйнувалась капсула навколо згнилої соломи, і якщо це ставалося в місці розташування напису, він міг отримати візуальний „псевдопроріз”. Визначити його випадковий характер можливо лише під час дослідження оригіналу графіті за умови ретельного вивчення структури каналу, фотографія такої можливості не дає.

Антропогенні чинники. Більших видозмін фрески зазнавали від різноманітних факторів антропогенного впливу. Тиньк зазнавав механічних пошко-

джень випадкового характеру: подряпин, різних вибоїв, затирань тощо. Нерідко написи намагались знищити свідомо, зокрема, церковні цензори закреслювали або зтирали тексти. Інколи одні тексти виконувались по інших, причому в цьому випадку лезо різця зісковзувало у прорізи попереднього напису, йдучи шляхом найменшого супротиву.

Значно вплинули на стан збереженості графіті часи певного занепаду та відновлювальні роботи в соборі. Відомо, що в XVII ст. фрески частково поновлювались, а наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стіни собору були потиньковані, після чого впродовж майже усього XVIII ст. заново розписані. В середині XIX ст., після того, як на стінах храму було виявлено давньоруські фрески, живопис XVIII ст. був знятий. Причому пізніший тиньк зішкрібали, тому природно, що фрагменти тиньку, які мали погане зчеплення зі стіною, відпадали. По завершенню цих робіт фреска була поновлена олійною фарбою, а перед тим промазувалась гарячою оліфою. У XX ст. олійний живопис попереднього століття був знятий реставраторами. Перед реставраторами не ставилось спеціального завдання розчистки прорізів графіті, це відбувалось не системно, а вибірково.

Отже, під час дослідження софійських графіті слід враховувати велику кількість різноманітних аспектів, що впливають на форму прорізів та їх загальний вигляд. А виявити їх можливо лише під час натурного дослідження, а не в кабінетних умовах. Саме тому ми виготовляємо прорисовки безпосередньо в соборі, адже в такому разі вони відзначаються більш високим ступенем відповідності оригіналові графіті.

В першому розділі монографії всі розташовані на одній фресці написи та малюнки подаються окремим підрозділом, на початку якого наводиться загальний опис фрески, який включає інформацію щодо її розташування в межах архітектурного об'єму храму, критерії визначення образів святих та зображення, стан збереження стародавнього тиньку, кількість та номери наявних графіті. Далі наводимо опис кожної епіграфічної пам'ятки.

Структурно опис графіті складається з кількох пунктів: порядковий номер, історіографія, прочитання напису або опис малюнка, реконструкція тексту та переклад, датування, категорія.

Номер надається кожному графіті, він відображає порядок дослідження та складання облікової картки. За необхідності, надані напису чи малюнку номери можуть отримувати додаткові позначення, наприклад, № 1, № 1а, № 1б тощо.

В історіографічній частині вказується, ким був опублікований напис чи малюнок, хто з дослідників коригував його прочитання чи опис, аналізуються спірні моменти в плані прочитання чи реконструкції тексту.

В частині прочитання напису текст наводиться в тому вигляді, в якому він зберігся на фресці, з показом втрачених складових, які передаються знаком „-“. Проте, враховуючи той факт, що не завжди ми можемо впевнено встановити скільки втрачено літер, то кількість знаків „-“ не завжди може відповідати реальній кількості відсутніх літер. Стосовно малюнків, то ми наводимо їх стислий опис.

Під час наведення реконструкції наявного тексту запису нами використовуються чотири види дужок: [ ], ( ), / /, { }. У квадратних вказуються знищені через пошкодження тиньку літери, у круглих – пропущені авторами написів навмисно під час скорочення слів або ненавмисно помилково, у скісних – випадкові подвоєння літер, у фігурних – реконструйовані за змістом частини та закінчення слів у незавершених написах. Побудові реконструкції тексту передують аналіз чітко ідентифікованих літер та тих, визначення яких не повністю впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту.

Кожен напис обов'язково супроводжується перекладом сучасною українською мовою. Всі умовні позначення втрачених чи пропущених літер при перекладі не передаються.

Наступним моментом опису графіті є встановлення вірогідних хронологічних меж появи напису або малюнка. При цьому ми спираємось, по можливості, на декілька критеріїв.

Вивчення форми каналів прорізів дозволяє в більшості визначити три різні часові етапи виконання графіті: друге десятиліття XI ст., друга чверть XI – кінець XVI ст., кінець XVI – кінець XVII ст. [докл. див.: Корнієнко 2010, с. 7].

Певну допомогу може надати вивчення стратиграфії розташування графіті, коли вдається встановити передування одного запису чи малюнка іншому, що дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу його появи. Втім, застосування цього критерію буде продуктивним лише тоді, коли встановлений відносно точний проміжок часу появи хоча б одного з записів.

Відтак, наразі найбільш точним критерієм, якщо, звісно, у тексті напису не вказане пряме датування, виступає палеографічний аналіз його складових. У цьому відношенні для датування давньоруських графіті ми спираємось на результати дослідження А. Залізняка корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Залізняк 2000] та Б. Рибаківим датованих епіграфічних пам'яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964]. На сьогоднішній день напрацювання А. Залізняка цілком прийнятні для застосування при визначенні часу появи графіті Софії Київської [Залізняк 2004, с. 237-239]. Однак вивчення епіграфічних пам'яток Софійського собору дозволило встановити факт „омолодження” окремих палеографічних ознак порівняно з новгородськими матеріалами [Корнієнко 2008, с. 239, Корнієнко 2009], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Тож, для уточнення часу появи тих чи інших форм написання літер в південноруській епіграфіці ми також залуцаємо зібрані Я. Запаском описи рукописних книг XI – XVII ст., де автор наводить фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], аналізуємо форми написання літер у легендах на монетах початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спаский 1983], а також спираємось на власні спостереження над особливостями палеографії софійських датованих графіті. Наразі ж більшість давньоруських написів датується на підставі даних А. Залізняка з урахуванням хронологічних відмінностей написання деяких літер в південноруській епіграфіці, що спеціально не оговорюється. Палеографічні матриці датування не наводяться, ми обмежуємось описом найбільш важливих для визначення хронології записів палеографічних ознак. Для встановлення часу виконання пізніших написів застосовуються роботи Є. Карського [Карский 1928] та Л. Черепніна [Черепнин 1956], виконані В. Панашенко порівняльні таблиці зразків скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панашенко 1974].

Окрім того, ще одним застосовуваним критерієм датування графіті є типологічний аналіз, наразі більш надійний для датування глаголичних написів (друга чверть XI – кінець XIII ст. [Медынцева 1978, с. 30; Столярова 1998, с. 56-69]), грекомовних (друга чверть XI – кінець XIII ст. [Евдокимова 2008а, с. 23]), латиничних (остання чверть XVI – кінець XVII ст. [Сінкевич, Корнієнко 2009]). За типологічним методом датується більшість записів обчислення кількості проведених поминальних служб (друга чверть XI – кінець XIV ст. [Корнієнко 2010, с. 384-385]).

В останньому пункті опису під назвою „категорія” вказується, до якої групи віднесене графіті. Назвам категорій відповідають назви підрозділів другого розділу, в якому ми намагаємось визначити вірогідні мотиваційні чинники появи графіті, аналізуємо закладену в них історичну інформацію, а також прагнемо встановити можливий змістовний контекст того чи іншого малюнка. В цьому розділі тексти наводяться без дужок, якими ми позначаємо втрачені чи пропущені літери.

До складу книги включені плани Софійського собору з вказівкою місць розташування графіті, додаток у вигляді таблиці їх площинних координат, а також вказівник слів, що зустрічаються у текстах.

Розділ I

ГРАФІТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАВИ

I.1. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-західному куті західного компартимента (табл. II, 1). Від стародавнього тиньку збереглась невелика ділянка в середній частині фрески, вона вкрита численними вибоями та подряпинами, слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено три графіті, які отримали номери від 1517-го по 1519-й (табл. II, 2).

Графіті № 1517 (табл. III, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, слабо розчищена від пізнішої олійної фарби, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

-----ЦЄ--М--
--ОУГакшкС----

Під літерою **ш** нижнього рядка помітна вертикальна риска, що робить її схожою на **ц**; проте ця риска не змикається з платформою, тому ми наполягаємо на першому варіанті її ідентифікації.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

... [Б](огороди)це [по]м[ози ... своєм]оу Гакшк ...

Богородице, поможи ... своєму Якші ...

Датування. За формою написання літери **ц** зі зміщеним праворуч хвостом графіті варто датувати третьою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1518 (табл. III, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, прорізи літер повністю закриті шпаклівкою. В середньому рядку простежується літера **Є**, в нижньому – диграф **ОУ**. Найбільш ймовірною буде реконструкція збереженого тексту як слова [сво]є[м]оу 'своєму'.

Датування. Форма написання диграфа **оу** зі зменшеним **о** дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – першої чверті XV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати початок XIII ст. відповідно до типовості поширення такої форми написання літери.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1519 (табл. III, 3)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений, прорізи літер закриті шпаклівкою та слабо розчищений від фарби XIX ст.:

Г-пом-----
БОУСВОКМОУ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)[и] пом[ози ра]БОУ свокмоу.

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання в з високою петлею та „очного” о графіті найвірогідніше датувати в межах початку XIII – середини XV ст.

Категорія: молитовний напис.

І.2. Фреска з зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-західному куті західного компартимента (табл. II, 1). Від первісного тиньку залишилась невелика ділянка в середній частині фрески, вона щільно вкрита вибоями, місцями слабо розчищена від пізнішої фарби та шпаклівки. На фресці виявлено два графіті, № 1520 та № 1521 (табл. II, 2).

Графіті № 1520 (табл. IV, 1)

Початок та закінчення дворядкового напису знищені вибоями, збереглась лише його середня частина:

- εβoη - - -
- ευ - - - - -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст найвірогідніше реконструювати наступним чином:

[Κ](υρι)ε βoη[θη] ... Ευ{γεvιος}.

Κύριε βοήθει ... Ευγένιος.

Господи, допоможи ... Євгенію.

Датування. За типологічним методом найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1521 (табл. IV, 2)

На поверхні фрески простежується літера **И**, поставлена під хвилясте титло. Перша літера не збереглась, тиньк на її місці дуже пошкоджений дрібними вибоями. З відновленням втрачених фрагментів текст може бути реконструйований як слово-звернення [Γ](oспoд)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

І.3. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті західного компартимента на південній грані західної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість стародавнього тиньку відносно добра, втрачена лише невелика смуга в нижній частині фрески. Поверхня стіни вкрита дрібними вибоями та шпаківками олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено одинадцять графіті, які одержали порядкові номери від 1522-го по 1532-й (табл. II, 2).

Графіті № 1522 (табл. V, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, що нині зашпакльовані. На початку верхнього рядка читаються літери **ΠΟ**, за ними простежуються літери **Ϝ** та **Ϙ** (втім, не виключена їх ідентифікація як однієї літери **Ю**), далі – **ΤΓΡΑ**. В нижньому рядку простежується лише невеликий фрагмент літери, можливо, **Ϙ**.

Датування. За формою написання **α** з округлою петлею та широкою о напис можна датувати серединою XII – серединою XV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1523 (табл. V, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте в цілому всі три його складові можуть бути прочитані як дієслово **єси** 'є'. Тиньк обабіч слова пошкоджений, тож не виключено, що слово є фрагментом більшого за обсягом тексту.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1524 (табл. V, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, ідентифікуються лише окремі літери: **Р** на початку рядка, **А** та **И** наприкінці.

Датування. За формою написання літери **и** з діагональною перемичкою графіті може бути датоване в межах середини XIV – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1525 (табл. VI, 1)

На фресці прокреслені літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1526 (табл. VI, 2)

На поверхні стіни простежуються поставлені під титло літери **ГИ** – традиційне скорочення слова **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1527 (табл. VI, 3)

Прорізи літер пошкоджені та закриті шпаклівкою, однак в цілому всі складові піддаються ідентифікації:

БЕПОМОЗИ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Б(ож)є помози.

Боже, поможи.

Датування. За формою написання **Б** з петлею кутом вперед та вертикальної **З** з переломом графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1528 (табл. VI, 4)

Перша літера напису не простежується, збережені фрагменти не дозволяють впевнено відділити прорізи від випадкових подряпин, адже всі вони повністю закриті шпаклівкою. Друга літера впевнено читається як **И**. Найвірогідніше, перед нами традиційне скорочення слова **[Г](оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1529 (табл. VII, 1)

На фресці прокреслені поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. Форма написання **и** з горизонтальною перемичкою дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1530 (табл. VII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, його складові, виконані голкою, простежуються слабо. Втім, можемо визначити, що перед нами початок абетки:

**АБ-ГДЕ
И**

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та видовженою спинкою, **Б** з високою петлею, **А**-подібною **Д** та нахиленої праворуч **Е** графіті має бути датоване останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1531 (табл. VII, 3)

Незважаючи на вибій, складові напису можуть бути визначені як поставлені під горизонтальне титло літери **ГѠ**, що є скороченням слова **ГѠ(споди)** 'Господи'.

Датування. За формою написання літери **Г** з виступом зверху час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1532 (табл. VII, 4)

Напис виконаний дрібним почерком, він пошкоджений вибоєм. У верхньому рядку від трьох літер залишилась остання **Д**, в нижньому впевнено читаються **ѠѢ**. Найвірогідніше реконструювати текст як слово **[єі]дѠс** 'εἶδος, подоба'.

Датування. За формою написання гостроверхої **Д** на трикутних ніжках графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

I.4. Фреска з образом св. мч. Лідії

Знаходиться у північно-східному куті західного компартимента на західній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої визначений завдяки напису № 1533, що містить її ім'я. Поверхня фрески в нижній частині щільно вкрита вибоями та подряпинами, біля підлоги стародавній тиньк втрачений, невеликі його втрати наявні і біля ребра. На фресці виявлено одинадцять графіті, яким надано номери від 1533-го по 1538-й (табл. II, 2).

Графіті № 1533 (табл. VIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, особливо постраждали складові верхнього рядка. Втім, майже всі вони підлягають впевненій ідентифікації:

**Λ -
Δ
Ι
Α
Ⓜ**

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Λ[ν]діа и (αγία).

Лідія свята.

Звертає на себе увагу спосіб скорочення прикметника – обведений в коло жіночий артикль **и**. Очевидно, що автор орієнтувався на дипінті, де вживається скорочення прикметника чоловічого роду **ο α(γιος)** у вигляді обведеної в коло лі-

тери **а**. Вірогідно, за цією аналогією, проте не знаючи грецької мови, автор напису сприймав обведення в коло літери **и** як позначення святості.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею й видовженою спинкою та простої **і** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати останню чверть XII ст. відповідно до частоти вживання такої форми **і**.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1534 (табл. VIII, 2)

На фресці простежуються літери **КЄ** під кутовим титлом – традиційне скорочення грекомовного $\text{Κ(υρ)ι} \epsilon \text{'Κύριε, Господи'}$

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1535 (табл. VIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, його закінчення не збереглося. На початку рядка простежуються літери **ΠΕΡ**, поставлені під горизонтальне титло, далі читаються також поставлені під горизонтальне титло літери **ΣΘ** та невеликий фрагмент ще однієї. Реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1536 (табл. IX, 1)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений, складові напису збереглися фрагментарно:

- **ΟΜΟΖΗ**
ΡΑ--ΣΒΟ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

[Π]ομοζи ρα[βοϋ] сво[εμοϋ].

Поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання **в** з переломом, округлі петлі якої не торкаються щогли, **з** з переломом хвоста, прямолінійної **ρ** з округлою петлею час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XII – серединою XIII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст. відповідно до поширення такої форми **з**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1537 (табл. IX, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, у першому рядку простежується склад **ΜΑ**, другому – літера **Γ**, в третьому не читається жоден знак, в четвертому простежується літера **И**.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1538 (табл. IX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежується лише склад **ΜΟϋ**. Найвірогідніше, перед нами закінчення слова **[своε]μοϋ** 'своєму', що є складовою традиційної молитовної формули.

Датування. За формою написання дзеркальної **У** з вигнутим праворуч хвостом графіті датується початком XIV – першою чвертю XV ст.

Категорія: молитовний напис.

І.5. Фреска з образом св. вмч. Варвари

Знаходиться в переході між західним та другим з заходу компартиментами на південній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої визначений завдяки інформації графіті № 1542, № 1552 та № 1551. Фреска складається з двох частин – в нижній, приблизно на висоту 2-х м від рівня підлоги, виконане зображення чотириконечного хреста, а образ святої написаний вище. На невеликій висоті від підлоги наявна смуга втрат первісного тиньку. Поверхня стіни слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Окрім того, вона доволі сильно затерта та вкрита дрібними вибоями. На означеній ділянці виявлено шістьнадцять графіті, яким надано номери від 1539-го по 1554-й (табл. II, 2).

Графіті № 1539 (табл. X, 1)

Поверхня фрески в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише чотири літери:

ВДНЬ

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

В(ъ) Д(ь)нь ...
У день ...

Датування. За формою написання **В** з нижньою петлею кутом вперед та Δ-видної **Д** графіті може бути датоване в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1540 (табл. X, 2)

Поверхня тиньку в місці розташування зображення пошкоджена численними дрібними вибоями, в окремих місцях дуже затерта. Втім, контури окремих складових добре простежуються, що дозволяє скласти уявлення про його вигляд: подвійними рисками автор прокреслив чотириконечний хрест, вершина щогли та кінці перекладки якого заокруглені, а обабіч прокреслено по півколу. Вигляд основи щогли через пошкодження уявити неможливо.

Датування. В окремих місцях прорізи розчищені від шпаклівки, що дозволяє окреслити час появи графіті проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1541 (табл. X, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглись лише літера **А** у верхньому рядку та **Г** в нижньому.

Датування. За формою написання **А** з пласким верхом найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XII – першою чвертю XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1542 (табл. X, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, його закінчення не збереглось:

НАВАР----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

И а(гна) Вар[вара].

Свята Варвара.

Датування. Звертає на себе увагу форма написання першої літери **а** спинка та верхня частина петлі якої виступають далеко вгору й мають покриття: така рідкісна форма написання літери зустрічається в написі № 1012, що датується другою чвертю XII – початком XIII ст.; відповідно, час появи графіті № 1542 має бути окреслений тим же проміжком часу.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1543 (табл. XI, 1)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, проте його контури в цілому піддаються ідентифікації: на фресці прокреслений чотириконечний хрест на Голгофі. Подвійними лініями автор зобразив трикутну Голгофу, причому спочатку було прокреслено верхню частину трикутника, а потім зліва направо – його основу. Від вершини Голгофи піднімається щогла хреста, прокреслена за допомогою трьох ліній, з них середня перетинає Голгофу, спускаючись до її основи. Перекладаина має вигляд розділених навпіл трикутників, основи яких примикають до щогли. Під перекладаиною обабіч щогли прокреслена теонімограма **ІГ ХГ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1544 (табл. XI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису дуже пошкоджена, з-поміж його складових впевнено ідентифікуються лише окремі літери:

-----**В**НИКУ-
-----**О**-----**А**-
-**Є**П-----**А**С----

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **в** з переломом при щоглі та нахиленої вправо **є** час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є перша чверть XIII ст. відповідно до поширення форм написання всіх трьох літер.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1545 (табл. XI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, всі складові малюнку добре простежуються. Автор графіті зобразив фігуру у вигляді латинської літери „W” або стилізованого тризуба.

Датування. Оскільки прорізи не розчищені від шпаклівки, час появи графіті може бути окреслений широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1546 (табл. XII, 1)

Малюнок зберігся фрагментарно, однак наявні частини дозволяють скласти цілісне уявлення про його вигляд. Потрійними рисками автор прокреслив чотириконечний проквітлий хрест. Вершина щогли та кінці перекладаїни оформлено у вигляді конусів, обабіч яких прокреслені півкола. В основі хрест роздвоюється та переходить у пагони, фрагмент якого помітний в правій частині малюнку.

Датування. В окремих місцях прорізи доступні для огляду, їх форма дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1547 (табл. XII, 2)

На фресці простежується прокреслена потрійною рисою верхня частина щогли та залишки перекладини чотирикінцевого хреста. Закінчення щогли оформлене у вигляді видовженого заокругленого відрізка, обабіч якого прокреслено по півколу. Фрагмент півкола помітний і на правій частині щогли.

Датування. За формою прорізів графіті можна датувати другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1548 (табл. XII, 3)

На поверхні стіни прокреслений малюнок простого шестикінцевого хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. В основі щогла роздвоюється, набуваючи вигляду хвоста ластівки. Ця деталь, вірогідно, символізує Голгофу.

Датування. За формою прорізів графіті можна датувати другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1549 (табл. XIII, 1)

На фресці простежується щогла літери з невеликою засічкою у верхній частині. Однозначна ідентифікація її ускладнена, вона може бути відновлена як **I**, **P** або **G**. Друга видима літера впевнено читається як **A**. Через пошкодження тиньку важко встановити приблизну кількість знаків у написі.

Датування. За формою прорізів час появи графіті можна окреслити другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1550 (табл. XIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, простежуються лише склад **TO**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1551 (табл. XIII, 3)

Тиньк навколо запису пошкоджений, простежується лише склад **BA**. Зважаючи на зміст графіті № 1542 та № 1552 найвірогідніше реконструювати текст як ім'я **{Bap}ba{pa}** 'Варвара'.

Датування. За формою написання **A** з видовженою спинкою та **B** з переломом при щоглі найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1552 (табл. XIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого літери збереглись фрагментарно. Тим не менше, на фресці впевнено читається слово **Варвара** 'Варвара'.

Датування. Форми написання літер **A** з видовженою спинкою та краплеподібною петлею, **B** з округлою нижньою петлею та прямолінійної **P** з петлею кутом вперед дозволяють датувати запис кінцем XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1553 (табл. XIII, 5)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1554 (табл. XIII, 6)

На поверхні стіни простежується малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.6. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться у північно-західному куті другого з заходу компартимента на східній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Невеликі ділянки стародавнього тиньку біля ребра та в нижній частині фрески втрачені, поверхня стіни вкрита численними вибоями та подряпинами, сильно затерта, місцями слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано два графіті, № 33 та № 34. Загальна ж кількість епіграфічних пам'яток на фресці становить вісімнадцять, окрім зазначених вище, це № 34а та №№ 1555-1569 (табл. II, 2). Запис № 1556 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 33 (табл. XIV)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 85, табл. XXXV, 1; XXXVI, 1], реконструкцію тексту коригував В. Німчук [Німчук 1967, с. 89]. Розбіжності містять два основні моменти:

С. Висоцький [Ги помози] раб¹оу свокмѸ Андрекв[и] богатомоу грехы
[и² до]врыми делы

В. Німчук [Ги помози] раб¹оу свокмѸ Андрекв[и] богатомоу грехы
[оубогоу² до]врыми делы.

1) в написі С. Висоцький вказав на наявність літери **Б** в слові **рабоу**, проте в оригіналі чітко читається **В**; до речі, в звіті за 1959 р. С. Висоцький правильно ідентифікував цю літеру: „в слове рабоу сделана ошибка: вместо **Б** написана **В**” [Висоцкий 1959, арк. 71];

2) на початку другого рядка С. Висоцький замість повністю втраченого слова пропонував читати сполучник **и** (щоправда в звіті за 1959 р. наступні літери були дослідником прочитані як фраза „в бою и делах” [Висоцкий 1959, арк. 71]); загальний контекст молитви дозволяє віддати більшу перевагу реконструйованому В. Німчуком слову **оубогоу**.

----**равоу свокмѸ андрекви богатомоу грехы**
----**вр ыми делы**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

{Г(оспод)и помози} равоу свокмѸ Андрекви богатомоу грехы
{оубогоу} [до]врыми делы.

Господи, помози рабу своему Андрієві, багатому гріхами,
бідному добрими ділами.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст. Форми написання **Б** з виступом зверху та високою петлею, **В** зі скісною до щогли нижньою петлею, **А**-подібної **Д** з покриттям, криволінійної **Р** з округлою петлею, **У** з перемичкою,

Ї з короткими вусами та Ў з низькою перемичкою дозволяють уточнити датування напису, віднісши час його можливої появи до останньої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 34 (табл. XV)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 85, табл. XXXV, 1; XXXVI, 1].

Розбіжностей між опублікованим дослідником текстом та оригіналом не виявлено, за винятком нижнього рядка: С. Висоцький вказував на наявність у ньому п'яти літер, з яких остання збереглась фрагментарно. Насправді ж рядок включає лише чотири добре видимі літери. Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Г̄ИПОМОЗИ
РАВЪСВОКМЪ
ГРИГОРЕВИ
АМИН

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози равъ своему Григоревн амин.

Господи, поможи рабу своему Григорию, аминь.

На підставі того факту, що записи Андрія та Григорія, які датуються приблизно одним часом, тісно примикають одне до одного незважаючи на наявність „більш ніж достатньо чистого без записів та подряпин тиньку“, С. Висоцький висловив припущення про можливість пояснення такого розташування васальною залежністю згадуваних осіб. Проте навколо обох записів наявна значна кількість графіті, тож чистого тиньку тут якраз і не було.

Датування. С. Висоцький вважав, що графіті № 33 та № 34 дуже близькі в плані хронології, датуючи останній запис XII ст. За формою написання **А** з пласким верхом, **В** з округлою петлею, **В**, **Г**, **З** та **П** з виступами зверху, нахиленої вправо **Є** та криволінійної **Р** з округлою петлею графіті датується в межах кінця XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 34а (табл. XVI, 1)

Під передостаннім знаком третього рядка попереднього напису № 34 прокреслена літера **Т**. Прорізи розчищені від шпаклівки, вони дуже подібні до прорізів № 34. Разом з тим ми не можемо впевнено говорити про зв'язок обох записів, позаяк молитва Григорія має завершену структуру, а літера **т** не може бути пов'язана з текстом. Праворуч від **т** знаходиться другий рядок запису № 1558, нижче тиньк згладжений, тож слідів інших складових № 34а не виявлено. Скоріше за все запис включав лише одну літеру.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – середини XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1555 (табл. XVI, 2)

Над записом № 33 простежуються літери **ПОМ**, з них перша збереглась фрагментарно у вигляді двох щогл. Текст варто реконструювати як слово **пом(ози)** 'поможи', що є скороченим варіантом традиційної молитовної формули, автор якої приєднується до молитви Андрія.

Датування. За формою прорізів та за особливостями розташування хронологічні рамки можливої появи графіті визначаються останньою чвертю XII – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1556 (табл. XVI, 3)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, сильно затертий. Внаслідок цього відносно впевнено можуть бути ідентифіковані початкові літери **Zkrzy** та, на деякій відстані – **n** або **m**. Причому літери **rz** написані з інверсією.

Через значні втрати реконструкція тексту ускладнена. Втім, зважаючи на структуру латиничних записів Софії Київської, більш вірогідним буде припустити, що текст містив родове ім'я автора.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті має бути віднесений до проміжку часу від останньої чверті XVI до кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1557 (табл. XVI, 4)

На фресці простежуються закреслені кількома засічками три літери **А**.

Датування. За формою написання **А** з округлою петлею та видовженою спинкою графіті може бути датоване в межах середини XI – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1558 (табл. XVII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, рельєф літер надзвичайно слабкий, вони простежуються слабо:

Г̄ПМО---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[зи].

Господи, поможи.

Датування. Форма написання **о**, у якій замість правої дуги прокреслено пряму лінію, дозволяє датувати запис кінцем XI – серединою XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є початок XIV ст. відповідно до типовості поширення цієї палеографічної ознаки.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1559 (табл. XVII, 2)

Рельєф прорізів надзвичайно низький, початок обох рядків знищений вибоями:

**- омо
- и**

З відновленням втрачених фрагментів текст реконструюється як слово-прохання **[п]омо[з]и** 'поможи', яке є припискою до молитви Григорія (№ 34).

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та особливостями розташування графіті датується в межах кінця XII – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1560 (табл. XVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису дуже пошкоджена, простежуються лише одна літера **А** та фрагменти двох інших літер перед нею.

Датування. За формою написання **А** з опуклою петлею та видовженою спинкою графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1561 (табл. XVII, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, рельєф прорізів незначний:

Г̄ИПОМО
ЗИРАВОУСВО
-МОУ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу сво[є]моу.

Господи, помози рабу своєму.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою, **В** з округлою нижньою петлею, вертикальної **З** з розвилкою, **П** з виступом зверху, прямолінійної **Р** з округлою петлею, дзеркальної вертикальної **У** в складі диграфа **ОУ** зі зменшеним **О** графіті датується серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1562 (табл. XVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, рельєф прорізів доволі низький:

Г̄ИПОМО

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо{зи}.

Господи, помози.

Датування. За формою написання **И** з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1563 (табл. XVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

-----И А
-----М У
--ЄМ---

Датування. За формою написання **Є** з язичком донизу та **Ы** з середньою перемичкою графіті варто датувати в межах кінця XI – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1564 (табл. XVIII, 3)

За останнім рядком напису № 1561 простежуються трохи більші за розмірами літери **МОУ**. Форма написання цих літер відмінна, що примушує виділити їх як окреме графіті. Найвірогідніше, перед нами закінчення слова [своє]моу 'своєму', що є фрагментом традиційної молитовної формули.

Датування. За формою написання диграфа **ОУ** зі зменшеним **О** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1565 (табл. XVIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише окремі його складові:

-ИПОМО---
-А--СВОЄ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и помо[зи] р[абоу] своє[моу].

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання літери **В** з переломом при щоглі та **р** з петлею кутом вперед графіті може бути датоване в межах середини XI – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати першу чверть XIII ст. відповідно до типовості поширення форми літери **В**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1566 (табл. XIX, 1)

Незважаючи на дрібні пошкодження, складові напису простежуються досить добре:

онафема семж

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Онафема семж!

Анафема цьому!

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею, **є** з засічкою на язичку, **н** з довгими верхніми засічками та „полої” без середньої ніжки **ж** графіті датується другою чвертю XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: напис-прокляття.

Графіті № 1567 (табл. XIX, 2)

На фресці простежується літера **Д**, праворуч від якої помітні дві вертикальні щогли, а ліворуч – одна. Текст може бути реконструйований як словозвернення [Г](оспо)д[и] ‘Господи’.

Датування. Форма написання А-подібної **д** дозволяє найвірогідніше датувати графіті кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1568 (табл. XIX, 3)

Початок рядка знищений обвалом тиньку:

-- и ѱ л

Через пошкодження можемо реконструювати лише дієслово ѱ(а)л(ъ) ‘писаѿ’.

Датування. За формою написання літери **л** з верхньою засічкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1569 (табл. XIX, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.6. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться у північно-західному куті другого з заходу компартимента на південній грані східної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На рівні людського зросту первісний тиньк майже повністю втрачений, причому на цій пізнішій вставці XIX ст. наявне графіті, що не включене до корпусу, позаяк виходить за його хронологічні межі. Поверхня ж фрески сильно пошкоджена

вибоями та подряпинами, проте тут виявлено чотири стародавні графіті, яким надано порядкові номери від 1570-го по 1573-й (табл. II, 2).

Графіті № 1570 (табл. XX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, частина складових не простежується зовсім:

^м**Г̄ИПОЗИРАВ---ВОЄ-ОУ--**^ѳ

Запис виконаний дуже незграбно, літери мають різні розміри. На початку він пропустив склад **МО** між четвертою **О** та п'ятою **З**, тому змушений був написати початкову літеру пропущеного складу над рядком. Вибоями знищено кілька літер посередині рядка, але за контекстом вони легко піддаються відновленню. Закінчення рядка не збереглося через обвал давнього тиньку. Наприкінці у нарядковому просторі прокреслена **ѳ** у вигляді невеликого хрестика із дугою праворуч. Її співвідношення із записом не встановлене. Ідентичність у прорізах вказує на одне авторство цієї літери та всього напису. Можливо, автор також пропустив склад, тому і накреслив пропущену літеру над рядком, подібно до **м**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и пом(о)зи рав[оу с]воє[м]оу ...

Господи, допоможи рабу своєму ...

Датування. За формою написання вертикальної **З** з переломом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст. відповідно до типовості її поширення.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1571 (табл. XX, 2)

На фресці простежується літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1572 (табл. XX, 3)

У середині та наприкінці рядка тиньк пошкоджений, простежуються лише кілька його складових:

М--ОКЪ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

М(ѳса)[ца] окъ[томъбра]...

Місяця жовтня...

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1573 (табл. XX, 4)

На фресці прокреслена літера **Б**.

Датування. За формою написання **Б** з високою петлею графіті датується останньою чвертю XII – серединою XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

І.8. Фреска з образом невідомого святого мученика

Знаходиться у північно-східному куті другого з заходу компартименту на південній грані західної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Фреска збереглась добре, невеликі втрати наявні лише в нижній частині та на ребрі. Однак поверхня стародавнього тиньку сильно пошкоджена вибоями, подряпинами, слабо розчищена від шпаклівки та олійної фарби XIX ст. С. Висоцьким було опубліковано лише одне графіті, якому надано номер 195. Під час новітніх досліджень на фресці було виявлено ще сорок три написи та малюнки, вони одержали номери від 1574-го по 1616-й (табл. II, 2).

Графіті № 195 (табл. XXI)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 90, табл. ХС, 1; ХСІ, 1].

Збереженість напису відносно добра, незважаючи на вибої, практично всі його складові впевнено ідентифікуються:

Г̄ИПОМОЗИРА
БҮСВОЄМУГ-ЇШ-
НОМУЛАЗОРЮ
ОҮБГОМУОСВА--
АСО.ѠЬАПОЛУИМА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядатиме наступним чином:

Г(оспод)и помози рабҮ своєму г[р]Ѡш[ь]ному Лазорю оҮбогому
СВА[та]А Со.ѠиА помилҮи ма.

*Господи, поможи рабу своєму грішному Лазарю убогому,
Свята Софія, помилуй мене.*

Прикметне, що в слові помилҮи Лазарь пропустив один склад **ми**, тому вимушений був виносити його у надрядковий простір.

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XIII – XIV ст. Форми написання **А** з покриттям, **Б** та **В** з округлими петлями, прямолінійної, яка повністю знаходиться у рядку, **Р** з округлою петлею, **Ү**, що повністю знаходиться у рядку, **А** з пласким верхом дозволяють датувати напис в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1574 (табл. XXII)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, слабо розчищений від олійної фарби. Рельєф прорізів надзвичайно слабкий, тому більша частина його складових не простежується зовсім, а наявні знаки не завжди можуть бути впевнено ідентифіковані. На початку першого рядка можна розпізнати літеру **Н** та, вірогідно, **И**, потім читаються ймовірні **Ф**, **В**, **А**, на деякій відстані – **СТ**. В другому впевнено можна визначити **Р**, **Б**, вірогідно **Ж**, **М**, **Б**, **Х** та **Н**. Третій зберіг на початку літери **ОМЄ** (дві останні виконані у вигляді лігатури), на деякій відстані можна розрізнити склади **МО**, **ВИ**, **ЄМЄ**. В нижньому, четвертому рядку, можемо розрізнити лише склад **ШЄ**. Через значні втрати складових реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. Форми написання літер притаманні українському скоропису XVII ст., не суперечить такому датуванню і форма прорізів.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1575 (табл. XXIII)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та подряпинами, більшість прорізів закриті шпаклівкою:

Г̄ПМОЗІРА
БОУСВОКМОУ
СИМЕОНОУ
ГРЪТЪНОМОУ
ОУБОГОМОУ
ИВѦП-ВСО-ИЄ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу свокмоу Симеоноу грѣшномоу оубогомоу
и вѡш[є] в(ъ) Со[ѡ]иє.

*Господи, помози рабу своєму Симону, грішному, убогому,
котрий був у Софії.*

Звертає на себе увагу особливість написання „перегорнутих” літер **Ш**, які набули схожості з літерами **Т** триногої форми.

Датування. Форми написання **Б** та **В** з петлею кутом вперед, вертикальної **З** з переломом, криволінійної **Р** з округлою петлею дозволяють датувати графіті другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.; такому датуванню може суперечити форма написання **Є** з направленим догори язичком, що, згідно матеріалів новгородських берестяних грамот, зустрічається з початку XIV ст.; нами вже наголошувалось, що в деяких випадках південноруська епіграфіка демонструє більш ранні палеографічні ознаки, аніж північноруська, тож, вочевидь, перед нами приклад раннього написання такої форми **Є**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1576 (табл. XXIV, 1)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. Форма прорізів, незважаючи на часткове зашпаклювання, дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – середини XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1577 (табл. XXIV, 2)

Тиньк в місці розташування напису дуже пошкоджений, простежуються лише три літери: **В**, щогли **И**, **Н** або **П**, та **Ѧ**.

Датування. Форма написання **В** з нижньою петлею кутом вперед дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1578 (табл. XXIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби:

СП-----
САМО---

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Сп[аси] ... Само[уила].

Спаси ... Самуїла.

Датування. Форма написання **М** з вертикальними щоглами та петлею з двома заломами дозволяє датувати напис серединою XIV – серединою XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1579 (табл. XXIV, 4)

Фресковий тиньк дуже пошкоджений, прорізи складових напису закриті шпаклівкою, його закінчення не збереглося. Втім, наявні літери дозволяють реконструювати текст як слово **ПОМО[ЗН]** ‘поможи’.

Датування. За формою написання **П** з виступом зверху час появи графіті варто віднести до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1580 (табл. XXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, тому його прорізані голкою складові простежуються слабо:

СТОН----Т-
ПО-ОЗН----
Н-----

Наявний текст може бути реконструйований наступним чином:

С(ВΛ)ТОН ... ПО[М]ОЗН ...

Святий ... допоможи ...

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **З** з переломом та **п** з виступом зверху час появи графіті варто віднести до другої чверті XI – кінця XIII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст. відповідно до типовості поширення форм написання **З**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1581 (табл. XXV, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку вибоями та подряпинами, на фресці чітко читається ім'я **РОМАНА** ‘Романа’.

Датування. За формою написання **А** з округлою петлею та видовженою спинкою, а також прямолінійної **Р** з округлою петлею, графіті датується в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1582 (табл. XXV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **КЕ** та щогла іншої літери за ними.

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений як початок традиційної грекомовної формули **Κ(υρι)ε [βοηθη]** ‘Κύριε βοήθει, Господи, поможи’.

Датування. Оскільки нижня скісна першої літери **κ** співпадає з фрагментом спинки **А** № 1581, причому зовнішній вигляд прорізів дозволяє визначити, що саме остання пошкодила запис, хронологічні рамки графіті визначаються другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1583 (табл. XXV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежується лише перший склад **ΜΘ**.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1584 (табл. XXV, 5)

На фресці простежується літера **Т**.

Датування. За формою написання **Т** з видовженими бічними засічками найвірогідніше датувати графіті в межах кінця XIV – кінця XV ст., втім, така форма літери у поодиноких випадках зустрічається в XI та XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1585 (табл. XXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежується фрагментарно збережена **М**, щогла літери та склад **РФ**.

Датування. Форма написання прямолінійної **р** з округлою петлею дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1586 (табл. XXVI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглись лише літери **ВЛ**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1587 (табл. XXVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, слабо розчищений від олійної фарби XIX ст.:

--- оуПетрилови

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

... [своєм]оу Петрилови.

... *своєму* Петрилови.

Датування. За формою написання **Є** з засічкою на язичку та **П** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1588 (табл. XXVII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, сильно затертий, внаслідок чого простежуються лише літери **Г** та, на деякій відстані, **ЄМ**. За наявними знаками найвірогідніше реконструювати текст як слово **с[во]єм[оу]** 'своєму', що є складовою традиційної молитовної формули.

Датування. За формою прорізів запис можна датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1589 (табл. XXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, його дрібні складові ледь простежуються:

--- о з ---

-- м оу --

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна реконструювати наступним чином:

... [пом]о[з][и] ... [своє]моу ...

... *поможи* ... *своєму*...

Датування. За формою написання **o** з пласким верхом та **o** з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1590 (табл. XXVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису дуже пошкоджений, простежуються лише кілька його складових:

-- ρ --- с -- є м ү

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... ρ[авү] с[во]ємү.

... рабу своєму.

Датування. За формою написання прямолінійної **p** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1591 (табл. XXVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише дві літери **MOY**, що, найвірогідніше, реконструювати як слово [своє]моу 'своєму'.

Датування. За формою написання літери **m** з верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1592 (табл. XXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, його складові слабо розчищені від шпаклівки та олійної фарби. Тим не менше, на фресці впевнено читається ім'я **Павль** 'Павло'.

Датування. За формою написання **a** з покриттям та **b** з відкритою петлею час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст. відповідно до типовості поширення форм обох літер.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1593 (табл. XXVIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, його складові простежуються доволі слабо:

Г И П О - О З - - -

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и по[м]о[з][и] ...

Господи, поможи ...

Датування. За формою написання **p** з виступом зверху запис датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1594 (табл. XXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише окремі його складові:

--- а н̄ о а --- р ь к о д --- в ---

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання **В** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, та **Ь** з відкритою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – серединою XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст. відповідно до типовості форми написання **Ь**.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1595 (табл. XXIX, 2)

На фресці простежуються зашпакльовані літери **ПО** у верхньому рядку та **МО** (остання літера може бути реконструйована також як **У**) у нижньому. Більш вірогідною нами уявляється реконструкція тексту як слова-прохання **помо{зи}** 'поможи'.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху напис можна датувати другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1596 (табл. XXIX, 3)

На фресці читаються літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова-звернення **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1597 (табл. XXIX, 4)

По фресковому тиньку прокреслена невелика літера **П**.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху напис можна датувати другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1598 (табл. XXX, 1)

Рельєф прорізів доволі низький, літери пошкоджені дрібними вибоями та потертістю фрескового тиньку:

Г̄ИПОМОЗИРАВ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рав[оу]...

Господи, помози рабу ...

Датування. Форми написання **В** з високою петлею, нахиленої праворуч **З** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею дозволяють датувати напис останньою чвертю XII – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1599 (табл. XXX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби:

-----авоу своєм-убо-и--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

... [р]авоу своєм[о]у Бо[р]и[соу].

... рабу своєму Борису.

Датування. За формою написання **В** з високою петлею, **В** з нижньою петлею скісною до щогли та широкої **о** графіті датується в межах останньої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1600 (табл. XXX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування графіті пошкоджена вибоями, подряпинами та іншим написом (№ 1598), слабо розчищена від олійної фарби XIX ст.:

Г-П О М О З -
Р - Б - -
- - - Є - О - -
Г Р И Г - - -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)[и] помоз[и] р[а]в[оу] [сво]є[м]о[у] Григ[орію].

Господи, допоможи рабу своєму Григорію.

Датування. Форми написання літер **Б** з високою петлею та **Р** з петлею кутом вгору дозволяють датувати графіті в межах останньої чверті XII – останньої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1601 (табл. XXXI, 1)

На фресці прокреслені літери **ГИПОМ**, причому остання незавершена.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и пом{ози}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **П** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1602 (табл. XXXI, 2)

На фресці читаються літери **Ϟ** (може також ідентифікуватись як **Ϟ** або розімкнута **Ϟ**), **Α** та **Γ**. Більш вірогідною нам видається реконструкція напису як незавершеного $\omicron \alpha\{\iota\omicron\}$ 'ὁ ἄγιος, святий'.

Датування. Наявність у літери **Α** верхньої засічки дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – третьою чвертю XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1603 (табл. XXXI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями, прорізи зашпакльовані або затерті. Втім, контури зображення піддаються ідентифікації: подвійними замкненими рисками автор прокреслив шестикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути окреслений широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1604 (табл. XXXI, 4)

На фресці прокреслений простий чотирикінечний хрест.

Датування. Як і в попередньому випадку, прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1605 (табл. XXXII, 1)

На фресці простежуються літери **НИ**.

Датування. За формою **Н** з нахиленою перемичкою та **И** з горизонтальною графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1606 (табл. XXXII, 2)

На поверхні стіни простежуються закриті шпаклівкою контури двох написаних з інверсією літер **НИ**.

Датування. За формою написання **Н** з діагональною та **И** з горизонтальною перемичками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1607 (табл. XXXII, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, простежуються лише три літери **ПОМ**, що є початком слова **пом[ози]** 'поможи'.

Датування. За формою прорізів графіті можна датувати другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1608 (табл. XXXII, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., внаслідок цього простежується лише фрагментарно збережена літера **Є**.

Датування. За формою написання **Є** з засічкою на язичку графіті датується в межах другої чверті XII – середини XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1609 (табл. XXXII, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише дві літери **АБ**.

Датування. За формою написання **Б** з петлею із двома заломами графіті, навірогідніше, датується в межах другої чверті XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1610 (табл. XXXII, 6)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1611 (табл. XXXIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежується лише фрагментарно збережена літера **О** у верхньому рядку та **Б** в нижньому.

Датування. За формою написання літери **Б** з високою петлею графіті може бути датоване в межах останньої чверті XII – середини XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1612 (табл. XXXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка надзвичайно пошкоджена, прорізи дуже розбиті та закриті шпаклівкою. Втім, контури дозволяють реконструювати його вигляд: на фресці подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, причому щогла виконана суцільно, а ліва та права частини перекладини – обабіч щогли не перетинаючи її.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, хронологічні межі появи графіті окреслюються другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1613 (табл. XXXIII, 3)

Поверхня тиньку в місці розташування напису пошкоджена вибоями, вона слабо розчищена від олійної фарби та шпаклівки. Перша видима літера набула обрисів квадрату, вона може бути визначена найвірогідніше як пошкоджена **П** з довгими з'єднаними між собою нижніми засічками. Другий знак чіткіше ідентифікується як **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1614 (табл. XXXIII, 4)

Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, слабо розчищений від олійної фарби та шпаклівки. У верхньому рядку можемо ідентифікувати літери **А** та **И**, в нижньому – **Г**.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1615 (табл. XXXIII, 5)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями, затерта, слабо розчищена від шпаклівки та олійної фарби XIX ст. Однак збережених складових цілком достатньо для уявлення його вигляду: подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконецний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1616 (табл. XXXIII, 6)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконецний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож хронологічні рамки появи графіті окреслюються другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.9. Фреска з образом св. мч. Анни

Знаходиться у північно-східному куті другого з заходу компартимента на західній грані південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований Н. Нікітенко на підставі даних іконографії та особливостей розташування фрески [Никитенко 2008, с. 227, рис. на с. 226]. Стародавній тиньк в середній частині фрески має великі втрати, його поверхня вкрита численними дрібними вибоями та подряпинами, слабо розчищена від олійної фарби. В місці втрати первісного тиньку на пізнішій вставці XIX ст. наявне графіті, проте до корпусу воно не включене, оскільки не вписується в його хронологічні рамки. Загальна кількість стародавніх написів та малюнків налічує сорок три, їм присвоєні номери від 1617-го по 1659-й (табл. II, 2).

Графіті № 1617 (табл. XXXIV, 1)

Тиньк в місці розташування напису зберігся погано, початок та закінчення його рядків втрачені:

--помо--
г-ѣш--

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... помо[зи] ... г[р]ѣш[номоу].

... поможи ... грішному.

Датування. За формою написання літери ѣ з опущеною під рядок петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – середини XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1618 (табл. XXXIV, 2)

На фресці простежується єдина збережена складова напису – диграф оу.

Датування. За формою диграфа зі зменшеним о найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1619 (табл. XXXIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери ГИ під горизонтальним титлом, що є традиційним скороченням слова Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1620 (табл. XXXIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена дрібними вибоями, прорізи його зашпакльовані, в окремих місцях не розчищені від олійної фарби XIX ст. Тим не менше, збережені складові дозволяють в цілому реконструювати порядок видряпування малюнка та його основний вигляд.

Спочатку за допомогою горизонтального та вертикального відрізків, які перетинаються під прямим кутом, автор намалював чотириконечний хрест. Потім від середохрестя були прокреслені чотири скісні лінії, під гострим кутом до щогли та перекладини. У вершині щогли вони були з’єднані з нею скісними відрізками, на кшталт „кошачих вух”. В основі ж ці відрізки заокруглювались всередину. Через пошкодження ми не можемо встановити точну форму кінців перекладини.

Датування. Оскільки прорізи малюнка закриті шпаклівкою, час його появи має окреслюватись широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1621 (табл. XXXV)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2010в*].

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, окремі його складові не простежуються:

гнп омо - нравоу
сво - моу грѣшь ---
-- о гоу моу брачисл ---
-- авьлоу

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[з]и равоу сво[є]моу грѣшь[номоу оуѡ]огоу моу
Брачисл[авоу П]авьлоу.

Господи, поможи рабу своєму, грішному, убогому Брячиславу-Павлу.

Датування. За формою написання Б з петлею кутом вперед та висту-

* У статті графіті помилково подане нами під № 1622.

пом зверху, прямолінійної **р** з округлою маленькою петлею, **Ѹ** в складі диграфа, яка повністю знаходиться у рядку, У-подібної **ч** та **Ѧ** з округлою петлею, запис може бути датований в межах кінця XI – першої чверті XII ст. За контекстом графіті датується 1110-1113-ми рр.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1622 (табл. XXXVI, 1)

На фресці прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. В основі щогли хрест роздвоюється, й розходиться пагонами. Малюнок залишився незавершеним, адже лівий пагін так і не був накреслений.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1623 (табл. XXXVI, 2)

По фресковому тиньку прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Прорізи малюнка закриті шпаклівкою, тож час його появи має окреслюватись широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1624 (табл. XXXVI, 3)

На фресці прокреслений початок абетки, що містить п'ять літер **ѦБѦГД**, причому дві останні вдвічі менші за інші.

Датування. За формою написання літери **Ѧ** з опуклою петлею й видовженою спинкою та **Б** з округлою петлею графіті датується в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1625 (табл. XXXVI, 4)

Запис складається з літери **Ѧ** та чотирьох вертикальних засічок за нею у верхньому рядку. В нижньому прокреслені п'ять вертикальних рисок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1626 (табл. XXXVI, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише окремі його складові:

Г̄и ----
сво ----
пѣ

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст найвірогідніше реконструювати наступним чином:

Г(оспод)и ... сво[єму] ...

Господи ... своему ...

Датування. За формою написання літери **ѣ** з верхньою засічкою та петлею з двома заломами найвірогідніше віднести час появи графіті до другої чверті XIV – початку XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1627 (табл. XXXVII, 1)

Тиньк в місці розташування графіті пошкоджений, у верхньому рядку читаються поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, далі **ПО**. В нижньому простежується лише літера **Є**.

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна реконструювати наступним чином:

Г(оспод)и по[мози]...

Господи, поможи ...

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1628 (табл. XXXVII, 2)

На фресці простежуються поставлені під Н-подібне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1629 (табл. XXXVII, 3)

На фресці прокреслені літери **ИПО**. Перша літера пошкоджена, вона втратила перемичку.

Датування. Оскільки написи № 1629 та № 1630 виконані одним автором, графіті може бути датоване другою чвертю XI – другою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1630 (табл. XXXVII, 4)

Під попереднім написом читаються такі самі літери **ИПО**. Форма написання літер та прорізів дозволяє встановити, що написи № 1629 та № 1630 виконані одним автором.

Датування. За формою написання **и** з верхніми засічками графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – другої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1631 (табл. XXXVII, 5)

Розташований неподалік від нижнього рядка № 1626 на перший погляд може бути сприйнятий за його продовження, проте відмінності у формі прорізів літер та деяка невідповідність горизонталей обох рядків примушують поставити під сумнів таку ідентифікацію та виділити це графіті окремо. Його збереженість незадовільна, читаються лише п'ять літер **ЛИСО** та, трохи поодаль, **Ъ**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **с** з покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1632 (табл. XXXVIII, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконтинентний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1633 (табл. XXXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, слабо розчищений від олійної фарби. На початку рядка помітні фрагменти літери, від якої збере-

глась ліва щогла, далі читаються літери **ЛНО**. Вигляд поверхні тиньку вказує, що напис складався з чотирьох знаків.

Датування. За формою написання **Л** з видовженою спинкою та покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1634 (табл. XXXVIII, 3)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються літери **ОМ**. Очевидно, текст варто реконструювати як слово **[п]ом[ози]** ‘поможи’.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1635 (табл. XXXVIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише фрагменти чотирьох знаків, з-поміж яких впевнено ідентифікується лише третя літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1636 (табл. XXXVIII, 5)

На фресці простежується малюнок чотирикінечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до проміжку часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1637 (табл. XXXVIII, 6)

Поверхня стіни в місці доволі сильно пошкоджена, що ускладнює інтерпретацію зображення. Воно складається з кола та вписаної до нього літери, яка за збереженою частиною може бути ідентифікована як **Л** або **А**. Праворуч від кола вгорі тим же автором прокреслено знак, схожий на **П** або **М** з відсутньою правою щоглою. На деякій відстані від малюнку помітна виконана тією ж рукою вертикальна засічка, можливо **І**. Встановити співвідношення всіх складових наразі доволі проблематично, ми лише можемо констатувати цілеспрямований характер прорізів і виконання їх одним автором.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1638 (табл. XXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису практично не розчищена від олійної фарби, простежуються лише початок верхнього рядка та одна літера нижнього:

Г И П О М О ---

М

Збережена частина тексту може бути реконструйована наступним чином:

Г(оспод)и помо[зи] ...

Господи, поможи...

Датування. За формою написання **П** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1639 (табл. XXXIX, 2)

Фресковий тиньк слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., проте контури пентаграми чітко простежуються.

Датування. Прорізи малюнка закриті шпаклівкою, тож час його появи має окреслюватись широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1640 (табл. XXXIX, 3)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ** та **П** за ними. Вигляд поверхні тиньку вказує, що напис містив лише три знаки, тож залишився незавершеним. З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п{омози}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1641 (табл. XXXIX, 4)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** 'Господи'

Датування. За формою написання літери **и** з горизонтальною перекладиною графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1642 (табл. XXXIX, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена, слабо розчищена від олійної фарби, права частина рядка знищена обвалом тиньку. Простежується літера **Г** та щогла ще однієї літери.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1643 (табл. XL)

Незважаючи на пошкодження окремих частин, збережені складові в цілому дозволяють визначити загальний вигляд малюнка. Овалом автор передав контури обличчя, на якому позначив овальної форми очі (ліве збереглося частково), ніс двома скісними рисками, що розходяться зверху донизу, та рот у вигляді горизонтальної риски. На рівні підборіддя малюнок пошкоджений, тож не виключено, що тут були деякі деталі, наприклад, борода. На голові людини намальовано капелюха у вигляді півовалу. Обабіч обличчя прокреслено по дві літери: **Д** ліворуч (перша пошкоджена, ідентифікується за контурами) та **Т** праворуч. Тулуб передано у вигляді видовженого півовалу розкритою частиною донизу, у якому прокреслено сім горизонтальних ліній. Між першою та другою рисками прокреслені літери **Д**. На рівні другої та третьої горизонтальних ліній двома рисками обабіч тіла прокреслені руки, з яких права зберегла три вертикальні засічки. Такі ж вертикальні засічки з'єднують голову та тулуб.

Датування. За формою написання А-подібної **Д** час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 1644 (табл. XLI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте в цілому всі його складові можуть бути ідентифіковані:

† АНАГИРИСТИВЪОЖКО МОНОГОГРЪХА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Анагирі с(ва)т(и)и въ о жко моногo грѣха?

Анагирі святи, через що так багато гріха?

Датування. За формою написання **В** з петлею кутом вперед, **Г** з виступом зверху, широкої **О**, **Р** з маленькою голівкою та засічкою на щоглі, **А** з язичком кутком графіті можна датувати другою чвертю XII ст.

Категорія: напис-запитання.

Графіті № 1645 (табл. XLI, 2)

На фресці простежується літера **А**.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1646 (табл. XLI, 3)

Як і в попередньому випадку, напис складається лише з однієї великої літери **А**.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою та розкритою петлею графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1647 (табл. XLI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. На початку рядка читаємо склад **ОР**, далі знак пошкоджений, за контурами може бути визначений як **Г**, потім простежується диграф **ОУ**, за ним фрагментарно збережена літера, можливо, **Г**, далі **О**, права частина якої знищена малюнком хреста (№ 1649) та **В**.

Датування. За формою написання **В** з петлею кутом вперед, прямолінійної **Р** з округлою петлею, дзеркальної вертикальної **У** графіті датується другою чвертю XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1648 (табл. XLII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого рельєф його складових ледь простежується:

Г П О М О З И Р А Б О У С В О Е М О У М И Н О У

З розбивкою на слова текст можна представити наступним чином:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу Мiноу.

Господи, помози рабу своєму Мiні.

Датування. За формою написання **Б** з виступом зверху, **В** з нижньою петлею кутом вперед, **З** з переломом хвоста та **Р** з незімкненою зі щоглою петлею графіті датується в межах другої чверті – середини XII ст.; деякі сумніви може викликати форма **Н** з горизонтальною перекладаиною, притаманна записам XVI-XVII ст., проте поодинокі випадки такого її виконання все ж трапляються у XIII-XV ст., вони фіксуються на матеріалах новгородських берестяних грамот; тож цілком вірогідно, що в нашому випадку маємо особливу форму написання **Н**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1649 (табл. XLII, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1650 (табл. XLII, 3)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста, вписаного в коло, причому кінці щогли та перекладини виступають за межі останнього.

Датування. Форма прорізів, частково розчищених від шпаклівки, дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1651 (табл. XLII, 4)

На фресці простежується фігура у вигляді трикутника.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1652 (табл. XLII, 5)

Незважаючи на дрібні пошкодження, на фресці чітко читається слово $\rho\rho\phi\eta\tau\eta(\zeta)$ 'проφήτης, пророк'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1653 (табл. XLII, 6)

Праворуч від попереднього іншим автором прокреслений запис, що також складається зі слова $\rho\rho\phi\eta\tau[\eta](\zeta)$ 'проφήτης, пророк'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1654 (табл. XLIII, 1)

На фресці простежується малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1655 (табл. XLIII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1656 (табл. XLIII, 3)

По фресковому тиньку прокреслений косий Андріївський хрест.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1657 (табл. XLIII, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. Варто зауважити, що в процесі виконання щогли рука автора зісковзнула, внаслідок чого її нижня частина набула видовженого вигляду.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1658 (табл. XLIII, 5)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1659 (табл. XLIII, 6)

На поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконечного хреста, вписаного у квадрат.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.10. Фреска з образом св. іудейського отрока Ананії

Знаходиться в переході між другим із заходу та передв'їттарним компартиментами на південній грані південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). В середній частині стародавній тиньк практично повністю втрачено, збереглись лише його невеликі ділянки; поверхня стіни вкрита численними вибоями, слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено двадцять чотири графіті, яким надано номери від 1660-го по 1683-й (табл. II, 2). Записи № 1663, № 1668, № 1671 та № 1672 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1660 (табл. XLIV, 1)

Ліва частина напису знищена обвалом тиньку:

–ИПОМОЗИ
--БОУВОЕМ
---ТИФОУ

Прикметне, що в слові **СВОЕМОУ** автор пропустив першу літеру **С**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших двох рядків виглядає наступним чином:

[Г](ОСПОД)И ПОМОЗИ [РА]БОУ (С)ВОЕМ[ОУ] ...

Господи, допоможи рабу своєму ...

Ім'я згадуваної в молитовному написі особи наразі впевнено реконструювати не вдається.

Датування. За формою написання **В** з нижньою петлею кутом вперед, нахиленої праворуч **Ъ**-подібної **З**, диграфа **ОУ** зі зменшеним **О** та **П** з виступом зверху запис може бути датований в межах другої чверті – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1661 (табл. XLIV, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась лише одна літера **У**.

Датування. За формою написання простого **У** графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1662 (табл. XLIV, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест з довгою щоглою та короткою перекладаиною.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1663 (табл. XLIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, проте можемо встановити, що він складається з родового імені автора **Kresky** 'Креський'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1664 (табл. XLV, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест з довгою щоглою та короткою перекладаиною.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1665 (табл. XLV, 2)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. За формою написання **М** з нахиленими щоглами та провисаючою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1666 (табл. XLV, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась лише його середня частина:

---ε---
---ατ--
----ε--
---κε

Через значні пошкодження впевнена реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За типологічним методом час появи графіті можна окреслити другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1667 (табл. XLVI, 1)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест, причому спочатку була прокреслена щогла, а потім від неї – ліва та права частини перекладини.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1668 (табл. XLVI, 2)

Ліва частина знищена обвалом тиньку, а збережена сильно затерта, його складові слабо розчищені від шпаклівки. Можемо встановити, що у верхньому рядку було виконане особове ім'я автора [Alex]ander 'Олександр', а в нижньому – родове, від якого залишилось лише закінчення ...miski.

Під першою збереженою літерою нижнього рядка помітний знак, схожий на цифру 6, проте форма прорізів вказує на його сучасне походження.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1669 (табл. XLVI, 3)

На фресці прокреслений хрест-безант, який складається з п'яти кіл.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1670 (табл. XLVII, 1)

Складові напису, виконані голкою, простежуються слабо, вони пошкоджені вибоями. Втім, текст легко реконструюється як слово Ана[ни]а 'Ананія'.

Датування. За формою написання літери а з видовженою спинкою та округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1671 (табл. XLVII, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці впевнено читається особове ім'я автора Ian 'Ян'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1672 (табл. XLVII, 3)

Початок рядка знищений обвалом тиньку, його складові пошкоджені вибоями, місцями слабо розчищені від олійної фарби та затерті. Проте можемо встановити, що на фресці було записане родове ім'я автора, від якого залишилось закінчення ...[o]rlowsk[y].

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1673 (табл. XLVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, збереглись лише літери АЛѢ.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою та Ѣ з покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1674 (табл. XLVII, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численним вибоями, прорізи розбиті та зашпакльовані, що значно ускладнює ідентифікацію знаків. Більш вірогідним нам виявляється прочитання напису як імені в називному відмінку Мина 'Міна'.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою та и з

діагональною перемичкою графіті може бути датоване другою чвертю XV – початком XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1675 (табл. XLVIII, 1)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **КЄ**, що є традиційним скороченням слова К(урт)є 'К'оріє, Господи'.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1676 (табл. XLVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена численними вибоями, проте в цілому ми можемо уявити його вигляд: шестикінечний хрест, який складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Вершина щогли, кінці перекладки та таблички розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1677 (табл. XLVIII, 3)

Тиньк в місці розташування малюнка сильно пошкоджений, простежується лише прокреслена подвійною замкненою рисою щогла та незначний фрагмент перекладки чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1678 (табл. XLVIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, у верхньому рядку можемо ідентифікувати літери **Н** або **И**, **А**, в нижньому – **М**, **П** або **Г**, **А**.

Датування. За формою написання літери **а** з розкритою петлею графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є кінець XII ст. відповідно до типовості поширення такої форми літери.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1679 (табл. XLIX, 1)

На фресці прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста з розширеними кінцями.

Датування. Прорізи малюнку пошкоджені та закриті шпаклівкою, проте можна встановити, що саме зображення було пошкоджене літерою напису № 1678; відтак, за особливостями розташування графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст. з більш вірогідним віднесенням верхньої хронологічної межі до кінця XII ст. відповідно до типовості форм написання літери **а** з розкритою петлею (№ 1678).

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1680 (табл. XLIX, 2)

На сильно пошкодженій вибоями поверхні стіни простежується фрагмент малюнка у вигляді перегорнутої літери „П”. Найвірогідніше розглядати його як основу прокресленої подвійною замкненою рисою щогли хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1681 (табл. XLIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, його права частина знищена обвалом тиньку. Простежуються частково збережені літери **ГИПО**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по[мози]...

Господи, поможи...

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1682 (табл. XLIX, 4)

На фресці простежується основа прокресленої подвійною замкненою рисою щогли хреста.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1683 (табл. XLIX, 5)

На поверхні стіни бачимо дві літери **Ф**, вершина щогли яких оформлена у вигляді петлі. Аналогічний вигляд має літера **ф** у записі № 1660, що дозволяє припустити виконання обох одним автором.

Датування. Оскільки запис № 1660, який датується другою чвертю – серединою XII ст., виконаний, ймовірно, тим же автором, що й графіті № 1683, його варто датувати тим же проміжком часу, тобто, другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.11. Фреска з образом невідомої святої мучениці

Знаходиться в північно-західному куті віми на східній грані південної лопатки першого від вітваря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стародавнього тиньку пошкоджена численними вибоями, подряпинами та тріщинами, на висоту приблизно 1 м від рівня підлоги стародавня фреска втрачена. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано два графіті, які знаходяться на цій фресці, № 52 та № 217; в процесі дослідження виявлено ще 39 графіті, №№ 1684-1722 (табл. II, 2). Запис № 1687 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 52 (табл. L)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 96-97, табл. LI, LII], коригування тексту здійснив В. Янін [Янин 1992, с. 52]. В цілому останній погодився з запропонованим прочитанням, за винятком двох нижніх рядків, власне тому ми розглянемо лише ці відмінності. Розбіжності включають три моменти:

С. Висоцький	рена вс҃во[т]҃҃҃ ¹ жъновц ² аац ³ ...
В. Янін	рена вс҃во[т]҃҃҃(а) ¹ жънов҃҃҃ ² аац ³ ...

1) варто одразу зазначити, що С. Висоцький не подав жодного варіанту

прочитання чи тлумачення тексту, починаючи з цих літер; В. Янін спробував розтлумачити цю частину виходячи з особливостей літургійних служб, адже вказана у графіті дата – субота 17 лютого 1285 р. – є суботою другої неділі великого поста, коли здійснюється поминання померлих, а завершальна цього дня служба літургії св. Іоанна Златоуста закінчується співом „Блажени, яже избрал”; відтак ці літери та початок іншого рядка дослідник запропонував читати як **БЛ(А)ЖЪНОВУ**, припускаючи, що так могла називатись друга субота великого поста; проте звернення до оригіналу запису примушує визнати правоту С. Висоцького, й ці літери мають розглядатись як **ВЪ**, однак це не відкидає припущення В. Яніна, адже зазначені ним літери **БЛА** могли знаходитись праворуч й були знищені вибоєм;

2) звернення до оригіналу дозволяє визначити, що більш логічним прочитанням цієї літери буде саме як **У**, як це помітно з форм написання літер **Ц** та **У** в самому графіті;

3) В. Янін припустив можливість прочитання цієї частини графіті **А Л П(АЛЪ)**; звернення до оригіналу графіті не дозволяє впевнено ідентифікувати два передостанні знаки, що збереглись фрагментарно, натомість остання збережена **П** читається доволі чітко; загалом, запропонований В. Яніним варіант прочитання цієї частини запису виглядає логічним, відтак можемо припустити реконструкцію третього з кінця знаку як **А**, однак ідентифікація передостаннього викликає певні сумніви, можливо, це знак з'єднання, подібно до хвилястої лінії у передостанньому рядку.

Окрім того, варто зауважити, що в графіті С. Висоцький пропустив кілька крапок, які не розчищені від шпаклівки.

З урахуванням наведених зауважень наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

$\overline{\text{В}} \cdot \overline{\text{Л}} \cdot \overline{\text{Ъ}} \cdot \overline{\text{С}} \cdot \overline{\text{П}} \cdot \overline{\text{Ц}} \cdot \overline{\text{Г}} \cdot \text{ПРИСТА}$
ВИ-АРАВЪ • ВЖИИЗА
ХАРИА • МЦА • ФЕВРА
Р --- ДНЪ • НАПАМА
ТЬ СТОГЪ • ФЕДО-АТИ
РЕНА ВСУВО-УВ-
ЖЪНОВУ- П---

З розбивкою на слова та відновлення втрачених фрагментів:

Въ лѣт(о) • С • П • ЦГ • пристави[с]А равъ • Б(о)жини Захариа •
м(ѣса)ца феврара [ЗІ] д(ь)нѣ • на память с(ва)тогъ федо[р]а Тирена
 ~ в(ъ) сѹвотѹ въ [БЛА]жъновѹ [А] ~ П[АЛЪ]...

*В літо 6793 (1285) приставився раб Божий Захарія,
 місяця лютого у 17 день, на пам'ять святого Федора Тірена
 в суботу в блажену, а писав ...*

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання напису – 1285 р., палеографія складових не суперечить його віднесенню до останньої чверті XIII ст., за винятком А-подібної **Д** та **Ъ** з петлею кутом вперед: за матеріалами новгородських берестяних грамот, верхньою ймовірною хронологічною межею такої форми написання літер є кінець XII ст.; тож маємо констатувати, що в південноруській епіграфіці подібне виконання **Д** та **Ъ** зустрічається, принаймні, ще протягом століття.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 217 (табл. LI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 100, табл. CVIII, 2; СІХ, 2].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

мѣавъгѹстапрѣстави

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

М(ѣ)с(а)ца авъгѹста прѣстави{с(а)}.

Місяця серпня приставився.

Датування. С. Висоцький датував запис XIV ст.; втім, за формою написання **а** з видовженою спинкою, **в**, **г** та **п** з виступом зверху, криволінійної **р** з петлею кутом донизу час появи графіті радше визначати третьою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1684 (табл. LI, 2)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009].

Стан збереження поверхні тиньку відносно непоганий, незважаючи на дрібні пошкодження вибоями та подряпинами, а також слабо розчищені від пізнішої фарби та шпаклівки місця. Дворядковий запис зберігся фрагментарно. У верхньому рядку простежуються чотири знаки, перший має вигляд **Б** з нахиленою щоглою та округлою петлею, далі впевнено читаються **г**-подібна **С** з позначенням тисяч, **Ф** та **ІС**-подібна (роз'ємна) **К**, безпосередньо за якою знаходиться округла зашпакльована вибоїна, на розмір ще однієї літери. В нижньому рядку, дещо зміщеному ліворуч, простежуються дві вертикальні щогли літери, ідентифікація якої ускладнена через пошкодження, далі читається прямолінійна **ѣ** з петлею кутом вперед, збережена середня частина **Х** та, на деякій відстані, **П**. Незважаючи на пошкодження, верхній рядок може бути реконструйований, позаяк тут читаються літери дати **С** (6000), **Ф** (500) та **К** (20), позначення одиниць не збереглося, тут, нагадаємо, знаходиться вибоїна*. Перший знак верхнього рядка при такому прочитанні варто розглядати як **ѣ**, що не зберегла коромисла, яка є складовою слова **лѣто** у вигляді літер **лѣ** з виносним надрядковим **т**. Приклад подібного написання цього слова можемо бачити у розташованому на цій же фресці записі № 52, який, до речі, добре ілюструє приклад різних форм написання одних і тих же літер в одному написі, що пояснює різні форми петлі (округлої та кутом вперед) літери **ѣ**.

Датування. Щодо дати, яка могла стояти в графіті, то теоретично вона може коливатись від 6520-го р., якщо одиниць не було, до 6529-го р., якщо тут стояла **ѣ** (9). Палеографічні риси складових напису не суперечать його датуванню першою чвертю XI ст. Деякі заперечення може викликати лише **ІС**-подібна форма літери **к**, яка, згідно спостережень А. Залізняка над палеографією новгородських берестяних грамот, з'являється з першої чверті XII ст. [Залізняк 2000, с. 172-173]. Однак, як вказують дослідження епіграфічних матеріалів Південної Русі, їхні деякі палеографічні ознаки старші за новгородські. Для прикладу можемо навести напис на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому в 1996 р. у Вишгороді [Орлов, Козюба 2008]. Автори публікації Р. Орлов та В. Козюба відмітили невідповідність

* Слід зазначити, що Т. Бобровський запропонував замість дати **сѣк** читати тут „пізньосередньовічне” в кличному відмінку слово **С(о)фіє** [Бобровский 2010, с. 32-33]. Невірогідність подібного написання слова з точки зору фонетики – „Зофія”, як і решту „критичних” прочитань дослідника розглянута нами в: Нікітенко, Корнієнко 2010, с. 72-76.

між співвідношенням датування часу потрапляння пряслиця до землі з часом побутування палеографічних ознак деяких літер. Так, за стратиграфією верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер **А** (без переколатини) та **Ъ** (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно, друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст. [Зализняк 2000, с. 204-205, 216-217; Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Окрім того, серед опублікованих С. Висоцьким софійських графіті XI ст. можемо бачити приклади написання ІС-подібної **к** в записах 1052 (№ 3) та 1078 (№ 9) рр. Відтак, цілком припустимо віднести нижню хронологічну межу появи такої форми написання **к** до першої чверті XI ст. У нашій попередній публікації час появи напису № 1684 окреслений у межах 1018/1021 рр. Нижня можлива дата визначена за формою каналів прорізів, яка вказує на виконання графіті по сухому тиньку.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1685 (табл. LII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, прорізи слабо розчищені від шпаклівки:

**многогре-ны" до
еродиаконь**

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Многогре[ш]ныи До(ро-ѣ)и еродиаконь

Многогрешний Дорофій, ієродиякон.

Повна форма імені відновлена нами як найбільш вірогідна.

Датування. Скорописні форми написання літер **Г** та **Є** дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1686 (табл. LII, 2)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглось одинадцять вертикальних засічок, у нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1687 (табл. LIII, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці впевнено читається латиничний напис, текст якого містить зазначення особового та родового імен автора: **Stefan Lew[i]kowsky** 'Стефан Левіковський'.

Датування. За типологічним методом графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1688 (табл. LIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена, що ускладнює впевнену ідентифікацію його складових. Впевнено можуть бути ідентифіковані лише літери **ХЄ** наприкінці рядка.

Датування. За формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1689 (табл. LIV, 1)

Перші три знаки запису пошкоджені вибоєм, за збереженими складовими перший може бути відновлений як літера **С**, другий – **Є**, третій – Δ-видна **Д** або **Р** з петлею кутом донизу. Далі чітко читаються літери **АБГ**.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1690 (табл. LIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та подряпинами, однак в цілому можемо розібрати літери **АКОМА**.

Датування. За формою написання **М** з верхніми засічками та **А** з плоским верхом й покриттям графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – останньої чверті XIII ст., при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є початок XII ст. відповідно до типовості поширення форм написання **А**.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1691 (табл. LIV, 3)

На фресці помітний малюнок, контури якого нагадують пальці кисті руки в жесті благословення.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1692 (табл. LV, 1)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості поминальних відправ: перший налічує двадцять три збережені вертикальні риси, другий – п'ять, третій – шість. У першому та другому рядках збереглися горизонтальні лінії, від яких прокреслювались засічки.

Датування. За типологією час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1693 (табл. LV, 2)

Фрагментарно збережена рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості поминальних відправ: вісім видимих вертикальних засічок у першому рядку, шістнадцять в середньому та п'ять у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1694 (табл. LV, 3)

Прорізи літер закриті шпаклівкою та пізнішою олійною фарбою, однак в цілому відносно чітко простежуються: **ТИКЄ**.

Датування. За формою написання **К** зі збільшеним верхом графіті датується другою чвертю XV – початком XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1695 (табл. LV, 4)

Фрагмент дворядкового запису обрахунку кількості виконаних поминальних служб: дванадцять видимих вертикальних засічок у верхньому рядку, остання з яких скидається на літеру **С**, та сім – у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1696 (табл. LVI, 1)

Фрагмент запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з восьми видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1697 (табл. LVI, 2)

Фрагмент рахункової частини запису лічби у вигляді шести вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1698 (табл. LVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, слабо розчищена від олійної фарби, через його складові прокреслена горизонтальна лінія. Перший знак у нижній частині пошкоджений вибоєм, за збереженими частинами він може бути реконструйований як **Λ** або **Д**. Посередині чітко ідентифікується **Ϝ** та **П**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1699 (табл. LVI, 4)

Фрагмент рахункової частини запису обрахунку поминальних служб в складі семи вертикальних засічок.

Датування. За типологічними методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1700 (табл. LVII, 1)

Рахункова частина шестирядкового запису обрахунку поминальних служб, що збереглась фрагментарно. На фресці помітні, відповідно до рядків згори донизу, п'ять, дві, п'ять, дві, чотири та три вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1701 (табл. LVII, 2)

На фресці прокреслена літера **Λ**.

Датування. За формою написання **Λ** з опуклою петлею, видовженою спинкою та покриттям графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1702 (табл. LVII, 3)

Фрагмент рахункової частини чотирирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб: у першому збереглося три вертикальні засічки, другому та третьому – по вісім (останні не помітні на фотографії та прорисовці, позаяк закриті залізною трубою, через яку протягнута електропроводка), у четвертому – дві.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1703 (табл. LVII, 4)

Тиньк в місці розташування напису дуже пошкоджений, тому його складові ідентифікуються не зовсім впевнено. Так, перший знак, від якого збереглися дві щогли, можемо визначити як **И**, **Н** або **П**, другий – повністю збережену **Н** або ліву частину **М**; наприкінці читаються літери **Т** та **О**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1704 (табл. LVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, від нього залишилась лише літера **А**.

Датування. За формою написання **а** з покриттям графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1705 (табл. LVIII, 2)

Дворядковий запис обрахунку кількості проведених поминальних відправ. Верхній рядок складає текстова частина у вигляді дуже пошкодженої **М** та **А**, нижній – рахункова з восьми видимих вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею та видовженою спинкою графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1706 (табл. LVIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена. У верхньому рядку читаються склад **ЛО** на початку рядка та літери **О** й **Ф** наприкінці. В нижньому рядку ідентифікуються початкові **АВЕМОП** та кінцеві **СТ**.

Датування. За формою написання **л** та **ф** з плоским верхом і покриттям графіті датується другою чвертю XI – другою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1707 (табл. LIX, 1)

На фресці простежуються літера **Л** (втім, не виключена можливість її ідентифікації як фрагментарно збереженої **М** або **Н**), **О** та **В**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1708 (табл. LIX, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ у вигляді п'ятнадцяти видимих вертикальних засічок у верхньому рядку та двадцяти чотирьох у нижньому, дві з них доволі довгі, тому сприймаються приналежними до обох рядків. Між рядками прокреслені дві горизонтальні лінії, від яких вгору (верхній рядок) та вниз (нижній рядок) прокреслювались засічки.

Датування. За типологічними методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1709 (табл. LIX, 3)

Рахункова частина трирядкового запису обрахунку поминальних відправ: у верхньому рядку бачимо чотирнадцять вертикальних засічок, у середньому – тринадцять, у нижньому – три.

Датування. За типологічними методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1710 (табл. LX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише літери **ІГ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1711 (табл. LX, 2)

Сім вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічними методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1712 (табл. LX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена, у верхньому рядку впевнено ідентифікуються літери **ЄМО**, в нижньому – **О** на початку рядка та **ЄТІ** наприкінці.

Датування. За формою написання **і** з засічкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1713 (табл. LX, 4)

Фресковий тиньк в місці розташування напису дуже пошкоджений, через його складові – дзеркальну **А, Г, О** та **И** – прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За формою написання дзеркальної **А** з розкритою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Комплекс розташованих один над одним записів кількості проведених поминальних відправ, що складається з чотирьох графіті, які отримали номери від № 1714 по № 1717.

Графіті № 1714 (табл. LXI, 1)

Текстова частина складається зі знаку, схожого на літеру **О** з вписаною до неї **П**. Від рахункової частини збереглося одинадцять вертикальних засічок.

Графіті № 1715 (табл. LXI, 2)

Текстова частина складається з двох відносно добре збережених літер **МЛ**. Від рахункової частини помітні лише шість вертикальних засічок.

Графіті № 1716 (табл. LXII, 1)

Текстова частина напису містить літеру **Є**, рахункова – шість видимих вертикальних засічок.

Графіті № 1717 (табл. LXII, 2)

Як **і** в попередньому випадку, текстова частина запису складається з літери **Є**. Рахункова налічує п'ятнадцять вертикальних засічок, перекреслених посередині горизонтальною лінією.

Датування. За формою написання дзеркальної **А** з розкритою петлею (№ 1715) комплекс може бути датований в межах другої чверті XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1718 (табл. LXIII, 1)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ: у верхньому рядку збереглося чотирнадцять вертикальних засічок, в середньому – дев'ятнадцять, у нижньому – вісімнадцять. Через середню частину рисок прокреслені горизонтальні лінії, одна у верхньому та по дві у нижньому й середньому рядках.

Датування. За типологічними методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1719 (табл. LXIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та подряпинами, його складові простежуються слабо:

м̃м̃-м̃--а̃к̃ε̃
--н̃-а̃---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст верхнього рядка виглядає наступним чином:

М(ѣсѧ)ц[а] м[ан]а КѢ...

Місяця травня 26-го...

Датування. За формою написання а з покриттям та дзеркальної ц графіті датується в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1720 (табл. LXIV, 1)

На фресці дуже тонким гострим предметом, ймовірно, голкою, прокреслені дві літери а.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1721 (табл. LXIV, 2)

На поверхні стіни простежуються дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічними методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1722 (табл. LXIV, 3)

Фрагментарно збережена частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – сімнадцять.

Датування. За типологічними методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.12. Фреска з образом невідомого святого/невідомої святої

Знаходиться в північно-західному куті віми на південній грані східної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Фреска збереглась фрагментарно, від образу простежується лише нижня частина. Поверхня стародавнього тиньку вкрита численними вибоями, тріщинами та подряпинами, місцями слабо розчищена від олійної фарби. Під час досліджень С. Висоцького був опублікований

один напис, якому надано порядковий номер 236. Сучасними дослідженнями встановлено, що тут збереглося ще 58 графіті, які одержали номери від 1723-го по 1780-й (табл. II, 2). Запис № 1761 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 236 (табл. LXV)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 112, табл. СХХV, СХХVI], прочитання коригували В. Янін [Янин 1992, с. 29-30] та А. Залізник [Зализняк 2004, с. 284]. Розбіжності в прочитанні напису доволі суттєві, вони включають кілька моментів:

С. Висоцький	<p>мц^ε▲¹мартавъ^{2,3}▲³напа м▲^т4стгопавлаи⁵оульнѣ при⁶стависѣравъ²вѣкимь ---мисмьпѣфюни⁷крѣистоѣ софьѣ</p>
В. Янін	<p>мц^ε▲¹мартавъ^{2,3}▲³напа м▲^т4стгопавлаи⁵оульнѣ при⁶стависѣравъ²вѣкимь апсалъпѣ[р]филини⁷крѣистоѣ софьѣ</p>
А. Залізник	<p>мц▲¹мартавъ^{2,3}▲³напа м▲^т4стгопавлаи⁵оульнѣ при⁶стависѣрав[ь]²вѣкимь [а]пс[а]лъпѣ(р)фю[р]ни⁷крѣистоѣ софьѣ</p>

1) дослідження поверхні тиньку в цьому місці доводить відсутність надрядкової літери **с**;

2) у першому рядку десятий знак та у третьому чотирнадцятий слід читати не як **ѣ**, а як **ь**, адже спостереження над текстом запису вказує, що автор послідовно вживає лише „єрь”;

3) усі дослідники числівник верхнього рядка відділяли крапками, проте дослідження тиньку в цьому місці вказує на відсутність будь-яких знаків, окрім титла, що би вказували на числове значення літери **д**;

4) слідів третьої літери другого рядка, що визначалась дослідниками як рядкова чи надрядкова **т**, не простежується, в цьому місці тиньк пошкоджений; загалом же наявного місця між літерами **▲** та **с** недостатньо для рядкової літери;

5) обстеження тиньку в цьому місці доводить правильність ідентифікації літери А. Залізником;

6) на початку третього рядка перші дві літери насправді знаходились вище, ніж це показано у С. Висоцького, на рівні третьої **и**; тиньк в цьому місці пошкоджений, проте залишки прорізів першої **п** вдається простежити; показані ж публікатором літери **пр** насправді є специфічним чином „розчищені” від шпаклівки вертикальні засічки рахункової частини запису лічби (№ 1724); до речі, така ж вертикальна засічка іншого подібного графіті „додала” зайву ніжку літері **▲** другого рядка;

7) найбільші суперечності викликає перша половина четвертого рядка: С. Висоцький вважав, що це приписка грецькою мовою, зроблена кириличними літерами, при цьому він посилався на припущення А. Білецького, що тут могло бути написане слово *πεφαυε*[v], тобто, *помер*; В. Янін побачив тут приписку

а псалъ Пе[р]филии, його варіант тлумачення цієї частини тексту прийняв А. Залізник, запропонувавши більш обережну реконструкцію, подаючи окремі літери як втрачені; дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що в рядку знищені перша й десята літери, решта ідентифікується відносно добре як **м**, **є** або **с** (не розчищена від шпаклівки, тому слабо простежується), **н** або **и** (перемичка не простежується), **є**, **м**, **ь**, **п**, **є**, **ф**, **ю**, **р** (нижня частина щогли не розчищена від шпаклівки), **и** та **и**.

Відтак, з урахуванням наведених зауважень наявний текст може бути представлений наступним чином:

**м̄ц̄амартавъд̄напа
мастгопавлаіоульяны
п-истависаравьб̄иакимь
-менемьпе-фюрикрь̄истот̄ъ
софь̄ъ**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

**М(ѣса)ца марта въ Д на памл(ть)
с(ва)т(о)го Павла і Оульяны
п[р]истависа равь Б(ожи)и Акимь
[и]менемь Пе[р]фюрии крѣи Сватоѣ Софьѣ.**

*Місяця березня в 4-те на пам'ять святого Павла та Уляни
приставився раб Божий Яким, на ім'я Порфирій,
іерей Святої Софії.*

Датування. С. Висоцький відносив час появи графіті до XV-XVII ст.; на думку А. Залізника, той факт, що автор послідовно використовує **ь** наприкінці слів, відображає орфографію XV ст. Однак, на підставі палеографії, за формою написання літери **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, прямолінійної **р** з округлою петлею, дзеркальної **ѣ** з відігнутих праворуч хвостом, **ѣ** з перемичкою по низу та **ю** з високою перемичкою графіті варто датувати другою третину XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1723 (табл. LXVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, простежуються двадцять дві вертикальні засічки, що були перекреслені посередині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом, а також тим фактом, що по графіті прокреслений запис № 236, воно датується в межах другої чверті XI – другої третини XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1724 (табл. LXVI, 2)

За загальним виглядом його можна прийняти за нижній рядок № 1723. Проте вигляд каналів прорізів між обома вертикальними засічками відмінний.

Як в попередньому випадку, перед нами рахункова частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі сімнадцяти вертикальних засічок.

В коментарі до № 236 ми вже зазначали, що під час розчистки початку рядка дві вертикальні засічки були з'єднані й у результаті набули схожості з **о**.

Датування. За типологічним методом, а також тим фактом, що по графіті прокреслений запис № 236, його слід датувати другою чвертю XI – другою третиною XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1725 (табл. LXVI, 3)

Фрагментарно збережена рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді двох стовпчиків горизонтальних засічок: в першому – одинадцять, другому – дев'ять.

Датування. За типологічним методом та фактом пошкодження нижніх засічок записом № 236, графіті датується другою чвертю XI – другою третиною XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1726 (табл. LXVII, 1)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису лічби у вигляді горизонтальної лінії, від якої вниз прокреслювались вертикальні засічки, яких збереглося чотирнадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1727 (табл. LXVII, 2)

В цілому запис подібний до попереднього, можливо, вони становили єдиний комплекс записів обрахунку кількості поминальних служб. На фресці простежуємо залишки горизонтальної лінії, від якої вниз прокреслювались вертикальні засічки, яких нараховуємо двадцять дев'ять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1728 (табл. LXVII, 3)

Текстова частина запису обрахунку поминальних служб складається з літери **Д**, за якою простежуються шість вертикальних засічок рахункової; дві останні з'єднані верхніми частинами, що робить їх схожими на літеру „Л”.

Датування. За аналогією з іншими записами лічби, які датуються за палеографічними ознаками, час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1729 (табл. LXVII, 4)

Текстова частина запису лічби містить одну літеру **Г**, а від рахункової залишилися чотири видимі вертикальні засічки. Очевидно, записи № 1728 та № 1729 складають комплекс записів обрахунку поминальних служб.

Датування. За типологією графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1730 (табл. LXVIII, 1)

Фрагментарно збережений дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, закреслених кількома горизонтальними рисками.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1731 (табл. LXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише літера **Ґ** або **Є**, яка втратила язичок, **ОДО**. Найімовірніше реконструювати текст як середню частину імені **[Ф]єодо[ръ]** 'Федір'.

Датування. За формою написання А-подібної літери **Д** графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1732 (табл. LXVIII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з п'яти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1733 (табл. LXVIII, 4)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення проведених поминальних служб. Від нього збереглось дванадцять вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1734 (табл. LXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, пошкоджена тріщинами, внаслідок чого знищена частина його складових:

**Г о грекъ по-и-па
палєскра--ласни
иліне ѡниаъ
бавъих-**

Всі втрачені літери відносно впевнено реконструюються за збереженими фрагментами та за контекстом (остання в записі).

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

**Г(осподи) о грекъ. По[л]и[с](тъ),
Папа, Лєскра, [Пє]ласни,
Иліи, Євнил(тъ). Збавъ их[ъ].**

*Господи, про греків. Поліс, Папа, Лєскра,
Пеласій, Ілій, Євніл. Звільни їх.*

Нажаль, наразі складно встановити вихідні (зважаючи на зміст фрази **о грекъ** – грецькі) форми згаданих в тексті імен. У писемних пам'ятках трапляються випадки, коли звична нам форма імені змінюється настільки, що лише контекст дозволяє встановити оригінал. Для прикладу можемо навести запис у місяцеслові Ассеманієвого (або Ватиканського) євангелія-апракос XI ст.: за текстом на 12 жовтня припадає пам'ять св. мучеників **Папоула, Распа** та **Анавла** [Старославянський словарь 1999, с. 70, 442, 576]. Тільки за контекстом можна з'ясувати, що тут згадуються мученики середини III ст. Папіла, Карп та Агафодор.

Датування. За формою написання літер **А** та **Л** з покриттям, **В** з широким верхом, **Ъ**-подібної **Ъ**, прямолінійних **Р** з петлями кутом донизу або кутом доверху, **Ъ** з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1735 (табл. LXIX, 2)

Скорочена форма запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з малюнку хреста та шести вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1736 (табл. LXX, 1)

Фрагментарно збережена рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що налічує двадцять вісім видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1737 (табл. LXX, 2)

Фрагментарно збережена рахункова частина запису лічби в складі двадцяти трьох видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс з дев'яти записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1738 по № 1746. Особливості розташування та манера виконання вказують, що, попри деякі відмінності у формі літер, всі вони виконувались в короткий проміжок часу, вірогідно, однією людиною.

Графіті № 1738 (табл. LXX, 3)

Текстова частина запису містить літеру **В**, рахункова – вісім вертикальних засічок.

Графіті № 1739 (табл. LXXI, 1)

Праворуч від попереднього запису прокреслена літера **А** та дванадцять вертикальних засічок.

Графіті № 1740 (табл. LXXI, 2)

Трохи вище простежується літера **Є** текстової частини та п'ятнадцять видимих вертикальних засічок рахункової, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Графіті № 1741 (табл. LXXI, 3)

На фресці прокреслені літери **КО** та двадцять три видимі вертикальні засічки за ними, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Графіті № 1742 (табл. LXXI, 4)

Тиньк в місці розташування текстової частини напису пошкоджений, тут можемо виділити літеру **А**, фрагмент пошкодженої літери, яка за контекстом відновлюється як **Н**, та ще одну **А** під рядком. В рахунковій наявні сорок три вертикальні засічки.

Графіті № 1743 (табл. LXXII, 1)

В текстовій частині запису лічби читаються літери **ГЛЄ**, в рахунковій простежуються двадцять шість вертикальних засічок.

Графіті № 1744 (табл. LXXII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. Текстова частина складається з літери **Є** або **Ю**, рахункова – з вісімнадцяти видимих вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Графіті № 1745 (табл. LXXII, 3)

Від текстової частини запису залишилась літера **В**, від рахункової – тридцять одна вертикальна засічка, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Графіті № 1746 (табл. LXXIII, 1)

Перша літера текстової частини запису лічби пошкоджена, за контурами та контекстом вона може бути відновлена як **Г**, за нею читаються **ЛЄ**. Від рахункової залишилось двадцять сім вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена довга горизонтальна лінія.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею та з видовженою спинкою (№ 1742), **в** з нижньою петлею скісною до щогли (№ 1745), **є** з направленим донизу язичком (№ 1746) та **л** з покриттям (№ 1743) час появи комплексу визначається проміжком часу від середини XII до початку XIII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1747 (табл. LXXIII, 2)

На фресці прокреслена літера **А**, нижня частина петлі якої знищена вибоєм.

Датування. За формою написання літери **а** з покриттям графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1748 (табл. LXXIII, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складає текстова частина у вигляді літери **А** та рахункова в кількості шести видимих вертикальних засічок; в нижньому їх збереглось вісім.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс з трьох записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1749 по № 1751. Особливості розташування та манера виконання вказують, що записи видряпані однією людиною.

Графіті № 1749 (табл. LXXIV, 1)

Між текстовою частиною **КЄ** та рахунковою, що містить двадцять вісім вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія, знаходиться вибій, однак особливості прорізів вказують на ідентичність обох складових. Рядок засічок сильно вигинається, адже автор змушений був оминати № 1748.

Графіті № 1750 (табл. LXXIV, 2)

Рахункова частина запису лічби складається з сорока двох вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія. Над нею на початку рядка прокреслена маленька літера **М**, що є текстовою частиною.

Графіті № 1751 (табл. LXXV, 1)

Текстова частина, яка є верхнім рядком графіті, пошкоджена, з трьох знаків впевнено ідентифікується лише остання **И**; за збереженими частинами два перші знаки найімовірніше реконструювати як **О** та **Л**. Рахункова частина складає середній та нижній рядки, в них, відповідно, налічується двадцять вісім та тридцять п'ять вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія.

Датування. Оскільки автор змушений був оминати запис № 1748, час появи комплексу визначається другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1752 (табл. LXXV, 2)

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з літер **ГЄ** текстової частини та двадцяти трьох вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1753 (табл. LXXVI, 1)

Невеликий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, текстова частина якого містить літери **ПА**, рахункова – три вертикальні засічки.

Датування. За формою написання **А** з пласким верхом та **П** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс з трьох записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1754 по № 1756. Особливості розташування та манера виконання вказують, що вони виникли у короткий проміжок часу і їх автором є одна людина.

Графіті № 1754 (табл. LXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, його складові не розчищені від шпаклівки. Від текстової частини простежуються друга та третя літери **ВА** (перша за контекстом відновлюється як **П**), від рахункової – три вертикальні засічки.

Графіті № 1755 (табл. LXXVI, 3)

Незважаючи на дрібні пошкодження та слабо розчищені від шпаклівки прорізи, на фресці простежуються літери **ФЄДО** текстової частини та дев'ять вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 1756 (табл. LXXVII, 1)

Прорізи запису повністю закриті шпаклівкою, однак його складові простежуються відносно добре: літери **ФЄ** текстової частини та вісім вертикальних засічок рахункової.

Датування. За формою написання **А**-подібної **Д** (№ 1755) час появи комплексу може бути віднесений до кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1757 (табл. LXXVII, 2)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку простежуються три вертикальні засічки, у нижньому – також три.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс з трьох записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1758 по № 1760. Особливості розташування та манера виконання вказують, що записи виконані у короткий проміжок часу однією людиною.

Графіті № 1758 (табл. LXXVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, початок та закінчення текстової частини не збереглися, читається лише середня **Є** (літера втратила язичок та набула схожості з **с**), **Д** (за манерою виконання більше нагадує **а**), **ОР**. Контекст напису дозволяє реконструювати текст як слово **[Ф]єдор[ъ]** 'Федір'. Враховуючи структуру написів комплексу, на початку рядка міг знаходити

тись малюнок хреста. Рахункова частина складає другий рядок, від неї збереглось тринадцять вертикальних засічок, через основу яких прокреслена горизонтальна лінія, а праворуч прокреслені ще дві засічки, нахилені ліворуч.

Графіті № 1759 (табл. LXXVII, 1)

Дворядковий запис обрахунку поминальних відправ виконаний за повною формулою. На початку простежується фрагментарно збережений малюнок хреста, слово **Фодоси(и)** 'Тодосій' текстової частини, десять вертикальних засічок рахункової у верхньому рядку та вісімнадцять – у нижньому.

Графіті № 1760 (табл. LXXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте можемо встановити, що напис виконаний за повною формулою. На початку рядка чітко помітний малюнок хреста, літери **WNA** та **A**, між якими знаходиться вибій на розмір двох-трьох літер, та дві засічки рахункової. Найімовірніше реконструювати текст як ім'я **Wna[ни]a** 'Ананія'.

Датування. За формою написання **a** з округлою петлею (№ 1760), **A**-подібною **A** (№ 1758, 1759), **p** з петлею кутом донизу (№ 1758) та округлої **W** без перемички (№ 1760) час появи комплексу може бути віднесений до останньої третини XII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1761 (табл. LXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, тріщинами та місцями значно затертий. Втім, його текст у верхньому рядку відносно впевнено може бути прочитаний як **Ana z Kyjshek** 'Анна з Кішок' (?). В нижньому можемо розібрати текст **Roku** 'року', дві цифри **59** та нижня частина ще однієї, яка за збереженою частиною може бути відновлена як **9**. Відтак, видряпана на фресці дата реконструюється як [1]59[9] р. Над початком верхнього рядка помітний знак, схожий на літеру **P**, можливо, це скорочена форма слова **p(ani)** 'пані'.

Датування. В тексті вказаний час виконання напису – 1599 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1762 (табл. LXXIX, 2)

На фресці простежується літера **ϕ**, перед якою помітний знак, схожий на петлю літери **M**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1763 (табл. LXXX, 1)

Незважаючи на дрібні пошкодження, на фресці чітко читаються розташовані у два рядки склади **BO**. Незважаючи на деякі відмінності у формі написання літер **B** ми можемо вважати їх приналежними одному авторові. В цілому запис нагадує граматичну вправу.

Датування. За формою написання **B** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1764 (табл. LXXX, 2)

На деякій відстані праворуч від попереднього напису простежується так само розташовані у два рядки склади **BA**, причому добре читається лише нижній рядок, а складові верхнього відновлюються за контекстом та наявними збереженими фрагментами. Форма прорізів та динаміка почерку вказу-

ють на виконання записів № 1763 та № 1764 одним автором, однак несиметричність розташування рядків примушує розглядати ці графіті окремо.

Датування. За формою написання **В** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1765 (табл. LXXXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте за наявними частинами можемо встановити, що він складався з розташованих в один рядок трьох пар малюнків хреста та трьох дзеркальних **А**.

Датування. За формою написання **А** в дзеркальному відображенні час появи графіті визначається серединою XII – серединою XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1766 (табл. LXXXI, 2)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. За формою написання **М** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами графіті датується другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1767 (табл. LXXXI, 3)

На поверхні стіни простежується літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1768 (табл. LXXXII, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглося сім вертикальних засічок, у нижньому – десять. Через їх середні частини проходить горизонтальна лінія, лише в нижньому рядку кілька вертикальних рисок знаходяться нижче за неї.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1769 (табл. LXXXII, 2)

На фресці прокреслена літера **В**, за нею – п'ять вертикальних дугоподібних засічок.

Датування. За формою написання **В** з петлею з двома заломами та за аналогією з іншими подібними записами час появи графіті визначається другою чвертю – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1770 (табл. LXXXIII, 1)

На фресці простежуються літери **КОН** текстової частини та три вертикальні засічки рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За формою написання **Н** з горизонтальною перекладиною та за аналогією з іншими подібними записами час появи графіті визначається серединою – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1771 (табл. LXXXIII, 2)

По тиньку доволі тонким предметом, вірогідно, голкою, прокреслена літера **А**.

Датування. За формою написання літери **А** з округлою петлею та видовженою спинкою запис датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1772 (табл. LXXXIII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб у вигляді чотирьох вертикальних засічок, з'єднаних у вершині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1773 (табл. LXXXIII, 4)

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з малюнка хреста та двох збережених вертикальних засічок, з'єднаних у середній частині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1774 (табл. LXXXIII, 5)

На фресці чітко читаються поставлені під округле титло літери **БГЪ**, що є скороченням слова **Б(о)гъ** 'Бог'.

Датування. За формою написання **Б** з відкритою петлею та **Г** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1775 (табл. LXXXIV, 1)

Фрагментарно збережена рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежується одинадцять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять.

Датування. За типологічним методом графіті варто датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1776 (табл. LXXXIV, 2)

Фрагментарно збережена рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб: чотирнадцять засічок у верхньому рядку та тринадцять – у нижньому. Через вершини рисок прокреслена довга горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1777 (табл. LXXXIV, 3)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб у вигляді п'яти вертикальних засічок, через середину яких проходить горизонтальна лінія.

Датування. За типологією час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1778 (табл. LXXXV, 1)

На фресці простежується літера **А** та **Ѡ**, а також фрагменти двох інших знаків між ними.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею та відовженою спинкою графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1779 (табл. LXXXV, 2)

На поверхні стіни простежуються літери **АРИА**, перед якими помітні фрагменти ще однієї. Це дозволяє реконструювати текст як слово **[М]ариа** 'Марія'. Рахункова частина складається з шести вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1780 (табл. LXXXV, 3)

На фресці прокреслені дві літери **в**.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.13. Фреска у північно-східному куті віми (табл. II, 1)

Більша частина фрески закрита композицією XVIII ст. „Повернення блудного сина”, а доступна для огляду поверхня стародавнього тиньку слабо розчищена від олійної фарби, шпаклівки та щільно вкрита вибоями, що перешкоджає встановленню сюжетної лінії зображення. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано три написи, які знаходяться на цій ділянці – № 142, № 215 та № 216. Сучасні дослідження дозволили встановити, що тут збереглося ще дев'яносто шість графіті, які отримали номери від 1781-го по 1875-й (табл. II, 2). Звичайно, ця кількість не є граничною, оскільки значні ділянки поверхні закриті олійною фарбою. Записи № 1831 та № 1842-1844 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 142 (табл. LXXXVI)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 56, табл. XLIX, 3, L, 3].

Між запропонованим дослідником варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності:

ґги помози рабѸ своеѸ | мѸ иванѸ - пере | горнеѸ³

1) напис не взятий у рамку, дві паралельні риски є насправді горизонтальними лініями записів обрахунку кількості поминальних служб (№ 1812 та № 1813);

2) літера **є** насправді прокреслена не в кінці першого рядка, а на початку другого;

3) відсутнє продовження другого рядка **горнеѸ**, яке, на думку С. Висоцького, не помістилось в цьому місці, тому автор змушений був перенести його ліворуч й розмістити закінчення рядка перед його початком; насправді прочитані ним літери **горн** (склад **го** помилково прочитаний на місці літери **м**) є приналежним до № 1813, а з літери **є** починається другий рядок, вона є складовою слова **своємѸ**.

Зважаючи на наведені зауваження наявний текст виглядає наступним чином:

**ґгпомозиравѸсво
ємѸиванѸ пере**

З розбивкою на слова:

ґ(оспод)и помози рабѸ своємѸ ИванѸ Пере.

Господи, поможи рабу своему Івану Пере.

На нашу думку, останнє слово найвірогідніше розглядати як друге, нехристиянське ім'я автора, скорочену (або недописану) форму від **Перенѣгъ**, яке можемо бачити в берестяній грамоті № 36 зі Старої Русі [Топорова, Зализняк 2004, с. 118-119]. Якщо припустити, що графіті залишилось незавершеним, останнє слово можна розглядати і як зазначення імені по-батькові – *Переніговичу*. Приклади подібних антропоніміконів демонструє запис № 25 на фресці з образом св. Онуфрія в південній зовнішній галереї Софії Київської: Тудор Тубинов, Ілля Копилович, Тудор Борязтич [Высоцкий 1966, с. 64].

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст. Втім, за формою написання **А** з видовженою спинкою, **Б** та **Г** з виступом зверху, **В** з переломом, петлі якої в одному випадку торкаються, в іншому – не торкаються щогли, **З** з переломом хвоста, **П** з виступом зверху, прямолінійної **Р** з округлою петлею, **Ѹ** з довгими вусами час появи графіті може бути більш чітко окреслений серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 215 (табл. LXXXVII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 99-100, табл. CVI, 1, CVII, 1].

В цілому запропоноване дослідником прочитання заперечень не викликає, однак варто зауважити, що не всі літери, вказані як наявні, простежуються в оригіналі:

мѸцѸок-ам-рѸ
вѸ.Ѹ.днѸпрѸстѸави
сѸрѸбѸабѸжнѸамѸр
Ѹ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

**М(Ѹ)с(Ѹ)цѸ ок[т]ам[в]рѸ вѸ .Ѹ. д(Ѹ)нѸ прѸстѸави сѸ
рѸба Б(о)жнѸ МарѸ[а].**

Місяця жовтня у 5-й день приставилась раба Божа Марфа.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст. Втім, за формою написання **А** з видовженою спинкою, **Б** та **В** з виступом зверху, **В** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, прямолінійної **Р** з петлею кутом донизу час появи графіті може бути більш чітко окреслений останньою третиною XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 216 (табл. LXXXVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 100, табл. CVI, 2, CVII, 2].

Між запропонованим дослідником варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності:

м^{е1}ц[а]а²прил[а]³ | ⁴д[н]Ѹ⁵прѸстѸавиѸсѸ[нѸ]⁶ѸменичѸ⁷ |
вѸ⁸дѸкѸ⁹ | -----¹⁰попи | тѸни¹¹Ѹр[Ѹн]¹²восо¹³фѸѸ^{14, 15}

1) в написі відсутня нарядкова **с**;

2) замість вказаної дослідником втраченої **а** на фресці чітко читається **Ѹ**, натомість друга вказана як збережена **а** насправді знищена вибоєм, вона зберегла лише спинку;

3) на місці вказаної як втраченої **Ѹ** знаходиться округлий вибій, натомість **Ѹ** чітко читається праворуч;

4) на місці числа простежується невеликий фрагмент літери, який дозволяє реконструювати її як **Ѹ**;

5) замість вказаної дослідником **Ѹ** в оригіналі чітко читається **Ѹ**;

6) на місці вказаних як втрачені літер **на** простежується округла вибоїна, за ними фрагментарно збереглась ще одна літера, яка за контекстом може бути відновлена як складова диграфа **оу** літера **о**;

7) замість вказаної літери **ь** на фресці чітко читається **ѣ**;

8) на місці вказаних літер **буа** в оригіналі читаються **в**, далі тиньк пошкоджений, потім чітко читається **а**;

9) наприкінці рядка замість вказаної **с**. Висоцьким **ы** читаються дві сильно зближені літери **ѣн**;

10) в місці вказаних дослідником як відсутніх літер відносно чітко можуть бути ідентифіковані **ак**, після яких простежуються неясні фрагменти літер, далі дві знаки не можуть бути впевнено ідентифіковані, за ними читається **м** без правої щогли, за нею чітко читається склад **че**, які **с**. Висоцький вказав на прорисовці;

11) замість вказаних дослідником літер **тині** в оригіналі простежується знак, за контурами схожий на **т** або **г** з виступом зверху, проте не виключено, що перед нами фрагмент правої щогли літери з довгою засічкою; наступний знак може бути визначений як **и**, в якій основи щогли з'єднуються горизонтальним штрихом, а наступна літера однозначно читається як **м**;

12) на місці вказаних як втрачені літер **єи** чітко читається **т**, яка помітна і на опублікованій дослідником фотографії; нижня частина її щогли не збереглась, тому літера набула тринової форми;

13) між літерами **со** чітко читається літера **м**;

14) закінчення останнього рядка слід читати не як **фье**, а як **воу**, остання складова диграфа закрита шпаклівкою, однак за рельєфом може бути прочитана;

15) в записі наявний ще сьомий рядок, його збереженість незадовільна, читається лише одна повністю зашпакльована літера **и**.

Загалом мусимо зауважити, що напис виконано не зовсім вправно, літери мають різні розміри та форми написання, що виказує в авторові не зовсім вправного писця.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

мца-прил-а
--ньпристави
са--оуменичѣ
в-адьякѣн
ак--мучѣпопи
-имертвос-мовоу
--и-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

**М(ѣса)ца [а]прил[и]а [ѣ д](ь)нь пристависа [На]оуменичѣв[и]а дьякѣна
к[оу]мчеѣ попи[и]и мертво С[и]мовоу...**

*Місяця квітня {у} 4-й день приставилась Науменічівна, диякона кумчиха,
попину померлому Симову ...*

Датування. **с**. Висоцький відніс напис до XII ст. Втім, за формою написання **а** з покриттям, прямолінійної **р** з округлою петлею та криволінійної **р** з петлею кутом донизу, а також **ч** у вигляді звичайної чаші та бокальчика час появи графіті може бути окреслений в межах третьої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1781 (табл. LXXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише одинадцять вертикальних засічок запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологією час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1782 (табл. LXXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування запису закритий пізнішою олійною фарбою, однак за наявними складовими можемо встановити, що тут було виконано запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежується горизонтальна лінія, а під нею – дев'ятнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1783 (табл. LXXXIX, 3)

Трохи нижче від попереднього напису під шаром олійної фарби можемо розрізнити складові дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб: сім вертикальних засічок у верхньому рядку та шістнадцять – у нижньому.

Датування. За типологією графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1784 (табл. XC, 1)

Поверхня стіни не розчищена від олійної фарби, проте можемо простежити п'ять вертикальних засічок запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологією час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1785 (табл. XC, 2)

На фресці під шаром олійної фарби можемо простежити дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1786 (табл. XC, 3)

Незважаючи на те, що поверхня стіни в місці розташування напису не розчищена від олійної фарби, можемо встановити, що тут знаходився запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Двадцять сім вертикальних засічок простежуються у верхньому рядку та дев'ять – у нижньому.

Датування. За типологією графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1787 (табл. XCI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, проте можемо встановити, що тут у стовпчик були прокреслені сімнадцять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1788 (табл. ХСІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби. Втім, можемо встановити, що тут прокреслена голова людини в фас: чітко простежується овал обличчя, обрамленого хвилястим волоссям, очі та брови (збереглись ліві), контури шії.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Комплекс з восьми записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1789 по № 1796. Незважаючи на те, що фресковий тиньк в місці розташування комплексу дуже слабо розчищений від олійної фарби, особливості розташування записів та манера їх виконання, незважаючи на певні відмінності у формі літер, дозволяють встановити, що вони виконувались у відносно короткий проміжок часу, вірогідно, однією людиною.

Графіті № 1789 (табл. ХСІ, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого простежуються фрагменти горизонтальної лінії та тридцять шість видимих вертикальних засічок під нею.

Графіті № 1790 (табл. ХСІІ, 1)

На поверхні стіни простежується літера **А** текстової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб та сорок три видимі вертикальні засічки рахункової, які прокреслені під горизонтальною лінією.

Графіті № 1791 (табл. ХСІІ, 2)

Як і в попередньому випадку, текстова частина запису лічби складається з літери **А**. Рахункова містить сорок дві вертикальні засічки, прокреслені під горизонтальною лінією.

Графіті № 1792 (табл. ХСІІ, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з тридцяти семи видимих вертикальних засічок, прокреслених під горизонтальною лінією.

Графіті № 1793 (табл. ХСІІІ, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб. Збереглось дванадцять вертикальних засічок, через середину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Графіті № 1794 (табл. ХСІІІ, 2)

Невелика частина запису лічби, від якої збереглось десять вертикальних засічок.

Графіті № 1795 (табл. ХСІІІ, 3)

Дворядкова рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось двадцять дві вертикальні засічки, у нижньому – шістнадцять.

Графіті № 1796 (табл. ХСІV, 1)

Рахункова частина запису лічби. У верхньому рядку простежується двадцять вісім вертикальних засічок, у нижньому – двадцять три.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою (№ 1791) час появи комплексу може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1797 (табл. XCIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. Однак можемо встановити, що перед нами дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина в складі літери **Т**, нижній – рахункова, яка складається горизонтальної лінії, від якої вниз прокреслювались вертикальні засічки (простежується одинадцять, перша знаходиться перед горизонтальною рисою), замінені потім літерами **а** (помітні три).

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1798 (табл. XCV, 1)

Рахункова частина чотирирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У першому рядку збереглося двадцять три вертикальні засічки, закреслені двома горизонтальними рисками, в другому – вісім, третьому та четвертому під горизонтальними лініями можемо бачити, відповідно, сімнадцять та двадцять засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1799 (табл. XCV, 2)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальні титла літери **А** та **Г**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1800 (табл. XCVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від пізнішої олійної фарби. На початку верхнього рядка можемо простежити літеру **Г**, на деякій відстані – **ОСКА**. В нижньому рядку читаються літери **ДРЕКА**.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1801 (табл. XCVI, 2)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби. Однак можемо встановити, що тут знаходився запис обчислення кількості поминальних служб. Перший знак його текстової частини майже повністю знищений останньою рисою нижнього рядка № 1798, однак за збереженим фрагментом може бути реконструйований як літера **П**, дві наступні відносно добре читаються як **О** та пошкоджена **А**. Від рахункової частини простежується п'ятнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1802 (табл. ХСVІ, 3)

Трохи нижче попереднього запису тим же автором виконано другий. Текстова частина налічує три літери **ГЛЄ**, причому перша написана над другою. Рахункова містить вісім видимих вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1803 (табл. ХСVІІ, 1)

Простежується горизонтальна лінія, від якої вниз прокреслені двадцять дев'ять вертикальних засічок. Ще три прокреслені над горизонтальною лінією.

Датування. За типологією час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1804 (табл. ХСVІІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку знаходяться чотири вертикальні засічки, в нижньому – шість. Дослідження форми прорізів дозволило встановити, що спочатку прокреслювались горизонтальні лінії, а потім від них вниз – вертикальні риски.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1805 (табл. ХСVІІ, 3)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб складається з літери **Р**, рахункова – з п'яти вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1806 (табл. ХСVІІ, 4)

На невеликій розчищеній від олійної фарби ділянці стародавнього тиньку простежується літера **И**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1807 (табл. ХСVІІІ, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з шістнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1808 (табл. ХСVІІІ, 2)

На фресці простежується стовпчик з одинадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1809 (табл. ХСVІІІ, 3)

На невеликій розчищеній від пізнішої фарби ділянці стіни простежуються шість засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1810 (табл. ХСVIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, однак на фресці простежуються літери **АЛР** та дві щогли четвертої.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та криволінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується в межах останньої чверті XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1811 (табл. ХСIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, простежуються окремі вертикальні засічки. У першому рядку їх збереглось сім, у другому – двадцять три, у третьому – двадцять чотири, у четвертому – тринадцять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1812 (табл. ХСIX, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина, від якої збереглись лише дві літери **РИ**, за контекстом втрачена перша відновлюється як **М**. Рахункова становить сім вертикальних засічок, що прокреслювались від дуже довгої горизонтальної лінії. Структура напису, форма літер та прорізів дозволяють визначити, що графіті № 1812 та № 1813 виконані однією людиною.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом донизу час появи графіті може бути окреслений в межах другої третини XIII – кінця XIV ст.; оскільки № 1812 та № 1813 виконані однією людиною, нижню хронологічну межу варто обмежити останньою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1813 (табл. ХСIX, 3)

Як і в попередньому випадку, верхній рядок напису становить текстова частина з літер **МРИ**, нижній – сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею з двома заломами та відповідно до типології подібних написів графіті датується в межах останньої чверті XIII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1814 (табл. С, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ИW**, причому над останньою прокреслене горизонтальне титло, рахункова містить дванадцять видимих вертикальних засічок.

Датування. За формою написання W-подібної **w** графіті датується початком XII – третьою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1815 (табл. С, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі двадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1816 (табл. СІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена вибоями. У верхньому рядку від текстової частини простежується лише літера **Λ**, від рахункової – двадцять одна вертикальна засічка, причому над рядком між текстовою та рахунковою частинами прокреслені по дві півовальні риски, над кожною парою – по горизонтальній скісній. Їх зв'язок з записом не встановлений. У нижньому рядку помітні вісім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1817 (табл. СІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та сильно затерта. На фресці читаються поставлені під титлю літери **МЦΔ** з нарядковою **Ϟ** – традиційне скорочення слова **м(Ѣ)с(Λ)ца** 'місяця'. На деякій відстані простежується літера **Δ**, вірогідно, початок незавершеного слова **Δ{нварΔ}** 'січня'.

Датування. За формою написання літери **Δ** з язичком кутком графіті датується серединою XII – першою чвертю XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1818 (табл. СІІ, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі двадцяти двох видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1819 (табл. СІІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з двадцяти шести видимих вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1820 (табл. СІІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена дрібними вибоями та сильно затерта. Втім, за наявними частинами можемо встановити, що автор зобразив лева: чітко простежуються контури тіла, голова та шия з пишною гривовою.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 1821 (табл. СІІІ, 2)

Трохи нижче попереднього зображення лева простежуються контури тіла коня: добре збереглась голова та лінія спини.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 1822 (табл. СІІІ, 3)

Під малюнками лева та коня прокреслене ще одне зображення, цього разу – собаки, яка добре упізнається за обрисами голови з видовженою мордою та гострими вухами.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 1823 (табл. CIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, у верхньому рядку простежуються літери **ІГ**, у нижньому – **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1824 (табл. CIV, 2)

На фресці прокреслена літера **В** у дзеркальному відображенні.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1825 (табл. CIV, 3)

На невеликій розчищеній від олійної фарби ділянці стіни простежується літера **Б**.

Датування. За формою написання **Б** з високою петлею графіті датується в межах останньої чверті XII – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є остання третина XIV ст. відповідно до частоти поширення цієї палеографічної ознаки.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1826 (табл. CV, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **АГФ**, рахункова – шість видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1827 (табл. CV, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить три літери: **О** (розпізнається за контурами, оскільки її середня частина викришилась, тож не виключено, що тут могла знаходитись інша літера, наприклад, **Є**), **Н** та **О**, рахункова – десять видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1828 (табл. CVI, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконтинентний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1829 (табл. CVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби. Втім, можемо встановити, що перед нами запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У першому рядку простежуються шість вертикальних засічок, другому – сімнадцять, третьому – шість, четвертому – двадцять дві.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1830 (табл. CVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису закритий олійною фарбою, на розчищених ділянках можемо ідентифікувати літери **ИБ** у верхньому рядку, **Є** та **А** – у нижньому.

Датування. За формою написання **А** з верхньою засічкою, **Б** з високою петлею та **И** з діагональною перемичкою графіті датується в межах другої третини XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1831 (табл. CVI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби. На відкритій ділянці у верхньому рядку читається ім'я **Stan[i]slaw** 'Станіслав' та фрагмент ще однієї літери, ймовірно **Р**. У нижньому рядку збереглось ім'я **Ale[x]and[er]** 'Олександр'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1832 (табл. CVI, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису не розчищена від олійної фарби, під шаром фарби можемо простежити **М**, а на розчищеній ділянці – **А** та дві щогли інших літер обабіч неї.

Датування. За формою написання дзеркальної **А** графіті датується в межах другої чверті XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1833 (табл. CVII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Звертає на себе увагу незвичність виконання – спочатку прокреслювалась вертикальна лінія, а від неї праворуч – горизонтальні засічки. Їх збереглось вісімнадцять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1834 (табл. CVII, 2)

Як і в попередньому випадку, на фресці прокреслений запис обчислення кількості проведених поминальних служб, причому горизонтальні засічки видряпувались ліворуч від довгої вертикальної лінії. Їх збереглось сімнадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1835 (табл. CVII, 3)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **Є-Ф**. Рахункова збереглась частково, в складі восьми вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1836 (табл. CVII, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з дев'ятнадцяти видимих вертикальних засічок.

Датування. Оскільки напис виконаний по № 215, що датується останньою третьою XII ст., то за розташуванням та типологією хронологічними рамками появи графіті варто визнати останню третину XII – кінець XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1837 (табл. CVIII, 1)

На фресці простежуються пошкоджені літери **БҮ**, а під ними – **МҮ**. Вочевидь, перед нами закінчення слів **[ра]БҮ** ‘рабу’ та **[своє]МҮ** ‘своєму’. Втім, в останньому варіанті не виключена реконструкція слів як прикметників „грішному” або „убогому”.

Датування. За формою написання літери **Б** з петлею з двома заломами графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1838 (табл. CVIII, 2)

На фресці прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на горизонтальну лінію, яка, вочевидь, символізує Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1839 (табл. CVIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису практично повністю закрита олійною фарбою, вдається ідентифікувати лише літери **О**, вірогідно **И** та **Ү**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.; якщо ідентифікація літери **и** правильна, то за формою її написання з нахиленою перекладиною нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1840 (табл. CVIII, 4)

На невеликій розчищеній від олійної фарби ділянці простежуються літери **ІЄ**.

Датування. За формою написання **Є** у вигляді дзеркальної трійки та за формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1841 (табл. CIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису повністю закрита олійною фарбою, під якою можемо простежити горизонтальне титло, склад **ПО** та дві щогли третьої літери. Збережені складові дозволяють реконструювати наявний текст як **[Г(оспод)и] по[мози]** ‘Господи, поможи’.

Датування. Структура текстової формули дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1842 (табл. CIX, 2)

Фреска повністю закрита олійною фарбою, проте можемо встановити, що запис містить у верхньому рядку особове ім'я автора **Marci[n]** ‘Мартин’, в середньому – родове, вірогідно, зважаючи на відстань між літерами **o** та **s**, **Wo[lyn]ski** ‘Волинський’. Складові нижнього рядка не підлягають впевненій ідентифікації, ймовірно, це початок запису року **A[nno] D[omini]**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1843 (табл. СІХ, 3)

Стародавній тиньк повністю закритий олійною фарбою. Проте можемо встановити, що текст верхнього рядка напису містив особове ім'я автора **Sta[n]islaw** 'Станіслав', а нижнього – родове **[B]zow[s]ky** 'Бзовський', за яким простежується вертикальна риска, вочевидь, початок дати 1...

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.; відповідно до контекстного аналізу, верхня хронологічна межа появи графіті може бути обмежена 1637 р., тобто, роком смерті автора запису.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1844 (табл. СІХ, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису не розчищена від олійної фарби, проте можемо простежити літери імені **Basyli**, що є полонізованою формою імені *Василь*.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1845 (табл. СІХ, 5)

Верхній рядок запису обчислення кількості проведених поминальних служб становить текстова частина з літер **ММ** та сімнадцять видимих вертикальних засічок рахункової. В середньому рядку збереглося сім засічок, у нижньому – шість.

Датування. За формою написання літери **М** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1846 (табл. СХ, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб закрита олійною фарбою, видимі фрагменти нагадують спинку літери **А** та Z-подібну **Z**. За контекстом першу повністю втрачену літеру варто реконструювати як **Л**. Від рахункової частини простежуються двадцять три вертикальні засічки.

Датування. Оскільки особливості розташування та манера виконання запису подібна до № 1845, з великою долею вірогідності можемо визначити їх приналежність одному авторові; відтак, графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1847 (табл. СХ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежується п'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – сім.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1848 (табл. СХІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише окремі складові трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб: п'ять вертикальних засічок у верхньому рядку, п'ять – в середньому, три – в нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1849 (табл. СХІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з тридцять одної вертикальної засічки, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1850 (табл. СХІ, 3)

На фресці простежуються рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі тридцяти чотирьох вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1851 (табл. СХІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. Втім, за наявними фрагментами можемо встановити, що автор зобразив голову людини: чітко простежуються контури шиї та обличчя.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1852 (табл. СХІІ, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями та подряпинами, за збереженими фрагментами можемо встановити, що він складався з кола, під яким була прокреслена фігура близької до трикутника форми. Найвірогідніше розглядати його як схематичне зображення погруддя людини, адже воно нагадує попереднє графіті.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1853 (табл. СХІІ, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби. У верхньому рядку можемо ідентифікувати літеру **П**, у нижньому – **Г**, **Г** та **А**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1854 (табл. СХІІІ, 1)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений численними дрібними вибоями, а його нижня частина знищена обвалом тиньку. Фігура складається з прокресленого подвійною рисою неправильної форми півкола. В його правій середній частині простежуються фрагменти чотирьох літер, з них впевнено можемо ідентифікувати лише дві перші **ХР**, а дві наступні, сильніше пошкоджені, можуть бути визначені як **Х** та частина щогли **Р**. В середній частині кілька ліній утворюють зображення ока з округлою зіницею.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею та **х** з двома верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати третю чверть XII ст. відповідно до типовості поширення форм **х**.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1854a (табл. СХІІІ, 1)

Неподалік від „ока” попереднього малюнка простежується літера **в**.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати першу чверть XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1855 (табл. СХІІІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, простежуються сім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1856 (табл. СХІІІ, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, місцями слабо розчищена від олійної фарби та шпаклівки. Втім, можемо встановити, що дворядковий напис складався з п'яти знаків, розташованих у два рядки. На початку верхнього читається **в**, на деякій відстані – **л**. У нижньому прокреслений склад **дє**.

Датування. За формою написання дзеркальної **а**, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **д** з пласким верхом та на трикутних ніжках графіті датується в межах другої чверті XII – останньої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1857 (табл. СХІV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування обведеного прямокутною рамкою чотирирядкового напису сильно пошкоджена, з-поміж його складових ідентифікуються лише окремі літери:

—ипомо---а--
сво-----

л-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

[Г](оспод)и помо[зи] [р]а[бѣ] сво[емѣ]...

Господи, поможи рабу своєму ...

Датування. За формою написання **л** з довгими нижніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1858 (табл. СХІV, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, простежуються лише літера **ѣ** та, на деякій відстані, **ж**.

Датування. За формою зіркоподібної **ж**, виконаної у три змахи, графіті датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1859 (табл. СХІV, 3)

На фресці простежується невеликий малюнок простого чотириконтного хреста та трьох вертикальних засічок за ним. Всі складові знаходяться між двома горизонтальними лініями. Деяко нижче тим же автором виконаний більший за розмірами простий чотириконтний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1860 (табл. СХV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та місцями слабо розчищена від пізньої олійної фарби, тому виконані скорописом складові напису не можуть бути впевнено ідентифіковані. Лише наприкінці рядка можемо припустити наявність словосполучення [БЫ]Л(Ъ) ТУ(ТЬ) 'був тут'.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем ХVІ – кінцем ХVІІ ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1861 (табл. СХV, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось десять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті ХІ – кінця ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс з восьми записів обрахунку кількості проведених поминальних служб, що включає графіті від № 1862 по № 1869. Особливості розташування записів та манера їх виконання, незважаючи на певні відмінності у формі літер, дозволяють встановити, що вони виконувались у відносно короткий проміжок часу однією людиною.

Графіті № 1862 (табл. СХV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена, тому від текстової частини збереглись лише літери ПД, які складають верхній рядок. Над нею прокреслена фігура у вигляді трикутника, її зв'язок з написом не встановлений. У нижньому рядку простежуються дев'ять вертикальних засічок рахункової частини.

Графіті № 1863 (табл. СХVІ, 1)

Від рахункової частини, що становить верхній рядок, збереглось дванадцять вертикальних засічок. В нижньому простежуються літери ПЛ текстової частини.

Графіті № 1864 (табл. СХVІ, 2)

Верхній рядок запису обчислення кількості поминальних служб складається з літер МІХА, середній містить шістнадцять видимих вертикальних засічок рахункової, нижній – одинадцять засічок.

Графіті № 1865 (табл. СХVІ, 3)

Верхній рядок запису складається з літер МЛ текстової частини, нижній – п'яти видимих вертикальних засічок.

Графіті № 1866 (табл. СХVІІ, 1)

У верхньому рядку прокреслені під горизонтальним титлом літери ІУ текстової частини запису лічби, в середньому простежуються чотирнадцять видимих вертикальних засічок, у нижньому – сімнадцять.

Графіті № 1867 (табл. СХVII, 2)

Запис обчислення кількості поминальних служб містить літери **AN** у верхньому рядку, в нижньому – дванадцять видимих вертикальних засічок.

Графіті № 1868 (табл. СХVII, 3)

У верхньому рядку простежуються літери **KA** текстової частини, у нижньому – вісімнадцять вертикальних засічок.

Графіті № 1869 (табл. СХVII, 4)

Верхній рядок запису обчислення кількості проведених поминальних служб становлять прокреслені під горизонтальним титлом літери **IW** текстової частини, нижній – двадцять п'ять вертикальних засічок рахункової.

Датування. За формою написання **a** з пласким верхом (№ 1863), округлою петлею (№ 1864), видовженою спинкою (№ 1867, № 1868), **p** з виступом зверху (№ 1863) та **W**-подібної **w** (№ 1866, № 1869) комплекс може бути датований в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 1870 (табл. СХVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише сім вертикальних засічок, причому дві останні зникають за основами, набуваючи вигляду літери „**V**”.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1871 (табл. СХVIII, 2)

На невеликих ділянках стародавнього тиньку, розчищених від олійної фарби, простежуються літери **ML** та, вірогідно, **Є**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1872 (табл. СХVIII, 3)

Стародавній тиньк в місці розташування виконаного скорописом напису слабо розчищений від олійної фарби, відтак впевнено ідентифікувати можемо лише літеру **P** наприкінці рядка.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяє датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1873 (табл. СХIX, 1)

На невеликій ділянці стіни, розчищеній від олійної фарби, простежується велика літера **A** з розімкнутими петлею та спинкою, на деякій відстані менші за розмірами кожна під дугоподібним титлом **GX**, а під ними – **AA**.

Датування. За формою написання літери **a** з округлою петлею, **x** зі зменшеним верхом та широким низом графіті датується в межах останньої чверті XII – кінця XV ст.; при цьому за типовістю написання **a** вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1874 (табл. СХIX, 2)

На фресці простежують літери **TA**.

Датування. За формою написання літери **a** з округлою петлею та **T** без бічних засічок графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XV ст.; при

цьому за типовістю написання **A** вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1875 (табл. СХІХ, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються дев'ятнадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вгору від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.14. Шиферна плита декоративного фриза над синтроном (панно № 1*)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня стародавньої плити вкрита дрібними вибоями, місцями затерта, що ускладнює ідентифікацію її складових. Тут виявлено дев'ять графіті (табл. II, 2), причому № 1876-1881 виконані на шифері, а №№ 1882-1884 – на склі мозаїчних вставок. Записи № 1876, № 1877 та № 1884 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1876 (табл. СХХІ, 1)

Рельєф прорізів напису незначний, проте в цілому майже всі його складові добре простежуються: **Alexander Kope[c]** 'Олександр Копець'.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1877 (табл. СХХІ, 2)

Поверхня шиферної плити в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та відколами, рельєф прорізів незначний. Більш вірогідно реконструювати текст як **Andr[zej] Bar[s]ky** 'Андрій Барський'.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.; зважаючи те, що можливий автор напису помер 1611-го р., цю дату варто визнати верхньою хронологічною межею виконання графіті.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1878 (табл. СХХІ, 3)

На поверхні шиферної плити простежується літера **M**.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном час появи графіті може бути віднесений до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1879 (табл. СХХІІ, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі дванадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

---

* Тут і далі нумерація панно подається за Є. Архіповою: Архіпова 2008, с. 63, рис. 33.

Графіті № 1880 (табл. СХХІІ, 2)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. с. 61, ХLІ].

Складений за повною формулою запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з малюнку хреста, літер **ЄР** текстової частини та сімнадцяти вертикальних засічок рахункової, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом донизу, а також за часом побутування подібних написів графіті датується в межах середини ХІІІ – кінця ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1881 (табл. СХХІІ, 3)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. с. 61, ХL].

Трохи нижче тим же автором прокреслений також складений за повною формулою запис обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить малюнок хреста, літери **ИОА** текстової частини та двадцять вертикальних засічок рахункової, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. Оскільки № 1881 та № 1880 виконані одним автором, графіті датується серединою ХІІІ – кінцем ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1882 (табл. СХХІІІ, 1)

На смальтовій вставці прокреслений малюнок хреста та дві вертикальні засічки за ним.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті ХІ – кінця ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1883 (табл. СХХІІІ, 2)

На смальтовій вставці прокреслена фігура, що має вигляд неправильної форми ромба, розділеного вертикальною рисою. Можливо, перед нами спроба накреслити гербову фігуру князів Ружинських (див. коментар до № 1884).

Датування. Зважаючи на час побутування написів у Софійському соборі графіті датується в межах другої чверті ХІ – кінця ХVІІ ст.; за умови правильної ідентифікації малюнка як гербової фігури князів Ружинських нижня хронологічна межа його виконання має бути обмежена кінцем ХVІ ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1884 (табл. СХХІІІ, 3)

Трохи вище за попередній малюнок на іншій смальтовій вставці прокреслений подібний знак, а над ним дворядковий напис **Федор(ъ) Ружинск[и]** (**и**) 'Федір Ружинський'. У нижній частині скляної вставки прокреслений малюнок, який нагадує герб князів Ружинських у вигляді подвійної перехрещеної стріли [Однороженко 2008, с. 151-154].

Датування. Скорописні форми написання літер притаманні для ХVІІ ст., контекстний аналіз дозволяє обмежити верхню хронологічну межу появи графіті 1620 р., тобто, роком смерті автора.

Категорія: пам'ятний напис.

I.15. Мармуровий карниз над декоративним фризом над синтроном

Блок мармурового карниза знаходиться на північній стороні апсиди над панно № 1 (табл. II, 1; табл. 120). Його поверхня пофарбована коричневою фарбою, місцями закрита шматками цементного розчину, яким закріплювався карниз у пізніший час. На торці виявлено одне графіті № 2030 (табл. II, 2).

Графіті № 2030 (табл. СХХІV)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. с. 67, ХLІ].

На торці карниза під шаром фарби простежуються літери **О**, неясні фрагменти за нею, **МИТЬ**, на деякій відстані – **ТОРАВ**, далі знаходиться вибоїна, що знищила два знаки, наприкінці – **А**. Реконструкція тексту ускладнена.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

I.16. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 3)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня плити вкрита дрібними вибоями, місцями затерта, має тріщини. На досліджуваній ділянці виявлено двадцять п'ять графіті, які одержали номери від 1885-го по 1905-й, в тому числі № 1887а, № 1893а, № 1901а та № 1903а (табл. II, 2). Записи №№ 1886-1888, 1890, 1891, 1895-1901, 1903-1904 досліджувались спільно з Н. Сінкевич. Окрім того, на поверхні плити помітні ще кілька подряпин, зовні схожих на графіті, однак в їх ідентифікації саме як написів, а не механічних подряпин, є певні сумніви, тому до корпусу вони не включені.

Графіті № 1885 (табл. СХХV, 1)

Поверхня плити в місці розташування напису затерта, що ускладнює ідентифікацію його складових:

^
БЫЪ ТҮҢ ІО-НЪ К РҪКҮ
АМХ А

Текст може бути представлений наступним чином:

Быль түт҃ь Іо[а]нъ К. рок҃ь АХМА.

Був тут Іоанн К. року 1641-го.

Звертає на себе увагу виконання запису року великими літерами та справа наліво. Особливості виконання напису, різні форми виконання літер та застосування монограм (**ТҮҢ**, **РҪ**) дозволяють вбачати у авторі вправного писця.

Датування. В тексті вказаний прямий час виконання – 1641 р., скорописні форми написання літер не суперечать датуванню графіті початком 40-х рр. XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1886 (табл. СХХV, 2)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. с. 62-63, ХL].

Поверхня плити в місці розташування напису збереглась доволі добре, всі його складові чітко читаються:

Byl tu Mykolay Wessel an do 1585

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Byl tu Mikolay Wessel an(no) Do(mini) 1585.

Був тут Микола Вессель року Божого 1585.

Датування. В тексті вказаний прямиий час виконання – 1585 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1887 (табл. СХХVI, 1)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, XLI].

Збереженість обведеного рамкою напису дуже добра, всі його складові впевнено читаються:

**MAXIMILIAN NARINGER
1584 JAR AUS STEYER**

Текст напису виглядає наступним чином:

Maximilian Naringer aus Steyer. 1584 Ja(h)r.

Максиміліан Нарінгер зі Стеєра. 1584 рік.

Датування. В тексті вказаний прямиий час виконання – 1584 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1887a (табл. СХХVI, 1)

В кінці попереднього напису між верхнім та нижнім рядками прокреслене кириличне **року** 'року', яке варто розглядати як приписку до основного латиничного запису Максиміліана.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів у центральній апсиді графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1888 (табл. СХХVI, 2)

Поверхня мармурової плити в місці розташування напису затерта, поверх його складових виконано № 1889, який знищив значну їх кількість:

IAN Nod----- de-re-bo--

Зважаючи на суттєві втрати реконструкція повного тексту ускладнена, впевнено можемо відмітити наявність тут особового імені **Ian** 'Ян'.

Датування. За хронологією побутування комплексу записів декоративного фриза над синтроном графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1889 (табл. СХХVII, 1)

На поверхні мармурової плити доволі глибоко прорізаний напис **Микола Шибѣка АХНИ** 'Микола Шибєка 1658'.

Датування. В тексті вказаний прямиий час виконання – 1658 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1890 (табл. СХХVII, 2)

Незважаючи на низький рельєф прорізів, на поверхні плити чітко читається напис **Jan Lozynasky** 'Ян Лозінаський'. В нижньому рядку прокреслена літера, схожа на кириличну **Л**. Зважаючи на структуру написів на мармурових

плитах декоративного фриза над синтроном, її варто розглядати як **A** без перемички, що є скороченням слова **a(nno)** 'рік'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів в центральній апсиді час появи графіті може бути віднесений до останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.; відповідно до особливостей скорочення слова *anno* у вигляді лише першої літери час появи запису може бути віднесений до 10-20-х рр. XVII ст., адже саме так воно скорочувалось у прямо датованих написах комплексу.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1891 (табл. СХХVIII, 1)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено простежуються. Як і більшість латиничних записів XVI – XVII ст. текст містить особове та родове імена автора: **Andrzej Bzolczek Lewicki** 'Андрій Бзольчек-Левицький'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів в центральній апсиді графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1892 (табл. СХХVIII, 2)

На поверхні плити простежуються розташовані у стовпчик вісім горизонтальних засічок. В цілому вони нагадують запис обчислення кількості проведених поминальних служб, проте знаходяться на одній з мармурових плит декоративного фриза над синтроном, комплекс графіті якого почав складатись з останньої чверті XVI ст. Втім, ця мармурова плита знаходиться поруч із шиферною плитою (панно № 1), де виконано традиційні записи лічби, тож ідентифікація нашого графіті як підрахунку кількості проведених поминальних відправ цілком допустима.

Датування. За типологічним методом час можливої появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1893 (табл. СХХVIII, 3)

Напис складається з двох рядків. У верхньому читаються літери **МНХ**, причому дві останні виконані у вигляді лігатури – правою щоглою для **Н** слугує скісна **Х**. У нижньому прокреслене ім'я **Иван(ъ)** 'Іван' з виносним надрядковим **Н**. Зважаючи на структуру пам'ятних написів, більш вірогідним буде відновлення повної формули першого слова як **Мнх(анловичь)** 'Михайлович'.

Датування. Згідно хронології комплексу записів в центральній апсиді графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1893а (табл. СХХVIII, 3)

По складовим нижнього рядка попереднього напису прокреслена пентаграма та п'ять вертикальних засічок біля неї.

Датування. Зважаючи на те, що малюнок прокреслений по № 1893, графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1894 (табл. СХХIX, 1)

На поверхні плити простежується літера **W**, від середини якої піднімається вертикальна риска, що слугує щоглою літері **A**. Ліворуч вона з'єднана з літерою **I** (через горизонтальну перемичку вона може бути ідентифікована також як **Н**), праворуч – з **Н** (оскільки перемичка доволі високо піднята, літера може бути також прочитана як **П**). Найвірогідніше, на нашу думку, розглядати запис як монограму **Иван(ъ)** 'Іван'.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1895 (табл. СХХІХ, 2)

Незважаючи на низький рельєф прорізів, на поверхні мармурової плити чітко читається напис **Mikolay Marszewky** 'Микола Маршевський'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів у центральній апсиді графіті датуються останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1896 (табл. СХХХ, 1)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, ХLІ].

Напис складається з двох добре видимих літер **DW**.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів у центральній апсиді графіті датуються останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1897 (табл. СХХХ, 2)

На поверхні мармурової плити простежуються літери **SD**.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів у центральній апсиді графіті датуються останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1898 (табл. СХХХ, 3)

Як і в двох попередніх випадках, запис складається лише з двох літер **SU**.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1899 (табл. СХХХ, 4)

Поверхня плити в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, подряпинами, пізнішими записами, місцями затерта, особливо наприкінці нижнього рядка:

Byl tu kristow szimo-
Okolszki y sztaniszlaw --osz---
roku 1589

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Byl tu Kristow Szymo[n] Okolszki y Sztaniszlaw ... roku 1589.

Був тут Христофор-Симон Окольський та Станіслав ... року 1589-го.

Доволі цікаво, що автор всюди замість літери **s** вживає сполучення літер **sz**.

Датування. В тексті вказаний прямиий час виконання – 1589 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1900 (табл. СХХХІ, 1)

На поверхні плити впевнено читається родове ім'я автора – **Boguslawsky** 'Богуславський', причому три передостанні літери **wsk** написані у вигляді лігатури.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на плитах декоративного панно в центральній апсиді Софії Київської графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1901 (табл. СXXXI, 2)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167-168, XLII].

По мармуровій плиті видряпаний напис **Anno 1594** 'року 1594-го'.

Датування. В тексті вказаний прямий час виконання – 1594 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1901a (табл. СXXXI, 2)

Як і у випадку з написом № 1887, над латиничним текстом кимсь дописане кириличне **року** 'року'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів у центральній апсиді та особливостями розташування графіті датується кінцем XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1902 (табл. СXXXI, 3)

На поверхні мармурової плити доволі впевненою рукою видряпаний напис **Карп(ъ) Дубина АХНЄ** 'Карпо Дубина 1655'.

Датування. В тексті вказаний прямий час виконання – 1655 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1903 (табл. СXXXII, 1)

Поверхня плити в місці розташування напису сильно затерта, простежується лише велика заголовна **A**, за нею щогли іншої літери, далі читаються **SZ**, а на деякій відстані – **S**.

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на плитах декоративного панно в центральній апсиді Софії Київської графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1903a (табл. СXXXII, 1)

Праворуч від попереднього запису простежується інший: **Константи(нъ) Л** 'Костянтин Л'.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1904 (табл. СXXXII, 2)

Поверхня мармурової плити в місці розташування напису сильно затерта. На початку рядка можемо розібрати фразу **Vyl tu Ia[n]** 'Був тут Ян', далі простежується заголовна **K** (вочевидь, початок родового імені Яна), на деякій відстані **OY**, далі йдуть нерозбірливі фрагменти кількох літер, наприкінці читаються **PAC**.

Датування. Відповідно до часу існування комплексу записів на плитах декоративного панно над синтроном Софії Київської графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1905 (табл. СXXXII, 3)

Запис сильно затертий, з-поміж його складових можемо ідентифікувати лише літери **ST**. Загальний вигляд наявних складових дозволяє припустити, що напис містив особове та родове ім'я автора. Втім, повної впевненості в інтерпретації напису як пам'ятного ми не маємо.

Датування. За часом побутування комплексу написів на плитах де-

коративного панно над синтроном графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.17. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 5)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня плити вкрита дрібними вибоями, затерта в місці розташування графіті, яких тут виявлено три. Вони одержали номери від 1906-го по 1908-й (табл. II, 2). Написи № 1906 та № 1908 досліджувались спільно з Н. Сінкевич. Особливості розташування записів вказують, що спочатку був прокреслений запис № 1906, а потім, вище та нижче за нього – № 1907 та № 1908.

Графіті № 1906 (табл. СXXXIII, 1)

Центральний напис зберігся доволі добре, його складові впевнено читаються як **Alexander Jelowicky a(nno) 1625** 'Олександр Єловицький року 1625-го'.

Датування. В тексті прямо вказаний прямий час виконання – 1625 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1907 (табл. СXXXIII, 2)

Нижче розташований виконаний голкою кириличний напис, рельєф прорізів якого через затертість майже зведений нанівець, а більшість складових збереглась фрагментарно:

Х
ЄМОНА -ИМО-

Найвірогідніше реконструювати текст наступним чином:

Є(ро)монах(ъ) [Є]имо[н](ъ).

Іеромонах Симон.

Датування. Скорописні форми написання літер та особливості розташування дозволяють датувати графіті в межах другої – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1908 (табл. СXXXIII, 3)

Напис виконаний доволі великими літерами, він впевнено читається як **Jan z Lys** 'Ян з Лис'.

Датування. Особливості розташування та хронологія побутування комплексу записів на плитах декоративного панно над синтроном дозволяють датувати графіті другою – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.18. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 7)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Стан збереження поверхні плити відносно добрий, незважаючи на затертість та невеликі вибої. Тут виявлено шість графіті, які одержали номери від 1909-го по 1914-й (табл. II, 2). Записи № 1909, № 1910 та №№ 1912-1914 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1909 (табл. СXXXIV, 1)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168, табл. XLIV].

Збереженість обведеного прямокутною рамкою напису дуже добра, всі його складові впевнено читаються:

Rok 1623
zmiłaszczsi się
Maryany Zawiszi

Текст виглядає наступним чином:

Rok(u) 1623. Zmiłaszczsi się Maryany Zawiszi.

Року 1623. Змилуйся {над душею} Маріанни Завіші.

Впадає у вічі, що автор спочатку прокреслив рамку, а потім почав вписувати до неї текст великими літерами, в результаті змушений був скорочувати текст.

Датування. Автор прямо вказав час виконання напису – 1623 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1910 (табл. СXXXIV, 2)

Збереженість напису доволі добра, він впевнено читається як **Wasyly Komonnycki a(nno) 1620** 'Василь Комонницький року 1620-го'.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1620 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1911 (табл. СXXXIV, 3)

На поверхні плити простежується сіткоподібна фігура, яка складається з двох горизонтальних та шести вертикальних рисок.

Датування. За часом побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1912 (табл. СXXXV, 1)

Напис виконаний доволі ретельно, він впевнено читається як **Samuel Baka** 'Самуїл Бака'.

Датування. Відповідно до часу існування комплексу написів на плитах декоративного панно в центральній апсиді графіті може датуватись в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1913 (табл. СXXXV, 2)

Під попереднім написом прокреслений інший, що частково заходить на № 1912. Всі складові запису збереглись добре, текст читається як **Anton Pilka** 'Антон Пілка'.

Датування. За часом побутування комплексу написів на плитах декоративного фриза графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1914 (табл. СXXXV, 3)

По запису № 1909 прокреслений інший, який складається лише з одного особистого імені автора **Jan** 'Ян'.

Датування. Оскільки напис виконаний по № 1909, що має пряму вказівку дати виконання (1623 р.), графіті датується другою – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.19. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 9)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня стародавньої плити збереглась доволі добре, хоча місцями наявні дрібні вибої та потертості. На досліджуваній ділянці наявні два графіті, № 1915 та № 1916 (табл. II, 2). Напис № 1915 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1915 (табл. СXXXVI, 1)

Збереженість напису добра, всі його складові впевнено читаються:

Bil tu
Kristos
Zamoisky
Ro-

Текст виглядає наступним чином:

Bil tu Kristof Zamoisky ro{ku}...

Був тут Христофор Замоїський року...

Напис залишився незавершеним, на що вказує рівна поверхня плити за та під літерами нижнього рядка.

Датування. Відповідно до часу існування комплексу написів на плитах декоративного панно в центральній апсиді графіті може датуватись в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1916 (табл. СXXXVI, 2)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 62, табл. XLI].

Рельєф прорізів незначний, проте всі складові напису можуть бути ідентифіковані:

ПМАНН ГДИ ВАСНЛІА

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помани Г(оспо)ди Василя.

Помяни, Господи, Василя.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів в центральній апсиді графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.20. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 11)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Стан збереження поверхні плити доволі добрий. Тут виявлено сім графіті, яким надано номери від 1917-го по 1923-й (табл. II, 2). Написи №№ 1917-1920 та № 1922 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1917 (табл. СXXXVII, 1)

На поверхні мармурової плити доволі чітко читається напис **Mikolay Weresczinsky** 'Микола Верещинський'.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті варто датувати в межах останньої

чверті XVI – третьої чверті XVII ст.; зважаючи на ідентифікацію особи автора запису найвірогідніше віднести час його виконання до останньої чверті XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1918 (табл. СXXXVII, 2)

Напис прорізаний доволі глибоко, він впевнено читається. У верхньому рядку прокреслені особове та родове імена автора **Ian Zlotopolsky** 'Ян Злотопольський', у нижньому – дата виконання **1601 13 January** '1601-го р. 13 січня'.

Датування. В тексті вказана дата виконання графіті – 13 січня 1601 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1919 (табл. СXXXVII, 3)

Напис виконаний доволі впевненою рукою, його складові добре читаються. У верхньому рядку текст містить особове та родове імена автора **Alexander Mostosz** 'Олександр Мостош', у нижньому – час виконання запису **anno 1630** 'року 1630-го'.

Датування. В тексті прямо зазначено рік виконання графіті – 1630 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1920 (табл. СXXXVII, 4)

На поверхні мармурової плити простежується монограма, утворена літерами **A, P, L** (може бути також прочитана як **I** або **T**), **O, K** та **O**. Праворуч від неї простежуються кілька вертикальних рисок, а трохи нижче – літери **ANDR**, які, найвірогідніше, є скороченням імені **Andr(zej)** 'Андрій'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1921 (табл. СXXXVIII, 1)

Рельєф прорізів дуже низький, однак всі складові напису чітко читаються:

ПОМЕНИ ГИ РАВА СВОЕГО СЕРГІА

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помени Г(оспод)и рава свого Сергіа.

Пом'яни, Господи, раба свого Сергія.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів в центральній апсиді графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1922 (табл. СXXXVIII, 2)

Складові напису мають низький рельєф, однак в цілому можуть бути прочитані як слово **anno** 'року'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1923 (табл. СXXXVIII, 3)

На поверхні плити виконана монограма, зміст якої наразі не встановлений.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу написів на плитах декоративного панно в центральній апсиді графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: емблеми.

I.21. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 13)

Знаходиться на північній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). На поверхні плити спостерігаються численні подряпини, місцями вона сильно затерта. На досліджуваній ділянці виявлено три графіті, які одержали номери від 1924-го по 1926-й (табл. II, 2). Всі три написи досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1924 (табл. СXXXIX, 1)

Напис виконано доволі ретельно, всі його складові впевнено ідентифікуються як фраза **Bil tu Woycech Nadolsky** 'Був тут Войцех Надольський'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1925 (табл. СXXXIX, 2)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, табл. XL].

На поверхні мармурової плити прокреслена літера **J**.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів на плитах декоративного панно графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1926 (табл. СXXXIX, 3)

Поверхня плити в місці розташування напису пошкоджена подряпинами, сильно затерта. На початку рядка можемо розібрати особове ім'я автора **Joann** 'Іоанн'. Далі трохи більшими літерами виконане, вочевидь, друге особове ім'я автора **Fedyr** 'Федір'.

Датування. З огляду на хронологію побутування комплексу написів на плитах декоративного панно центральної апсиди графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.22. Мармурова спинка крісла митрополита

Знаходиться в східній частині апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня мармурової плити спинки сильно затерта, пошкоджена дрібними вибоями, місцями слабо розчищена від пізнішого розчину. Тут виявлене одне графіті № 1927 (табл. II, 2), яке досліджувалось спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1927 (табл. СXL)

Згадувалось В. Пуцком [Пуцко 1986, с. 84]; дослідник вважав напис грекомовним і хоча прямо про це не згадував, судячи з контексту, відносив час його появи до дати, близької до побудови Софії Київської (тобто, до XI ст.). Насправді це типовий для XVI – XVII ст. латиничний напис, що містить вказівку особового та родового імені автора. Перше читається доволі добре – **Ian** 'Ян', від другого залишилися нерозбірливі фрагменти.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів на плитах декоративного панно графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.23. Північний шиферний підлокітник крісла митрополита

Знаходиться в східній частині апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня шиферної плити затерта та вкрита численними дрібними вибоями. На її внутрішній стороні виявлено два графіті, № 1928 та № 1929.

Графіті № 1928 (табл. CXLI, 1)

Збереженість напису погана, більшість його складових не простежуються через пошкодження поверхні шиферної плити:

іс	хс
ни | ка
-ан-2
мес--а
рокү ахни
---т--мног--
-рн---п----
-----п---
шар-----

З відновленням втрачених фрагментів текст перших кількох рядків може бути реконструйований наступним чином:

Ман[а] 2 мес[а] рокү АХНИ...

Травня 2-го місяця року 1658-го...

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1658 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1929 (табл. CXLI, 2)

Поверхня плити в місці розташування напису значно пошкоджена, в результаті чого ідентифікуються лише окремі його складові:

-----р
-----о-н
іоа-----

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива, лише на початку третього рядка можемо встановити наявність імені **Іоа[нъ]** 'Іоанн'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.24. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 18)

Знаходиться на південній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Стародавня поверхня плити сильно затерта. На досліджуваній ділянці виявлено два графіті, № 1930 та № 1931 (табл. II, 2). Запис № 1930 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1930 (табл. СХLII, 1)

На поверхні стародавньої плити простежується традиційний латиничний напис, що складається з особового та родового імені автора. Перше збереглося дуже чітко – **Mikolaj** ‘Микола’, а від другого залишились початкова **D**, середні **S** та **O**, останні **KY**.

Датування. З огляду на хронологію побутування комплексу написів на плитах декоративного панно центральної апсиди графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 1931 (табл. СХLII, 2)

Поверхня плити в місці розташування напису сильно затерта, проте більшість його складових відносно добре ідентифікуються:

СТЕР
капъ фѣдорови свищн---
пмр

В середньому рядку читається особисте ім’я та по-батькові автора запису – **Карпъ Федорович(ь)** ‘Карпо Федорович’, від родового ж залишився лише початок **Свищн**, що ускладнює його реконструкцію. Не вдається встановити зв’язок з основним текстом літер у верхньому та нижньому рядках.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

I.25. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 22)

Знаходиться на південній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Збереженість поверхні плити доволі добра, незважаючи на деяку затертість поверхні та невеликі вибої. Тут виявлено п’ять графіті, яким надано номери від 1932-го по 1936-й (табл. II, 2). Написи №№ 1932-1934 та № 1936 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1932 (табл. СХLIII)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 63, табл. XLI].

Напис виконаний доволі ретельно, всі його складові впевнено читаються:

ANNO 1590
MARTIN
BRONIOWSKI

Року 1590-го Мартін Броньовський.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1590 р.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 1933 (табл. СХLIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, окрім того, прямо по ньому прокреслені складові № 1932. Внаслідок цих факторів впевнено ідентифікувати літери складно. На початку рядка можемо реконструювати ім’я **Simo[n]** ‘Симон’, що дозволяє розглядати другу частину рядка як запис його родового імені.

Датування. Оскільки напис № 1932 прорізаний по цьому графіті, час його появи має бути віднесений, зважаючи на хронологію комплексу написів на плитах декоративного фриза, до 80-х рр. XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1934 (табл. CXLIV, 2)

Збереженість напису добра, всі його складові впевнено простежуються. Напис виконано доволі хаотично, впадає у вічі окреме виписування кожного з імен **Петръ Карпъ Самуилъ** 'Петро, Карпо, Самуїл', які згурповані навколо дати **1626** р.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1626 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1935 (табл. CXLIV, 3)

На поверхні мармурової плити читається особове ім'я автора запису **Михалон(ъ)** 'Михалон'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1936 (табл. CXLIV, 4)

На плиті прокреслене слово **Roku** 'року' та три цифри дати **161**... Рівна поверхня мрамору навколо запису вказує, що він залишився незавершеним.

Датування. Зважаючи на інформацію тексту графіті, його виконано у другому десятилітті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.26. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 24)

Знаходиться на південній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня стародавньої плити місцями сильно затерта, проте в цілому стан збереження її задовільний. На досліджуваній ділянці виявлено чотири графіті, яким надано номери від 1937-го по 1940-й (табл. II, 2). Напис № 1937 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1937 (табл. CXLV, 1)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 63, табл. XLI].

Збереженість напису відносно добра, незважаючи на затертість поверхні плити всі його складові впевнено читаються:

Ж **Р** **О** **Б** **А** **Х** **К** **Г** **М** **Ц** **А** **А** **В** **С** **Т** **А** **Д** **В** **Т** **О** **Р** **Ю** **П** **О** **М** **И** **Л** **О** **У** **И**
П **О** **М** **И** **Л** **О** **У** **И**

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Ро(кү) Б(о)ж(ого) АХКГ м(еся)ца ав(гү)ста Д второю
помилуи помилуи.

Року Божого 1623 місяця серпня 4-го второю: помилуй, помилуй.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1623 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1938 (табл. CXLV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та затерта. Простежуються особове та родове імена автора **Иван(ъ) Понович(ь)** 'Іван Понович' та невідрізані фрагменти інших слів наприкінці верхнього та в нижньому рядках.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1939 (табл. CXLV, 3)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на затертість, практично всі його складові впевнено простежуються. На поверхні плити впевнено читаються особове та по-батькові імена автора **Роман(ъ) Ив[а]нович(ъ)** 'Роман Іванович'.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1940 (табл. CXLV, 4)

На поверхні мармурової плити простежуються великі літери **А**, яка не зберегла перемички, тому може бути визначена і як **А**, **Х** та надрядкова **Н**. Найвірогідніше розглядати текст як запис року: **1650**.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1650 р.

Категорія: пам'ятний напис.

I.27. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 28)

Знаходиться на південній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Збереженість поверхні плити відносно добра, незважаючи на затертість. Тут було виявлено вісім графіті, що одержали номери від 1941-го по 1948-й (табл. II, 2). Записи № 1941, № 1942 та №№ 1945-1948 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1941 (табл. CXLVI, 1)

На поверхні мармурової плити прокреслене слово **Anno** 'року' та початкова цифра дати – **1**... Запис залишився незавершеним.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів на плитах декоративного панно графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1942 (табл. CXLVI, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються. На мармурі прокреслені особове та родові імена автора, а також рік виконання: **Simon Radomita 1589** 'Симон Радоміта 1589-го'.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 1589 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1943 (табл. CXLVII, 1)

Незважаючи на затертість поверхні плити, напис читається доволі чітко: **поп(ъ) Конон(ъ)** 'ніп Конон'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1944 (табл. CXLVII, 2)

Поверхня плити в місці розташування напису сильно затерта, однак в цілому за наявними фрагментами текст може бути прочитаний як особове ім'я автора **Григорій** 'Григорій'.

Датування. Зважаючи на час функціонування комплексу написів у центральній апсиді час появи графіті окреслюється в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1945 (табл. CXLVII, 3)

Рельєф прорізів доволі низький, проте збереженість складових напису доволі добра, він впевнено читається як **Α(НТОНН) Грек(ови)ч(ь)** 'Антоній Грекович'.

Датування. Зважаючи на контекстний аналіз час появи графіті може бути окреслений 1610-1618 рр., коли Антоній Грекович був намісником уніатського митрополита в Києві.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1946 (табл. CXLVII, 4)

Незважаючи на затертість поверхні мармурової плити, на ній чітко читається родове ім'я автора **Ακσακъ** 'Аксак'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1947 (табл. CXLVIII, 1)

Поверхня плити в місці розташування напису пошкоджена, проте в цілому можемо встановити, що він складається з особового та родового імен автора: **Paulus Jasyuw[s]ky** 'Павло Ясинувський'.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів на плитах декоративного панно графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1948 (табл. CXLVIII, 2)

Напис виконаний дрібним почерком, його складові сильно затерті. Тим не менше, в цілому його збереженість непогана, як і більшість латиничних написів, він складається з особового та родового імен автора: **Io[a]nis Buc[za]sky** 'Іоанн Буцацький'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно в центральній апсиді графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.28. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 30)

Знаходиться на південній стороні апсиди (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня мармурової плити місцями сильно затерта, пошкоджена дрібними вибоями, у верхній частині не розчищена від фарби. На досліджуваній ділянці виявлено вісім графіті, що одержали номери від 1949-го по 1954-й (табл. II, 2). Записи № 1949, № 1951 та № 1954 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1949 (табл. CXLIX)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168-169, табл. XLII; Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 61-62, табл. XLI].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

Di 29 may   Dm 1587
przed elekciey krola
Racz dac Boze wiek slawic we wszezy pobożności i
wyrwi z grzechu smiluy się dla swoiey miłości
Adrian Mar
ciniowski re
ką swą
M

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Di(e) 29 May {anno} D(o)m(ini) 1587, przed elekciey Krola. Racz dac Boze
wiek slawic we wszezy pobożności i wyrwi z grzechu, smiluy się dla swoiey miłości.
Adrian Marciniowski reka swą. M.

*Дня 27 травня року Божого 1587, перед елекцією короля. Боже, зволь дати
довіку славити в усій побожності і вирви з гріха, змилуйся заради своєї милості. Адриан
Мартіновський рукою своєю. М.*

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 1587 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1950 (табл. CL, 1)

Поверхня мармурової плити в місці розташування напису сильно затерта, простежуються лише окремі літери. З-поміж них можемо відчитати фразу **ыл(ъ) тѣт(ъ) 'був тут'**, що дозволяє інтерпретувати верхній рядок як позначення дати, а закінчення середнього та нижній – як вказівку особи автора запису.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на плитах декоративного панно над синтроном графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1951 (табл. CL, 2)

На поверхні мармурової плити простежується літера **S**. Під нею знаходиться кілька вертикальних рисок, що нагадують літери, однак повної впевненості у такій інтерпретації немає.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів на плитах декоративного панно графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1952 (табл. CL, 3)

Поверхня плити в місці розташування напису сильно затерта, однак складові запису простежуються відносно добре, можемо відчитати літери **ПВЪВЪМ**, можливо **X, ИВИ** та, вірогідно, триногої форми **T**.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів центральної апсиди графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1953 (табл. CLI, 1)

Мармурова плита в місці розташування напису сильно затерта. За збереженими складовими у нижньому рядку може бути реконструйований запис року **1598**, що дозволяє інтерпретувати верхній рядок як вказівку особового чи родового імені автора.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 1598 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1954 (табл. CLI, 2)

Незважаючи на затертість поверхні плити, складові напису простежуються відносно добре. Можемо встановити, що верхній рядок містить вказівку особового та родового імені автора – **Hricaj Sowohula** 'Трицай Совогула', нижній – зазначення дати виконання напису **an(no) 1621 maj 31** 'року 1621-го травня 31-го'.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 31 травня 1621 р.

Категорія: пам'ятний напис.

I.29. Мармурова плита престолу

Знаходиться на центрі головного вівтаря (табл. II, 1; табл. 120). Поверхня мармурової плити вкрита дрібними вибоями, місцями сильно затерта. Тут виявлено сім графіті, яким надано номери від 1955-го по 1961-й (табл. II, 2). Запис № 1958 досліджувався спільно з Н. Сінкевич. Окрім того, на поверхні плити помітні два написи, форма прорізів яких вказує на виконання у значно пізній час, ймовірно, у XX ст. Саме тому ці два графіті до корпусу не включені.

Графіті № 1955 (табл. CLII, 1)

На поверхні плити простежується малюнок чотириконечного хреста та літери **ПРО**.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів центральної апсиди графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1956 (табл. CLII, 2)

По мармуровій плиті престолу прокреслена літера **А**.

Датування. Форма написання **А** з горизонтальною перемичкою дозволяє датувати графіті в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1957 (табл. CLII, 3)

Опубліковане В. Корнієнком та Н. Сінкевич [Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 63, табл. XLI].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

ПОМІАНГНМА

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Поміани Г(оспод)и ма.

Пом'яни, Господи, мене.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів у центральній апсиді графіті датується в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1958 (табл. CLIII, 1)

На поверхні мармурової плити доволі чітко виконаний напис **Mikołaj Wołk** 'Микола Волк'.

Датування. Зважаючи на час виникнення та функціонування комплексу написів центральної апсиди графіті варто датувати останньою чвертю XVI – третьою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1959 (табл. CLIII, 2)

Поверхня плити в місці розташування напису, особливо наприкінці рядка, сильно затерта:

ПОМАНІРАВА^В----А

Оскільки більшість складових кінця напису не збереглися, прочитанню підлягає лише початок – ПОМАНИ РАВА 'пом'яни раба'

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів у центральній апсиді графіті датуються в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1960 (табл. CLIV, 1)

Мармурова плита в місці розташування напису затерта, частина його складових не простежується зовсім:

ПАМЕ--ГД-СВО---

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Паме[ни] Г(оспо)д[н] сво[єго]...

Пом'яни Господи свого...

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів центральної апсиди графіті датуються в межах останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1961 (табл. CLIV, 2)

Поверхня стародавньої плити сильно затерта, однак за наявними фрагментами можемо відчитати перше слово як **СЕМЕ[НЪ]** 'Семен', що дозволяє розглядати друге слово як родове ім'я автора.

Датування. Згідно часу побутування комплексу написів центральної апсиди графіті варто датувати третьою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.30. Фреска з образом невідомої святої мучениці

Знаходиться в південно-західному куті віми на східній грані північної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стародавнього тиньку пошкоджена численними вибоями, подряпинами та тріщинами, на висоту приблизно 1,46 м від рівня підлоги стародавня фреска втрачена. Під час досліджень С. Висоцького були опубліковані три графіті, які знаходяться на цій ділянці, № 49, № 54 та № 63; в процесі дослідження виділено ще десять графіті, яким надано номери 63а, 456, 1963-1969 (табл. II, 2). Запис № 456 досліджувався спільно з Н. Сінкевич, № 1968 – з Д. Гордієнком..

Графіті № 49 (табл. CLV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 94, табл. XLVII; XLVIII, 2].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено ідентифікуються:

Л̄Ъ̄С̄Ψ̄ К̄Ѡ̄ прѣстaвирaвѣ̄ни
подѣакъпетр-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

ЛѢ(та) СѢКѢ прѣстави(са) рабѣ Б(ож)ні подьякѣ Петр[ъ].

Літа 6729-го (1221 р.) приставився раб Божий подьяк Петро.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання графіті – 1221 р.; палеографія складових не суперечить датуванню запису першою чвертю XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 54 (табл. CLV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 97-98, табл. XLVII; XLVIII, 2].

Збереженість напису відносно добра, його складові чітко простежуються:

М С Р А І Ю Н А В Ъ В І
Д Н Ъ П Р Ъ С Т А С А Р А
Б Ъ Б Н І В А Н Ъ

У нижньому рядку праворуч помітні залишки якогось напису, форма прорізів літер якого подібна до основного. Однак в цьому місці тиньк пошкоджений, внаслідок чого ідентифікуються лише дві літери **П** та **О**.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

М(Ѣ)с(а)ца юна въ ВІ Д(ь)нь прѣста(ви)са рабѣ Б(ожи)и Іванѣ.

Місяця червня у 12-й день приставився раб Божий Іван.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою написання літер **В**, **ъ** та **Ѣ** з округлими або з заломом петлями, **В** з нижньою петлею кутом вперед або з заломом, **А**-подібної **Д**, **П** з виступом зверху, криволінійної **Р** з петлею кутом донизу, дзеркальної **Ц** та **Ѧ** з покриттям графіті варто датувати серединою XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 63 (табл. CLVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 102-103, табл. LXI, 1; LXI, 2], прочитання коригував В. Янін [Янин 1992, с. 24]. Розбіжність стосувалась першої літери напису – С. Висоцький читав її як **Г**, В. Янін – як **П**. Вивчення оригіналу графіті дозволило встановити правильність другого варіанту ідентифікації літери. Окрім того, було встановлено, що дев'яту літеру верхнього рядка слід розглядати не як **Ѹ**, а як **Ѵ**. Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Пресѣнно^Ѵму митрополи^Ѵ ФеогностѸ
всєа^Ѵ Русі мно(га)а лѣт(а).

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:

Прє(сѡ)щенному митрополит(Ѵ) ФеогностѸ всєа Русі мно(га)а лѣт(а).

Преосвященному митрополиту Феогносту всея Руси многая літа.

Датування. Відповідно до спостереження над текстом запису з іменем митрополита Феогноста (вперше згадується під 1328 р., помер 1352 р.) С. Висоцький датував напис в межах 20-40-х рр. XIV ст.; на нашу думку, графіті виконане між 1329-1333 рр., коли митрополит Феогност перебував в Південній Русі, в тому числі й у центрі митрополії Києві; палеографія складових запису не суперечить такому датуванню.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 63а (табл. CLVI, 2)

Згадувалось С. Висоцьким в коментарі до попереднього напису [Висоцький 1966, с. 102-103, табл. LXI, 1; LXI, 2], однак окремого номеру не отримало.

Збереженість напису відносно добра, втрачені лише три надрядкові літери:

ТҮБЫ^Λ РА[∧]БОТИМО[∧]Ѡ

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

ТҮ(тҮ) БЫ(ъ) РА[Б](ъ) БО[Ж](ни) ТимоѠ(Ѡ)[и].

Тут був раб Божий Тимофій.

Датування. С. Висоцький вважав, що написи № 63 та № 63а виконані однією людиною, проте цьому суперечить як форма літер, так і структура формули, більш характерна для XVI – XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 456 (табл. CLVII, 1)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, табл. XL].

Графіті добре помітне на фотографії С. Висоцького між записами № 49 та № 54 [Висоцький 1966, табл. XLVII], проте під час їх опису зовсім не згадується. Прорізи частково закриті шпаклівкою, на окремих літерах помітні сліди сучасних подряпин, однак в цілому збереженість напису добра, він чітко читається: **Jan Jeziorokowsky 1615** 'Ян Єзьорковський 1615-го'.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 1615 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1962 (табл. CLVII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі восьми засічок: перша нахилена ліворуч, решта – вертикальні.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1963 (табл. CLVII, 3)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери Ѡ, рахункова – восьми вертикальних засічок. Форма прорізів тотожна № 1964, вочевидь, вони виконані однією людиною.

Датування. Оскільки написи № 1963 та № 1964 виконані одним автором, графіті варто датувати в межах кінця XIII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1964 (табл. CLVII, 4)

Під попереднім записом знаходиться інший, його текстова частина також складається з літери Ѡ, рахункова – з одинадцяти вертикальних засічок.

Датування. За формою написання Ѡ з язичком вгору графіті датується в межах кінця XIII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1965 (табл. CLVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові – ГИ у верхньому рядку, значно нижче – ПО (збереглись фрагментарно), ще нижче – Ѡ. Великі втрати не дозволяють повністю реконструювати текст, як і встановити загальну кількість рядків у написі. Втім, перше слово є традиційним скороченням слова Г(оспод)

и 'Господи', що дозволяє нам припустити наявність на стіні звичної молитовної формули „Господи, поможи рабу своєму”.

Датування. За формою написання Г з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є кінець XII ст. відповідно до типовості поширення такої форми написання літери.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1966 (табл. CLVIII, 2)

На фресці простежуються літери **OKOI**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1967 (табл. CLVIII, 3)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з поставлених під горизонтальне титло літер **ZA** та тринадцяти вертикальних засічок у верхньому рядку, п'ятнадцяти засічок в середньому та двох – у нижньому.

Датування. За формою написання вертикальної **z** з переломом та **a** з розкритою петлею найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери **a** верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1968 (табл. CLIX)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена дрібними вибоями, прямо по ньому прокреслений запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Внаслідок цього частина складових не простежується:

η ----- ομ ----
κ ι ----- η β ο η -
τ η - ζ - ο τ -- ο τ --- α -
ο - τ ο ν - ρ - σ ο ----
--- ο σ ο --- ρ ---
η -----

Через значні втрати реконструкція тексту ускладнена. Можемо припустити лише наявність слова βοη[θη] 'βοήθει, поможи'.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1969 (табл. CLX)

Шестирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складають текстова частина у вигляді літер **ΛΣΚ** та дев'ятнадцять вертикальних засічок рахункової частини. В другому рядку простежується двадцять одна засічка, в третьому – одинадцять, четвертому – три, п'ятому – вісім, шостому – десять.

Датування. За формою написання **λ** з розкритою петлею графіті варто датувати в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості такої палеографічної ознаки вірогідна верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

І.31. Фреска з образом св. пророка Авдія

Знаходиться в південно-західному куті передвівтарного компартимента на північній грані східної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації графіті № 1979. Поверхня стародавнього тиньку пошкоджена численними вибоями та подряпинами, місцями слабо розчищена від олійної фарби. Фреска має втрати у нижній частині, а також біля ребра та кута стіни. С. Висоцьким були опубліковані два написи, що знаходяться на цій ділянці – № 4 та № 189, подальші дослідження дозволили встановити наявність ще тринадцяти графіті, яким надано номери від 1970-го по 1983-й (табл. II, 2). Напис № 1973 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 4 (табл. CLXI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 18-24, табл. V; VI], прочитання коригували В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1995, с. 127-128], А. Залізник [Зализник 2004, с. 258-262]. Нові результати досліджень опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2010а, с. 365-367*]. Розбіжності доволі численні, вони містять кілька основних моментів:

С. Висоцький	<p>въ¹ въ великыи четвѣ²рг³ [р]⁴ака положена быс⁵тъ⁶ -т⁷ анѣдреа роусъскыи къназъ⁶ благыи а дъми тръ ѡлъ отрочъка⁸ ег⁹ мѣца април[а]¹⁰ въ¹¹ ід¹² аѣ¹³есе [ѣ]¹⁴рлѣ п¹⁵обѣ¹⁶</p>
В. Орел, А. Кулик	<p>въ¹ въ великыи четвѣ²рг[ъ]³ р⁴ака положена быс⁵тъ⁶ [о]т[ъ]⁷ анѣдреа роусъскыи къназъ⁶ благыи а дъми тръ ѡлъ отрочъ ка⁸етѣ⁹ мѣца ... априла¹⁰ в ѡ[-]¹¹ і[а]¹² а ѣ¹³есе ...а¹⁴ѣ¹⁵рлѣ¹⁶обѣ¹⁷...</p>
А. Залізник	<p>въ¹ въ великыи четв[ъ]²ргъ³ р⁴ака положена бы[с]⁵тъ⁶ [о]т[о]⁷ анѣдреа роусъскыи къназъ⁶ благыи а дъми тръ ѡлъ отрочък[ъ]⁸ ег⁹ мѣца априла¹⁰ в[ъ]¹¹ і[а]¹² а ѣ¹³есе (реде оу)[м]¹⁴ъ¹⁵рлѣ п[о]¹⁶обѣ¹⁷ (де)¹⁷</p>

1) у верхньому рядку збереглась ще одна літера **В**;

2) А. Залізником, а також В. Орлом та А. Куликом помилково вказана літера **ъ**, адже в оригіналі чітко простежується **є**;

* В статті нами були проаналізовані розбіжності у прочитанні тексту С. Висоцьким та А. Залізником.

- 3) наприкінці другого рядка після літери **г** поверхня тиньку рівна, жодних слідів відчитаної **А**. Залізнякам чи реконструйованої як втраченої **В**. Орлом та **А**. Куликом літери **Ъ** не простежується;
- 4) подана **С**. Висоцьким як втрачена літера **р** хоча і пошкоджена, проте може бути прочитана;
- 5) вказана **С**. Висоцьким літера **с** в оригіналі відсутня, в місці її ймовірного розташування тиньк пошкоджений;
- 6) замість зазначеної **С**. Висоцьким літери **Ь** слід читати **Ъ**, адже автор напису постійно вживає лише „**ер**”;
- 7) обабіч літери **Т**, незважаючи на пошкодження, чітко читаються **о**;
- 8) на фресці простежується пошкоджена літера **Ъ**, а не вказана **С**. Висоцьким **а**;
- 9) відчитаний **В**. Орлом та **А**. Куликом склад **ТУ** в оригіналі однозначно читається як **ГО**;
- 10) показана дослідником як втрачена літера **А** насправді збереглась, вона чітко простежується;
- 11) запропоноване **В**. Орлом та **А**. Куликом прочитання в цьому місці двох літер – **З** та ще однієї втраченої – абсолютно безпідставне; вказана **А**. Залізнякам як втрачена літера **Ъ** збереглась;
- 12) **С**. Висоцький зазначив літери числівника **іД** як повністю збережені, однак в місці їх розташування тиньк пошкоджений, тож збереглась лише перша **і**; зважаючи на контекст напису запропонована **В**. Орлом та **А**. Куликом реконструкція тут літери **А** абсолютно безпідставна;
- 13) вказана **В**. Орлом та **А**. Куликом літера **В** в оригіналі чітко читається як **Б**;
- 14) в цьому місці стародавній тиньк не зберігся, **С**. Висоцький, **В**. Орел та **А**. Кулик не реконструювали цю частину запису, натомість **А**. Залізняк запропонував цілком осмислену реконструкцію тексту;
- 15) замість вказаної **С**. Висоцьким, **В**. Орлом та **А**. Куликом літери **Б** в оригіналі чітко читається **Ъ**;
- 16) відсутня у **С**. Висоцького літера **о** в складі **по** реконструюється за контекстом, тиньк в місці її розташування пошкоджений; **В**. Орел та **А**. Кулик взагалі проігнорували наявність добре видимої літери **п** та реконструйованої **о**;
- 17) нижній дев'ятий рядок запису реконструйований **А**. Залізнякам за контекстом, в цьому місці давній тиньк відсутній.

Враховуючи наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

ВЪВ
ВЪВЕЛИКЫНЧЕТВЕРГ
РАКАПОЛОЖЕНАВЫ-ТЪ
ОТОНЪДРЕАРОУСЪСКИН
КЪНАЗЪБЛАГЫНАДМИ
ТРЪΨЛЪОТРОУЪКЪЕГОМЦА
АПРИЛВЪТ-АБЕСЕ
-----МЪРЛЪП-ОВЪ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

/Въ в/ Въ великын четверг(ъ) рака положена вы[с]тъ.

Ото Анъдреа роусъскын къназъ благын. А Дмитръ ψ(а)лъ отрочъкъ
его м(ѣ)с(а)ца априла въ П[Д]. А ве се[реде оу]мърлъ п[о] овѣ[де].

*/У в.../У великий четвер рака поставлена була.
Для Андрія, руського князя благого. А Дмитро писав, дружинничок його,
місяця квітня у 14-те. А був середою помер по обіді.*

Звертають на себе увагу три літери над початком верхнього рядка. Автор запису дружинник Дмитро розпочав писати, проте з якихось причин кинув видряпувати текст в цьому місці й розпочав новий рядок.

Датування. Відповідно до інформації самого запису, в якому мова йде про поховання Всеволода Ярославича, С. Висоцький датував графіті 1093 р., що не вступає у протиріччя з палеографічним датуванням.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 189 (табл. CLXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 86-87, табл. LXXXII, 2; LXXXIII, 2].

Між запропонованим дослідником прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності, які стосуються кількох моментів:

ги по^{мо}зи² ра | боу своге^{мо}[у]³ | гр⁴иг⁵итни⁶---⁷

1) тиньк значно пошкоджений, тому вказані С. Висоцьким надрядкові літери **мо** не простежуються;

2) від вказаної дослідником літери **и** збереглась лише невелика частина лівої щогли;

3) в місці ймовірного розташування літер **мо[у]** тиньк пошкоджений, тож знаки не простежуються;

4) замість прочитаних дослідником літер **гр** чітко читаються **в** та **о**;

5) в місці вказаної С. Висоцьким літери **г** на поверхні стіни читається **т**;

6) замість вказаних дослідником літер **тии** в оригіналі чітко ідентифікуються літери **нии**, причому дві перші написані з інверсією;

7) дослідження особливостей каналів прорізів дозволило встановити, що напис продовжується, в зазначеному дослідником третьому рядку наявні ще три літери; окрім того, запис має ще п'ять рядків, причому його автор змушений був обминати запис № 1975.

З урахуванням наведених зауважень наявний текст виглядає наступним чином:

**Г̄и по -- з - ра
боу своге ---
воитининоӯкне
-- еп -
ило -
- ми -
- не -
- еп -**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и по[мо]з[и] рабоу своге[моу] Воитининоӯ...

Господи, поможи рабу своєму Воітінину...

Реконструкція решти тексту через втрати складових унеможливлена.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою написання вертикальної **з** з переломом та криволінійної **р** з петлею кутом донизу час появи графіті може бути найвірогідніше окреслений в межах середини XIII – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1970 (табл. CLXII, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються: **СТЕФАН(Ъ)** 'Стефан'.

Датування. Скорописні форми написання літер, зокрема, триногої **Т**, **Ф** та **А** з горизонтальною перемичкою, а також форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1971 (табл. CLXIII, 1)

На фресці прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теоніограми.

Графіті № 1972 (табл. CLXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, слабо розчищена від олійної фарби, його прорізи закриті шпаклівкою. Внаслідок поганого збереження ми лише можемо констатувати наявність запису в цьому місці.

Датування. Оскільки прорізи закриті шпаклівкою, час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1973 (табл. CLXIV, 1)

Збереженість напису дуже добра, всі його складові впевнено читаються: **JEROMONAH JES**. Перше слово – це написане латиничною транслітерацією кириличне **ИЕРОМОНАХЪ** 'ієромонах', друге, найвірогідніше, є скороченою (або недописаною) формою імені **Jes(ekiel)** 'Єзекиїл'. Звичайно, можемо припустити, що це слово похідне від імені **Jesu** 'Ісус' – **Societatis Jesu** (єзуїтський орден) чи **jesuita** (єзуїт), тоді текст слід трактувати як такий, що його автор був приналежним до цього чернечого ордену. Проте структура формули пам'ятного напису, коли автор вказував свою приналежність до священства (№ 1189 [Корнієнко 2010б, с. 11, табл. XI, 3], № 1685, № 1907 та № 1943), передбачає зазначення у другій її частині саме його імені. Відтак перевагу варто віддати першому варіанту реконструкції тексту.

Датування. Форма прорізів та вживання латиниці дозволяють датувати графіті останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1974 (табл. CLXIV, 2)

Ліва частина напису знищена обвалом тиньку:

-----**ПРИД-ТЬ**
-----**ИМЪ**
-----**ИР**

За наявними фрагментами у верхньому рядку можемо реконструювати слово **прид[є]ть** 'прийде'.

Датування. За формою написання А-подібної **Д**, прямолінійної **Р** з округлою або кутом вгору петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1975 (табл. CLXIV, 3)

Помітне на опублікованій С. Висоцьким фотографії та прорисовці на-

пису № 189 [Высоцкий 1976, табл. LXXXII, 2; LXXXIII, 2], проте в коментарі до останнього не згадувалось.

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, багато складових втрачено:

ГН-ОМОЗН
РАБ--СВО
ГЄ-----
---Т--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)н [п]омози раб[оу] своє[моу]...

Господи, поможи рабу своему...

Датування. За формою написання **Б** з округлою петлею, **В** з нижньою петлею кутом донизу, **З** з переломом хвоста та прямолінійної **Р** петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1976 (табл. CLXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише літери **Ю**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1977 (табл. CLXV, 2)

Незважаючи на пошкодження, на фресці впевнено читаються літери **юа**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1978 (табл. CLXV, 3)

По написах № 189 та № 1975 прокреслений малюнок чотириконтного хреста.

Датування. За особливостями розташування та формою прорізів графіті може бути датоване в межах середини XIII – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1979 (табл. CLXV, 4)

На фресці простежуються розташовані у стовпчик літери **ЛОВД**. На нашу думку, найбільш вірогідною реконструкцією запису буде **Λ(ГНОС) ΟΒΔ[НИ]** ‘святий Авдій’.

Датування. За формою написання широкого **Ο** та **Β** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується в межах кінця XIII – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми **Β**, верхню вірогідну хронологічну межу можна обмежити першою третиною XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1980 (табл. CLXV, 5)

На поверхні стіни простежуються дуже пошкоджені літери **М** та, вірогідно, **К**.

Датування. Оскільки прорізи закриті шпаклівкою, час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1981 (табл. CLXVI, 1)

На фресці прокреслене зображення кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем. Трохи нижче той же автор виконав аналогічний малюнок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1982 (табл. CLXVI, 2)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1983 (табл. CLXVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними дрібними вибоями, місцями сильно затерта, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

-----рн-
----ψεζιε----
-----ко-----ε-

Через значні втрати реконструкція тексту ускладнена, лише в середньому рядку можемо встановити наявність складових дати з позначенням їх закінчень [Se]ψεζιε, тобто 6768 (1260) р.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання – 1260 р.; форми написання літер не суперечать датуванню графіті третьою чвертю XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

**I.32. Фреска з образом
невідомого святого мученика**

Знаходиться в південно-західному куті передв'їтарного компартимента на східній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стародавнього тиньку пошкоджена численними вибоями та подряпинами, дуже слабо розчищена від олійної фарби. Фреска має втрати біля ребра. С. Висоцький опублікував один напис, розташований на цій ділянці стіни – № 7. Під час сучасних досліджень було виявлено ще п'ять написів, яким надано номери від 1984-го по 1988-й (табл. II, 2).

Графіті № 7 (табл. CLXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1966, с. 37-38, табл. III, 2; IV, 2], прочитання підтвердили В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1995, с. 128]. Втім, публікатором була пропущена остання літера нижнього рядка, що збереглась фрагментарно. Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

м̄цаапрнлл
въ ѳ днь поста
вленобы влдкак--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

М(ѳ)с(л)ца април(л) въ ѳ д(ѳ)нь поставлено выс(ть)
вл(а)д(ы)ка К...

Місяця квітня у 9-й день поставлений був владика К...

Датування. С. Висоцький на підставі інтерпретації тексту як запису про поставлення митрополитом Іларіона відніс час його появи до 1051 р.; втім, виявлення запису про поставлення Іларіона в придділі свв. апостолів Петра і Павла [Корнієнко 2008] суперечить такій інтерпретації; за формою написання **А, Л, Ъ** та **А** з покриттям, **Д, И, К, М, Н** та **Ц** з верхніми засічками, **Б, В, П** та **Ъ** з виступами зверху, А-подібної **Д** графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1984 (табл. CLXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування виконаного голкою напису пошкоджена численними тріщинами, що ускладнює ідентифікацію окремих літер. На початку рядка читаються літери **ВООО**, далі простежуються невеликі фрагменти ще одного знаку, потім – літера **О**.

Датування. За формою написання **В** з округлою нижньою петлею та **О** з прямою замість лівої дуги найвірогідніше віднести час появи напису до кінця XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1985 (табл. CLXVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише літери **НАВО**.

Датування. За формою написання **В** з округлою нижньою петлею графіті датується другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1986 (табл. CLXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування прорізаного голкою напису пошкоджена, однак його складові ідентифікуються відносно добре:

М(Ѣ)С(А)ЦА АВГУСТА ВЪ ІѢ

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:

М(Ѣ)С(А)ЦА АВГУСТА ВЪ ІѢ.

Місяця серпня у 19-те.

Датування. За формою написання **А** з відкритою петлею, У-подібної **У**, **Ъ** з виступом зверху та **А** без перемички графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.; при цьому відповідно до поширення форм **А** та **Ъ** вірогідна верхня межа появи графіті може бути віднесена до кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1987 (табл. CLXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються лише літери **ДАИ** у верхньому рядку та **НАГ** у нижньому.

Датування. За формою написання **А** з пласким верхом та покриттям, А-подібної **Д** графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1988 (табл. CLXVIII, 3)

Як і в попередньому випадку, через пошкодження складові напису простежуються слабо. У верхньому рядку помітні літери **БРОВЮ** та, можливо, **Д**, від якої залишилась права частина. В нижньому рядку читаються дві літери **ЄЄ**.

Датування. За формою написання криволінійної **Р** з округлою петлею та **Б** з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.;

якщо ідентифікація літери **Д** правильна, нижню вірогідну хронологічну межу варто обмежити кінцем XI ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.33. Фреска з образом св. мч. Тимофія

Знаходиться в переході між передвівтарним та другим з заходу компартиментами центральної нави на північній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений на підставі даних дипінті XIX ст.: над правим плечем постаті знаходяться виконані у створчик літери **ΘΑΓΙΟΣ**, над лівим – **ΤΙΜΟ[Φ-ΕΙ]**. Нижня частина запису імені не збереглась, позаяк була знята під час реставраційних робіт. Стародавній тиньк на рівні людського зросту втрачений. Поверхня фрески пошкоджена численними вибоями та подрятинами, слабо розчищена від олійної фарби. Тут виявлено три графіті, які одержали номери від 1989-го по 1991-й (табл. II, 2). Записи № 1990 та № 1991 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1989 (табл. CLXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними вибоями, тріщинами, слабо розчищена від олійної фарби. Простежується літера **Α**, далі **Ι** у вигляді латинської **J**, а наприкінці – **ΒΙ** з надрядковим **ϸ**. Відтак, друге слово найвірогідніше реконструювати як **Ι[ВΑΝΟ]ΒΙϸ(Ь) 'Іванович'**.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1990 (табл. CLXIX, 2)

Стародавній тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений та слабо розчищений від пізнішої фарби, впевнено ідентифікувати можемо лише літери **S** та **W**.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути визначений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1991 (табл. CLXIX, 3)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. Втім, на поверхні стіни відносно добре простежуються складові напису, який містить особові та родові імена автора: **Prokopus Alexander Skarzewsk[y]** 'Прокопій Олександр Скаржевський'. Три останні літери родового імені перенесені на нижній рядок, оскільки за літерою **w** знаходиться кут стовпа.

Датування. За типологічним методом графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.34. Фреска з образом св. Марфи

Знаходиться в південно-східному куті другого із заходу компартимента на західній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований завдяки інформації графіті № 2011. Поверхня стіни вкрита численними вибоями та подрятинами, слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., біля ребра та в нижній частині фреска втрачена. Під час дослідження С. Висоцького був опублікований один розташований тут напис (№ 144), сучасні дослідження дозволили встановити наявність ще тридцяти восьми графіті, яким надано номери від 1992-го по 2029-й (табл. II, 2). Запис № 2025 досліджувався спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 144 (табл. CLXX)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 56-57, табл. LI, 3; LII, 3], прочитання коригував В. Янін, який вважав, що опубліковане графіті складається з двох штучно об'єднаних дослідником самостійних написів [Янин 1992, с. 27]. Як бачимо, розбіжності включають два головні моменти:

С. Висоцький	ги п̣ъм о зи ра в҃у с[воє] ² мо ж ч га л҃та ¹
В. Янін	а) м̣ъ но га л҃та ¹ б) ги п̣ъм о зи ра в҃у с[воє] ²

1) частина тексту, яку В. Янін виділив в окремий запис (а), а С. Висоцький визначав як продовження основного тексту, знаходиться над молитовним записом; С. Висоцький вважав, що автор переніс закінчення над початковою формулою, щоправда причин такого перенесення не розкрив; дослідження оригіналу запису дозволило встановити правоту прочитання В. Яніна, з єдиним зауваженням, що друга літера верхнього рядка ідентифікується не як **Ъ**, а як **О**; до того ж обидві частини виконані одним автором, що доводить однакові форми написання літер та ідентичні прорізи;

2) незважаючи на пошкодження тиньку, основний напис не закінчується літерою **с**, в цьому ж рядку вдається простежити **В** та нижню частину **о**, ще нижче в наступному рядку читається літера **є**, під нею, ще в одному рядку – **г**.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

м о
 н о
 г а
 л̣т̣а
 г̣и
 п̣ъм
 о
 з и
 р а
 в҃у
 с в -
 є --
 г ---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Многа л(ѣ)та Г(оспод)и п̣ъмози ра в҃у св[о]є[м҃у]...

Многая літа, Господи, поможи рабу своєму...

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст. За формою написання дзеркальних **а** з покриттям, вертикально **з** з переломом, **и**, **м** та **л** з верхніми засічками, прямолінійної **р** з округлою петлею, **о** з пласким верхом та **ъ** з виступом зверху графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форм написання **о** та **ъ**, верхню хронологічну межу можемо обмежити кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1992 (табл. CLXXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування видряпаного голкою напису пошкоджена численними вибоями, внаслідок чого з-поміж його складових простежуються окремі літери: **А** наприкінці середнього рядка, **ОС** на початку та **А** наприкінці нижнього.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1993 (табл. CLXXI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений від олійної фарби. З-поміж його складових у верхньому рядку можемо ідентифікувати **Т**, у нижньому – **Є, Г** або **В, С** чи **Є, И**.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1994 (табл. CLXXI, 3)

Незважаючи на пошкодження та затертість тиньку, можемо встановити, що на фресці була прокреслена фігура, яка складалась з великого та малого кіл, причому кінці останнього не змикаються, а далеко заходять одне за одне.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1995 (табл. CLXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого закриті шпаклівкою прорізи його складових ледь простежуються:

--помозирабоу-воємо-
-----ръев----ѣшному
аминъ-----ѣшъном-
наст-с---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... помози рабоу [с]воємо[у Григо]ръев[и гр]ѣшному

аминъ ... [гр]ѣшъном[у] Наст[а]с[ию].

... поможи рабу своєму Григорієві грішному,

аминь ... грішному Анастасію.

Датування. За формою написання **А** з покриттям, **Б** та **Ѣ** з виступом зверху, **В** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, вертикальної **З** з переломом, **И, М** та **Н** з довгими засічками, **р** з маленькою голівкою, **ш** з верхніми засічками та піднятою над рядком платформною найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1996 (табл. CLXXII, 2)

На фресці прокреслене неправильної форми коло, причому авторові малюнка не вдалося замкнути його кінці.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1997 (табл. CLXXIII, 1)

На поверхні стіни простежується невелика частина напису у вигляді літер **КО**.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою час появи графіті окреслюється широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1998 (табл. CLXXIII, 2)

На фресці прокреслені дві вертикальні паралельні риси. Вочевидь, перед нами незавершений малюнок хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1999 (табл. CLXXIII, 3)

На поверхні стіни простежується невелика частина трирядкового напису, від верхнього рядка якого збереглась літера **П**, середнього – дві **О**, нижнього – склад **НО**.

Датування. За формою написання **Н** з діагональною перемичкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2000 (табл. CLXXIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише кілька його складових:

--СВО--
---О---
--ОН--

У верхньому рядку можемо реконструювати займенник **сво[ємоу]** 'своему', що дозволяє інтерпретувати весь текст як традиційну молитовну формулу.

Датування. За формою написання **Н** з верхньою засічкою графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2001 (табл. CLXXIII, 5)

На фресці простежуються літери **О** та **П**, що зберегла лише ліву частину.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2002 (табл. CLXXIV)

Поверхня стіни в місці розташування обведеного рамкою напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, особливо наприкінці рядків:

гипомозиравоу своемоу георъ гевигрѣш ----
плацоу щемоу с-мъно-охъпы ----
анприведеном ---свѣтъ со ѡнево ---
мне

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Георгеви грѣш[ьномоу]

плацоуцемоус[ѧ] мѣно[г]охъ ...

приведеном[оу] {къ} свѣтъ Гоѡне Бо[гомъ] ...

*Господи, помози рабу своєму Георгеви грішному, ридяючому багату ...
приведеного до святої Софії Богом ...*

Вживання **ц** замість **ч** в слові **плацоуцемоусѧ** відображає притаманне новгородському діалекту цокання [Зализняк 1995, с. 34], що вказує на північне походження Георгія.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою, **В** з широкою верхньою петлею, **А**-подібної **Д** з верхньою засічкою, вертикальної **З** з переломом, **П** з виступом зверху, прямолінійної **Р** з округлою петлею та диграфа **оу** зі зменшеним **о** графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2003 (табл. CLXXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби:

--пом-----КОСТ-НТИ----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... пом[ози] ... Кост[ѧ]нти[нѣ].

... помози ... Костянтину.

Датування. За формою написання широкої розімкнутої **К** графіті датується в межах останньої третини XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2004 (табл. CLXXV, 2)

На фресці прокреслене коло.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2005 (табл. CLXXV, 3)

На поверхні стіни прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теоніограми.

Графіті № 2006 (табл. CLXXV, 4)

На фресці простежується фрагментарно збережена літера **ѧ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2007 (табл. CLXXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, тому частина його складових не простежується:

**гѣпмозиравоу
своемоугригори-
воуд--цемоус-
-----з-----**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п(о)мози рабоу своємоу Григори[ю] боуд[оу]щемоу...

Господи, поможи рабу своєму Григорию, майбутньому...

Датування. За формою написання літери **А** з видовженою спинкою та верхньою засічкою, нахилених ліворуч та праворуч **З** з переломом, з округлою петлею та кутом вгору прямолінійних **Р** та диграфа **ОУ** зі зменшеним **О** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості форм написання обох **З**, верхню хронологічну межу можемо знизити до другої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2008 (табл. CLXXVI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише літери **ГИПО**, що є початком традиційної молитовної формули **Г(оспод)и по[мози]** 'Господи, поможи'.

Датування. За формою написання **Г** та **П** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми написання **г**, ймовірна верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2009 (табл. CLXXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються пошкоджені складові диграфа **ОУ** у верхньому рядку та літера **И** в нижньому.

Датування. За формою написання **И** з верхніми засічками графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2010 (табл. CLXXVII, 2)

Тиньк слабо розчищений від олійної фарби та сильно пошкоджений дрібними вибоями. На поверхні фрески читається літера **К**, трохи далі **ПА**, вертикальна засічка, яка може бути інтерпретована як **Г** або як щогла **Ю**, якщо розглядати її спільно з наступним знаком **О**.

Датування. За формою написання **К** з відворотом на верхній скісній графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2011 (табл. CLXXVII, 3)

На фресці попри пошкодження простежується коло, в якому збереглися залишки літери **Α** – традиційне скорочення грецького **ο α(για)** 'ὁ ἄγια, свята'. Нижче в два рядки розташовані літери імені **Марѡа** 'Марфа'. Чоловічий артикль прикметника не узгоджується з жіночим іменем, що вказує у авторіві слов'янина, який, вочевидь, орієнтуючись на написи-дипінті собору сприймав літеру **α** обведenu в коло як позначення святості.

Датування. За формою написання **α** з нижньою засічкою, **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, криволінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому відповідно до типовості поширення форми **α** нижньою хронологічною межею варто визнати середину XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2012 (табл. CLXXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними вибоями та слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого простежується лише середня частина трирядкового напису:

-----о-----
-----св-----
-----азо-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... [пом]о[зи] ... св[оєму] [Л]азо[рю].
... поможи ... своєму Лазарю.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та покриттям, **в** з петлею кутом вперед та нахиленої ліворуч **з** з переломом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому відповідно до типовості поширення форми **з** нижньою хронологічною межею варто визнати другу чверть XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2013 (табл. CLXXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями. У верхньому рядку простежується літера **п**, за нею знак, схожий на втричі більшу за розмірами **с**, далі помітні дві вертикальні засічки. В нижньому рядку читається **и** та фрагментарно збережена **а** або дзеркальна **л**.

Датування. За формою написання **и** з нахиленою перемичкою, **п** з виступом зверху графіті може бути датоване в межах кінця XIII – середини XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2014 (табл. CLXXVIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, складові напису чітко простежуються:

сп̄си г̄и
г̄ гр̄

З відновленням пропущених фрагментів найвірогідніше представити текст наступним чином:

Сп(а)си Г(оспод)и г(р'їшного) Гр(игориа).
Спаси, Господи, грішного Григорія.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2015 (табл. CLXXVIII, 4)

На фресці прокреслений схематичний малюнок кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2016 (табл. CLXXVIII, 5)

По фресковому тиньку прокреслений Андріївській хрест.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2017 (табл. CLXXVIII, 6)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, простежується фрагмент літери **П** або, вірогідніше, **М**, **Ϻ** та, на деякій відстані, **Р**.

Реконструювати наявний текст можемо наступним чином:

... [пом]Ϻ[и] ϩ[аву] ...
... поможи рабу ...

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2018 (табл. CLXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише фрагментарно збережена літера **М**, **Λ** та **Ϻ**.

Датування. За формою написання **α** з округлою петлею та видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2019 (табл. CLXXIX, 2)

На фресці прокреслена літера **Λ**.

Датування. За формою написання **α** з опуклою петлею, видовженою спинкою та покриттям час появи графіті найвірогідніше віднести до кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2020 (табл. CLXXIX, 3)

На поверхні стіни простежується літера **Ϻ** з вписаною до неї **Χ**.

Датування. За формою написання **χ** „ножицями” та з довгими верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками відповідно до типовості поширення цієї палеографічної ознаки є середина XII – перша чверть XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2021 (табл. CLXXIX, 4)

Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише окремі його складові: **И** у верхньому рядку, **ΛБ** в середньому та **М** в нижньому.

Датування. За формою написання **β** з петлею із двома заломами графіті датується в межах другої чверті XIV – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2022 (табл. CLXXX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого ідентифікуються лише окремі його складові:

---МН-----ОТΔ---ΙΝΟΗ-

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок найвірогідніше датувати напис в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2023 (табл. CLXXX, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, внаслідок чого з-поміж його складових простежуються у верхньому рядку літери **ΣϺ**, у нижньому – **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст., зважаючи на спостереження над застосуванням в кирилических написах грецької форми написання літери Σ нижню хронологічну межу появи напису можемо обмежити серединою XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2024 (табл. CLXXX, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2025 (табл. CLXXXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби та затерта, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

$\bar{\kappa}\epsilon\beta\omicron\eta - - \delta - -$

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна реконструювати наступним чином:

$\text{K}(\nu\text{p}\iota)\epsilon\beta\omicron\eta[\theta\eta] \dots$

$\text{K}\acute{\upsilon}\rho\iota\epsilon\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota \dots$

Господи, поможи ...

Під першою літерою рядка прокреслений знак, схожий на К або недописану В.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2026 (табл. CLXXXI, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, прорізи літер повністю закриті шпаклівкою та не розчищені від олійної фарби. Тим не менше, при бічному освітленні під шаром фарби можна вирізнити прорізи запису, який складається з літер **РИАЗ**.

Датування. За формою написання літери **А** з видовженою спинкою, **З** з переломом хвоста та **Р** з петлею з двома заломами графіті може бути датоване в межах кінця XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2027 (табл. CLXXXI, 3)

На фресці простежуються сильно затерті літери **ТОН**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2028 (табл. CLXXXI, 4)

Стародавній тиньк в місці розташування напису сильно затертий, внаслідок чого з його складових вивчено може бути прочитаний лише диграф **ΟΥ**.

Датування. За формою написання диграфа **ΟΥ**, складові якого не зближені, графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2029 (табл. CLXXXII)

На фресці простежується доволі схематичне зображення людини, яка має циліндричної форми тіло, що звужується біля шиї, овальну голову, доволі

довгі руки та непомірно малі ноги. Біля правої руки людини помітна овальна фігура, яка нагадує щит на руці воєнка. Значна примітивність малюнка та мала висота його розташування дозволяють вбачати у авторів дитину.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

І.35. Фреска з образом невідомого святого мученика

Знаходиться в південно-східному куті другого із заходу компартимента на північній грані західної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стіни вкрита вибоями, слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., біля ребра та в нижній частині стародавній тиньк має втрати. На досліджуваній фресці виявлено двадцять п'ять графіті, яким надано номери від 2031-го по 2055-й (табл. II, 2). Записи № 2044 та № 2045 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 2031 (табл. CLXXXIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, прорізи майже повністю закриті шпаклівкою:

АВРАМ--ВАРИМО--

Нажаль, наразі реконструювати повний текст напису складно, впевнено читається лише перше слово **Аврам[ъ]** 'Аврам'.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою, **В** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, криволінійної **Р** з петлею кутом донизу графіті датується в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2032 (табл. CLXXXIII, 2)

Незважаючи на пошкодження та закриті шпаклівкою прорізи, на фресці чітко читається слово **Стефанъ** 'Стефан'.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2033 (табл. CLXXXIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби та пошкоджена тріщиною, однак його збереженість в цілому добра, всі складові простежуються. У верхньому рядку читаються літери **ПРО**, у нижньому – **НАНА**.

Датування. За формою написання **А** з опуклою петлею та пласким верхом, **П** з виступом зверху та криволінійної **Р** з округлою петлею та нижньою засічкою графіті датується в межах кінця XII – кінця XIII ст.; при цьому відповідно до типовості поширення форми написання **Р** нижньою хронологічною межею є середина XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2034 (табл. CLXXXIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби, з-поміж його складових збереглися літера **В** під горизонтальним титлом у верхньому рядку та **Є** в нижньому.

Датування. За формою написання **В** з петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2035 (табл. CLXXXIV, 1)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 51-52, іл. на с. 56], спроба нового прочитання запропонована С. Міхеєвим та А. Віноградовим [Міхеєв, Віноградов 2010, с. 21-22]. Розбіжності включають кілька основних моментів:

Н. Нікітенко, В. Корнієнко

$\underline{s}^1\phi^2ma^3$

С. Міхеєв, А. Віноградов

$\omega^1\rho^2\mu^3$

1) С. Міхеєв та А. Віноградов помилково прийняли гніздо від соломи, що додавалась до тиньку, за продовження написанної дещо нахиленої ліворуч літери **S**, яка в нижній частині має невелику вибоїну, визначеною дослідниками також за штрих; відтак, вказана ними літера ω складається з поєднання **S**, вибоїни та гнізда від соломи, тож запропонована ідентифікація знаку не може бути прийнята;

2) „петля” вказаної дослідниками літери ρ має продовження вліво, проте ця частина прорізу не розчищена від шпаклівки, тому слабо простежується; до того ж, вона частково заходить на описане вище гніздо від соломи; тож, ретельне вивчення каналів прорізів дозволяє ідентифікувати цю літеру як ϕ ;

3) остання літера вказана С. Міхеєвим та А. Віноградовим у вигляді нахиленого штиха; інший нахилений у протилежному боці штрих, як і викришення тиньку між ними, були повністю проігнорованими; відтак замість чітко видимої в оригіналі **A** було помилково запропоновано читати **I**.

Враховуючи наведені вище зауваження, запропоноване дослідниками прочитання слова $\omega\rho\mu$ ‘*порив*’ не відповідає оригіналові запису*, а на фресці, незважаючи на пошкодження тиньку, чітко простежуються літери **SΦΜΑ**. Тобто, перед нами запис дати 6541 (1033) р.

Датування. В тексті чітко зазначений час виконання напису – 1033 р.; палеографія складових не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2036 (табл. CLXXXIV, 2)

На фресці прокреслена літера **M**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2037 (табл. CLXXXIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслене коло.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2038 (табл. CLXXXIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, внаслідок чого з-поміж його складових можемо ідентифікувати літери **Q**, **G** та **B** у верхньому рядку, **B** – у нижньому.

* Слід зазначити, що запропоновані С. Міхеєвим та А. Віноградовим „нові прочитання” кількох опублікованих нами датованих графіті [Міхеєв, Віноградов 2010, с. 17-22] рясніють подібними перекрученнями фактів, коли потрібні літери „збираються” з прорізів та вибоїн, що обумовлюється прагненням дослідників за будь-що запропонувати нове прочитання дат з метою якщо не заперечити, то, принаймні, поколивати доказову базу раннього датування Софії Київської. Докладніше аналіз запропонованих прочитань див.: Нікітенко, Корнієнко 2010, с. 51-63.

Датування. За формою написання **В** з переломом при щоглі та **В**, верхня петля якої скісна до щогли, графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.; відповідно до поширення форми написання **В** з переломом при щоглі верхню хронологічну межу можна обмежити першою чвертю XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2039 (табл. CLXXXV, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби, однак збереженість його складових відносно добра, майже всі вони простежуються:

Г̄и-омози

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и [п]омози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **М** з вертикальними щоглами, плечима та двома заломами петлі графіті датується серединою XIV – першою чвертю XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2040 (табл. CLXXXV, 2)

На фресці простежуються п'ять вертикальних засічок, що нагадують рахункову частину запису обчислення кількості поминальних служб. Втім, повної впевненості у такій ідентифікації немає.

Датування. За типологічними методом час появи графіті найвірогідніше окреслити в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2041 (табл. CLXXXV, 3)

На розчищеній від пізнішої фарби ділянці стіни простежується літера **Т**.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок час появи графіті найімовірніше віднести до другої чверті XII – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2042 (табл. CLXXXV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише дві літери – **М** у верхньому рядку та **Г** в нижньому.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2043 (табл. CLXXXV, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише **Г** з титлом над нею та нечіткі залишки іншої літери, вірогідно, **И**. Тобто, перед нами скорочений варіант слова **Г(оспод)[и]** 'Господи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2044 (табл. CLXXXVI, 1)

Закінчення напису не збереглося через пошкодження тиньку:

к̄εβοηθ- - -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βοηθ[η]...

Κύριε βοήθει ...

Господи, поможи ...

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2045 (табл. CLXXXVI, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові чітко читаються:

κ̄εβοεθιτονσου γεορρη

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοεθι τον σου Γεορρη.

Κύριε βοήθει τὸν σου Γεόρρη.

Господи, поможи своєму Георгію.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2046 (табл. CLXXXVI, 3)

Перший знак напису не зберігся, залишилось лише пряме титло над ним, другий впевнено читається як **Ϸ**. Найвірогідніше реконструювати текст як скорочену форму [Κ](υρι)ε 'Κύριε, *Господи*'

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2047 (табл. CLXXXVI, 4)

Складові напису значно пошкоджені, проте за контурами вони можуть бути відновлені як літери **ΓИΠΘ**, що є початком традиційної молитовної формули: **Γ(оспод)и по[мози]** 'Господи, поможи'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2048 (табл. CLXXXVI, 5)

На фресці простежуються пошкоджені літери **ВΘ**.

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2049 (табл. CLXXXVI, 6)

На поверхні стіни простежується фігура, яка складається з ромба, розділеного навпіл вертикальною лінією. Через вершину ромба прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2050 (табл. CLXXXVII, 1)

На фресці прокреслені літери **ΔΙ**.

Датування. За формою написання літери **Δ** з видовженою спинкою та верхньою засічкою, а також **ι** без засічок, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширен-

ня такої форми **і** нижня хронологічна межа може бути окреслена третьою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2051 (табл. CLXXXVII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, впевнено ідентифікується лише склад **НА** у верхньому рядку та літера **ІА** у нижньому.

Датування. Скорописні форми датування літер та вигляд каналів прорізів дозволяють віднести час появи графіті до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2052 (табл. CLXXXVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена, його закінчення не розчищене від фарби. За збереженими контурами можемо встановити наявність літер **М** та **И**.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2053 (табл. CLXXXVII, 4)

Тиньк в місці розташування трирядкового напису значно пошкоджений вибоями та не розчищений від олійної фарби, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

---ИСЕН---
---А-----

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання А-подібної **Д** та нахиленої ліворуч **Є** графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2054 (табл. CLXXXVII, 5)

На фресці простежується малюнок хреста, літери **СФ** та фрагмент ще однієї, який за збереженими залишками (нахиленою ліворуч щоглою) може бути реконструйований як **Л** або **М**. Далі запис знищений обвалом тиньку. Відтак, наявні складові дозволяють реконструювати текст як запис дати **СФ[Л]{А-Θ}** або **СФ[М]{А-Θ}**. Відтак, хронологічний діапазон дати може коливатись в межах від 6530 (1022) р. до 6549 (1041) р.

Датування. Відповідно до інформації тексту графіті може бути датоване в межах початку 20-х – початку 40-х рр. XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2055 (табл. CLXXXVII, 6)

По фресковому тиньку прокреслена монограма у вигляді літери **М** з провисаючою гострою петлею, від середини якої вгору прокреслена літера **Р**.

Датування. За формою прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

І.36. Фреска з образом невідомого святителя

Знаходиться в південно-західному куті другого з заходу компартимента на північній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1).

Стародавній тиньк вкритий вибоями та слабо розчищений від фарби XIX ст. С. Висоцький опублікував три виконані на цій фресці написи, № 114, № 145 та № 227. На досліджуваній ділянці виявлено ще тринадцять графіті, яким надано номери від 2056-го по 2058-й (табл. II, 2). Запис № 2056 досліджувався спільно з Н. Сінкевич, № 2064 – з Д. Гордієнком.

Графіті № 114 (табл. CLXXXVIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 39-40, табл. XX, 2; XXI, 2].

Дослідник запропонував прочитання тексту як запису дати **SVCE** з титлом над кожною та позначенням закінчення, тобто, 6705 (1197) р. Втім, остання літера повністю знищена вибоєм, а передостання виглядає як прямолінійна **P** з петлею кутом донизу, форма написання якої з'являється з середини XIII ст. Водночас, не виключена інтерпретація цієї літери як дзеркальної **A** з видовженою вертикальною спинкою, і така форма її написання зустрічається з середини XII ст. Відтак вірогідніше читати дату як **SWA**, тобто, 6701 (1193) р. з позначенням закінчення – **e**.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання напису – 1193 р., палеографія складових не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 145 (табл. CLXXXVIII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 57, табл. LI, 2; LII, 2]. В цілому прочитання дослідника відповідає оригіналові напису, однак у середньому основному рядку він сьому літеру **ь** ідентифікував як **с**. Враховуючи це зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Г̄ИПОМОЗИРАВОУСВОЕМОУ
НО
ГРѢШЪМОУ
КОСТАНЪТИНОУИЗБАВИ
ОТЪВЪСАКОАБѢДЫ

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози равоу своемоу
Костанътиноу грѣшъномоу и избави отъ всакоа бѣды.

*Господи, помози рабу своему
Костянтину грішному та позбав від усякої біди.*

Доволі цікавою виглядає приписка прикметника **грѣшъномоу** між першим та другим рядками. Очевидно, автор запису Костянтин пропустив це слово й вирішив додати його до основного тексту. Причому видряпуючи прикметник, він пропустив склад **но**, тому змушений був написати його вище.

Датування. С. Висоцький датував запис XII ст. Втім, за формою написання літери **з** з переломом хвоста, прямолінійної **р** з округлою петлею, диграфа **оу** зі зменшеним **о** та **ы** молоточком з широким покриттям час появи графіті може бути уточнений і віднесений до середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 227 (табл. CLXXXIX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 108-109, табл. CXVIII, 2; CXIX, 2].

Розбіжностей між опублікованим дослідником текстом та оригіналом напису не виявлено:

**ГІПОМОЗН РАБОУ СВОЕ
МОУ КОСТАНЬТИНОУ
ГРЕШЕНОМ ЖАМИНЪ**

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози рабу своему Костянтиноу грешеном ж аминъ.

Господи, поможи рабу своему Костянтину грешному. Аминь.

Датування. С. Висоцький відніс час появи напису до XV – XVII ст., на цю помилку звернув увагу А. Залізник, який, зваживши на застосування великого юса, назвав XIV ст. як максимально можливу верхню хронологічну межу появи графіті [Залізник 2004, 283]. Втім, за формою написання **а** з покриттям, вертикально **з** з переломом, **м** з верхніми засічками, прямолінійної **р** з округлою петлею та застосуванням **ж** можемо датувати запис в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.; при цьому відповідно до типовості поширення форми написання **а** верхню хронологічну межу вірогідно обмежити кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2056 (табл. CLXXXIX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та місцями затерта. Втім, можемо встановити, що запис складається з особового та родового імені: **Jan Kesz[y]zky** ‘Ян Кешизький’. Перед першою літерою **Ј** тим же автором виконаний схожий на літеру „**Х**” знак. Очевидно, це скорочення від польського *ksiądz*, що позначав представника білого духовенства.

Датування. За типологічним методом графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2057 (табл. СХС, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежується лише одна літера **Ѣ**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2058 (табл. СХС, 2)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на пошкодження, його складові впевнено ідентифікуються: рядок розпочинає невеликий хрестик з прокресленою над ним горизонтальною лінією, за ним виконані літери **ѠПТ**, на деякій відстані – ще чотири літери **ѠЄТО**. Над початком рядка також видряпана вертикальна засічка.

Датування. За формою написання **Ѣ** без засічок найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XII – кінця XVI ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2059 (табл. СХС, 3)

Складові дворядкового напису закреслені церковною цензурою, що унеможливило їхню ідентифікацію, лише на початку нижнього рядка невпевнено можемо відчитати літеру **Л**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2060 (табл. СХС, 4)

На фресці прокреслені літери **ΔΙ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2061 (табл. СХС, 5)

По фресковому тиньку прокреслена фігура, що складається з трьох майже горизонтальних засічок та виконаних один над одним двох знаків, які нагадують літери **S** та **G**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2062 (табл. СХСІ, 1)

Збереженість обведеного рамкою запису добра, його складові впевнено читаються: **Шанмов(ъ) Назаръ** 'Шаїмов Назар'.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2063 (табл. СХСІ, 2)

Напис виконано гострим тонким предметом, вірогідно голкою, тому глибина прорізів незначна, що, внаслідок затертості поверхні тиньку, ускладнює їх ідентифікацію. На початку рядка прокреслені у вигляді монограми літери **ST**, наступні літери нерозбірливі.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють віднести час появи графіті до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2064 (табл. СХСІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, сильно затерта, його права частина закрита олійною фарбою XIX ст.:

οπηρ--
κτις----
οστα----
αρ-σ---
σομ-τη--
ταλπω--
το---κ-
ν----ο--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів початок напису виглядає наступним чином:

Ο πηρ[ος] κτις[αμεν]ος τα αρ[ω]σ[τηματα] σομ[α]τη[κα] ταλ(αι)πω[ρει]...

'Ο πηρὸς κτησάμενος τὰ ἄρρωστήματα σωματικὰ ταλαιπωρεῖ...

Каліка, який здобув хвороби тілесні, багато страждає...

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 2065 (табл. СХСІІ, 2)

Складові напису навмисно пошкоджені церковною цензурою, внаслідок чого з-поміж його складових можемо ідентифікувати лише літери **ΟΛΔ** в його середній частині.

Датування. За формою написання **А** з V-подібним язичком графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XIII – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є середина XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2066 (табл. СХСІІ, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, внаслідок чого впевнено ідентифікуються літера **А** у верхньому рядку та **О** в нижньому.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою та **о**, в якій замість лівої дуги пряма лінія, графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2067 (табл. СХСІІ, 4)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. Оскільки прорізи повністю зашпакльовані, графіті датується широким проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2068 (табл. СХСІІ, 5)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Є**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.37. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-західному куті другого з заходу компартимента на східній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стіни вкрита вибоями, слабо розчищена від олійної фарби, біля ребра стродавній тиньк втрачений. Під час дослідження С. Висоцького було опубліковано два записи, що знаходяться на цій ділянці стіни, № 119 та № 231. Окрім того, на фресці збереглося ще вісім графіті, яким надано номери від 2059-го по 2076-й (табл. II, 2). Запис № 2073 досліджувався спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 119 (табл. СХСІІІ)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 41-42, табл. XXIV, 2; XXV, 2].

Розбіжностей між опублікованим дослідником текстом та оригіналом напису не виявлено:

А С Е П И С А Л Ъ М А Н Е И Л -

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента:

А с е писалъ Манеил[ъ].

А це писав Мануїл.

Слід зазначити, що Т. Рождественська пропонує прочитання імені як **Манеило** [Рождественская 2003, с. 215], проте ідентифікація **о** наприкінці імені безпідставна, адже літера тут не збереглась. Звичайно ж можна припустити реконструкцію замість очікуваної форми називного відмінку однини Манеїл пропонуваною дослідницею формою Манеїло, однак причин такого незвичного написання імені Т. Рождественська не розкриває.

Датування. С. Висоцький датував напис XI ст. Втім, за палеографічними характеристиками хронологічні рамки мають бути розширені, за формою написання **А** з видовженою спинкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 231 (табл. СХСІV)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 110-111, табл. СХХ, 1, 2].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності в кількох моментах:

¹Г^сДИ РАБА СВОЄ^о ИН²О[КА] МИРО-Ф^{ли}АНА [СПЫС⁴ОВИЧА⁵]

- 1) С. Висоцьким було пропущене перше слово напису;
- 2) вказана дослідником літера **И** не збереглась;
- 3) замість зазначених дослідником літер **ДИ** простежується одна – **А**, яка втратила нижню частину петлі;
- 4) вказані дослідником літери **ПЫС** в оригіналі читаються як **ПЬК**;
- 5) наприкінці рядка читається **КА**, а не **А**.

Зважаючи на зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

ПОМИЛ-- Г^сДИ РАБА СВОЄ И- О- - МИРО-Ф^{ли}АНА С- ПЬКОВИЧА

З відновленням втрачених фрагментів:

Помил[Ү](и) Г(о)с(по)ди раба свого и[н]о[ка]

Ми(т)ро-фана С(т)[є]пковича.

Помилуй, Господи, раба свого інок Митрофана Степковича.

Датування. С. Висоцький датував напис XV – XVII ст. Скорописні форми написання літер та структура формули дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2069 (табл. СХСV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби та пошкоджена вибоями, впевнено ідентифікуються лише дві перші літери **АБ**, за ними, ймовірно, фрагментарно збережена **П** та **Л**. Відтак, найвірогідніше реконструювати текст як початок фрази **А С[Є] П(ИСА)Л[ТЬ]** 'а це писав'.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2070 (табл. СХСV, 2)

На фресці простежуються пошкоджені вибоєм літери **ДИ**, найвірогідніше, частина скороченого слова **[Г](ОСПО)ДИ** 'Господи'.

Датування. Скорописні форми написання літер та вигляд каналів прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2071 (табл. СХСV, 3)

Тиньк в місці розташування напису дуже пошкоджений вибоями, простежуються лише літери **КО**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2072 (табл. СХСV, 4)

Незважаючи на пошкодження та слабку розчистку від олійної фарби, на фресці читається слово **Хазар[ТЬ]** 'Хазар'. На нашу думку, напис найвірогідніше розглядати як особове ім'я автора тексту в називному відмінку.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою, нахиленої

праворуч **ξ** з переломом, прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми **ξ**, верхня хронологічна межа може бути обмежена першою чвертю XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2073 (табл. СХСХVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, його права частина знищена обвалом тиньку:

- ο - - - - -
- π - - - - -
- - - - -
θεανα - - -
ασματ - - - -
- - - νο - - - ο - - - σ - -

З відновленням втрачених фрагментів наявний на стіні текст четвертого та п'ятого рядків виглядає наступним чином:

... Θε(ω) ανα[σταντι] ... ασματ[α] ...
... Θεῷ ἀναστάντι ... ἄσματa ...
... Богові воскреслому ... пісні ...

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжно-письменності.

Графіті № 2074 (табл. СХСХVI, 2)

На фресці прокреслені великі літери **ΙΑΘ**.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2075 (табл. СХСХVI, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ΘΓ**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2076 (табл. СХСХVI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби, тому з-поміж його складових можемо ідентифікувати **Β** на початку рядка та **ΤΝΙ** наприкінці.

Датування. За формою написання літери **η** з горизонтальною перемичкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.38. Фреска з образом св. Іуліанії

Знаходиться в переході між другим із заходу та західним компартиментами на північній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Фреска складається з двох частин – в нижній, приблизно на висоту 2-х м від рівня підлоги, виконане зображення чотириконечного хреста, а образ святої написаний вище. Поверхня стіни вкрита вибоями, практично не розчищена від олійної фарби XIX, біля лівого ребра та в нижній частині тиньк не зберігся. Тим не менше, на фресці вдається простежити шість графіті, яким надано номери від 2077-го по 2082-й (табл. II, 2).

Графіті № 2077 (табл. СХСVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, тому більшість його найявних складових ідентифікувати не вдається. Лише у нижньому рядку читаються літери **ѠПѸ**.

Датування. За формою написання дзеркальної **Ѹ** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2078 (табл. СХСVII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями та слабо розчищений від олійної фарби, з-поміж його складових простежуються окремі літери:

-----**о**з**н**р**а**
-----**р**о**в**н**и**
-----**н**

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... [по]мо**з**и р**а**[во**Ѹ**] ... ...
... *поможи рабу* ...

Від імені згадуваної в записі людини залишилось лише закінчення **-ровни**. Зважаючи на розміри пошкодженої частини початку другого рядка, де мало розміститись закінчення слова *рабу* та займенник *своєму*, більш вірогідною буде реконструкція імені як [Пет]ровни 'Петрові'.

Датування. За формою написання **Ѡ** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, нахиленої ліворуч **Ѹ** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми **Ѹ**, верхню хронологічну межу варто обмежити другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2079 (табл. СХСVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише літери **Ѡ** та, на деякій відстані, **ѠИ**.

Датування. За формою написання W-подібної **Ѡ** графіті може бути датоване в межах початку XII – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2080 (табл. СХСVIII, 1)

Стародавній тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від фарби XIX ст., простежуються лише окремі його складові:

-----**с**-----**о**--
-----**в**-----**н**-----**па**--
-----**Ѡ****о**-----
-----**н****м****л**-----

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання **Ѡ** з бічними засічками графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – початку XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2081 (табл. СХСVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису не розчищена від олійної фарби, внаслідок чого простежується лише його середня частина:

-----МОЗ-----
-----СВОЄМО-----
-----МО-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... [по]моз[и] ... своємо[у] ...
... поможи ... своєму ...

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **З** з переломом графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2082 (табл. СХСVIII, 3)

На фресці простежується знак у вигляді хвилястої лінії.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

І.39. Фреска з образом невідомої святої

Знаходиться в південно-східному куті західного компартименту на західній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Стародавній тиньк вкритий дрібними вибоями, місцями слабо розчищений від фарби XIX ст., біля лівого ребра він повністю втрачений. Тут збереглося чотири графіті, яким надано номери від 2083-го по 2086-й (табл. II, 2).

Графіті № 2083 (табл. СХСIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише окремі його складові:

СТЕПАН--
-ЄО-О РО--
МАТФЄ-

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Степан[оу] Ф[е]єо[д]оро[у] Матф[е]ю[ю].

Степану, Феодору, Матфію.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом донизу, триногої **т** та **ф** з маленькою голівкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XV – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2084 (табл. СХСIX, 2)

По фресковому тиньку прокреслена літера **М**.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2085 (табл. СХСIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, слабо розчищена від олійної фарби. У верхньому рядку простежуються

літери імені **Илия** 'Иля', у нижньому ідентифікуються літери **ПОГ** на початку та **А** наприкінці. Праворуч прокреслена довга вертикальна риска, під написом – дві паралельні горизонтальні.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спикною та **о** з пласким верхом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.; при цьому відповідно до типовості поширення форми **о** верхня хронологічна межа може бути віднесена до середини XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2086 (табл. СС)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, місцями затертий, внаслідок чого його складові, виконані голкою, простежуються слабо. У верхньому рядку читаються **МП** на початку, **Н, П, Г** або фрагментарно збережена **о** наприкінці, в середньому – **М, о, ПОА**, в нижньому – **ОГ**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.40. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-східному куті західного компартимента на північній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня фрескового тиньку вкрита вибоями, слабо розчищена від олійної фарби, в нижній частині та біля ребра він втрачений. На фресці наявні сім графіті, яким надано номери від 2087-го по 2093-й (табл. II, 2).

Графіті № 2087 (табл. ССІ)

Поверхня стіни в місці розташування обведеного овальною рамкою напису пошкоджена дрібними вибоями, які знищили частину його складових:

Т О А --- В О ---
К О - О ---- Л И -
- И О О И С А Н О Н Д О В О С К
- С --- П И ---- Т

Незважаючи на відносно добру збереженість запису, реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. За формою написання **Б** з округлою петлею, **П** з виступом зверху та **Т** без бічних засічок графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – середини XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2088 (табл. ССІІ, 1)

Тиньк в місці напису пошкоджений дрібними вибоями, проте в цілому стан його збереження задовільний, всі складові впевнено читаються: **ОЛЕГЪ** 'Олеґ'. Звертає на себе увагу дзеркальна **Ъ**.

Датування. За формою написання **о**, в якій замість правої дуги пряма лінія, графіті може бути датоване в межах початку XII – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати початок XIV ст. відповідно до типовості поширення такої форми літери.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2089 (табл. ССІІ, 2)

Незважаючи на деякі пошкодження вибоями, складові напису відносно добре простежуються. У верхньому рядку читаються літери **ЛІЄМОА**, у нижньому – **МАНА**.

Датування. За формою написання **А** з видовженою спинкою та **А** з покриттям графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2090 (табл. ССІІ, 3)

Тиньк в місці напису пошкоджений дрібними вибоями, проте в цілому стан його збереження задовільний, всі складові впевнено читаються. У верхньому рядку видряпані літери **БОРЗА**, у нижньому – велика **Т**, маленькі **ПН** біля основи щогли та маленька **А** біля перекладини. Зважаючи на наявні складові, текст є словом **Борзатіна** ‘Борзятіна’. Найвірогідніше, перед нами знахідний відмінок чоловічого імені **Борзатінъ**, яке називає згадувану в записі людину по-батькові, а не особовим ім’ям. Подібна форма імені по-батькові зустрічається серед графіті Софії Київської, зокрема, у купчій на Боянову землю, де серед послухів згадується Тудор Борзятич [Высоцкий 1966, с. 61]. Адже для особового імені в знахідному відмінку більш вірогідною формою було б **Борзатѣ**, що походить від давньоруського **Бързатѣ**.

Датування. За формою написання **А** з округлою петлею, нахиленої праворуч **З** з розвилкою, прямолінійної **Р** з округлою петлею та **Т** без бічних засічок графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2091 (табл. ССІІ, 4)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, його складові частково пошкоджені вибоями:

СНЄ ---
ПАВЪ ---
-АВЪ ---

Текст верхнього рядка реконструювати не вдається, у середньому читається ім’я **Павъ[Лъ]** ‘Павло’, те саме ім’я написано і в нижньому рядку [**П**]**АВЪ[Лъ]**.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2092 (табл. ССІІІ, 1)

На фресці прокреслене ім’я **МикѸла** ‘Мікула’.

Датування. За формою написання **И** з короткими засічками та **Ѹ** з довгими вусами графіті датується в межах початку XII – середини XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

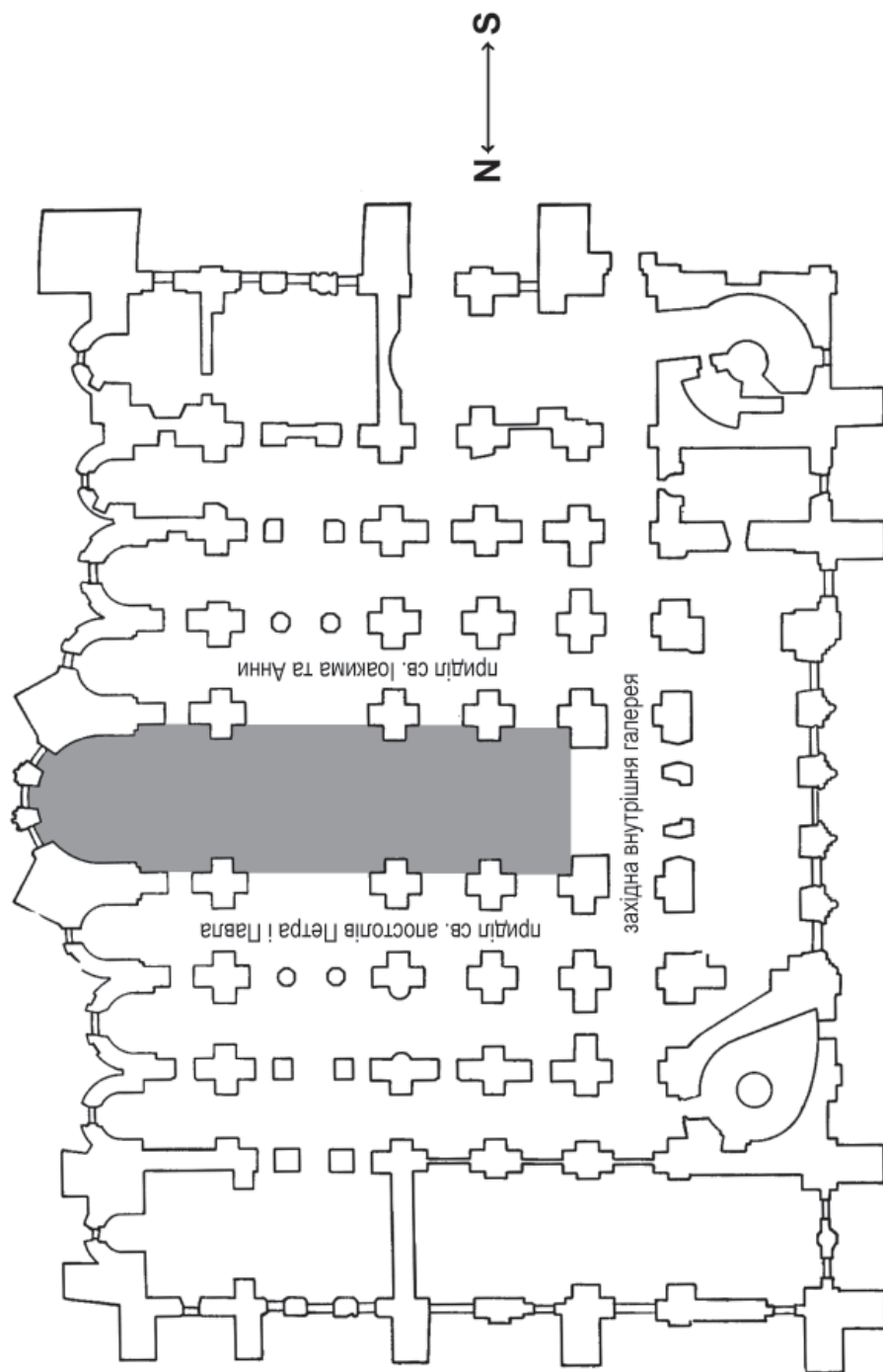
Графіті № 2093 (табл. ССІІІ, 2)

Дещо нижче більшими літерами прокреслене ім’я **Ст(є)ф(а)нъ** ‘Стефан’.

Датування. За формою написання **И** з горизонтальною перемичкою та **Ѹ** з нахиленою щоглою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

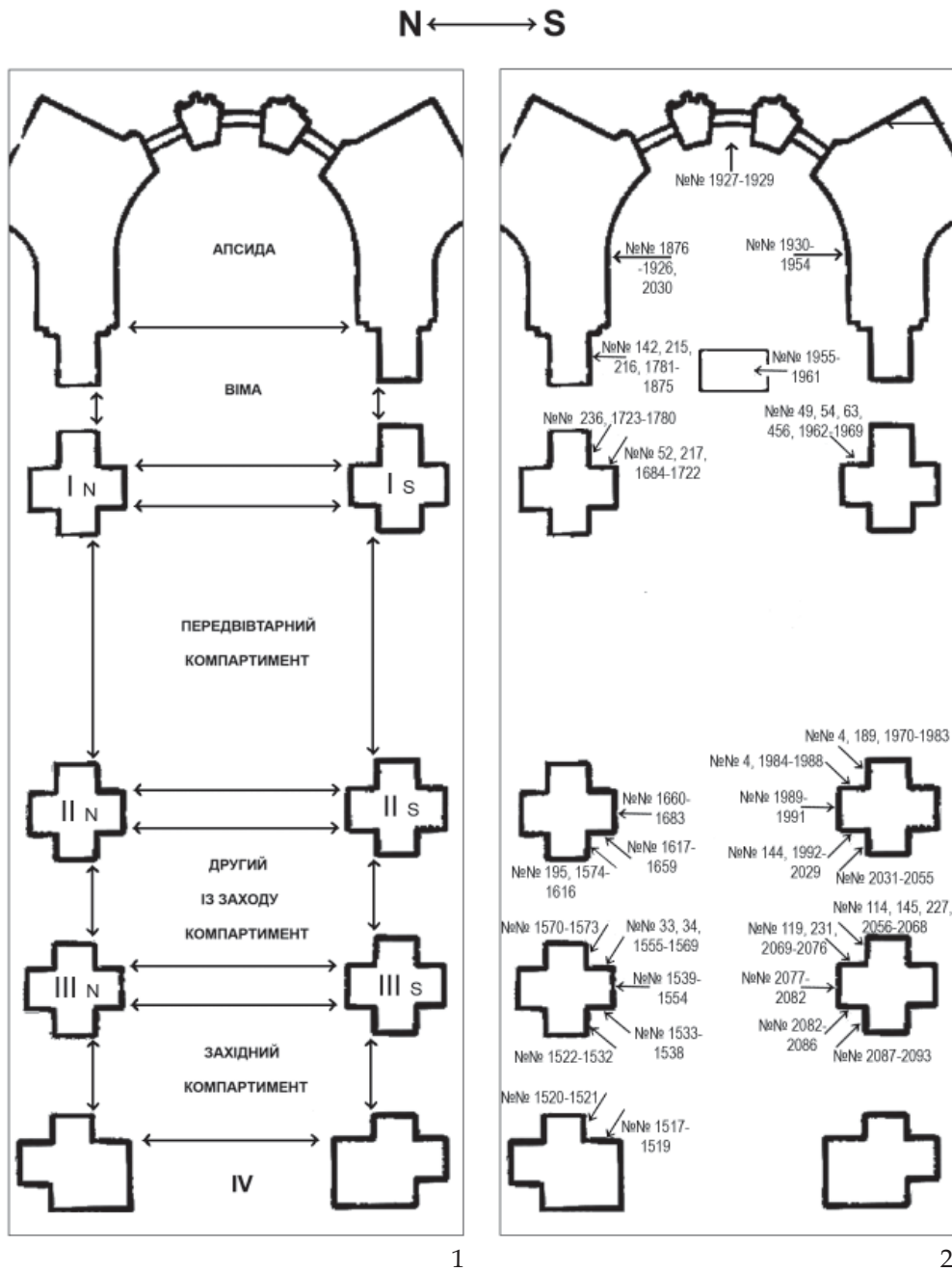
ТАБЛИЦІ ІЛЮСТРАЦІЙ

Таблиця І

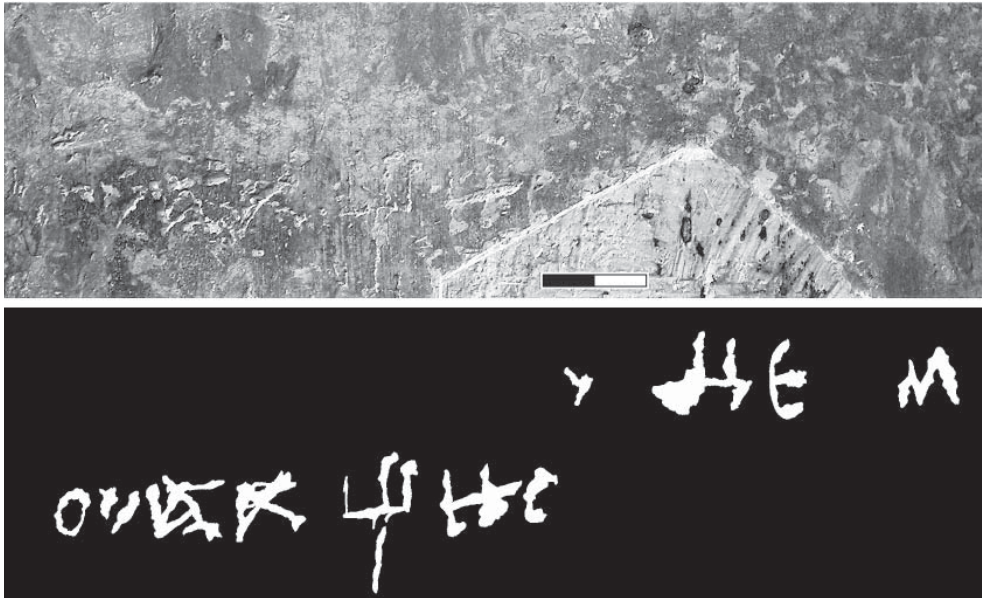
План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки.

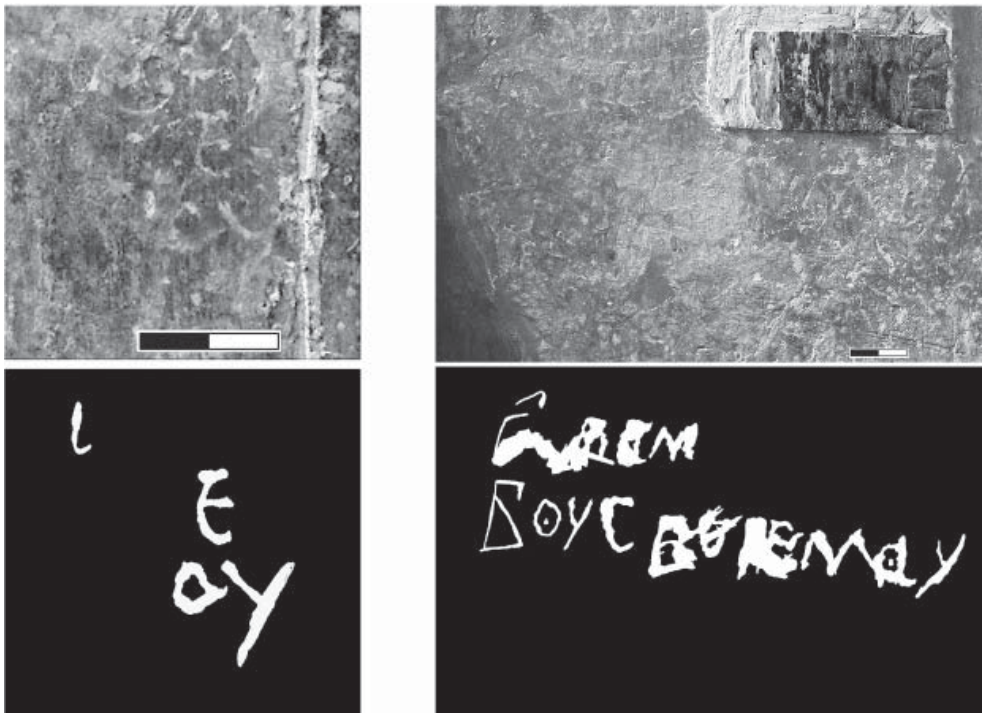

Таблиця II

1 - план центральної нави з позначенням її архітектурних об'ємів.
 Умовні позначення: I n - перший від вітваря північний хрещатий стовп;
 I s - перший від вітваря південний хрещатий стовп; II n - другий від
 вітваря північний хрещатий стовп; II s - другий від вітваря південний
 хрещатий стовп; III n - третій від вітваря північний хрещатий стовп;
 III s - третій від вітваря південний хрещатий стовп; IV - перехід
 до західної внутрішньої галереї
 2 - план центральної нави зі схемою розташування графіті.

1

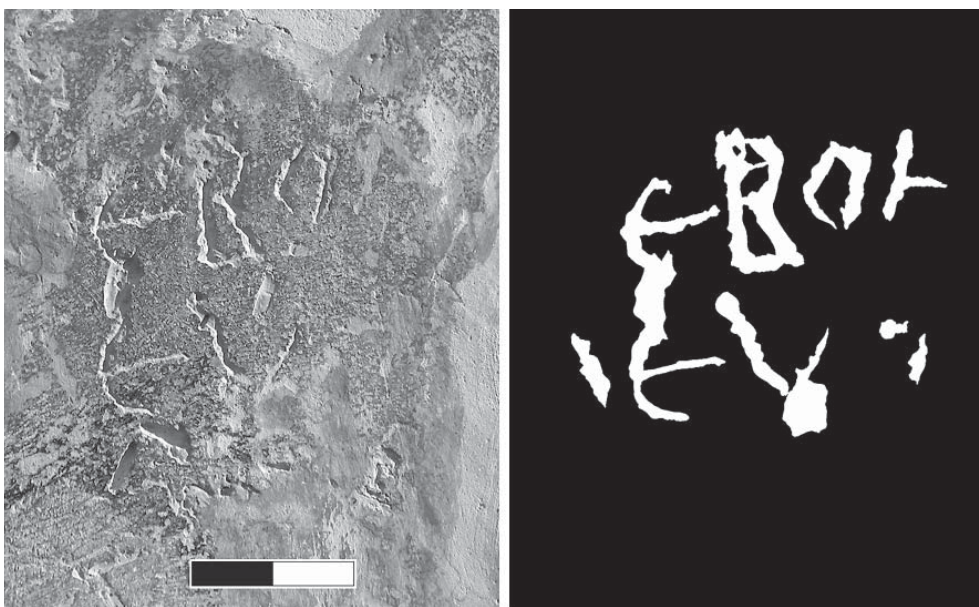

2

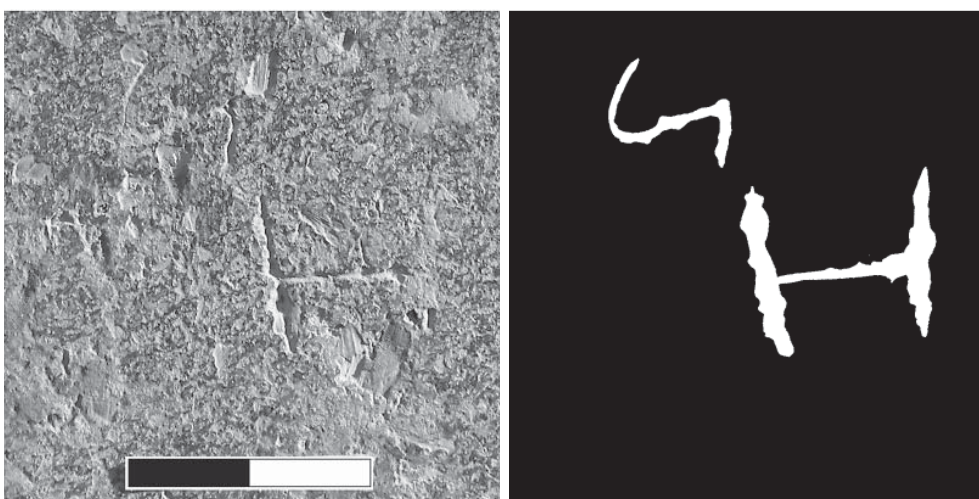
3

Таблиця III

Фото та прорис графіті: 1 – № 1517, 2 – № 1518, 3 – № 1519.

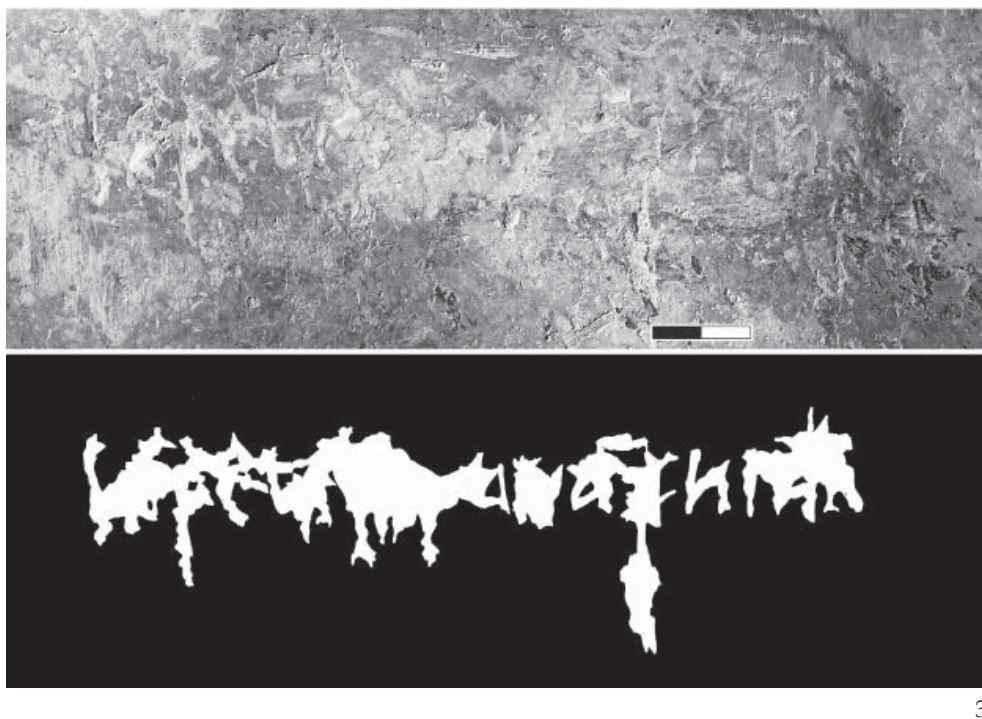
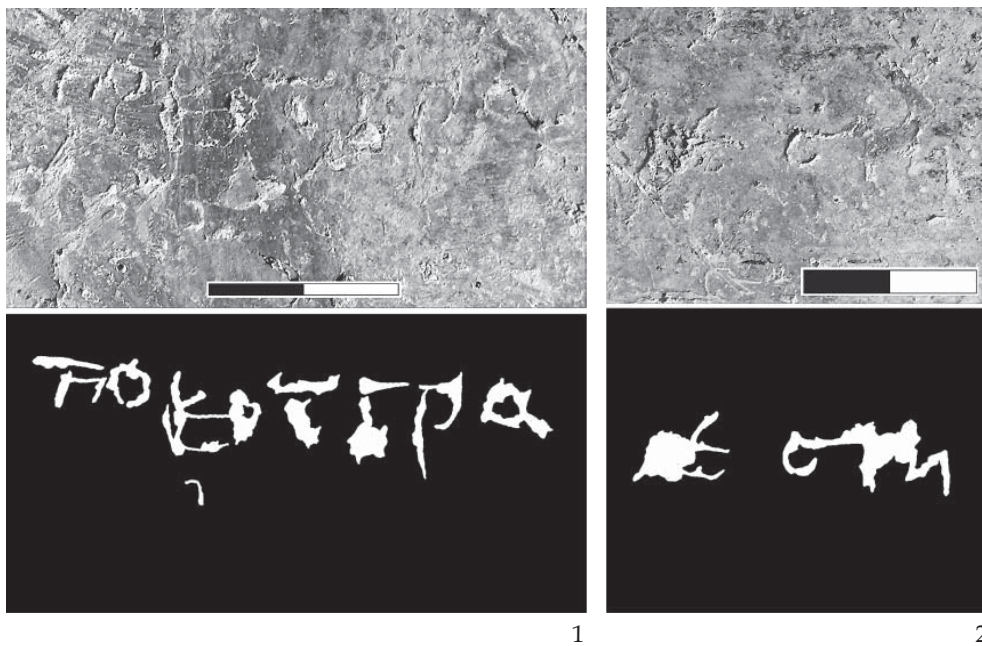
1

2

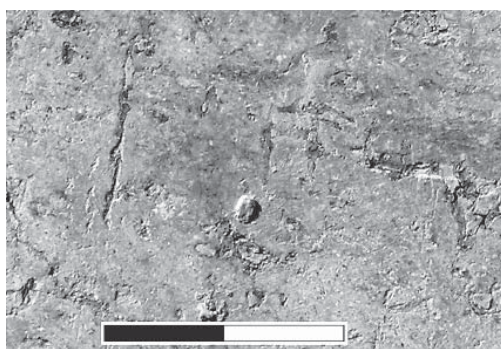
Таблиця IV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1520, 2 - № 1521.

Таблиця V

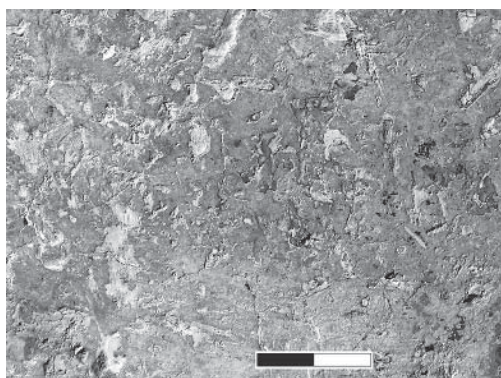
Фото та прорис графіті: 1 – № 1522, 2 – № 1523, 3 – № 1524.

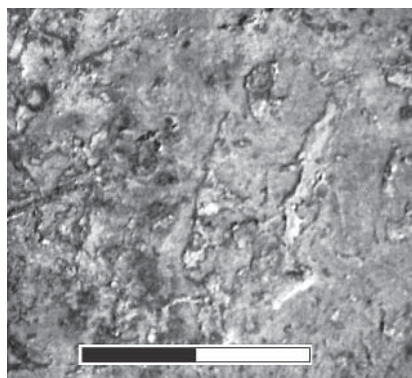
1

2

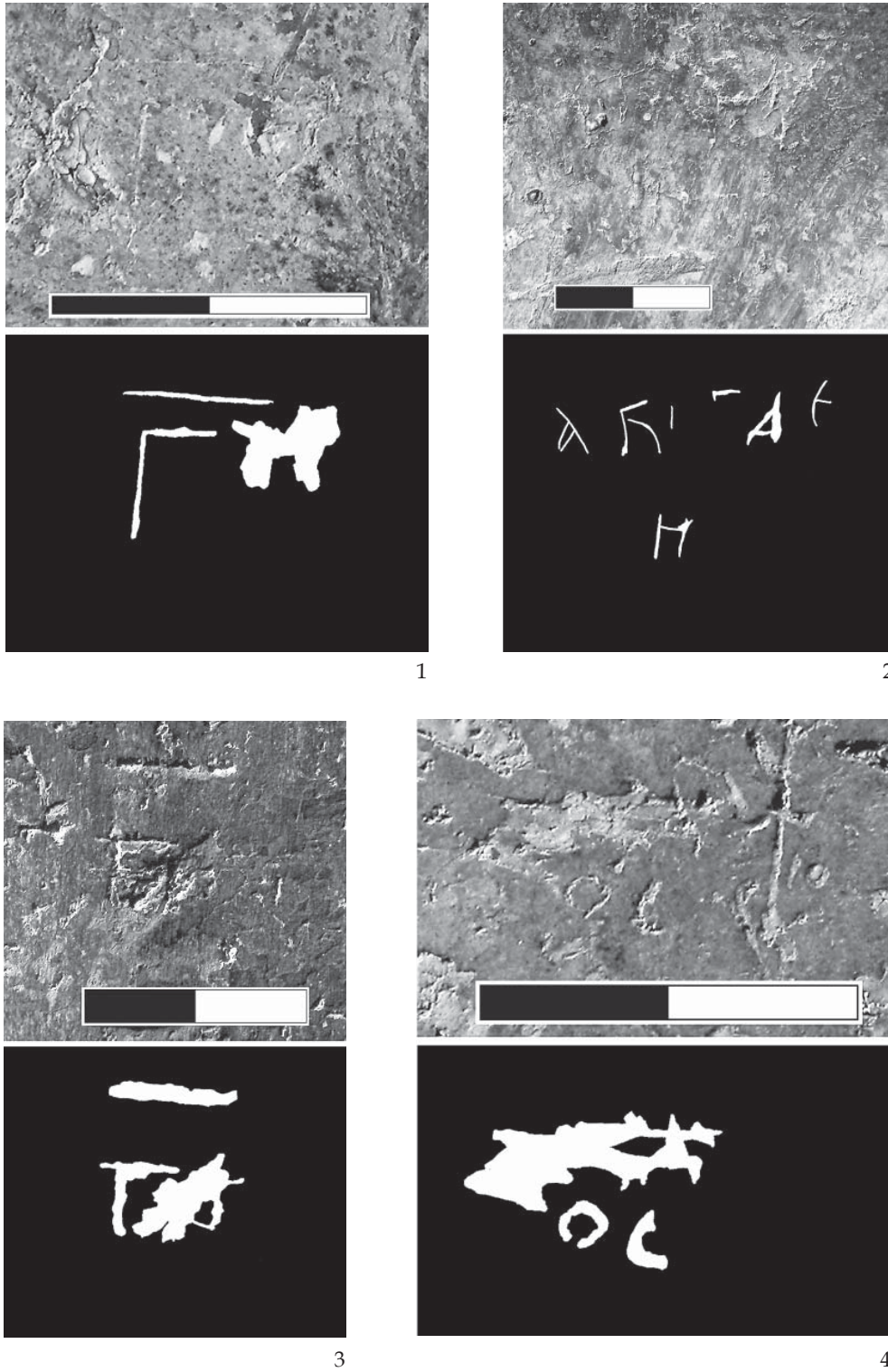
3

4

Таблиця VI

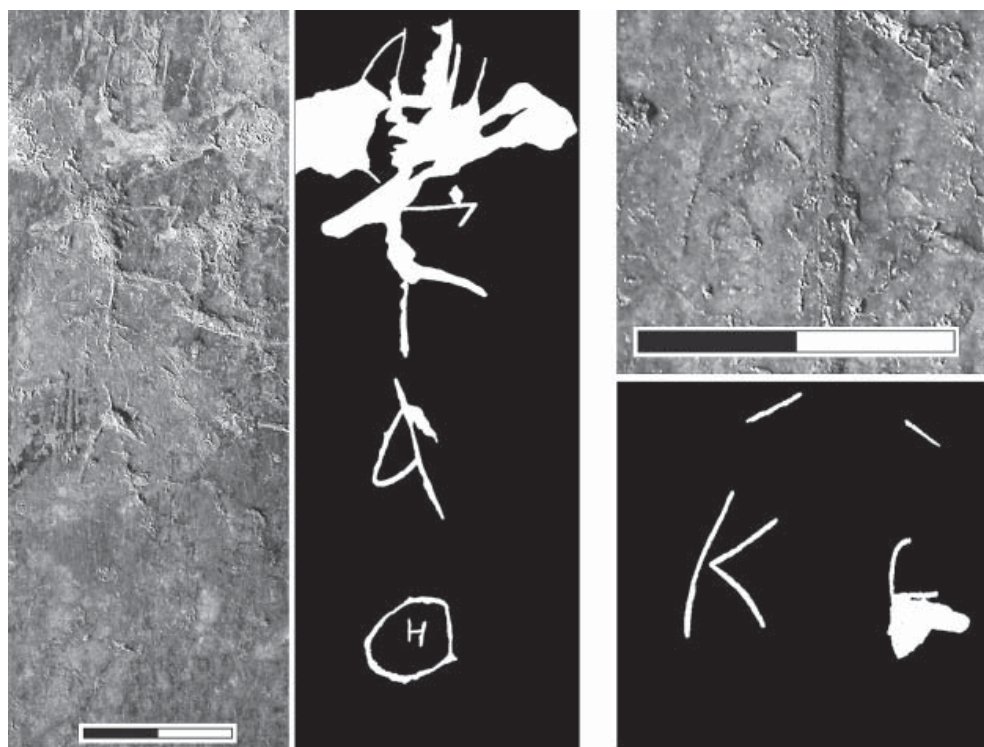
Фото та прорис графіті: 1 - № 1525, 2 - № 1526, 3 - № 1527, 4 - № 1528.

Таблиця VII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1529, 2 – № 1530, 3 – № 1531, 4 – № 1532.

1

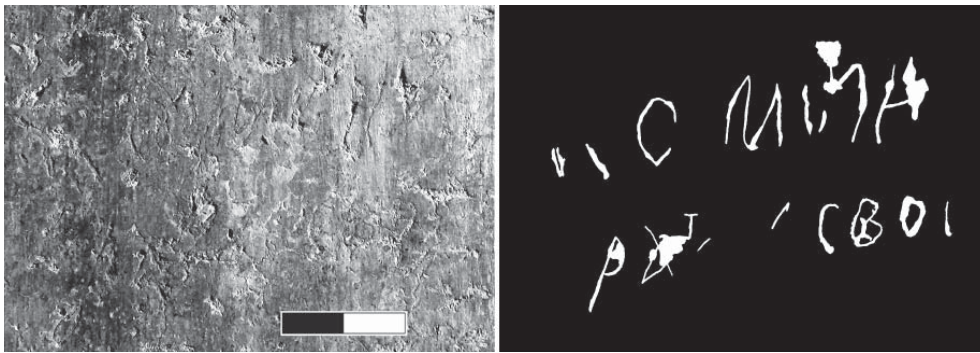
2

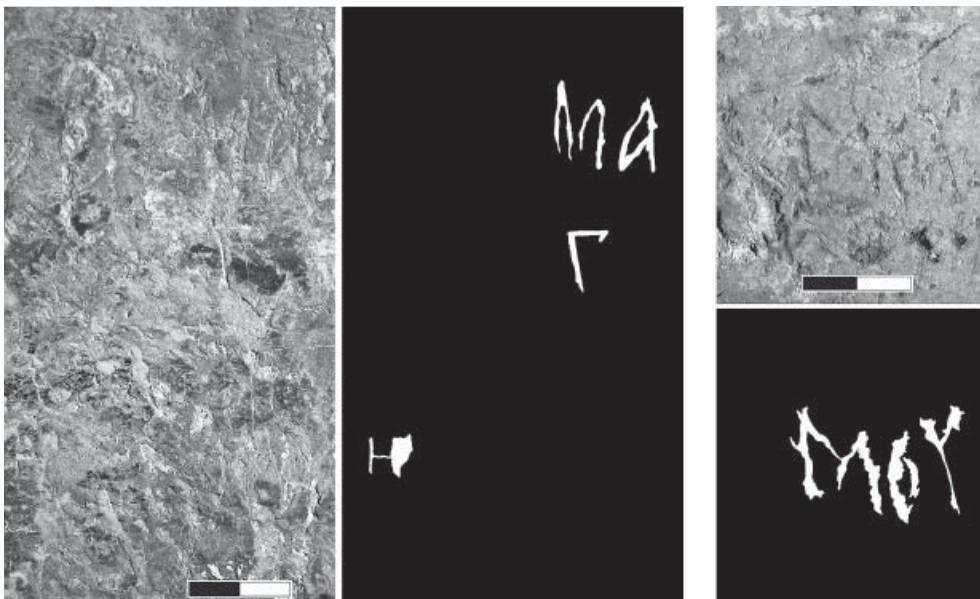
3

Таблиця VIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1533, 2 – № 1534, 3 – № 1535.

1

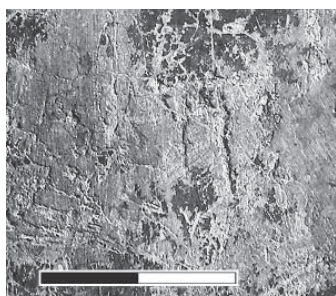

2

3

Таблиця ІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1536, 2 – № 1537, 3 – № 1538.

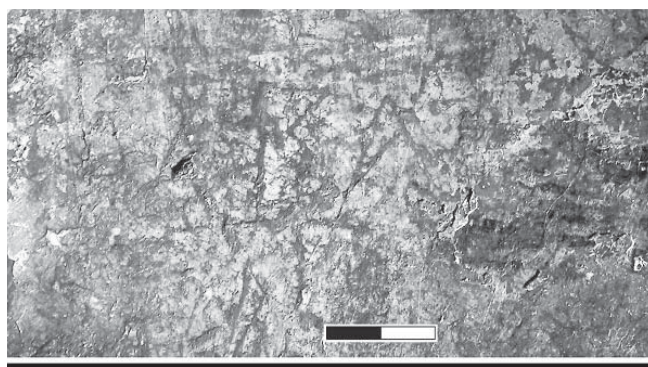
1

2

3

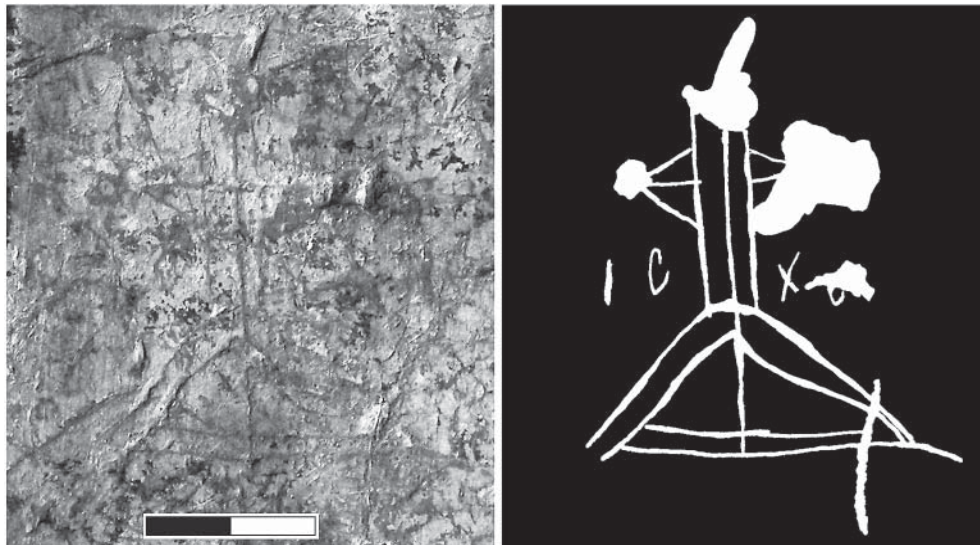

4

Таблиця X

Фото та прорис графіті: 1 - № 1539, 2 - № 1540, 3 - № 1541, 4 - № 1542.

1

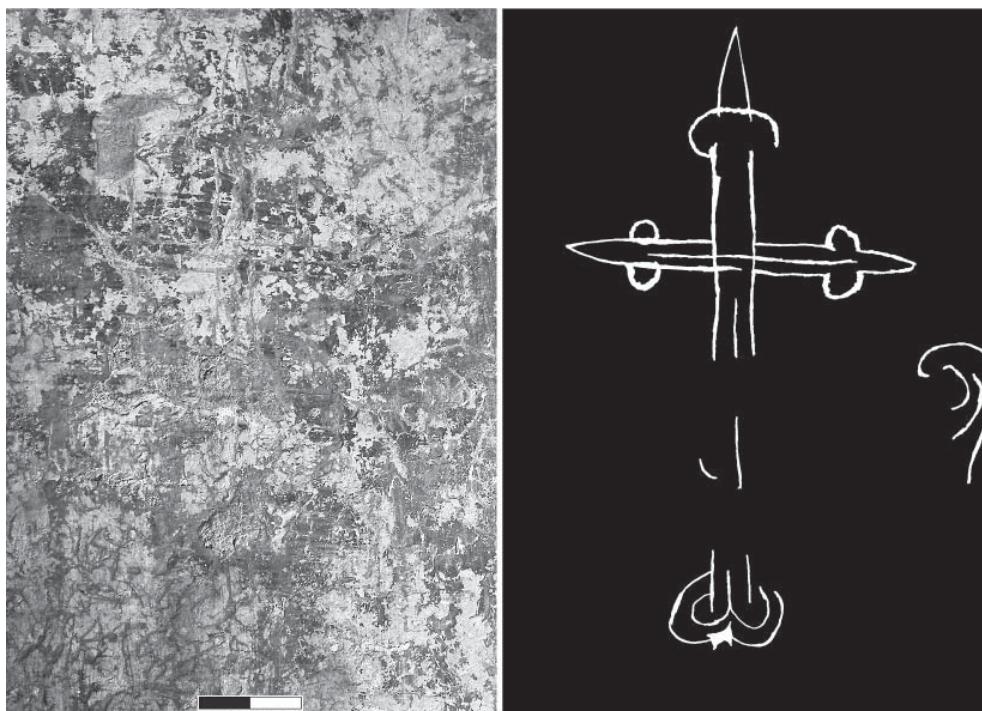
2

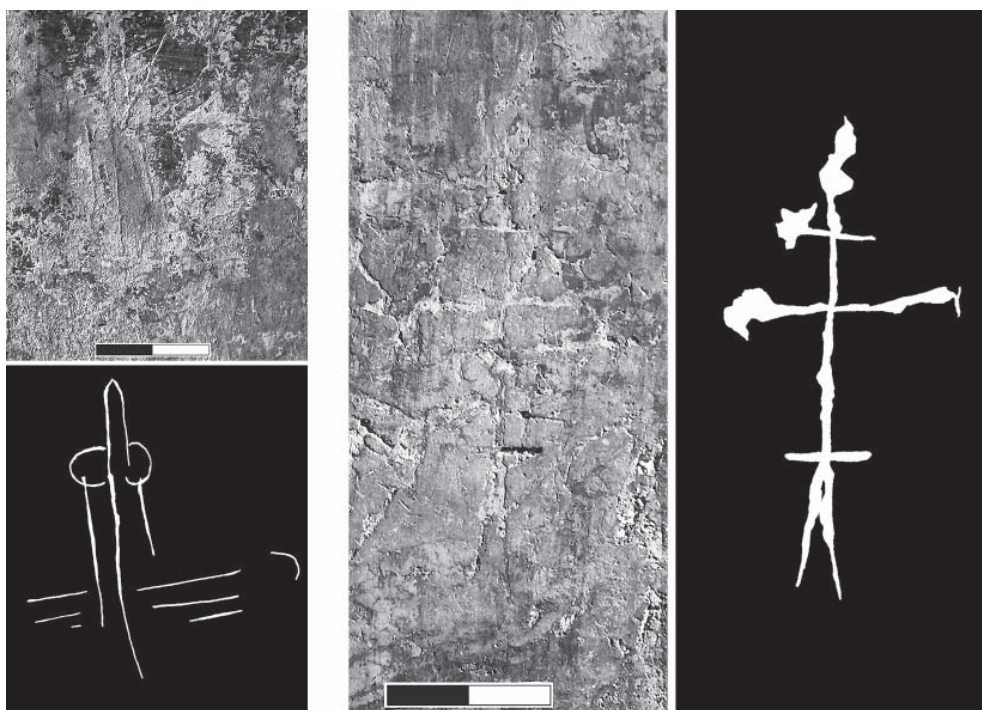
3

Таблиця XI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1543, 2 – № 1544, 3 – № 1545.

1

2

3

Таблиця XII

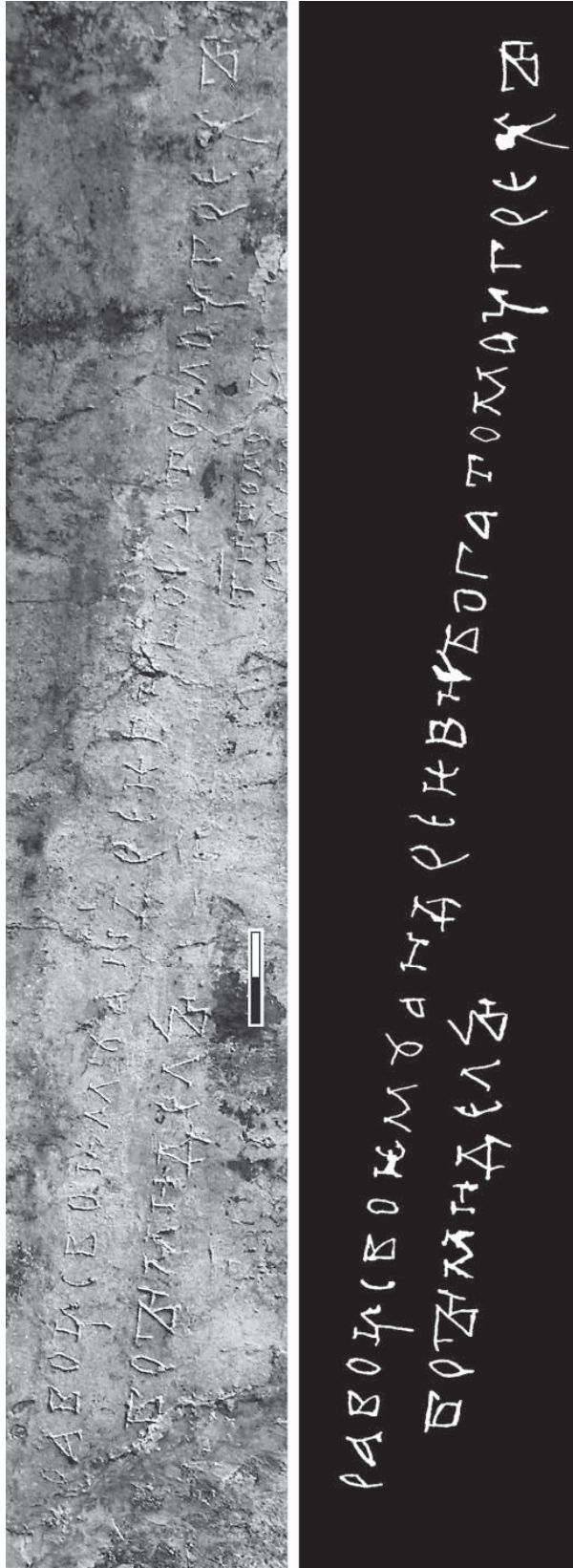
Фото та прорис графіті: 1 – № 1546, 2 – № 1547, 3 – № 1548.

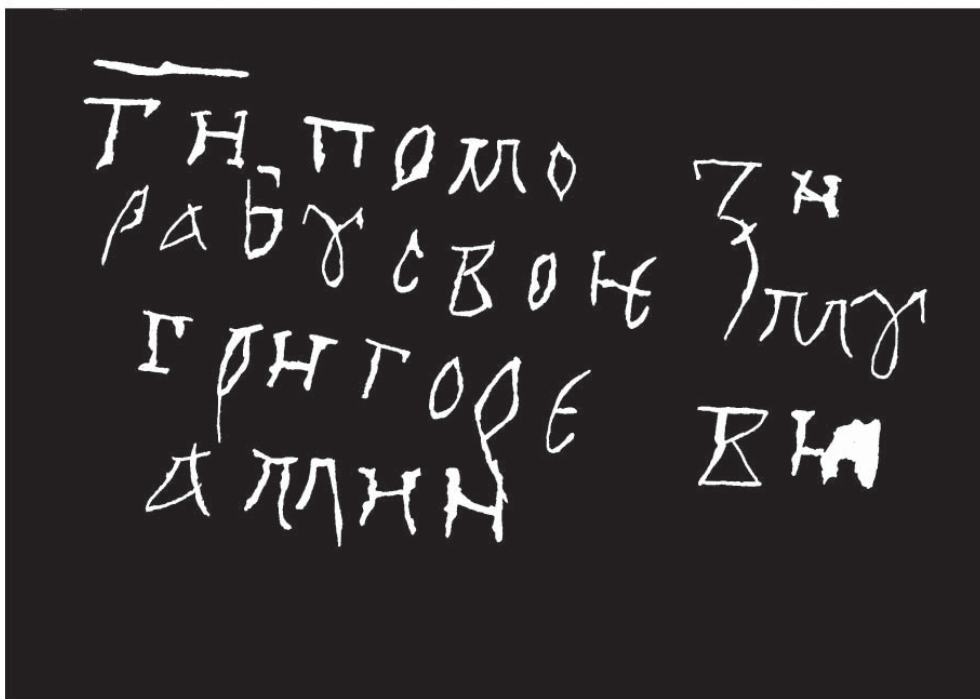
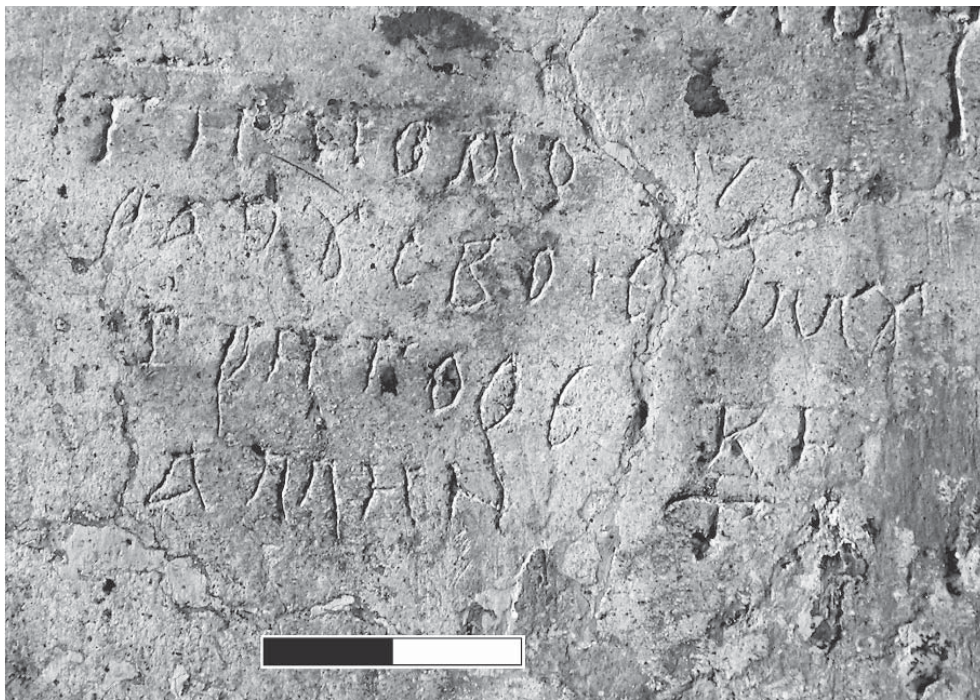
Таблиця XIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1549, 2 - № 1550, 3 - № 1551,
4 - № 1552, 5 - № 1553, 6 - № 1554.

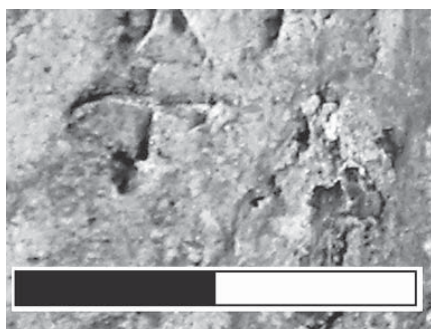
Таблиця XIV

Фото та прорис графіті № 33.

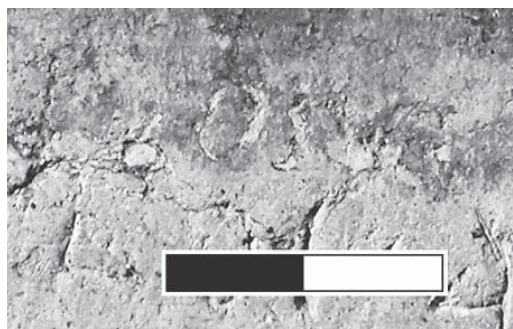

Таблиця XV
Фото та прорис графіті № 34.

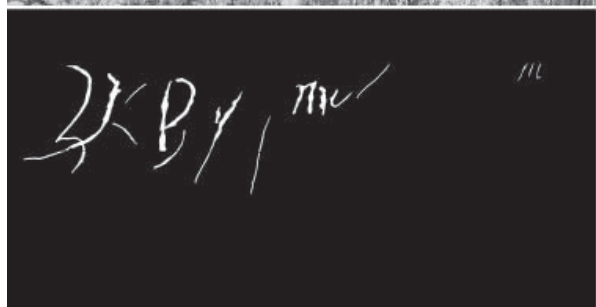
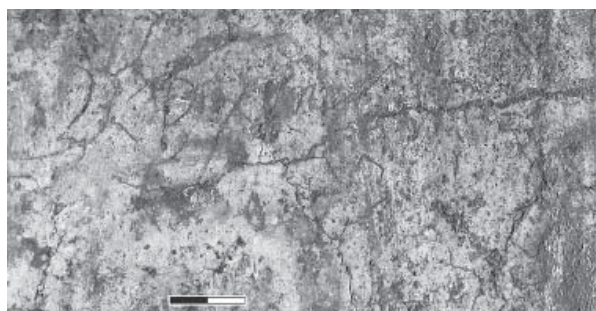

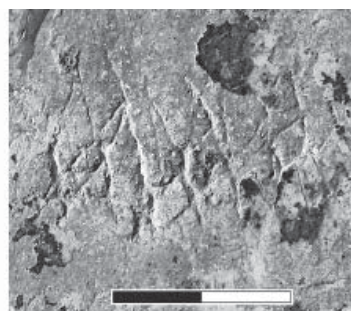
1

2

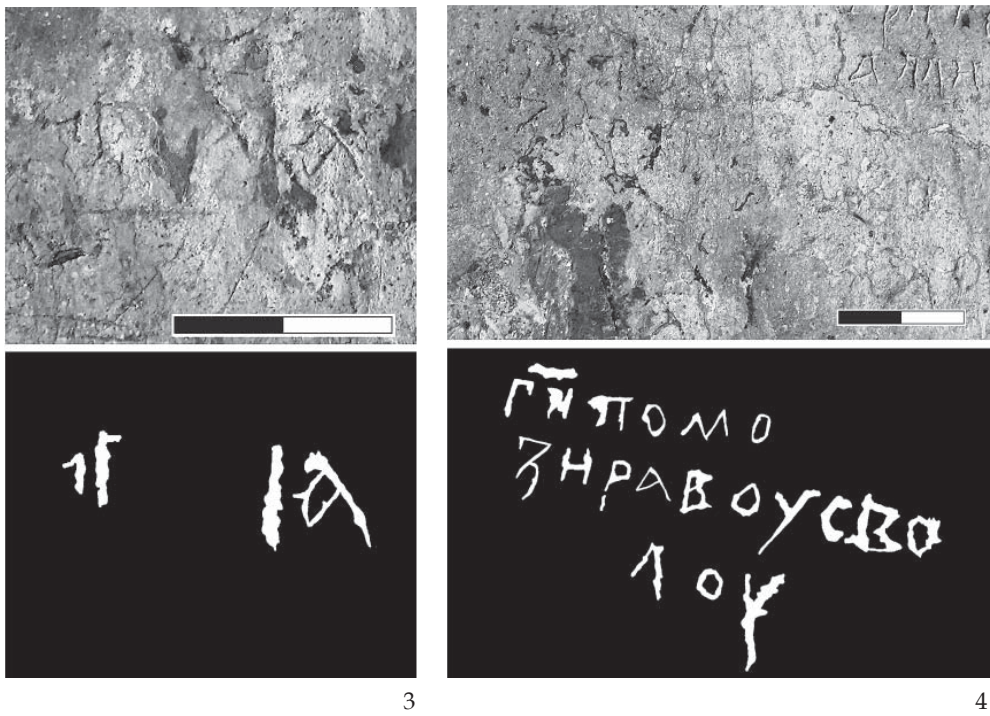
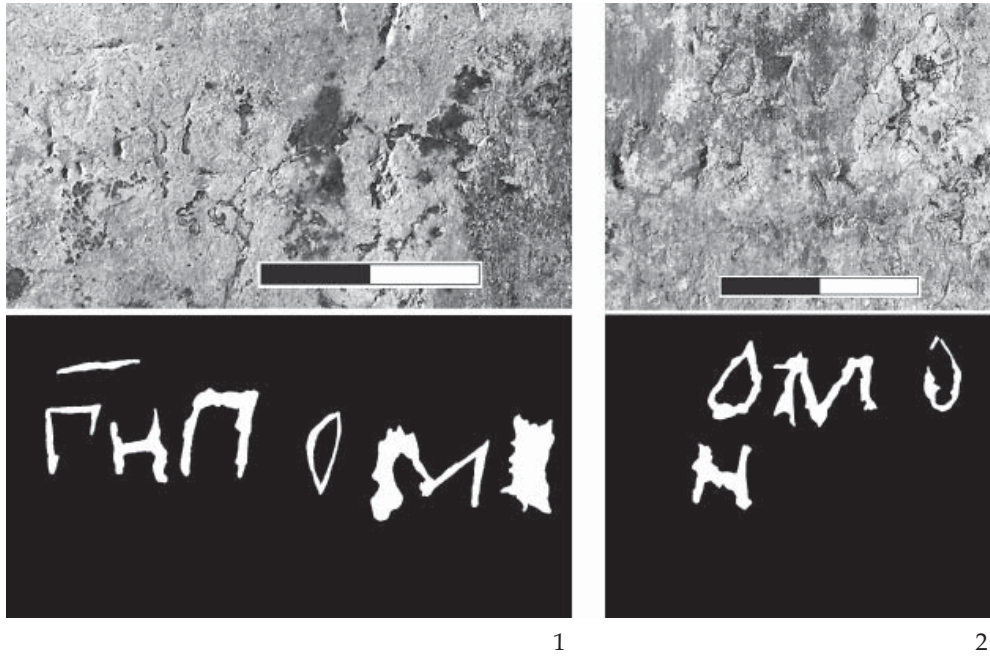
3

4

Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 34а, 2 – № 1555, 3 – № 1556, 4 – № 1557.

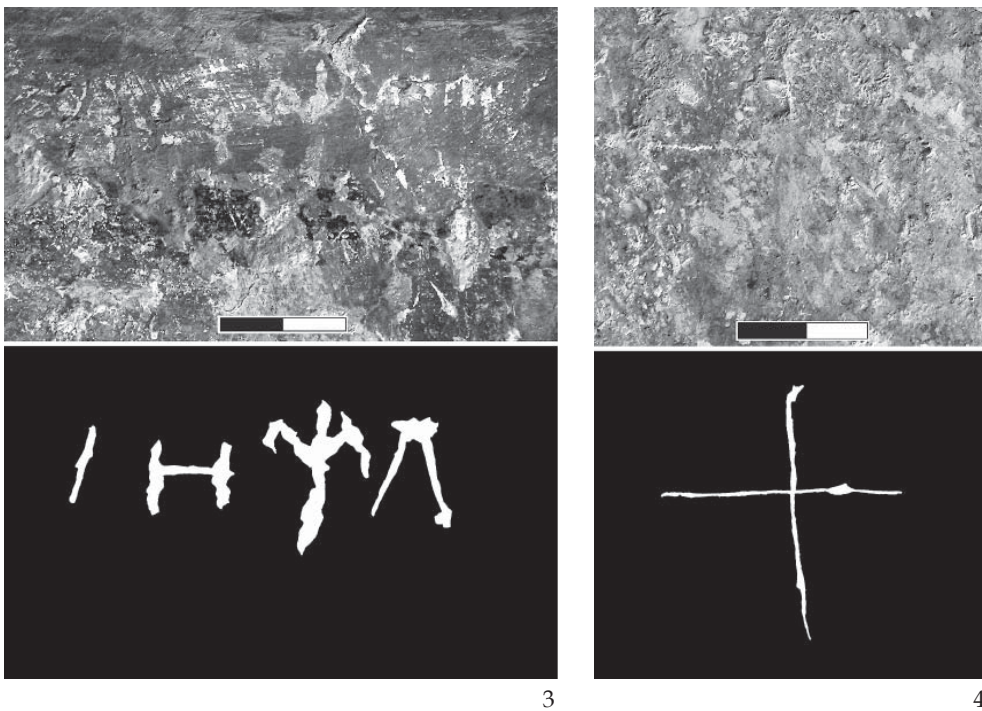
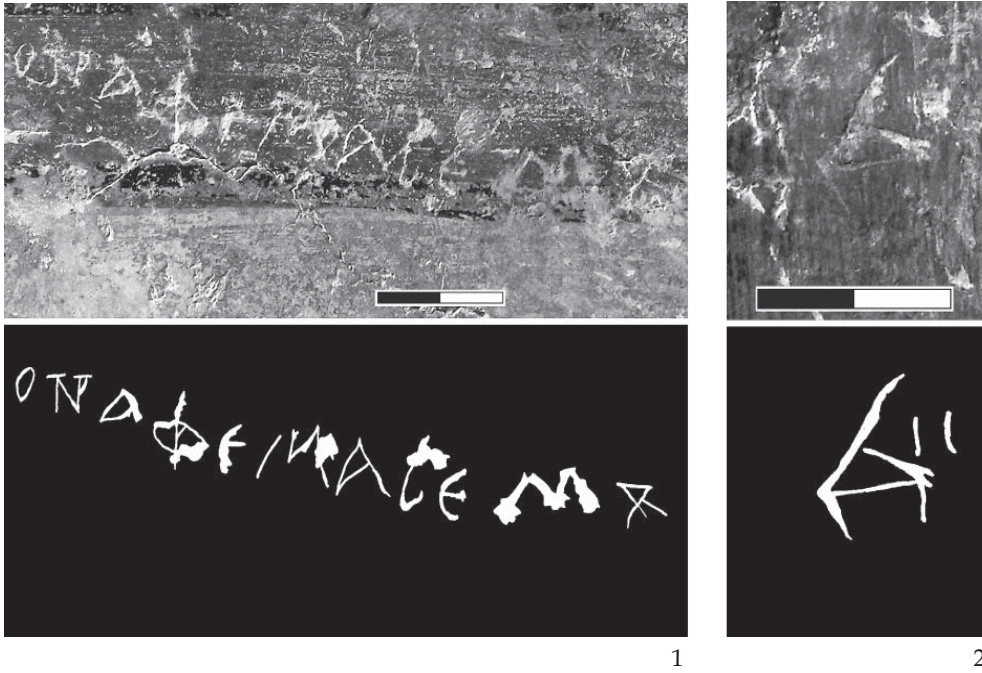

Таблиця XVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1558, 2 – № 1559, 3 – № 1560, 4 – № 1561.

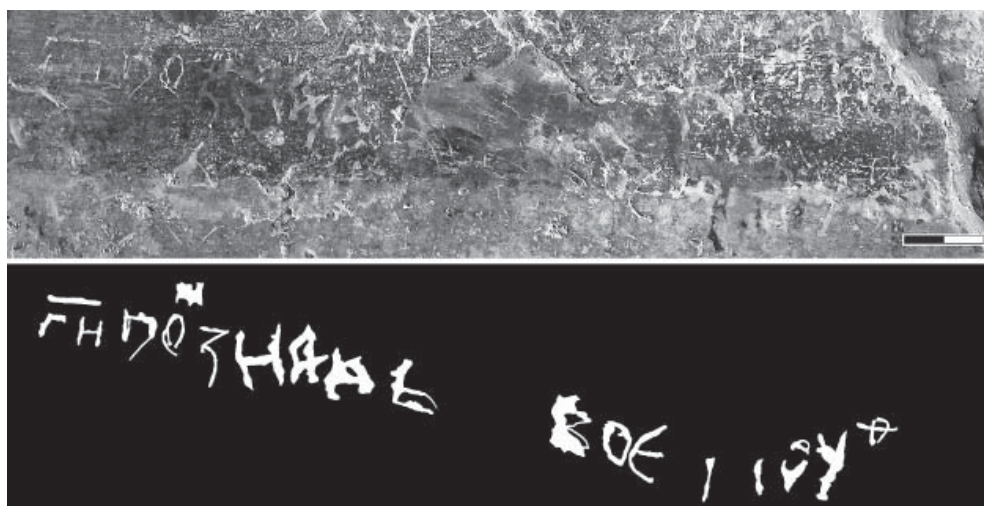

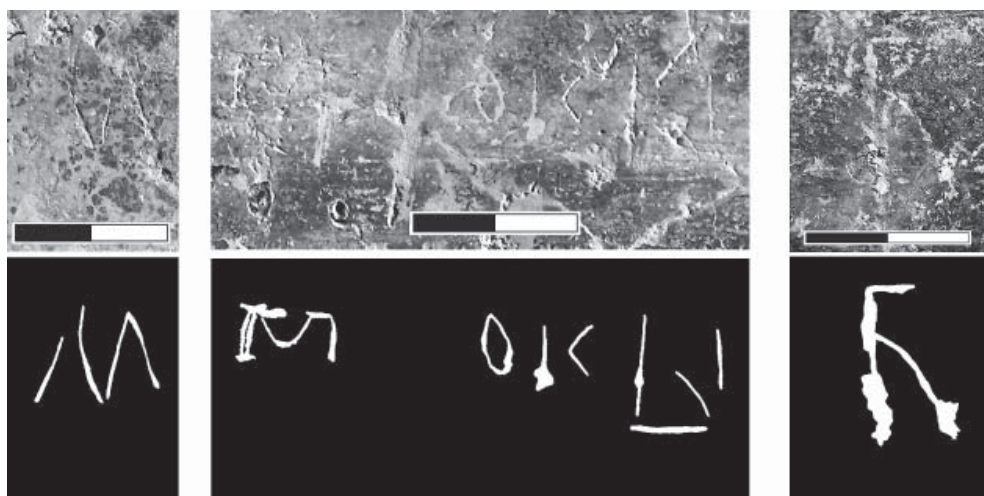

Таблиця XIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1566, 2 - № 1567, 3 - № 1568, 4 - № 1569.

1

2

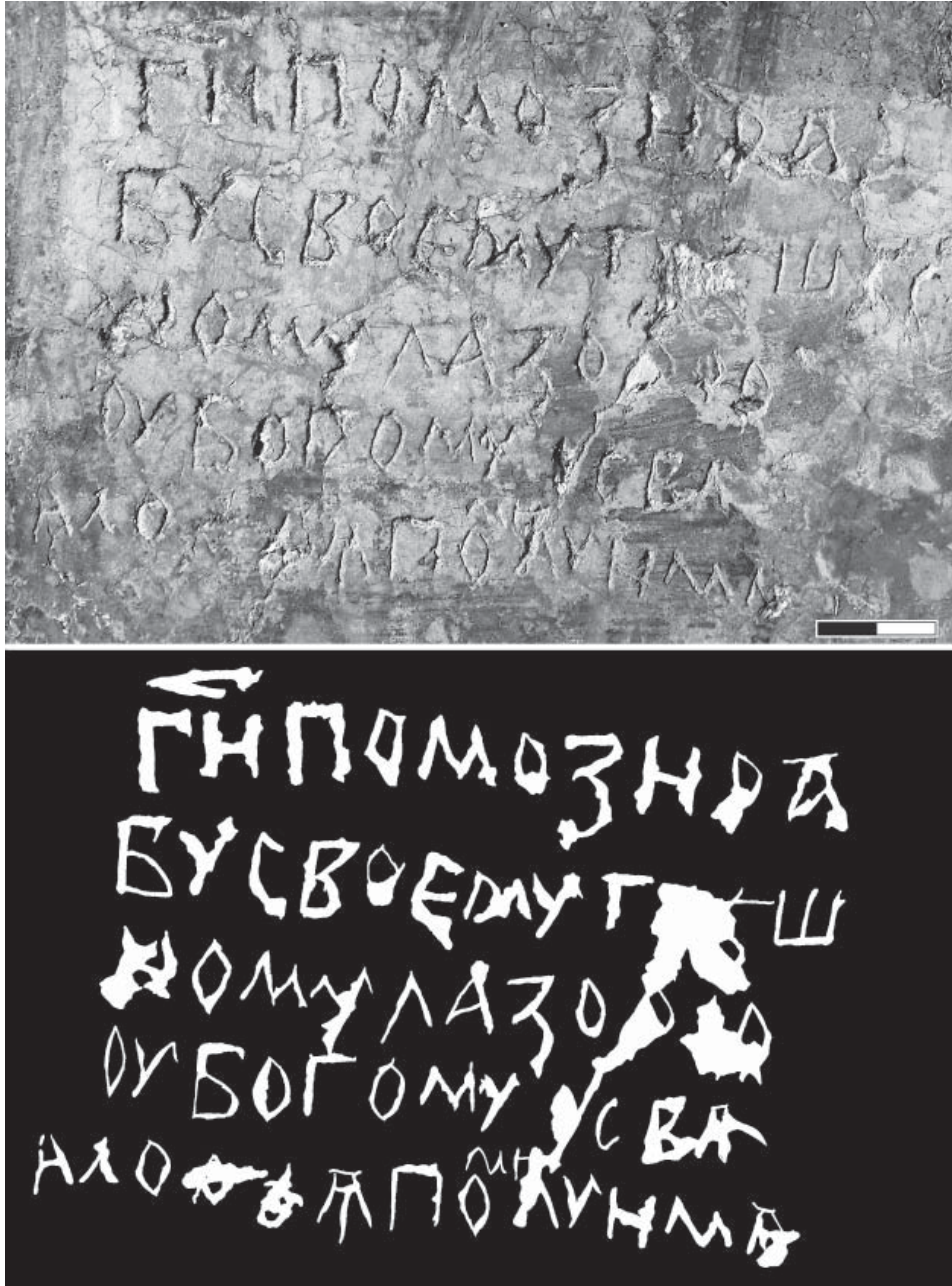
3

4

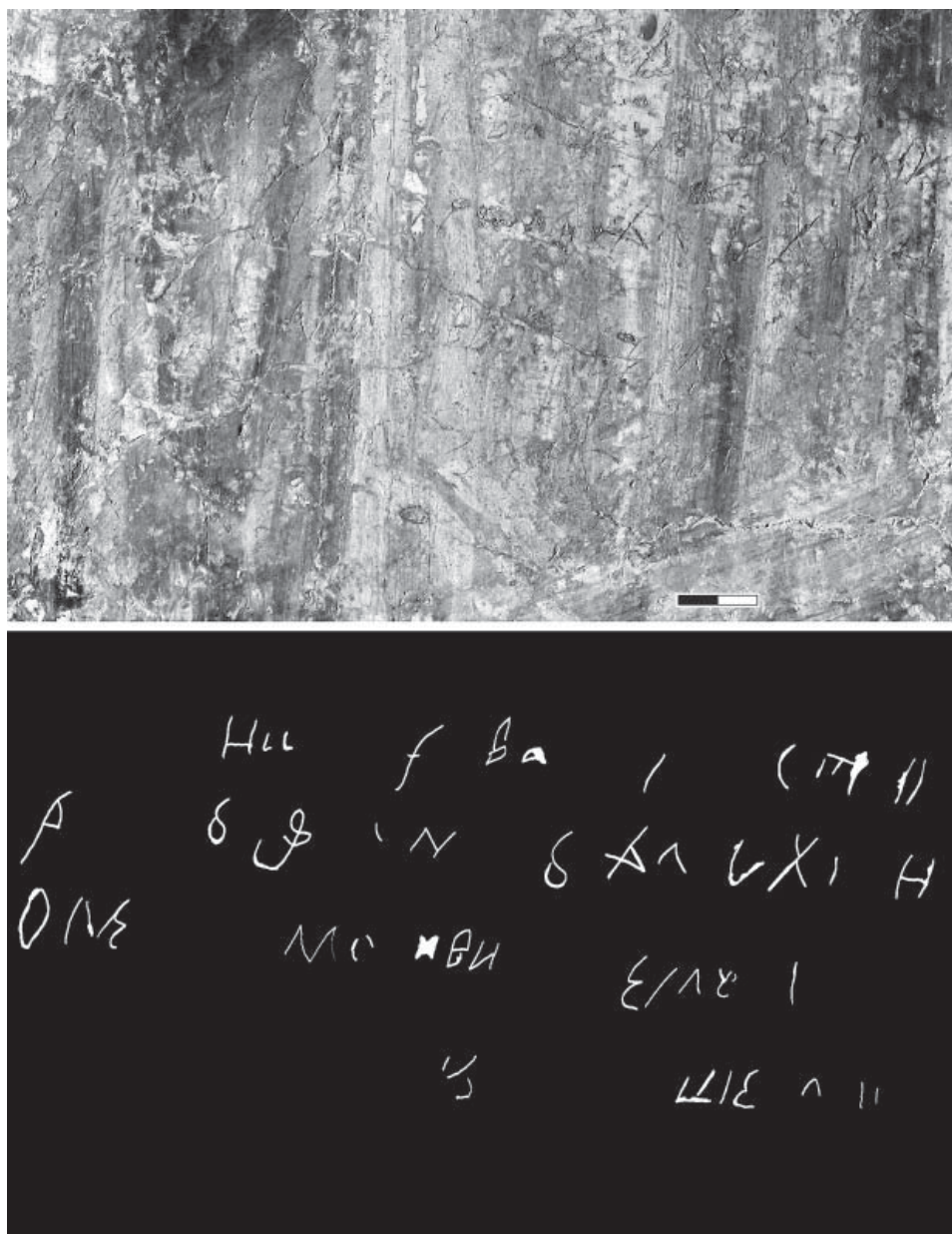
Таблиця XX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1570, 2 - № 1571, 3 - № 1572, 4 - № 1573.

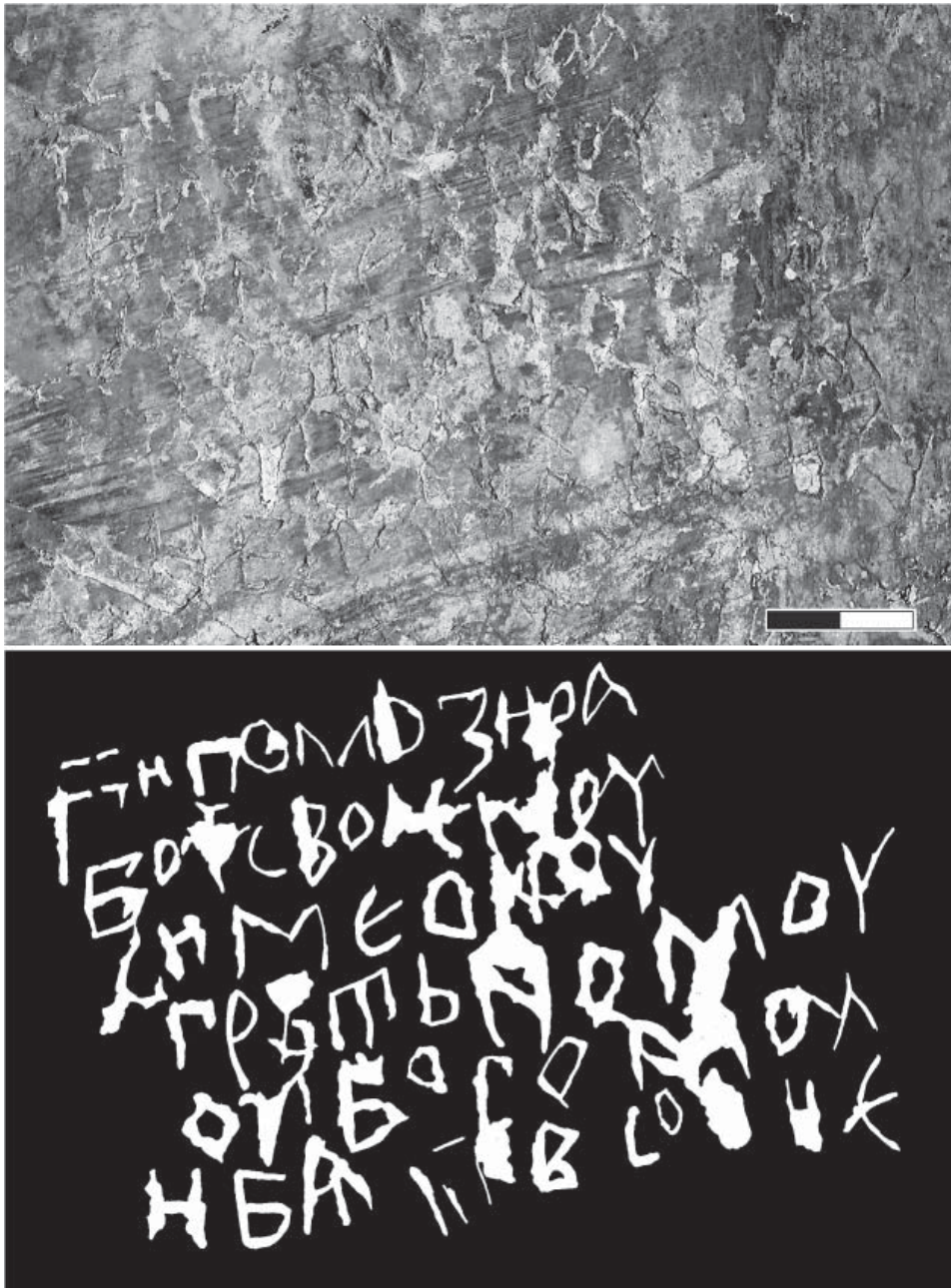

Таблиця XXI
Фото та прорис графіті № 195.

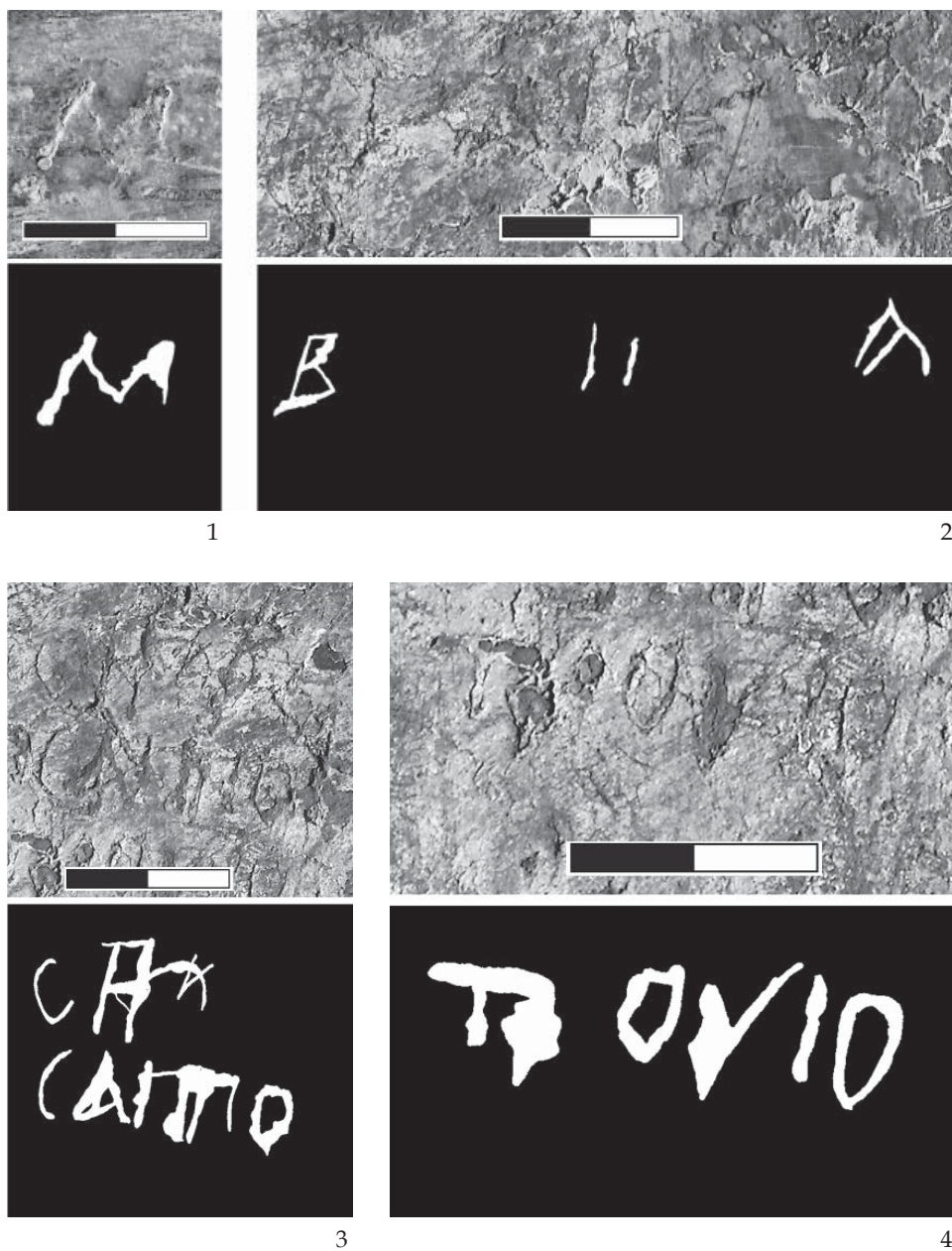

Таблиця XXII
Фото та прорис графіті № 1574.

Таблиця XXIII
Фото та прорис графіті № 1575.

Таблиця XXIV

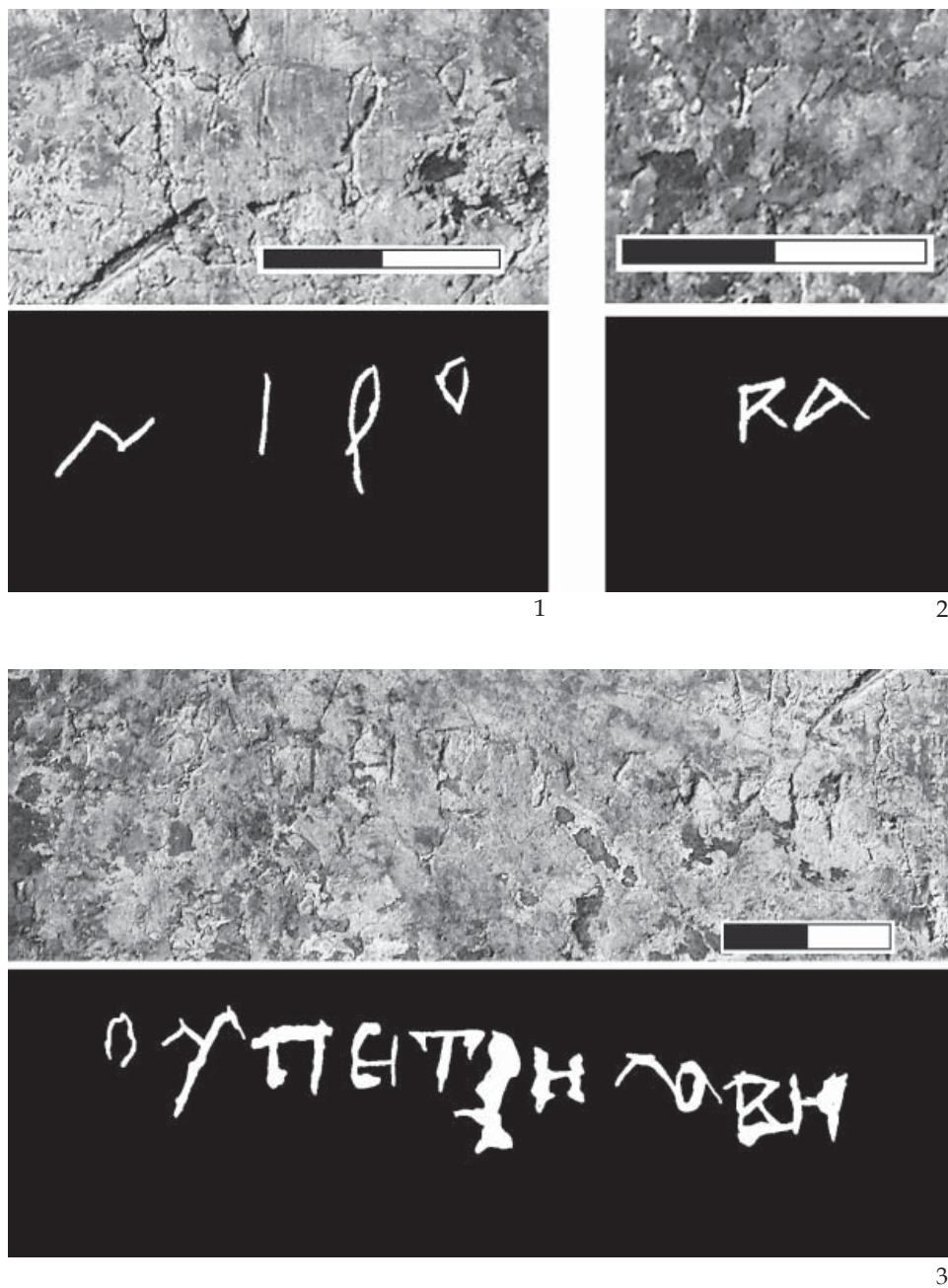
Фото та прорис графіті: 1 - № 1576, 2 - № 1577, 3 - № 1578, 4 - № 1579.

Таблиця XXV

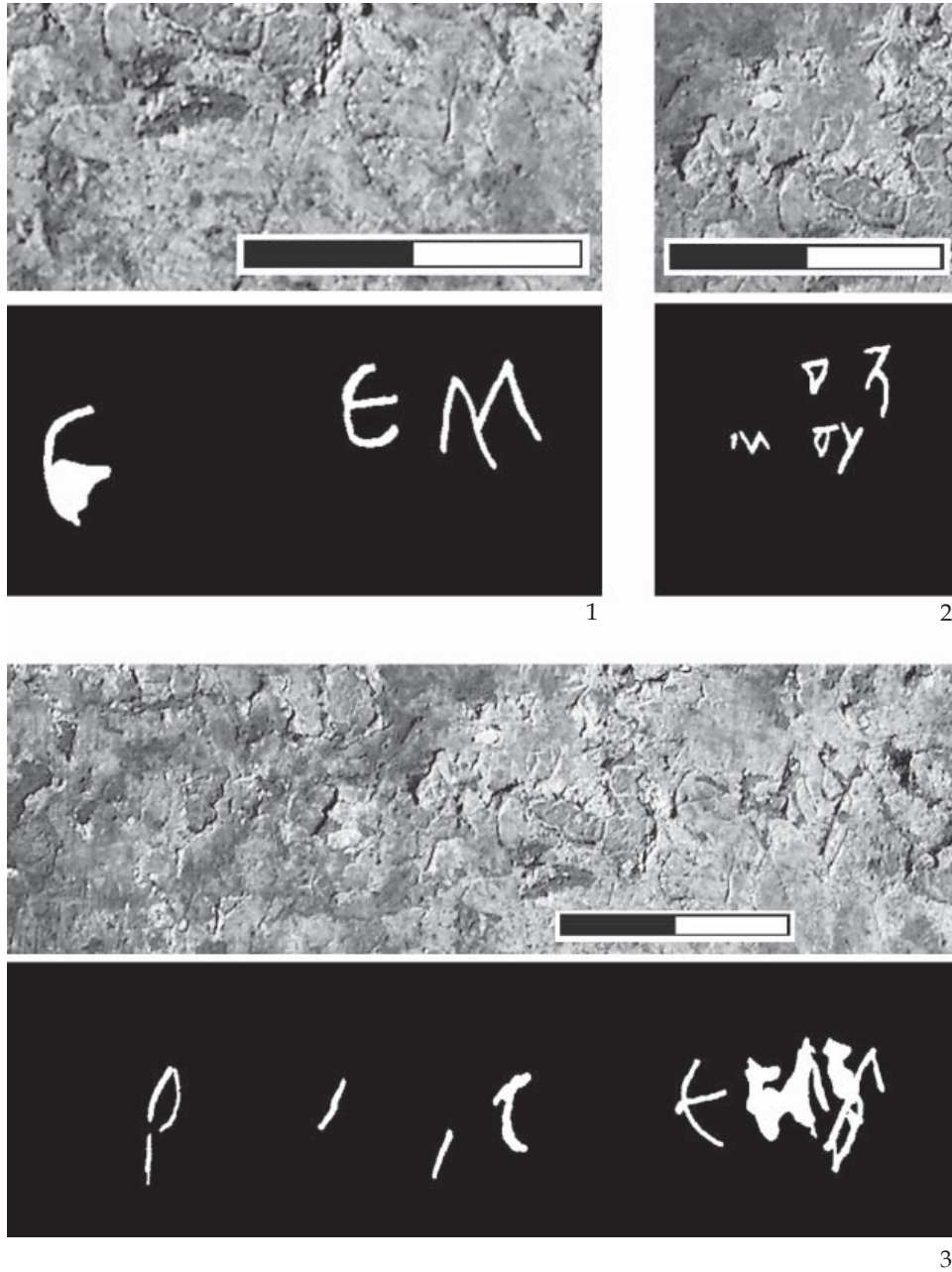
Фото та прорис графіті: 1 - № 1580, 2 - № 1581, 3 - № 1582,
4 - № 1583, 5 - № 1584.

Таблиця XXVI

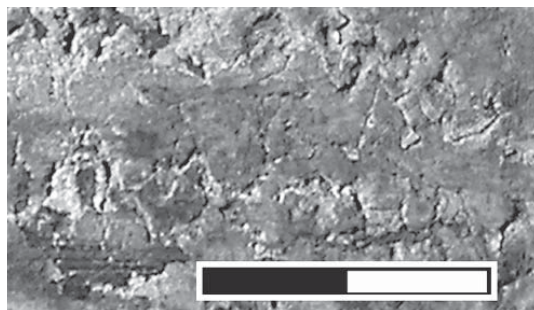
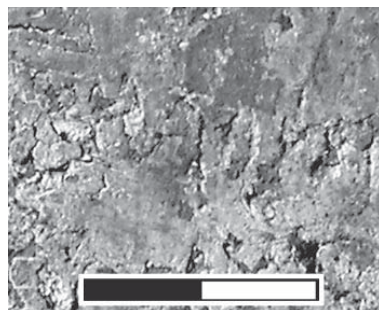
Фото та прорис графіті: 1 - № 1585, 2 - № 1586, 3 - № 1587.

Таблиця XXVII

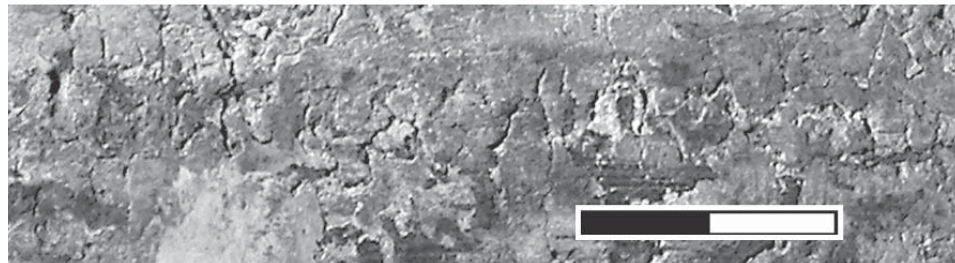
Фото та прорис графіті: 1 - № 1588, 2 - № 1589, 3 - № 1590.

1

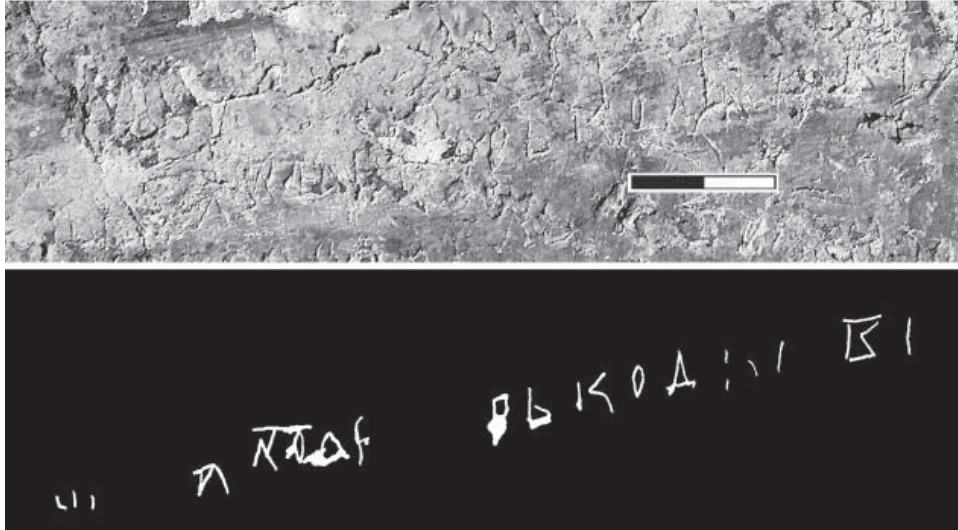
2

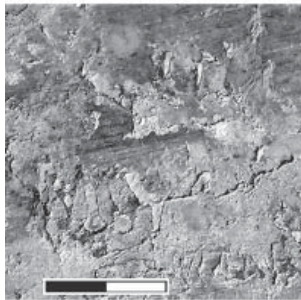
3

Таблиця XXVIII

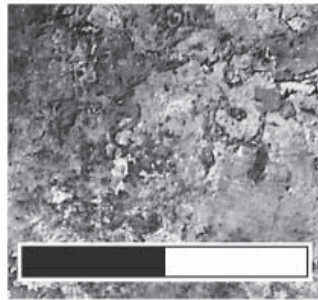
Фото та прорис графіті: 1 - № 1591, 2 - № 1592, 3 - № 1593.

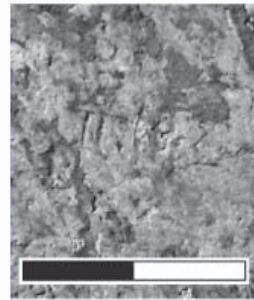
1

2

3

4

Таблиця ХХІХ

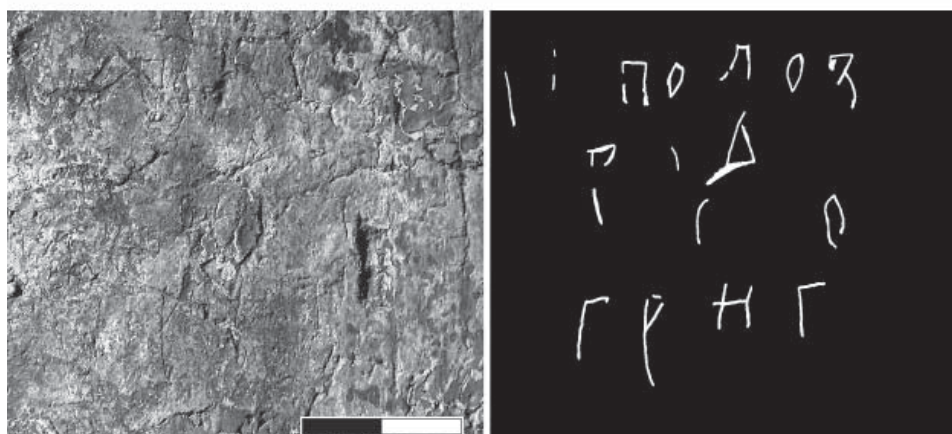
Фото та прорис графіті: 1 - № 1594, 2 - № 1595, 3 - № 1596, 4 - № 1597.

1

2

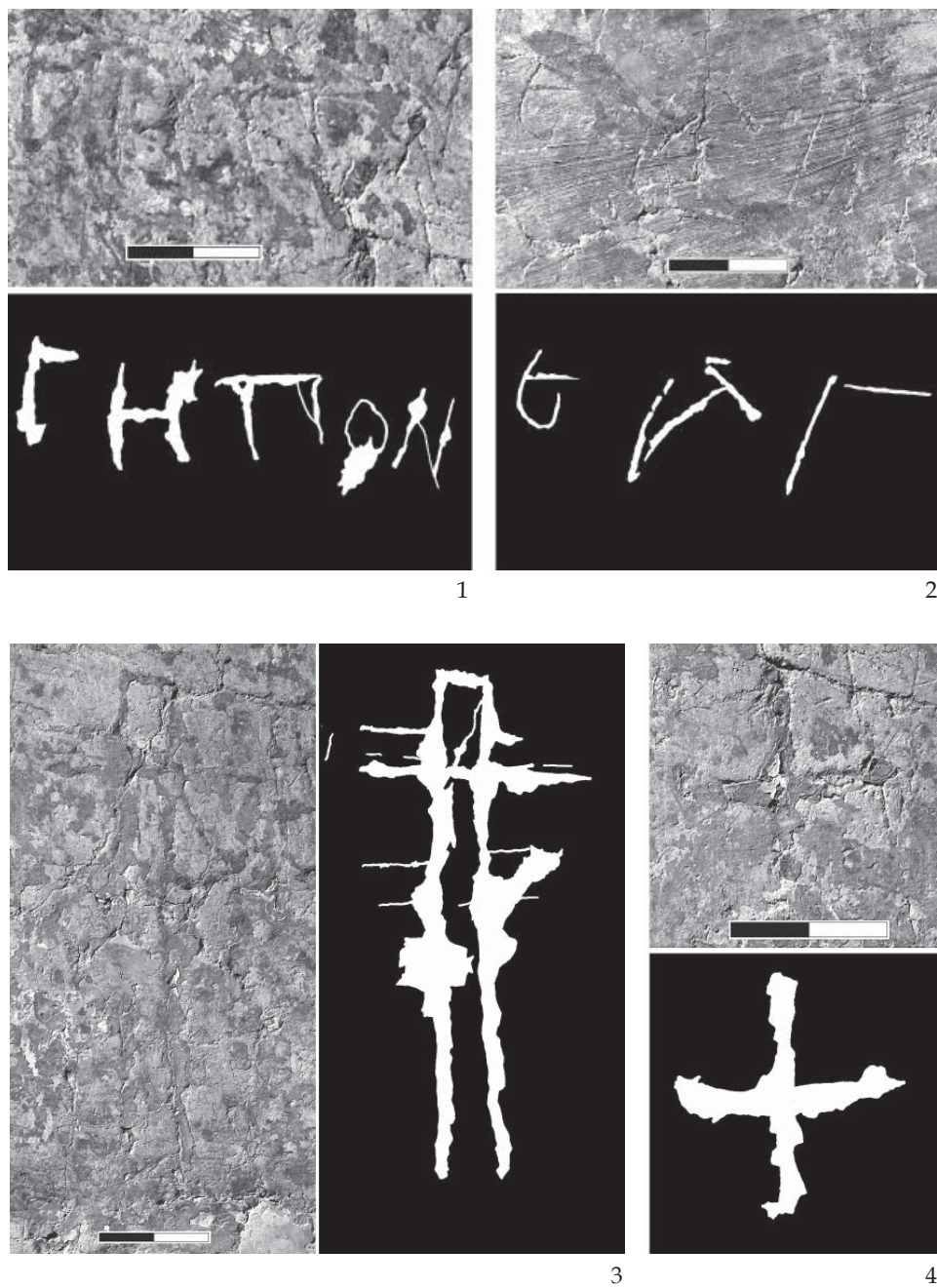

3

Таблиця ХХХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1598, 2 - № 1599, 3 - № 1600.

Таблиця XXXI

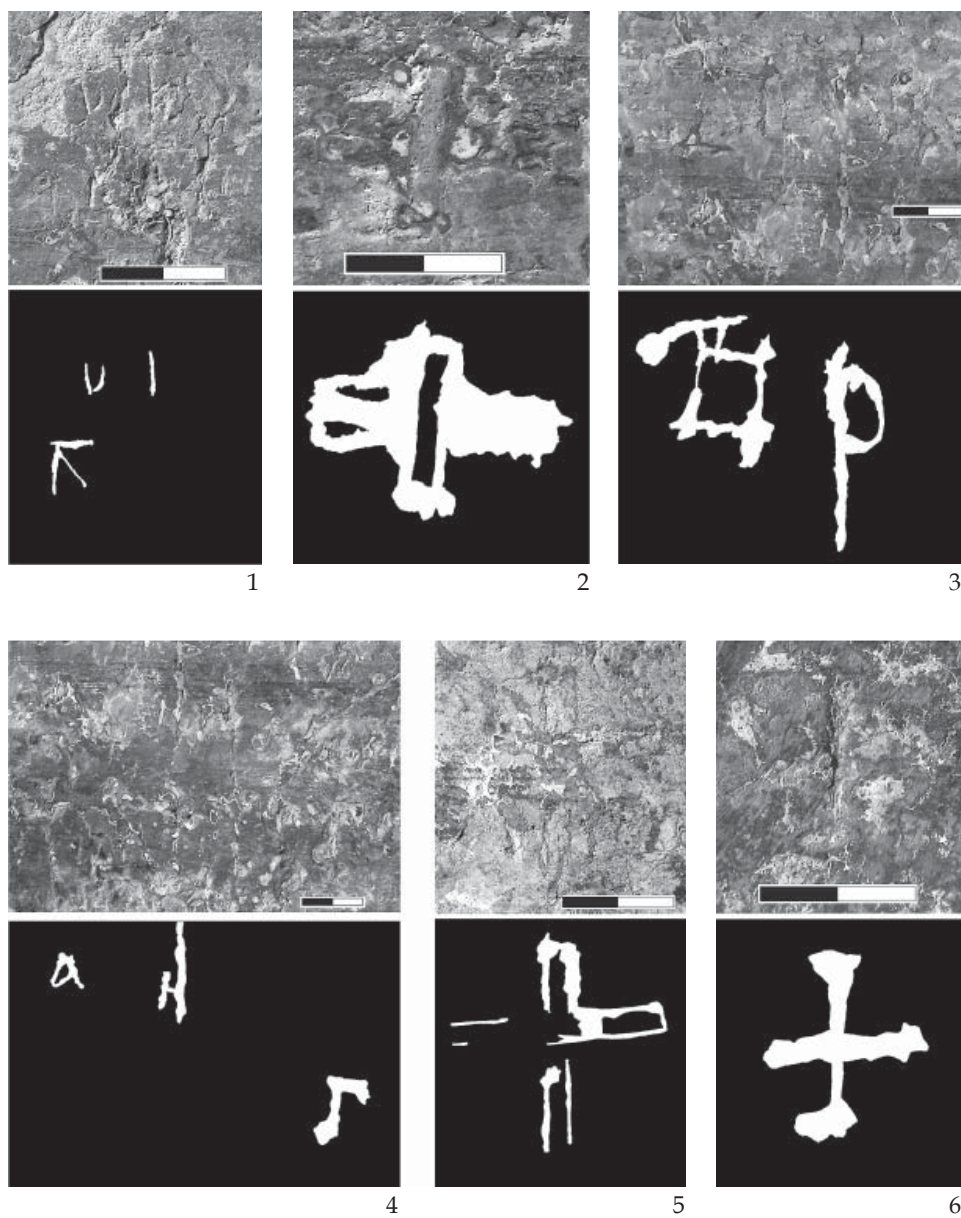
Фото та прорис графіті: 1 - № 1601, 2 - № 1602, 3 - № 1603, 4 - № 1604.

Таблиця XXXII

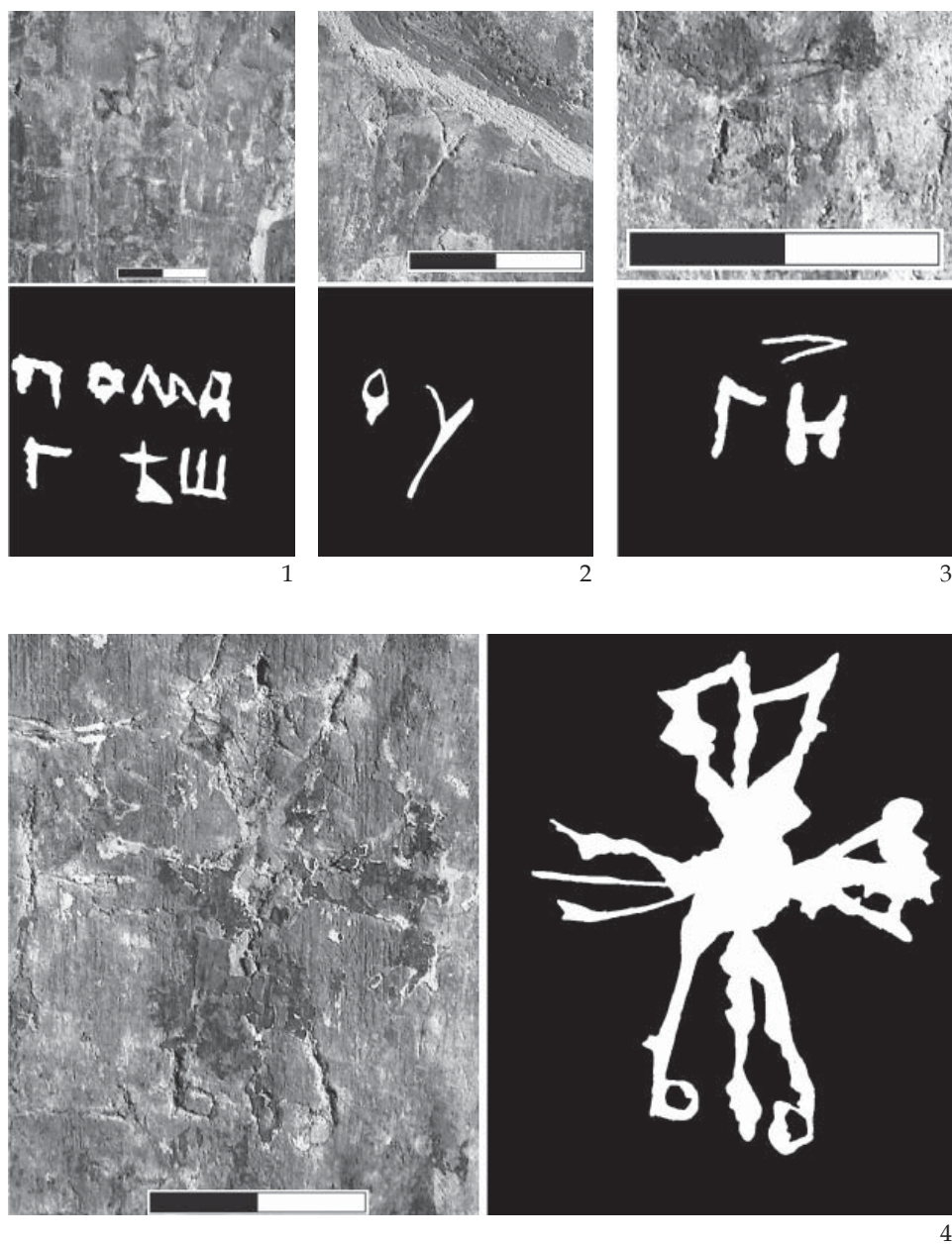
Фото та прорис графіті: 1 - № 1605, 2 - № 1606, 3 - № 1607, 4 - № 1608,
5 - № 1609, 6 - № 1610.

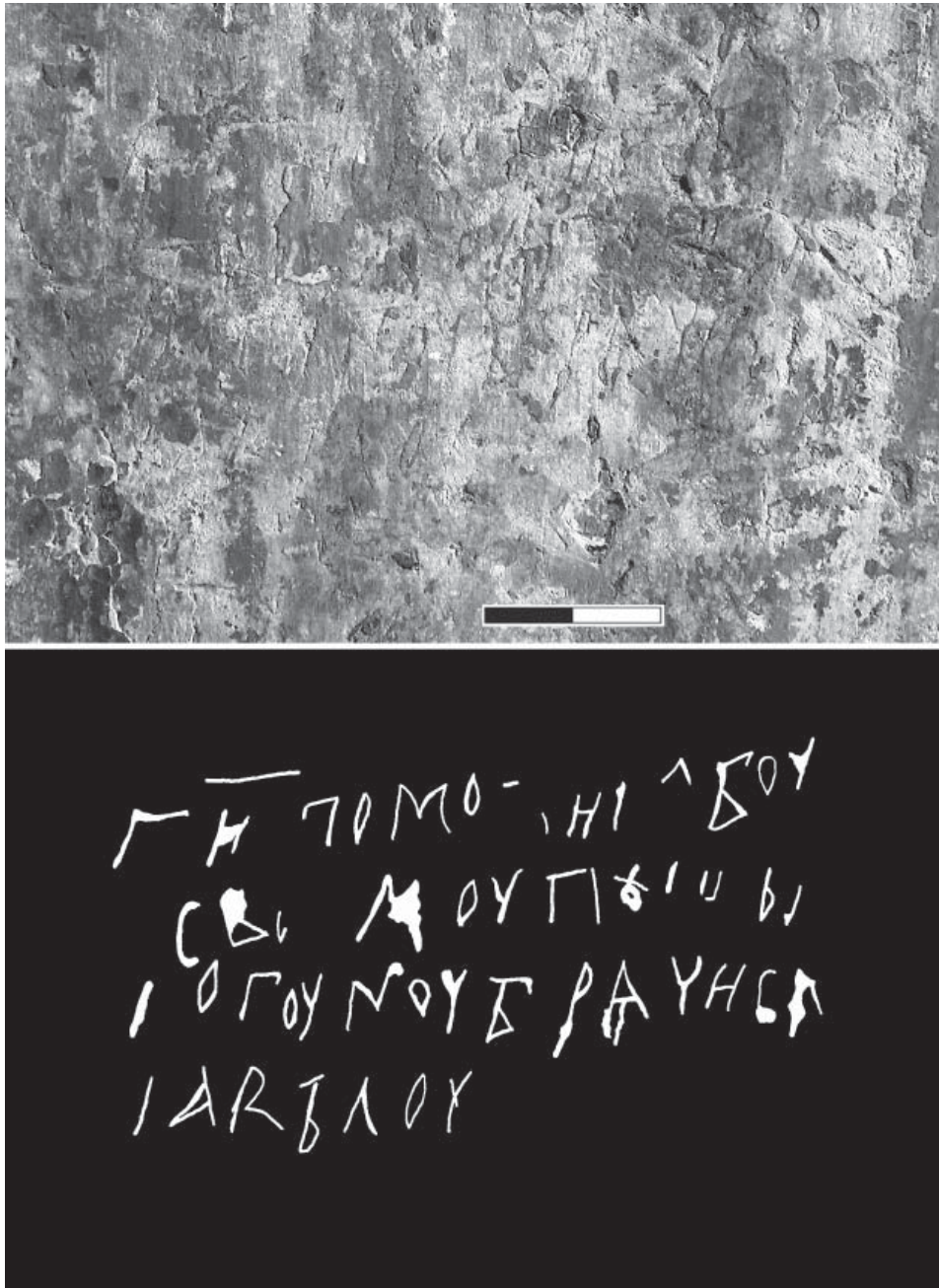
Таблиця XXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1611, 2 - № 1612, 3 - № 1613, 4 - № 1614,
5 - № 1615, 6 - № 1616.

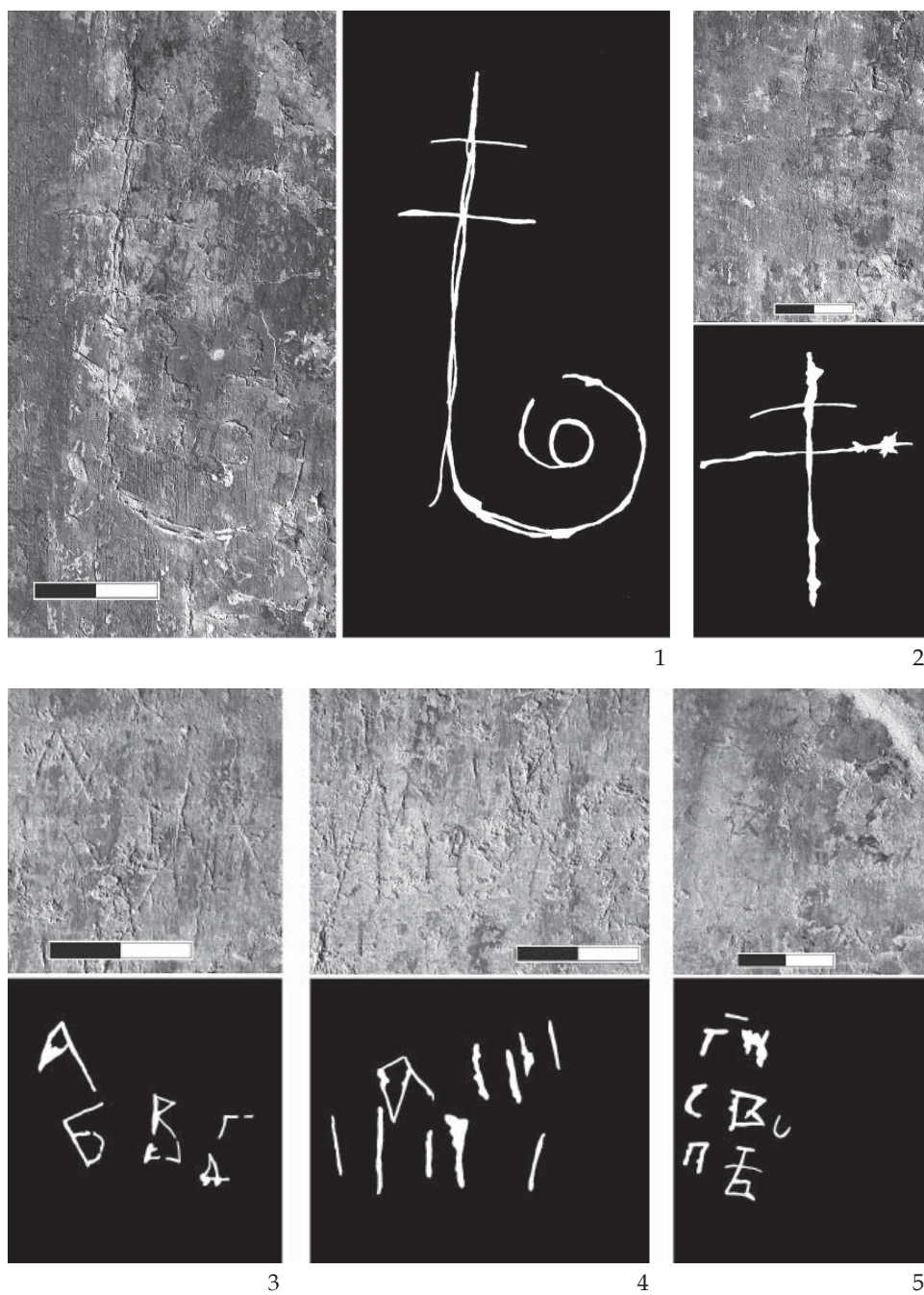
Таблиця XXXIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1617, 2 - № 1618, 3 - № 1619, 4 - № 1620.

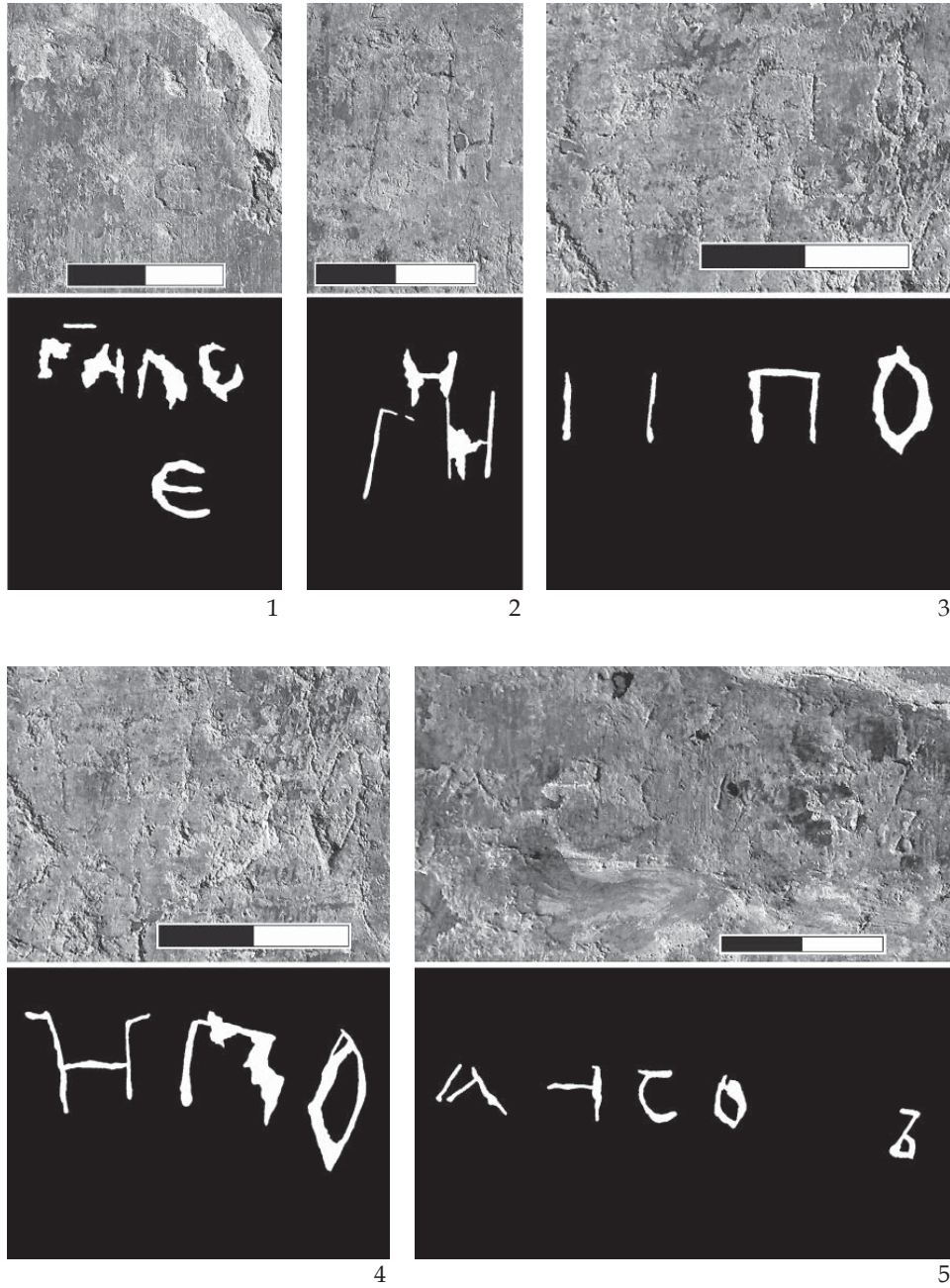

Таблиця XXXV
Фото та прорис графіті № 1621.

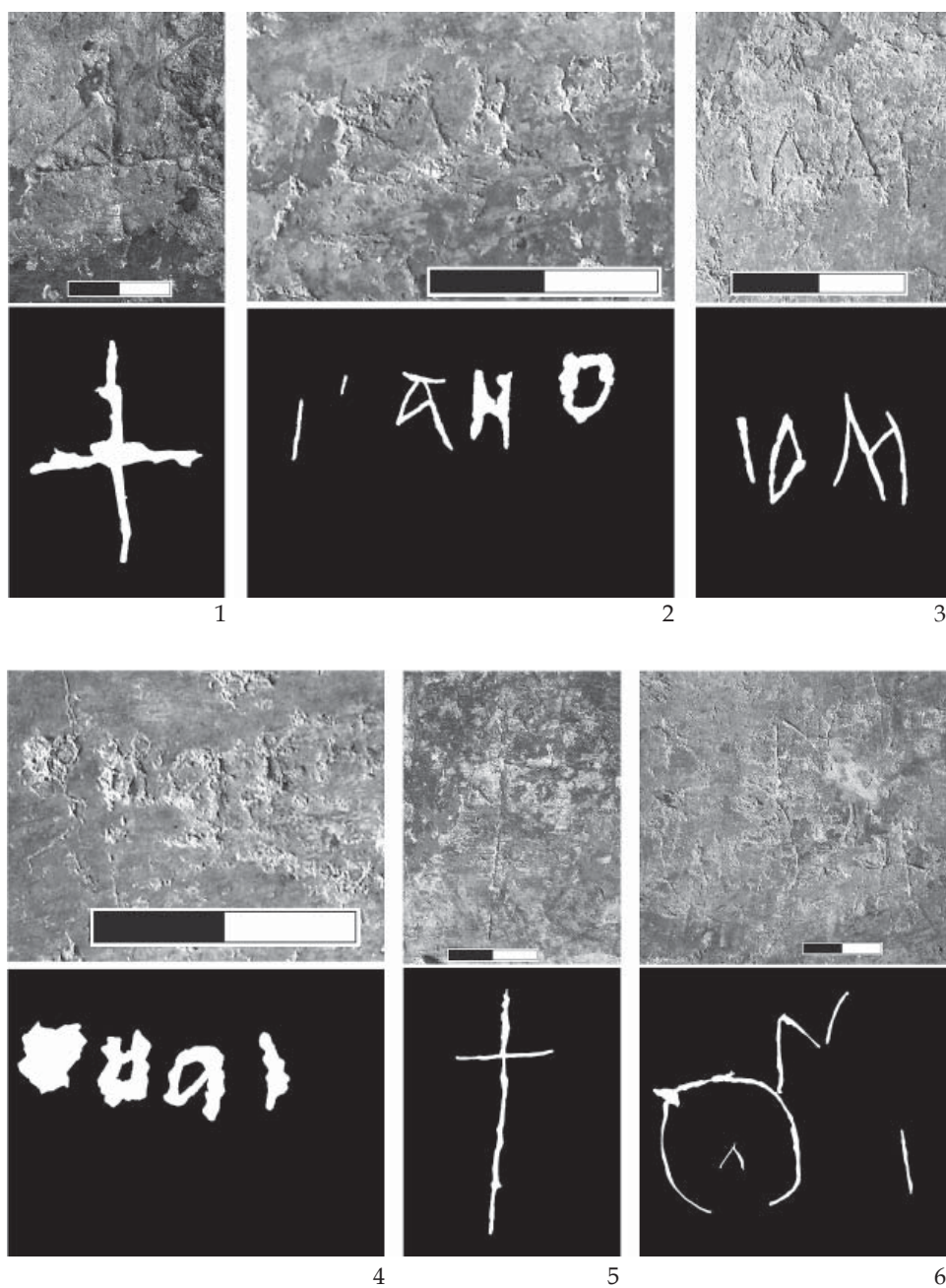
Таблиця XXXVI
Фото та прорис графіті: 1 - № 1622, 2 - № 1623, 3 - № 1624,
4 - № 1625, 5 - № 1626.

Таблиця XXXVII

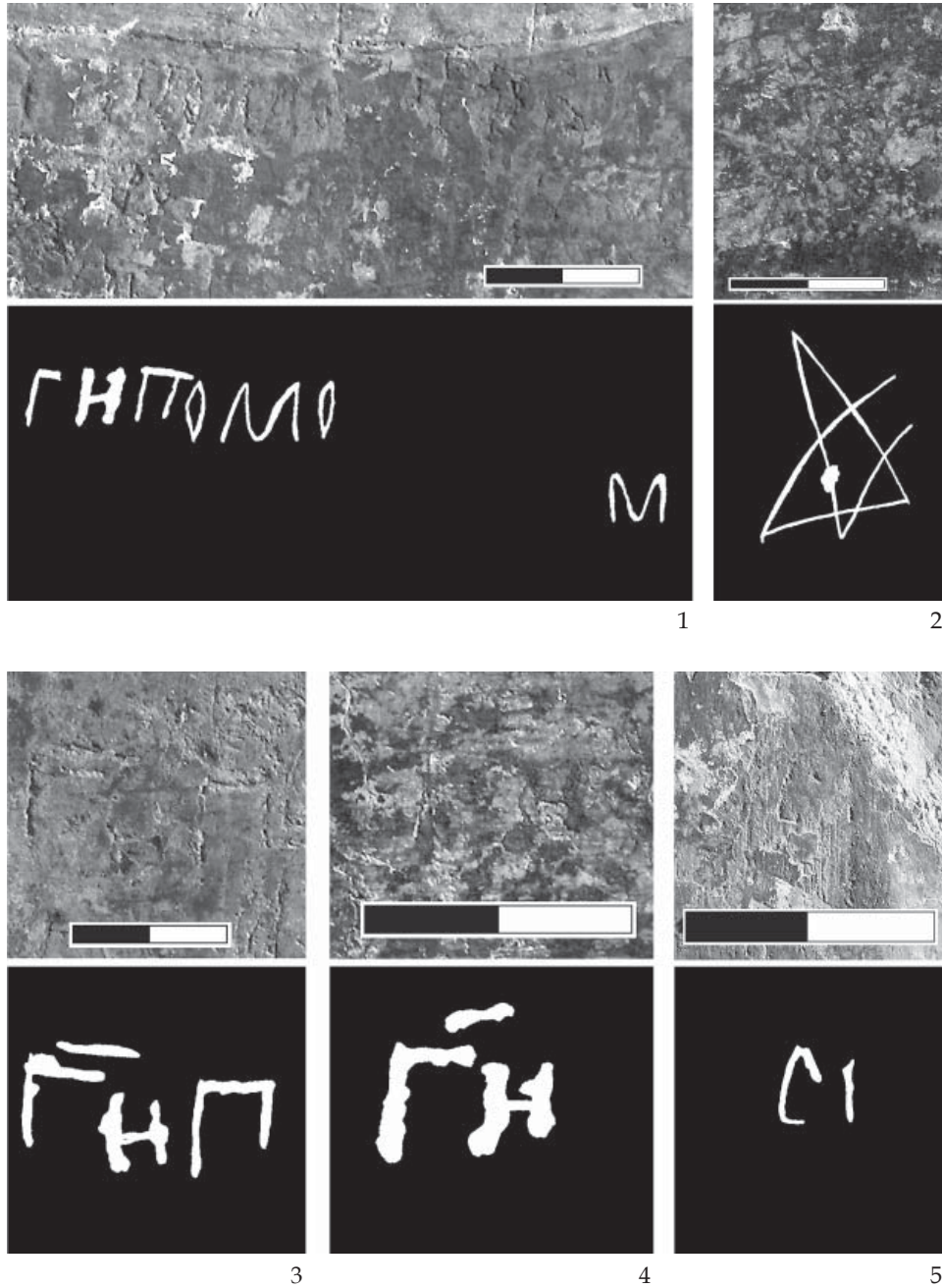
Фото та прорис графіті: 1 - № 1627, 2 - № 1628, 3 - № 1629,
4 - № 1630, 5 - № 1631.

Таблиця XXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1632, 2 - № 1633, 3 - № 1634,
4 - № 1635, 5 - № 1636, 6 - № 1637.

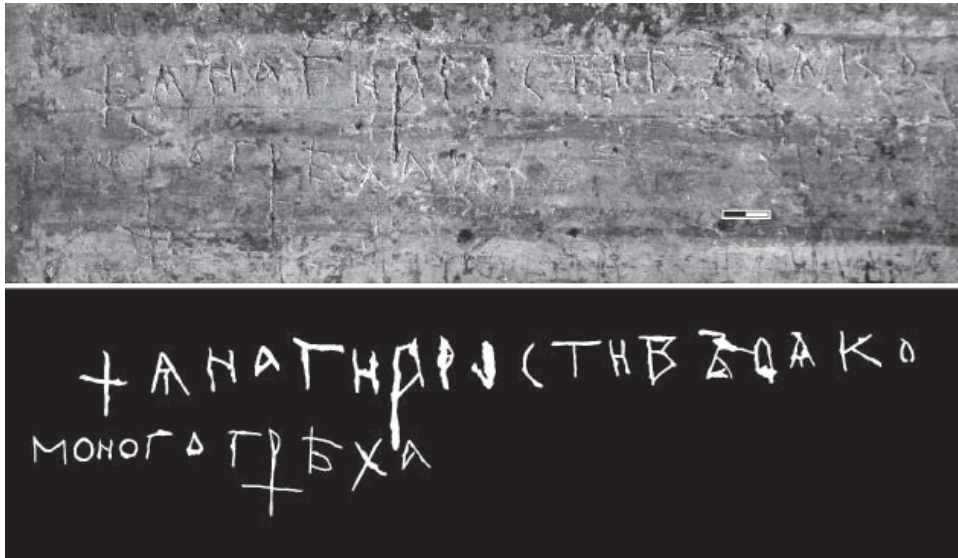
Таблиця XXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 1638, 2 – № 1639, 3 – № 1640,
4 – № 1641, 5 – № 1642.

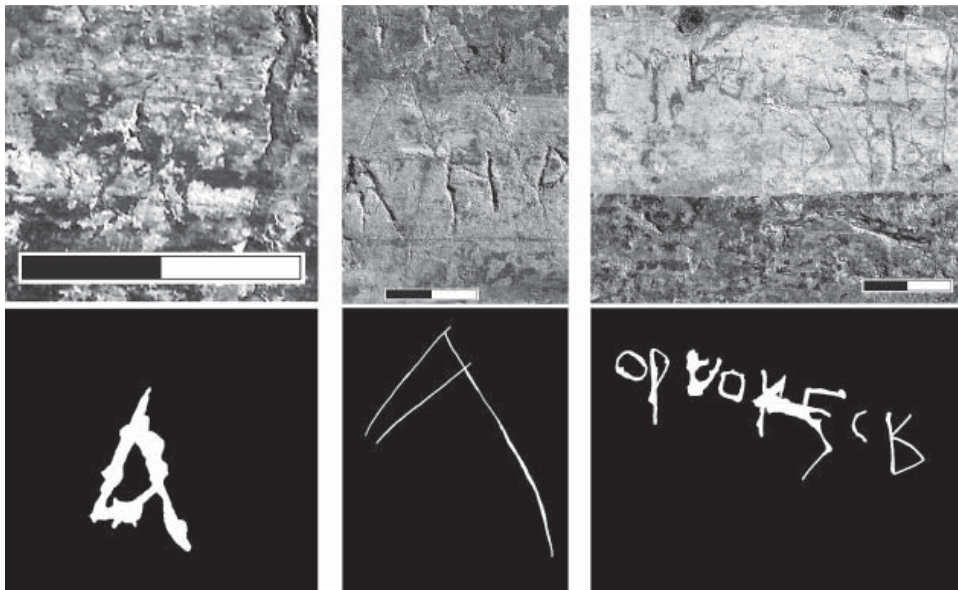

Таблиця XI
Фото та прорис графіті № 1643.

1

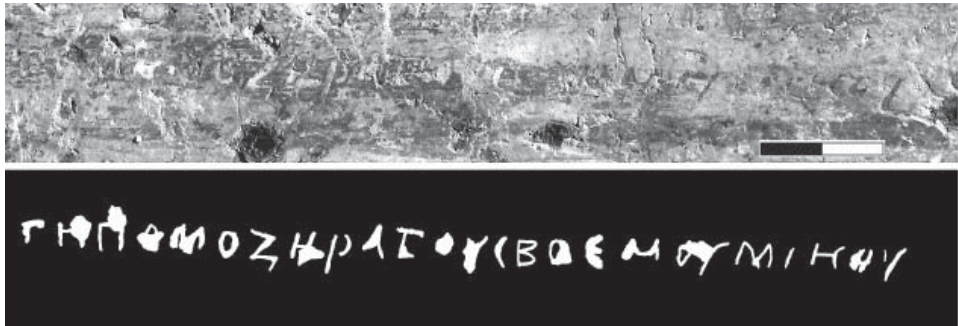
2

3

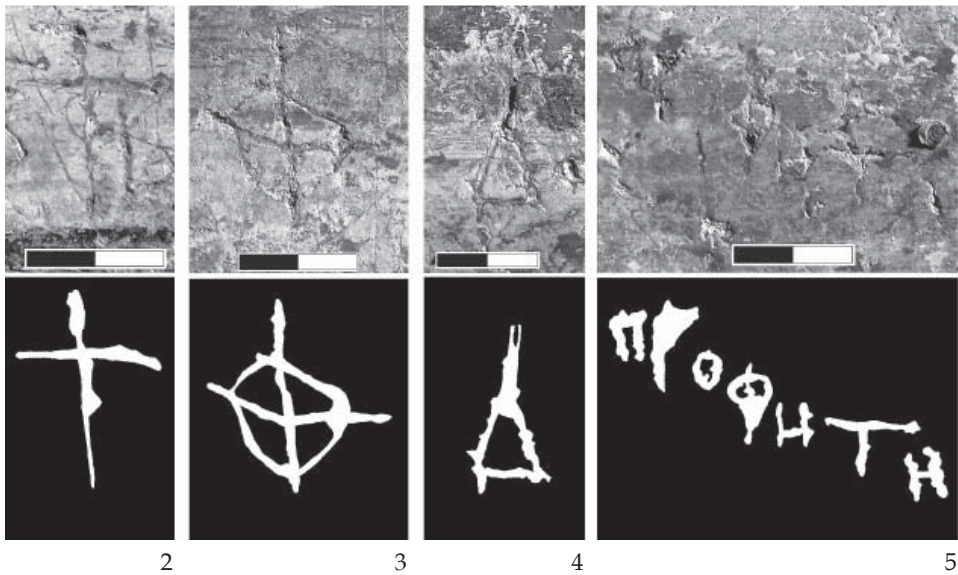
4

Таблиця ХІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1644, 2 - № 1645, 3 - № 1646, 4 - № 1647.

1

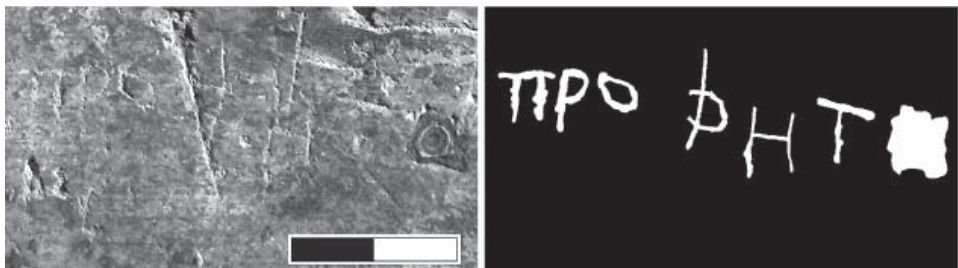

2

3

4

5

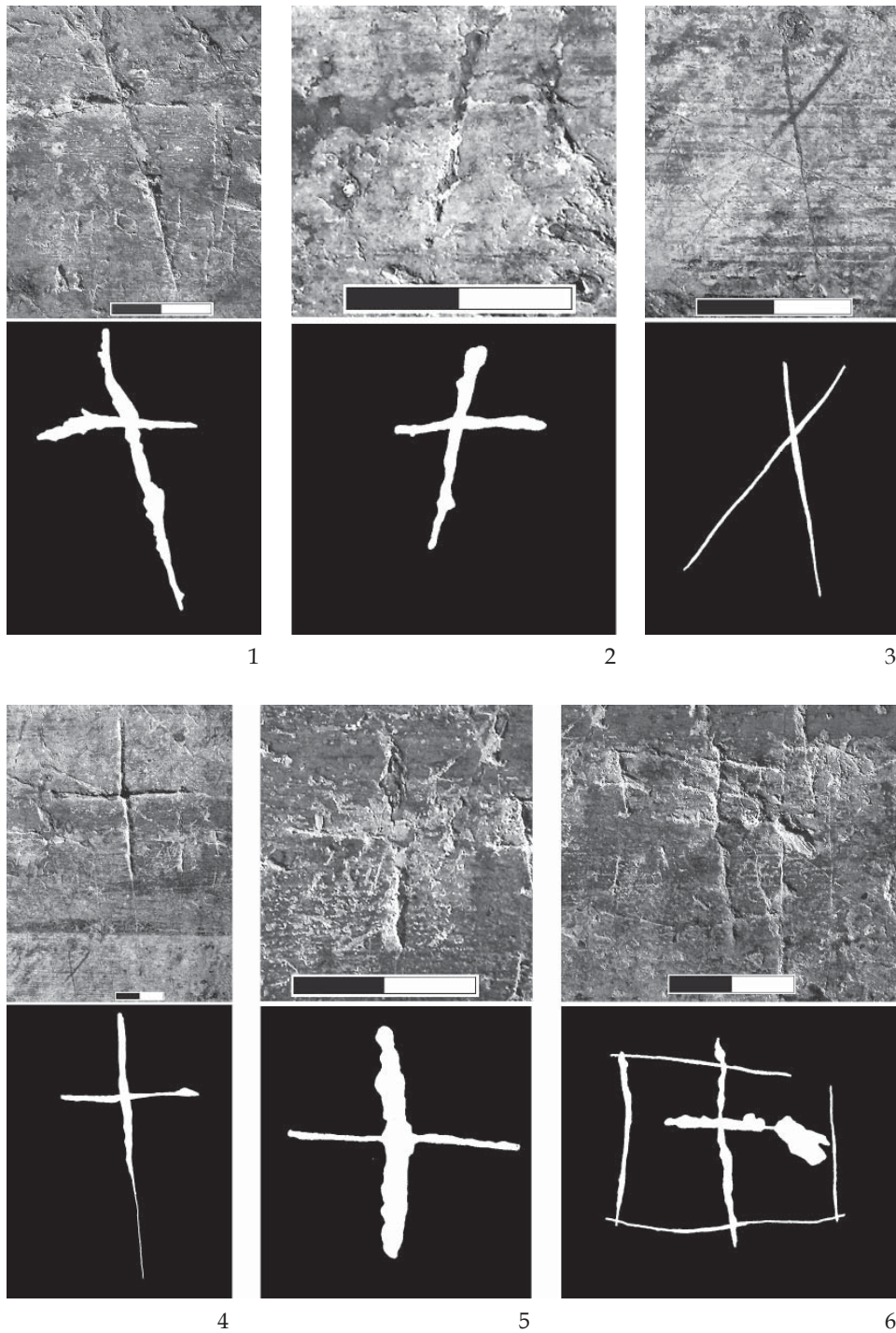

6

Таблиця ХІІ

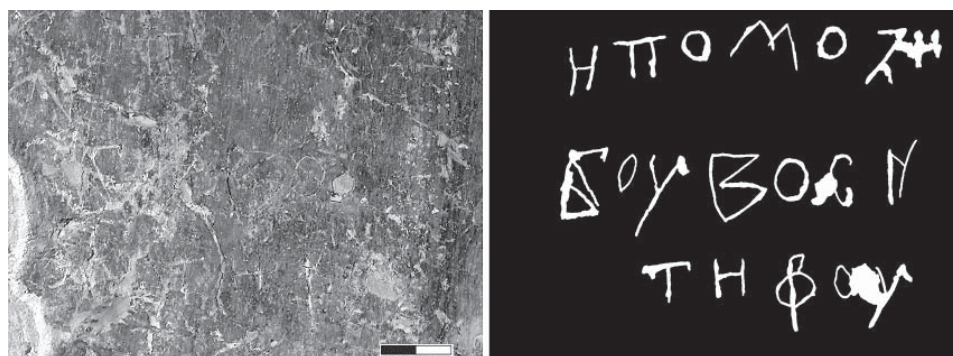
Фото та прорис графіті: 1 - № 1648, 2 - № 1649, 3 - № 1650,
4 - № 1651, 5 - № 1652, 6 - № 1653.

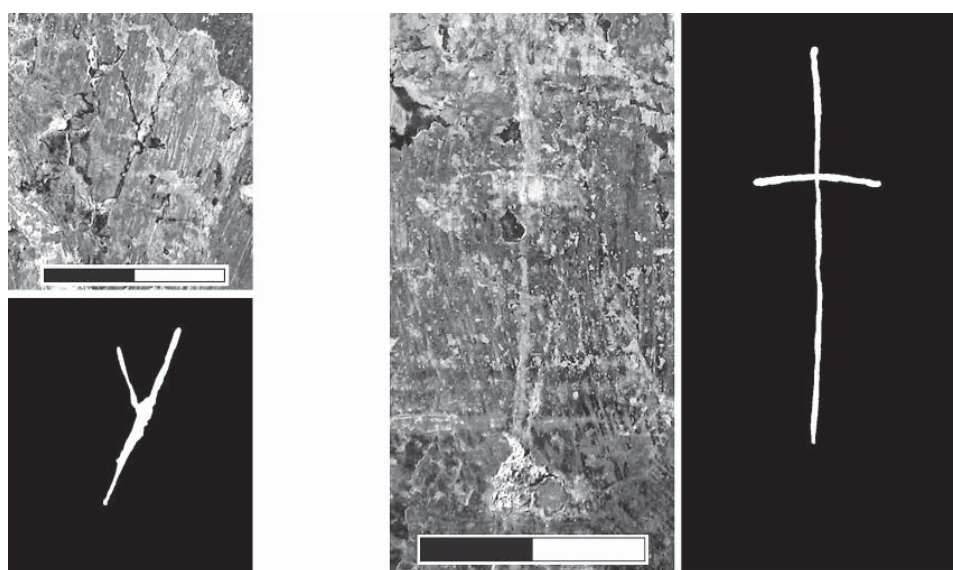

Таблиця XLIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1654, 2 - № 1655, 3 - № 1656,
4 - № 1657, 5 - № 1658, 6 - № 1659.

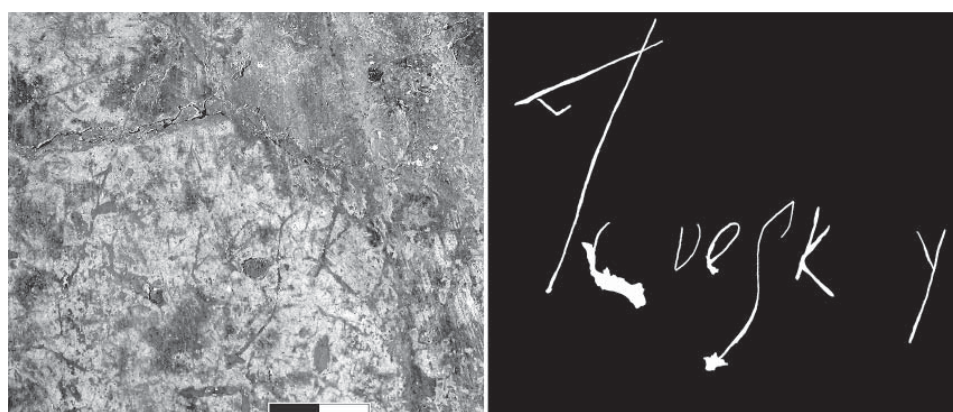

1

2

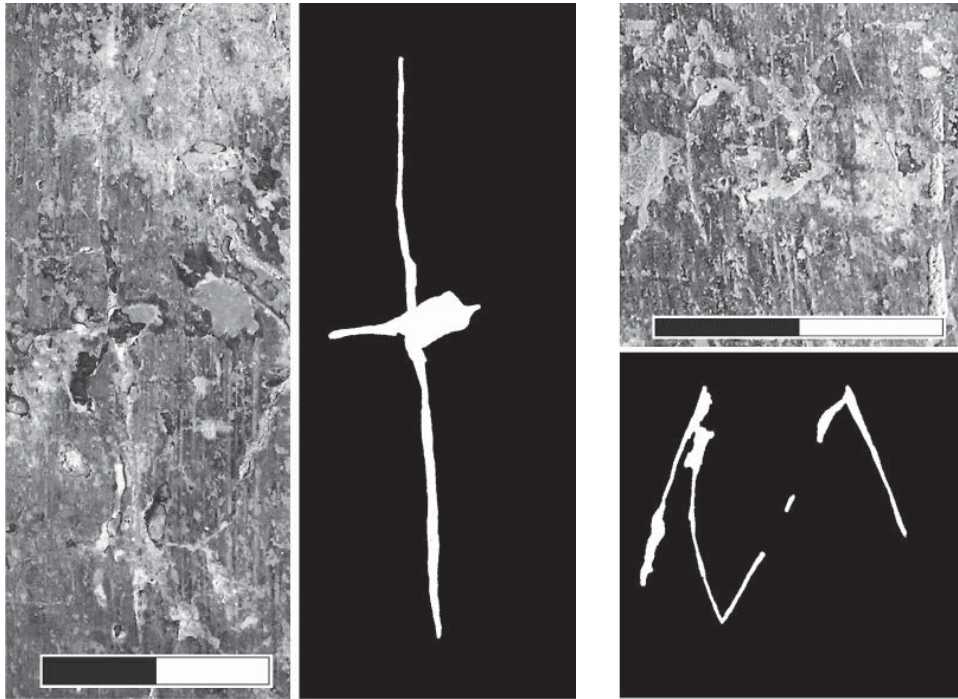
3

4

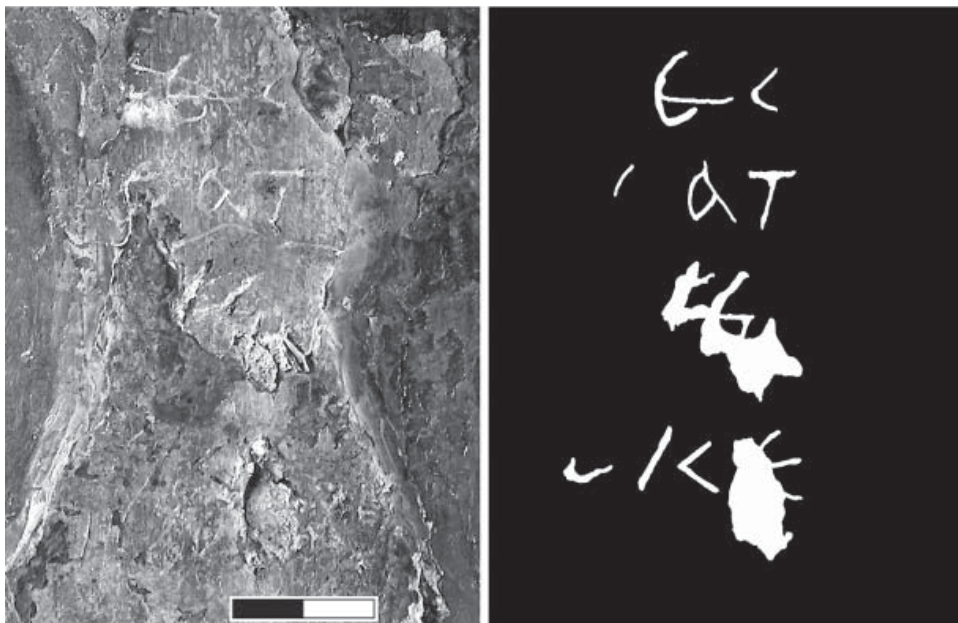
Таблиця XLIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1660, 2 - № 1661, 3 - № 1662, 4 - № 1663.

1

2

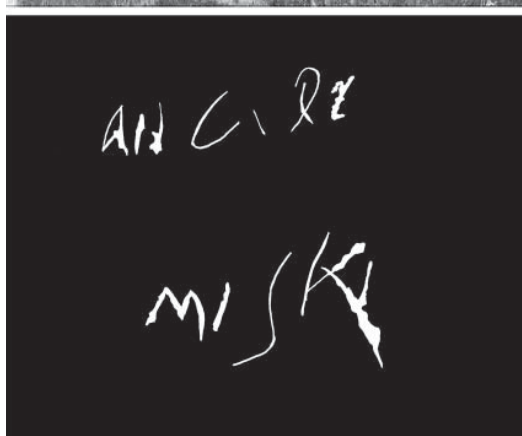
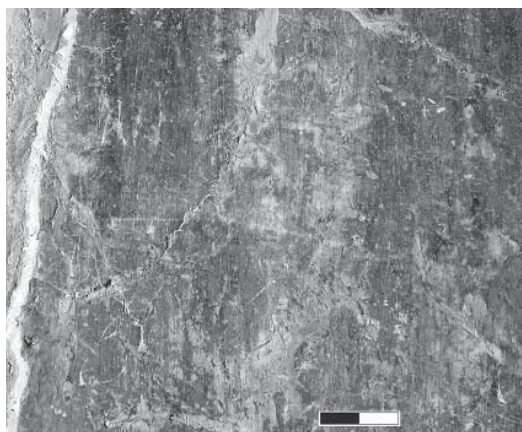
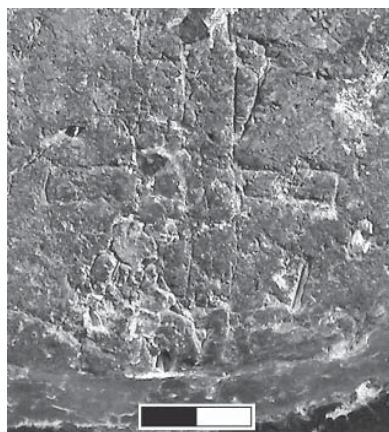

3

Таблиця XLV

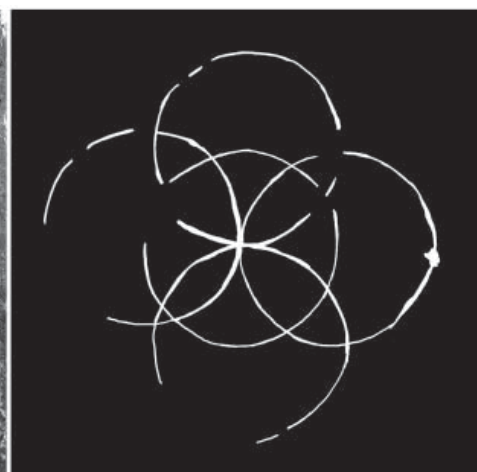
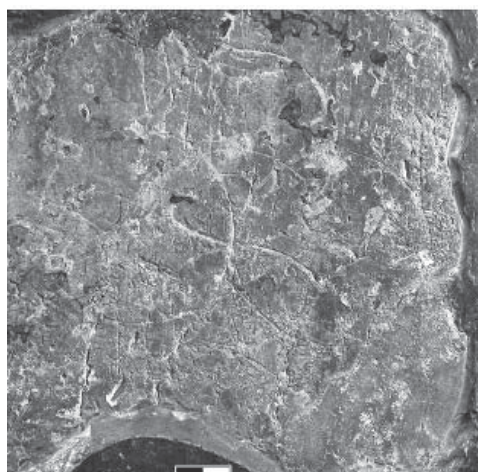
Фото та прорис графіті: 1 - № 1664, 2 - № 1665, 3 - № 1666.

1

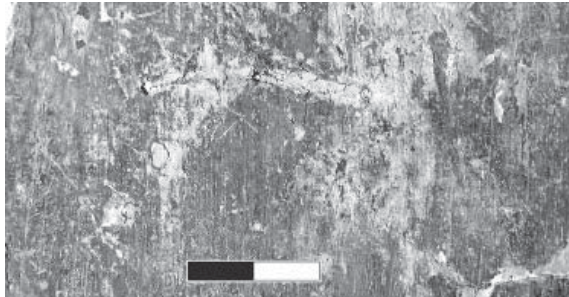
2

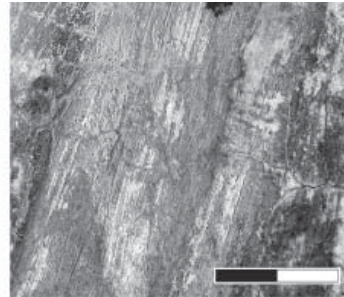
3

Таблиця XLVI

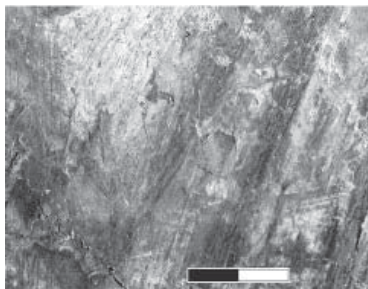
Фото та прорис графіті: 1 - № 1667, 2 - № 1668, 3 - № 1669.

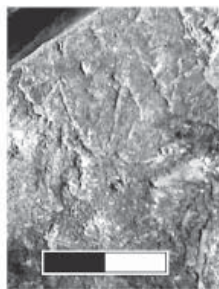
1

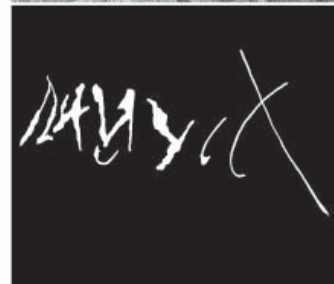
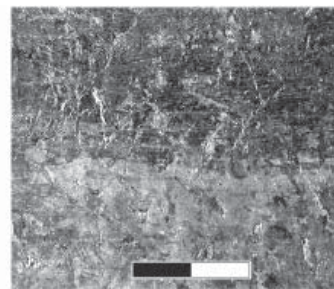
2

3

4

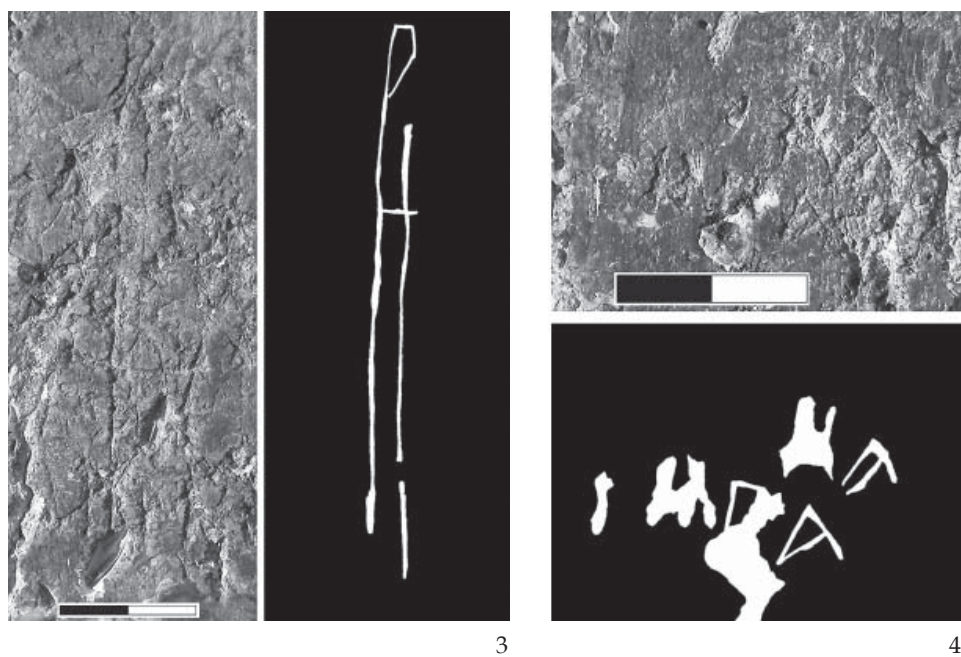
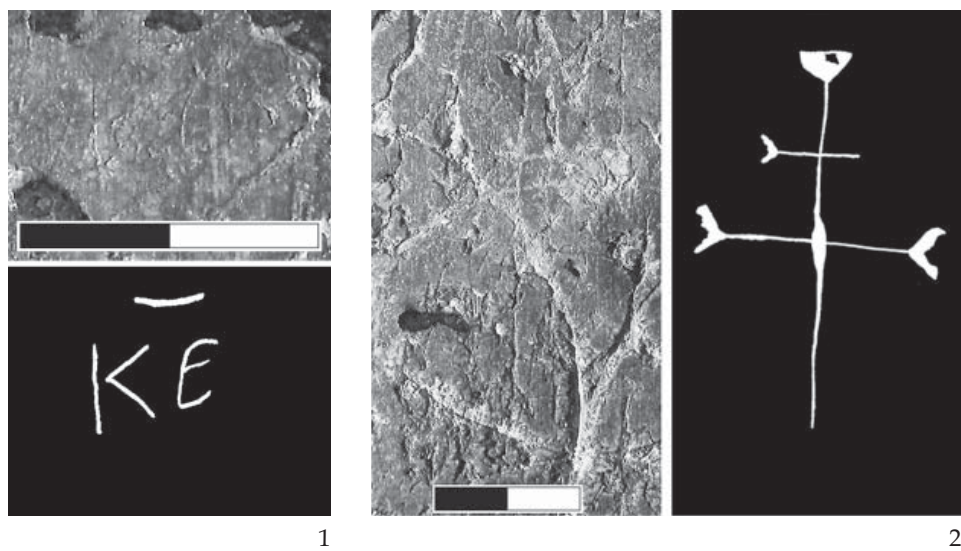

5

Таблиця XLVII

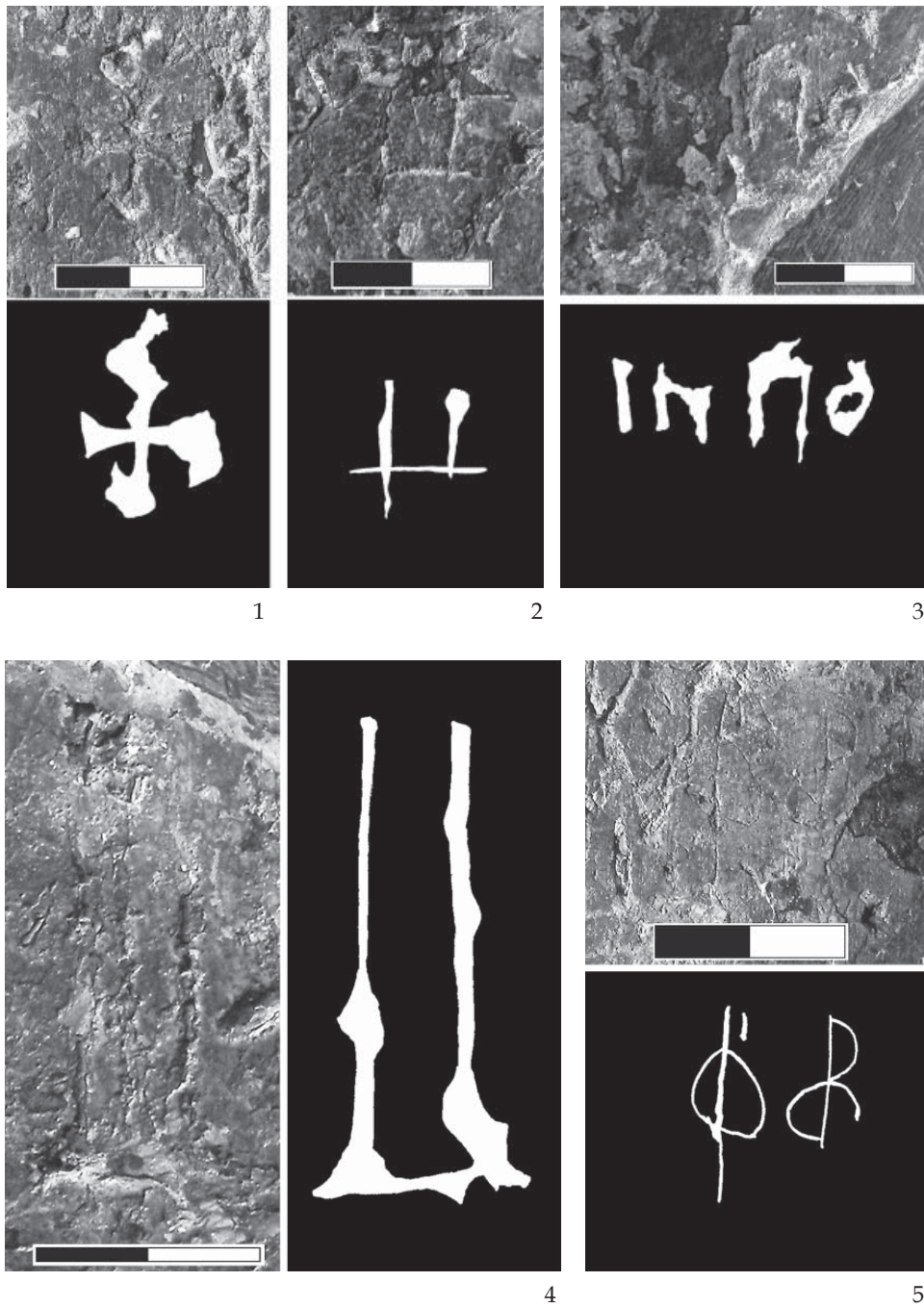
Фото та прорис графіті: 1 - № 1670, 2 - № 1671, 3 - № 1672,
4 - № 1673, 5 - № 1674.

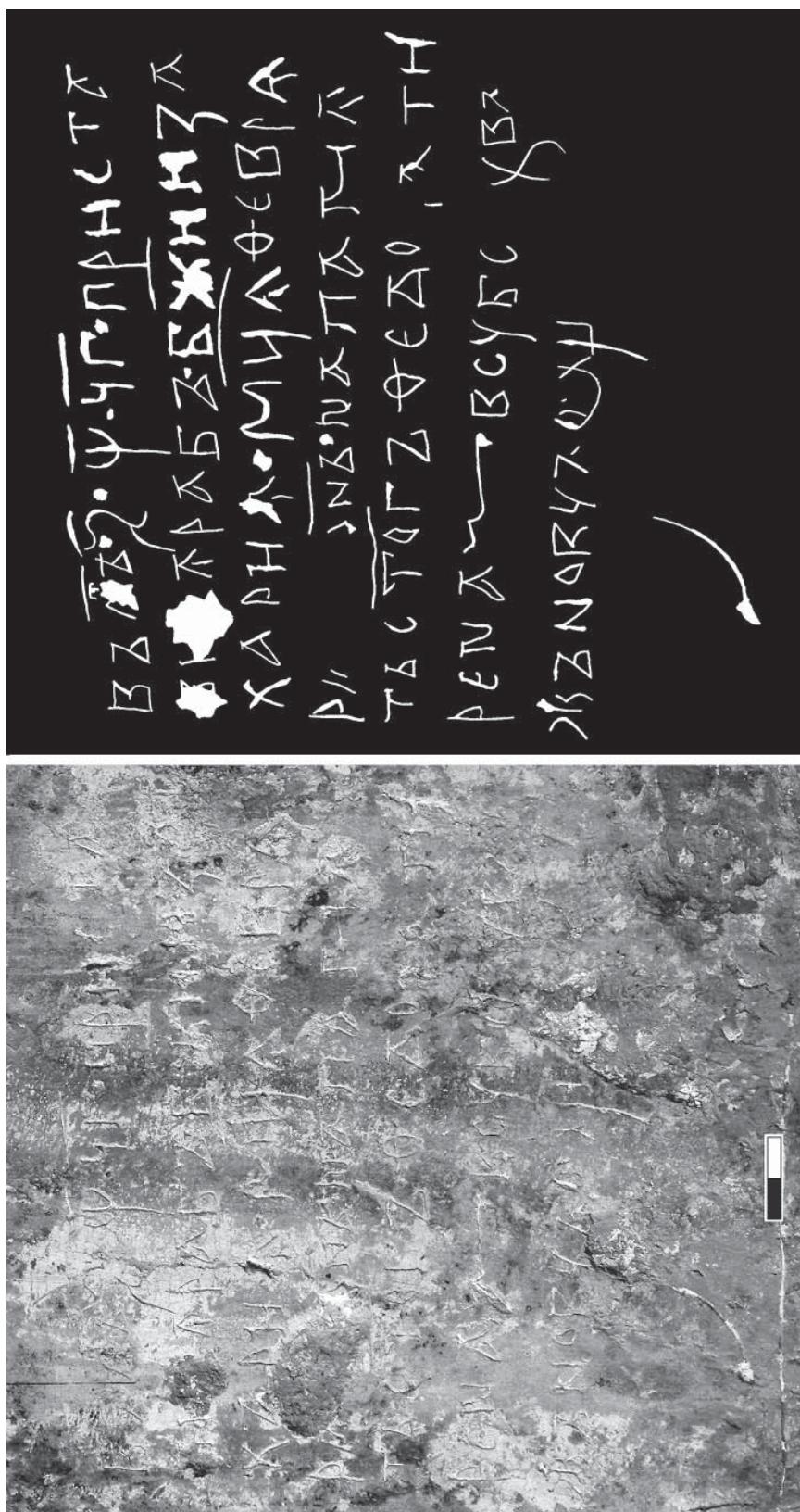

Таблиця XLVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1675, 2 - № 1676, 3 - № 1677, 4 - № 1678.

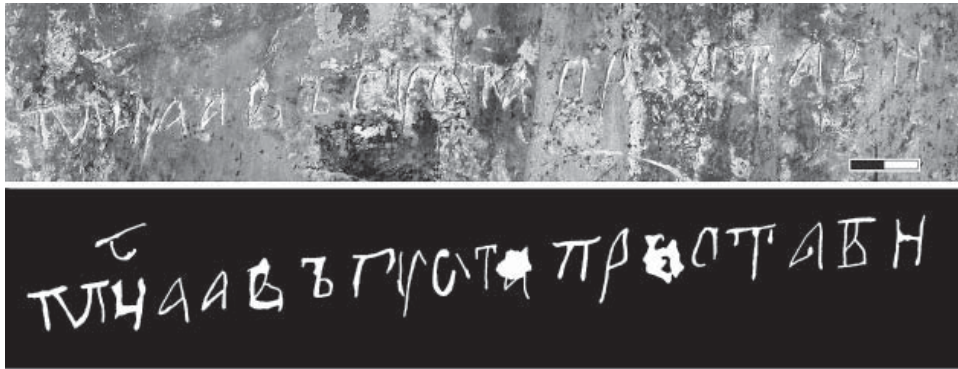
Таблиця XLIX
Фото та прорис графіті: 1 - № 1679, 2 - № 1680, 3 - № 1681,
4 - № 1682, 5 - № 1683.

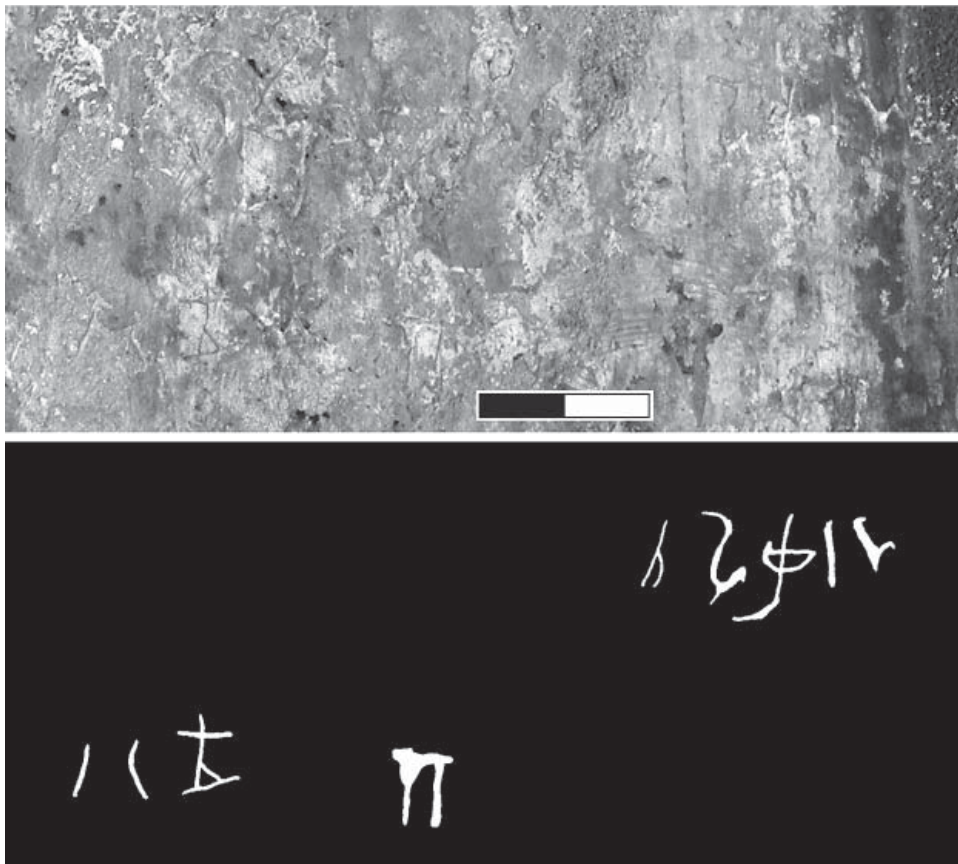
Таблиця I

Фото та прорис графіті № 52.

1

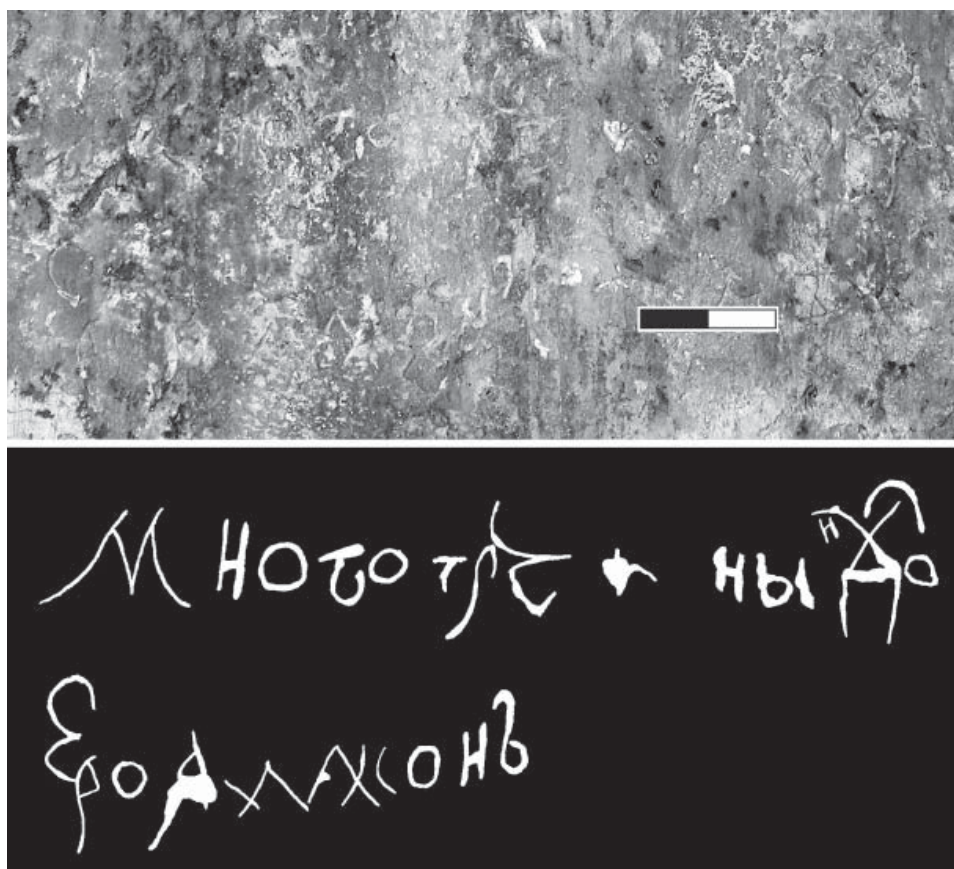

2

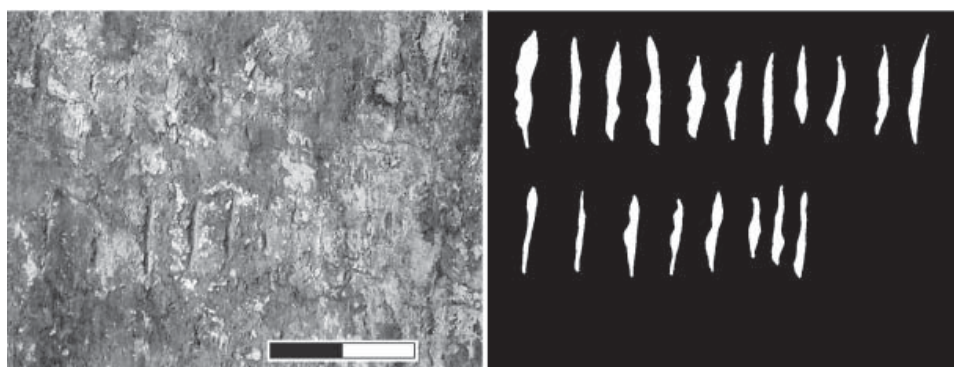
Таблиця LI

Фото та прорис графіті: 1 - № 217, 2 - № 1684.

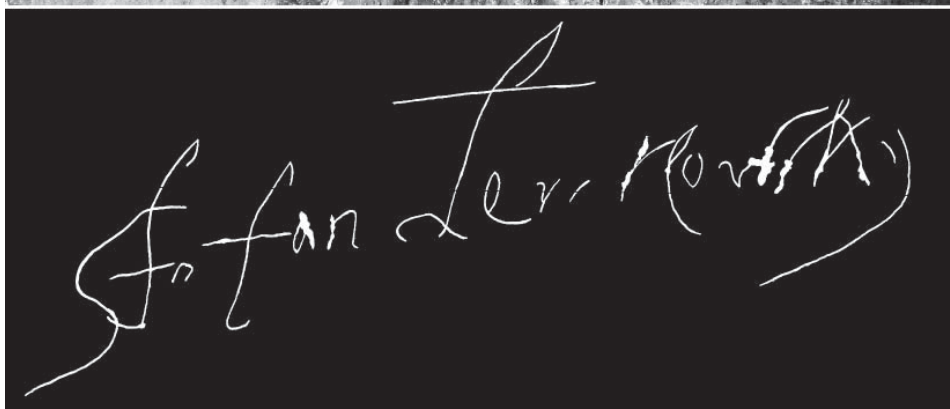

1

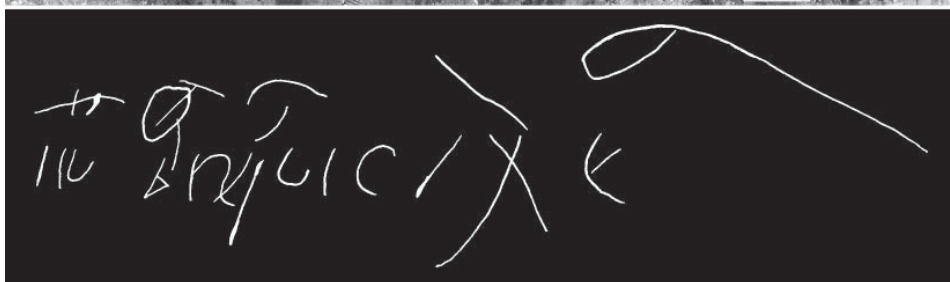
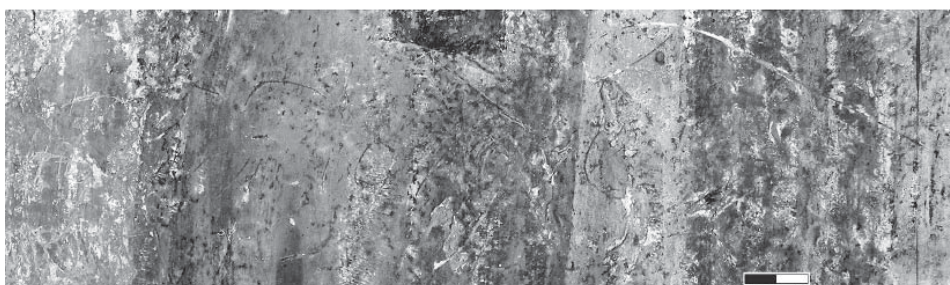

2

Таблиця ІІІ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1685, 2 - № 1686.

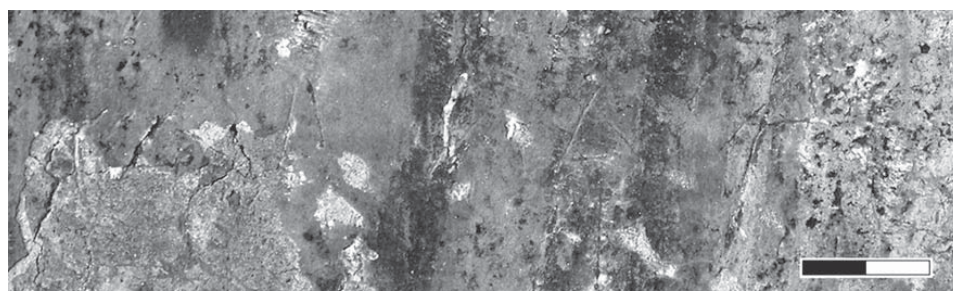
1

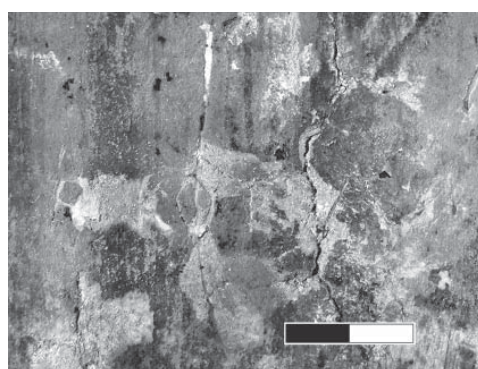
2

Таблиця LIII

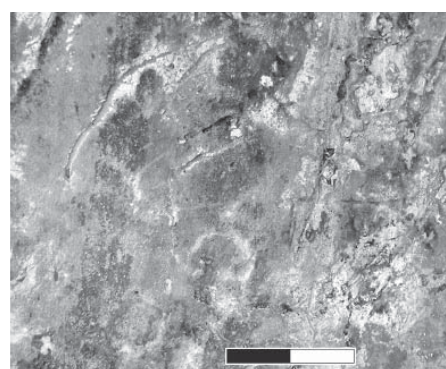
Фото та прорис графіті: 1 - № 1687, 2 - № 1688.

1

2

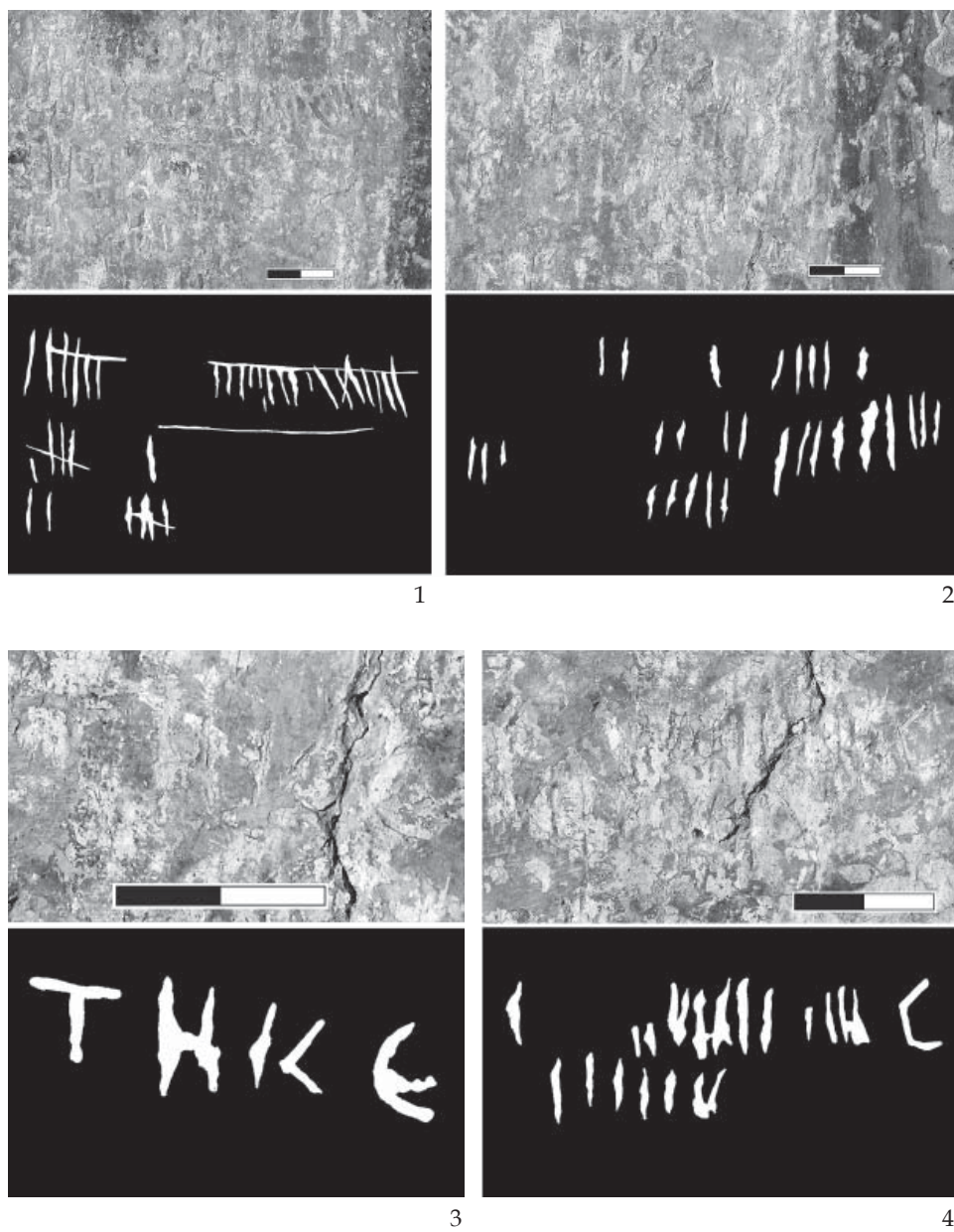

3

Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1689, 2 - № 1690, 3 - № 1691.

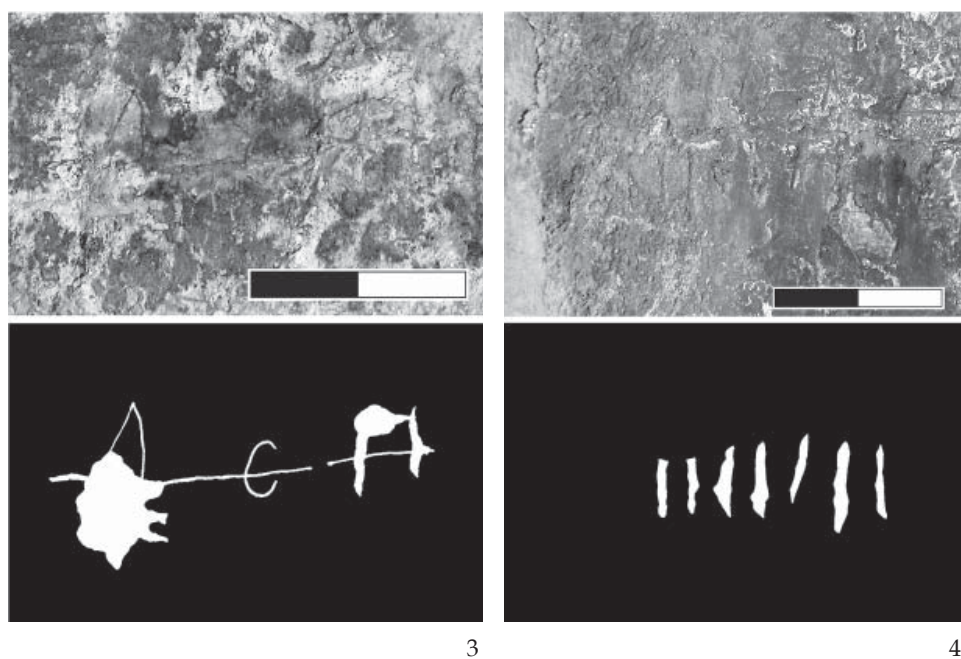
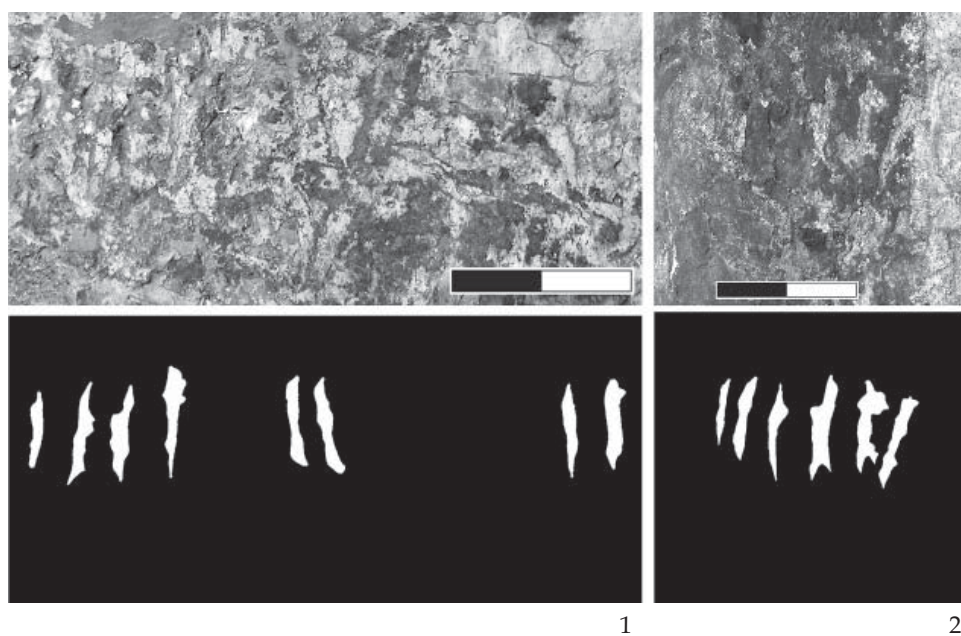

Таблиця LV

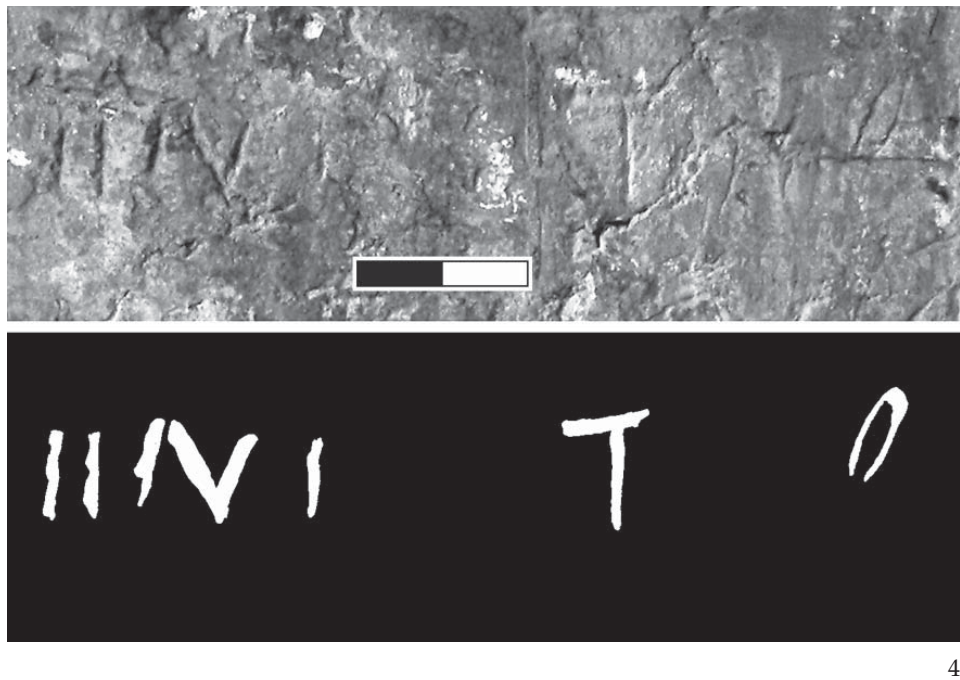
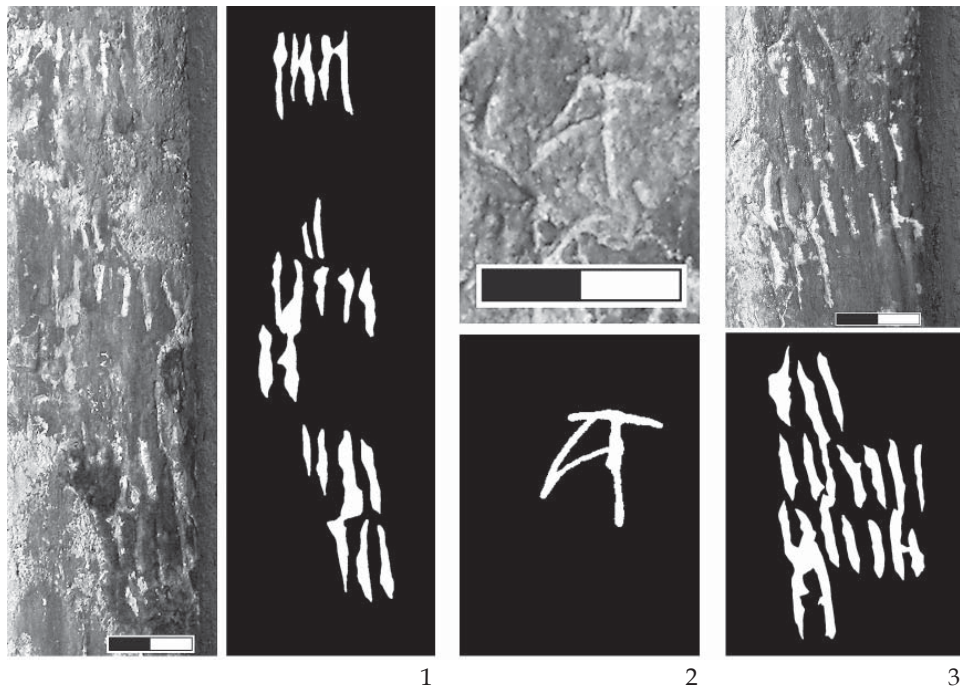
Фото та прорис графіті: 1 - № 1692, 2 - № 1693, 3 - № 1694, 4 - № 1695.

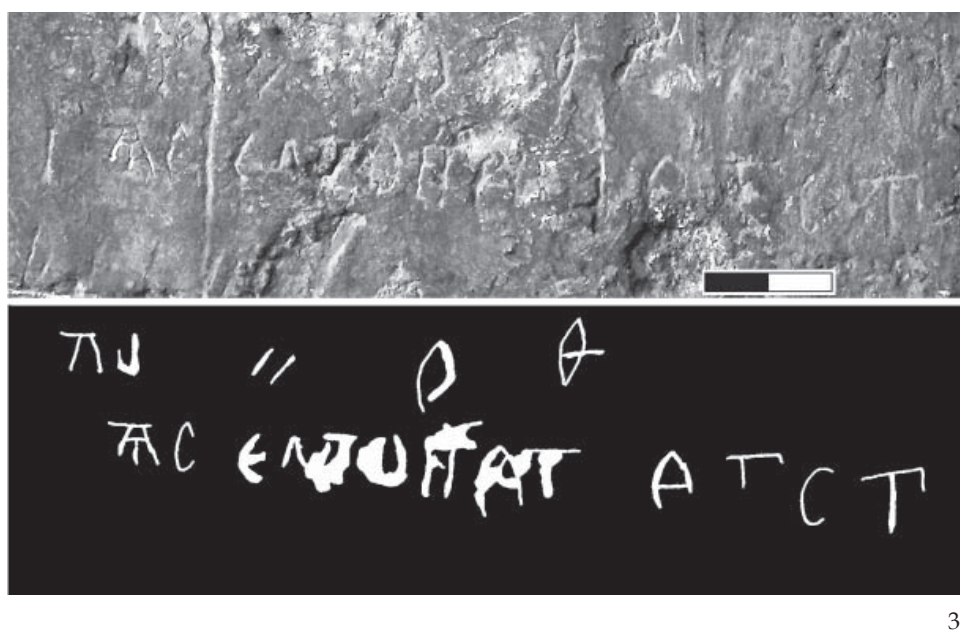
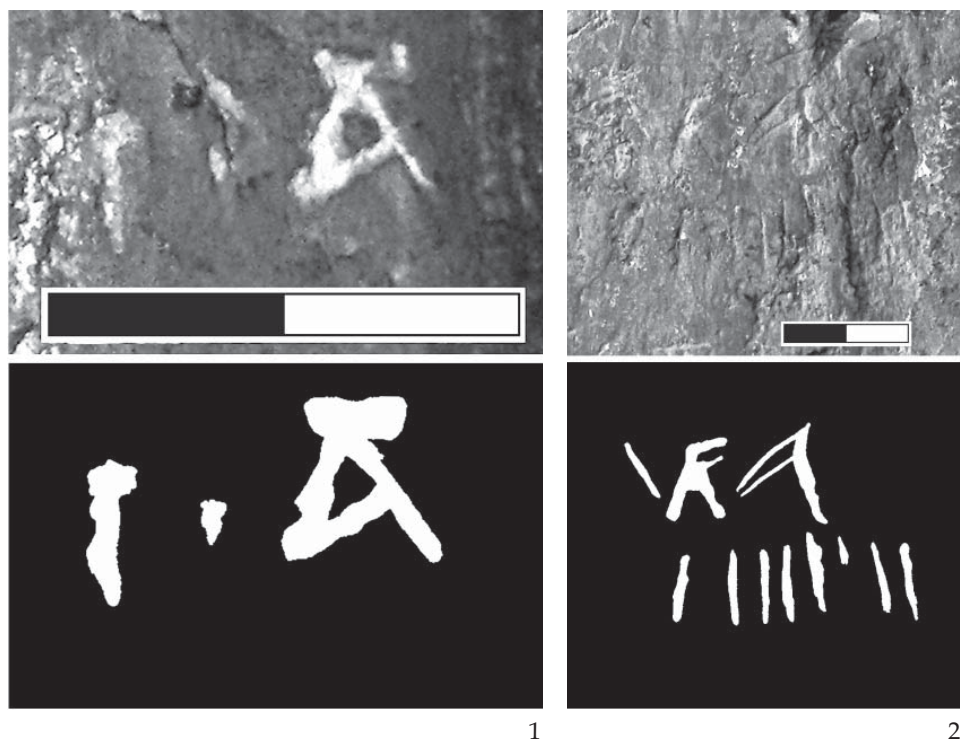
Таблиця LVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1696, 2 - № 1697, 3 - № 1698, 4 - № 1699.

Таблиця LVII

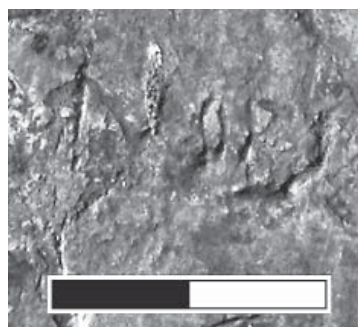
Фото та прорис графіті: 1 - № 1700, 2 - № 1701, 3 - № 1702, 4 - № 1703.

Таблиця LVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1704, 2 - № 1705, 3 - № 1706.

1

2

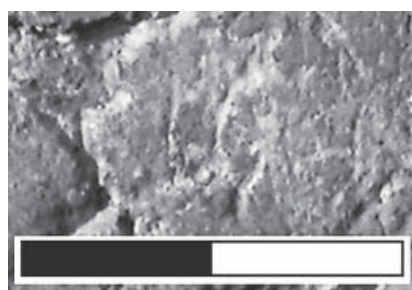

3

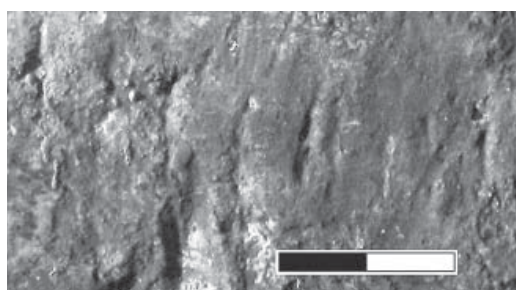
Таблиця LIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1707, 2 - № 1708, 3 - № 1709.

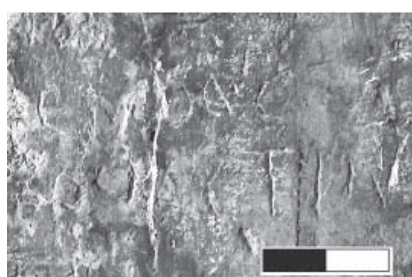

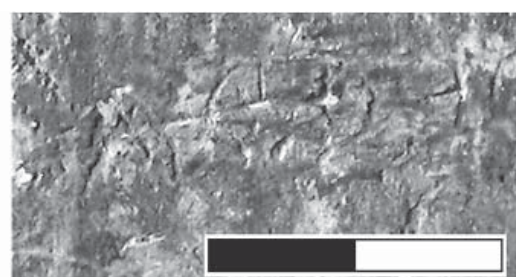
1

2

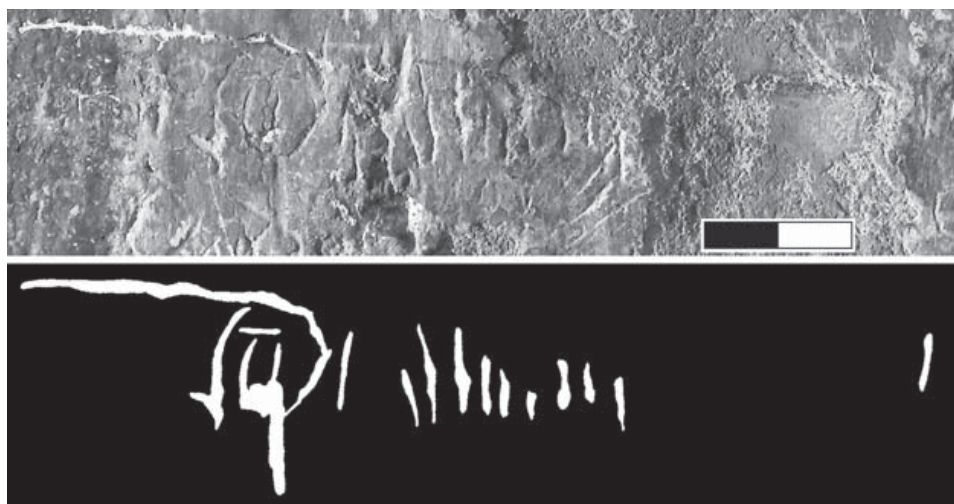
3

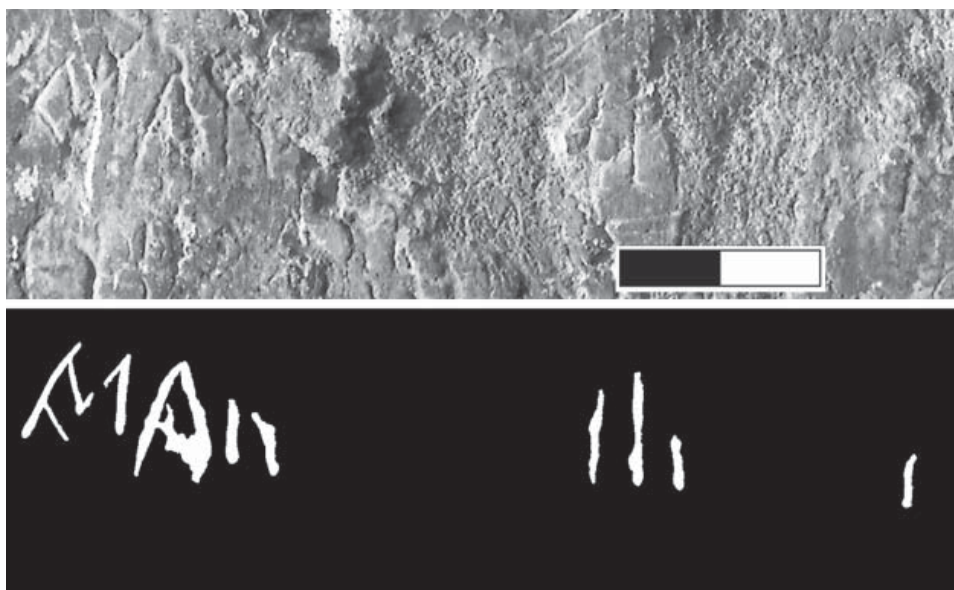
4

Таблиця LX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1710, 2 - № 1711, 3 - № 1712, 4 - № 1713.

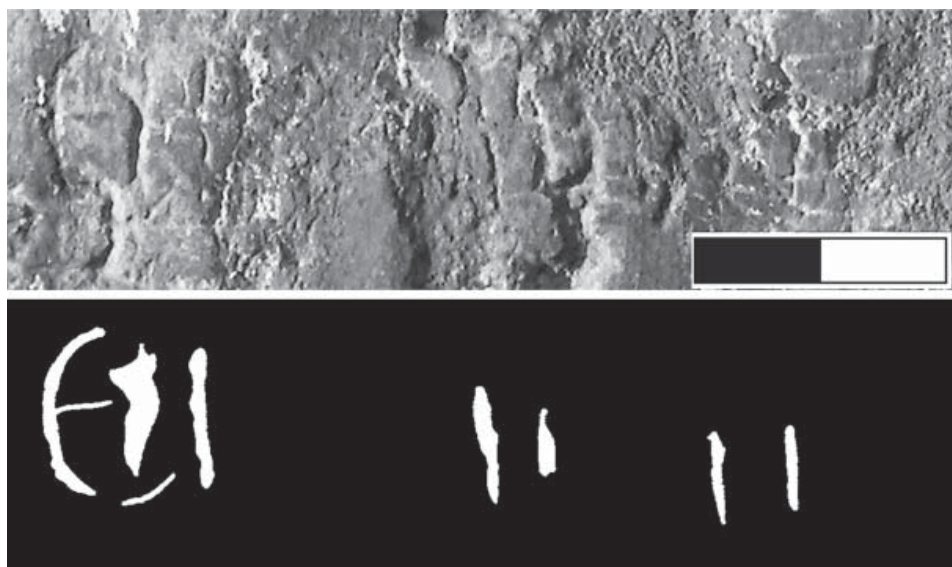
1

2

Таблиця LXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1714, 2 - № 1715.

1

2

Таблиця LXII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1716, 2 - № 1717.

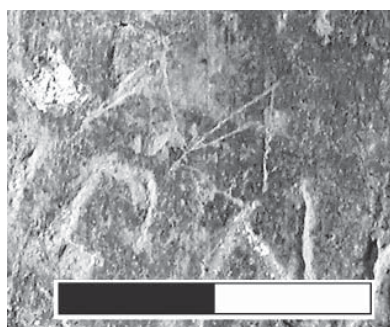

1 2

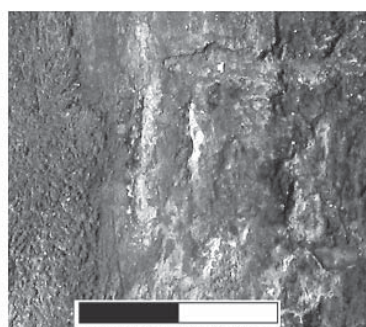
Таблиця LXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1718, 2 – № 1719.

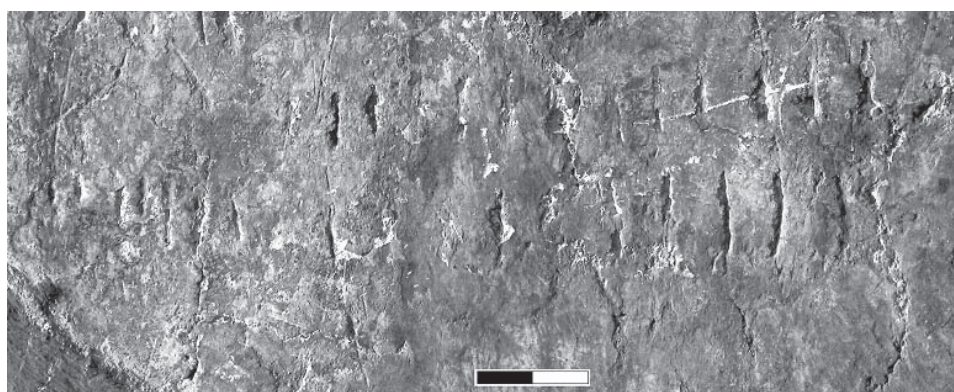

1

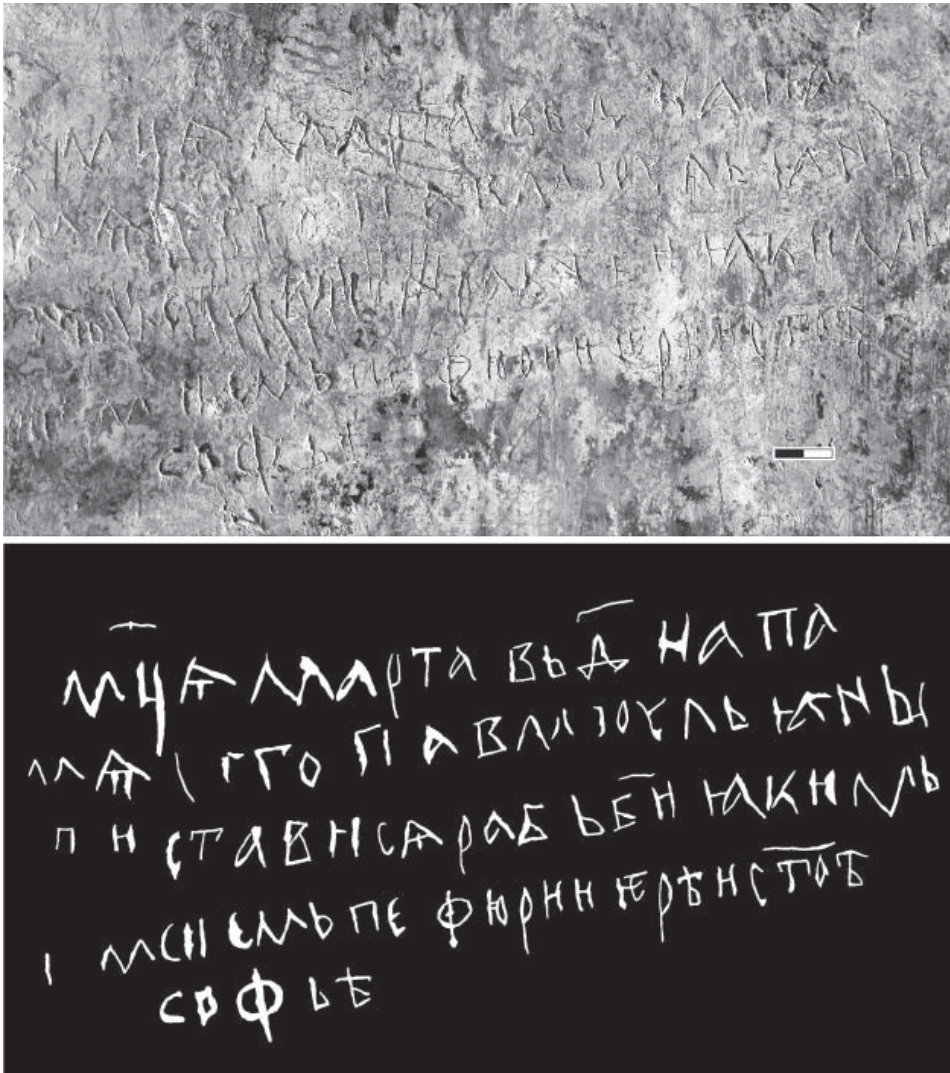
2

3

Таблиця LXIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1720, 2 - № 1721, 3 - № 1722.

Таблиця LXV
Фото та прорис графіті № 236.

1

2

3

Таблиця LXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1723, 2 - № 1724, 3 - № 1725.

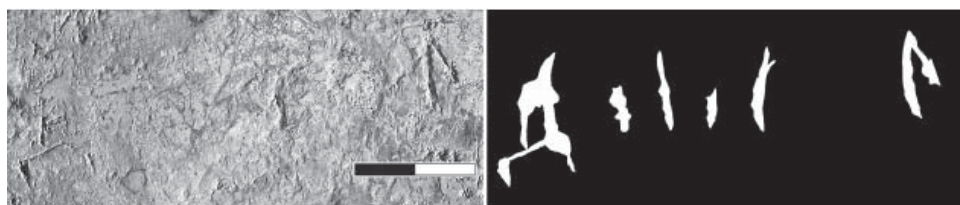

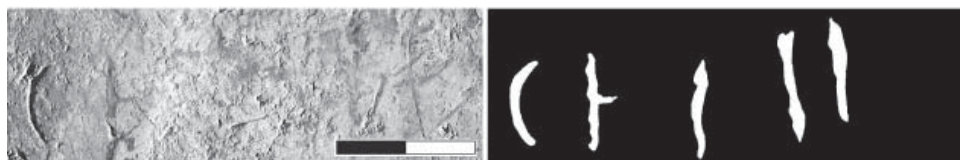
1

2

3

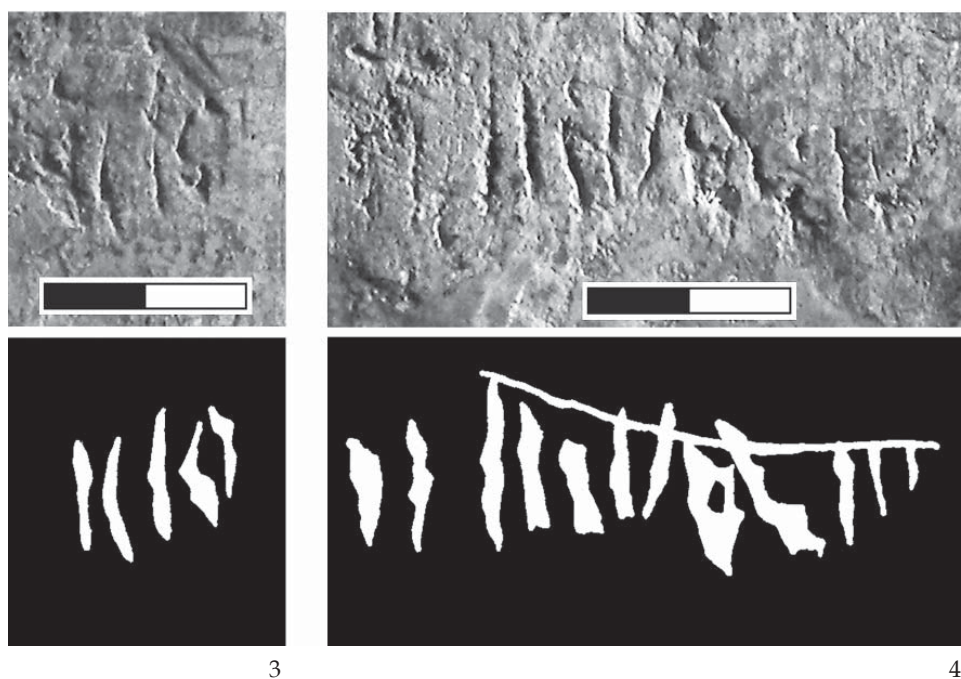
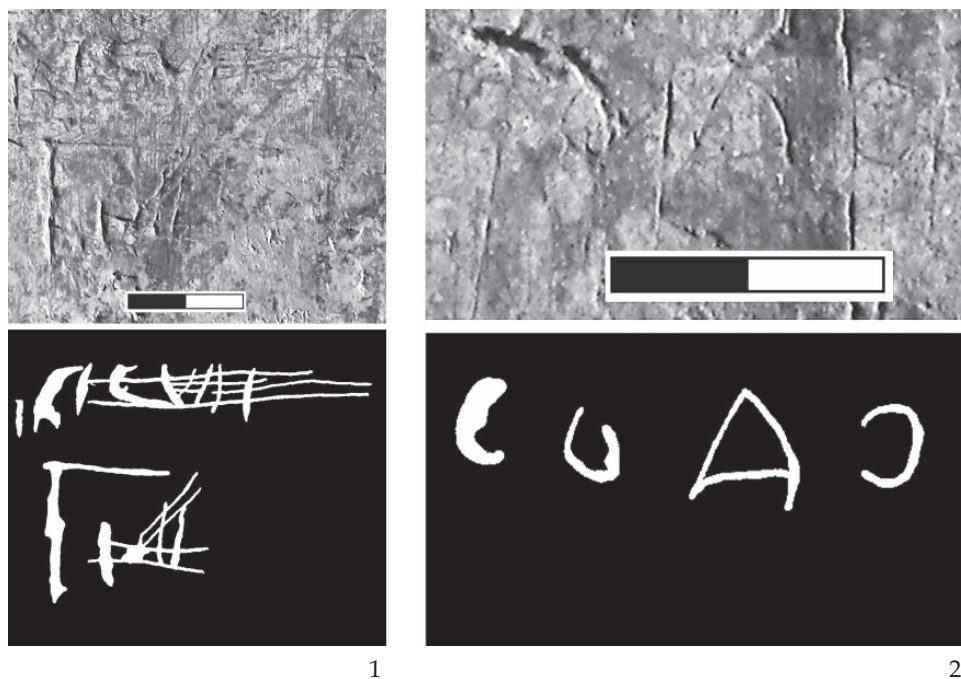

4

Таблиця LXVII

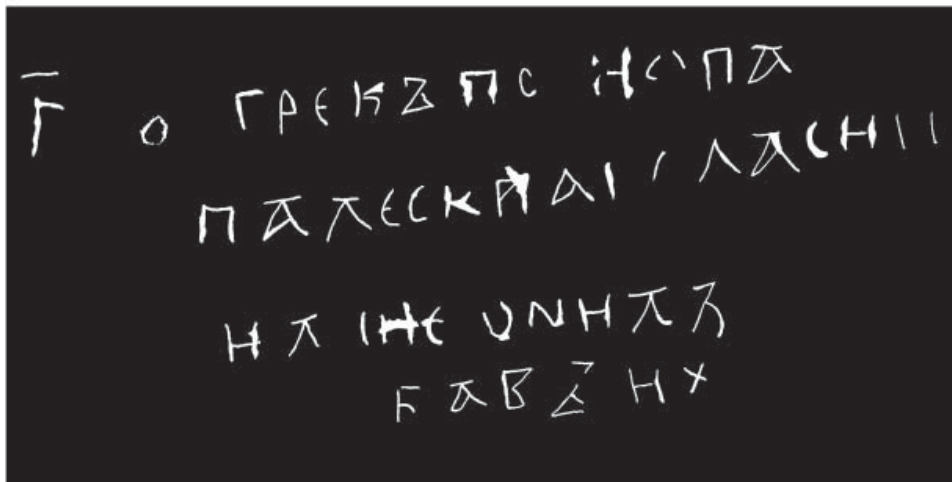
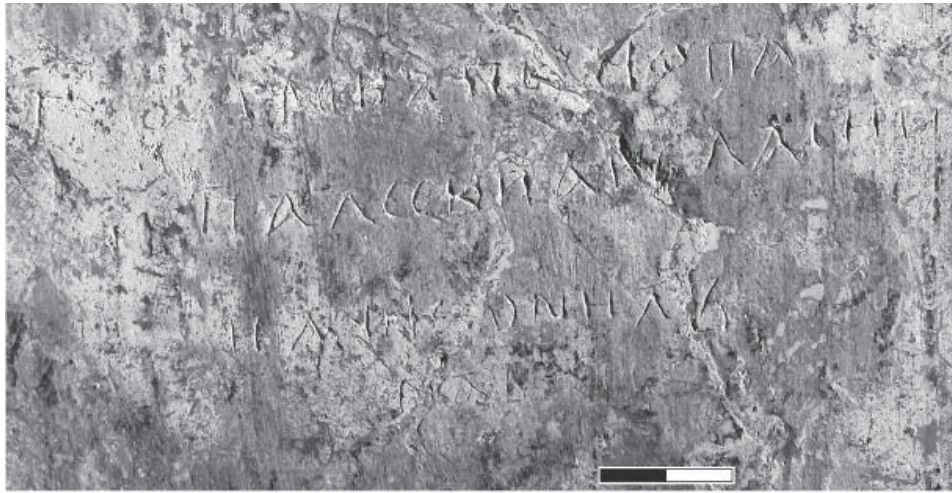
Фото та прорис графіті: 1 - № 1726, 2 - № 1727, 3 - № 1728, 4 - № 1729.

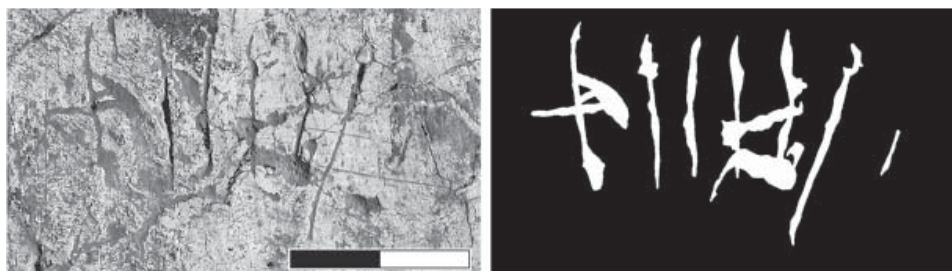

Таблиця LXVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1730, 2 - № 1731, 3 - № 1732, 4 - № 1733.

1

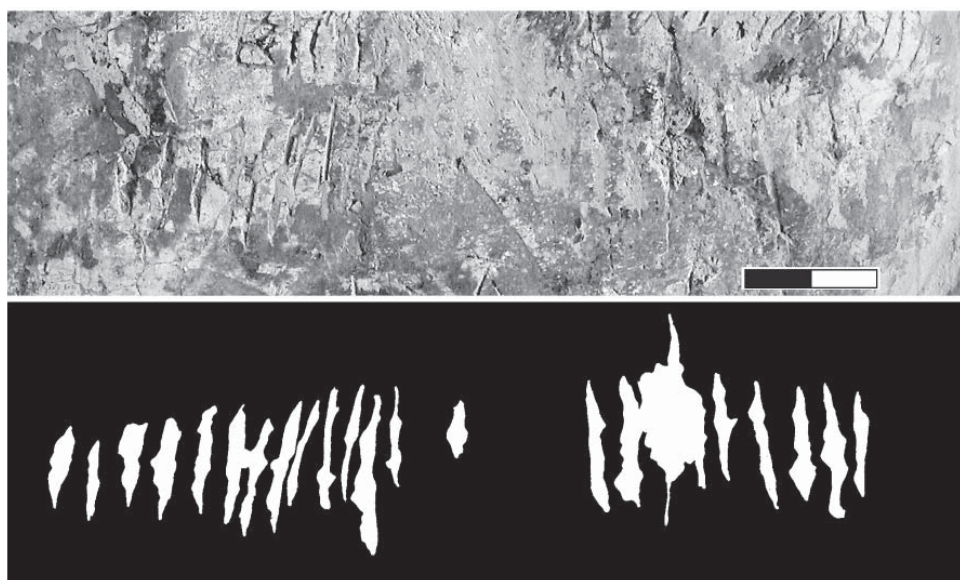
2

Таблиця LXIX

Фото та пропис графіті: 1 - № 1734, 2 - № 1735.

1

2

3

Таблиця LXX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1736, 2 - № 1737, 3 - № 1738.

1

2

3

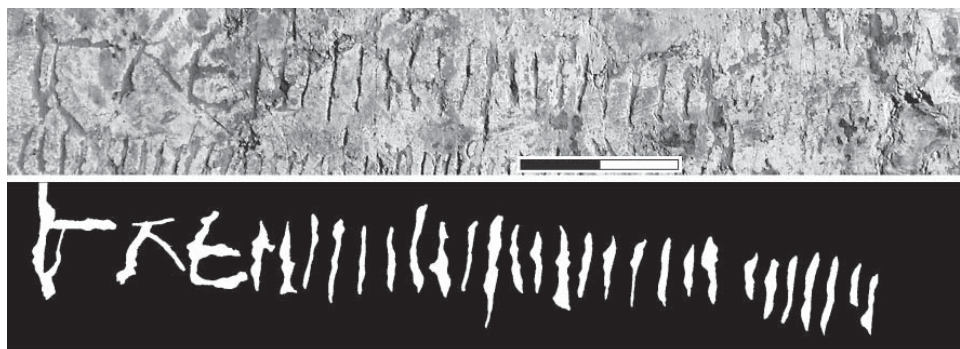

4

Таблиця LXXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1739, 2 - № 1740, 3 - № 1741, 4 - № 1742.

1

2

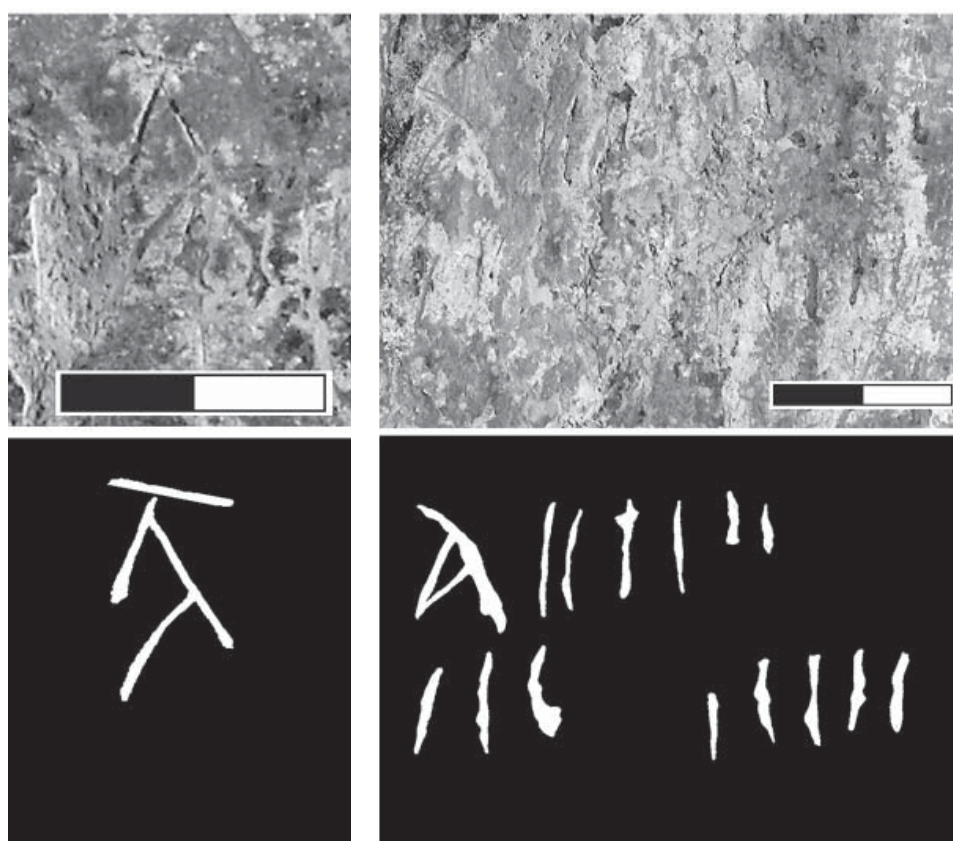
3

Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1743, 2 - № 1744, 3 - № 1745.

1

2

3

Таблиця LXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1746, 2 - № 1747, 3 - № 1748.

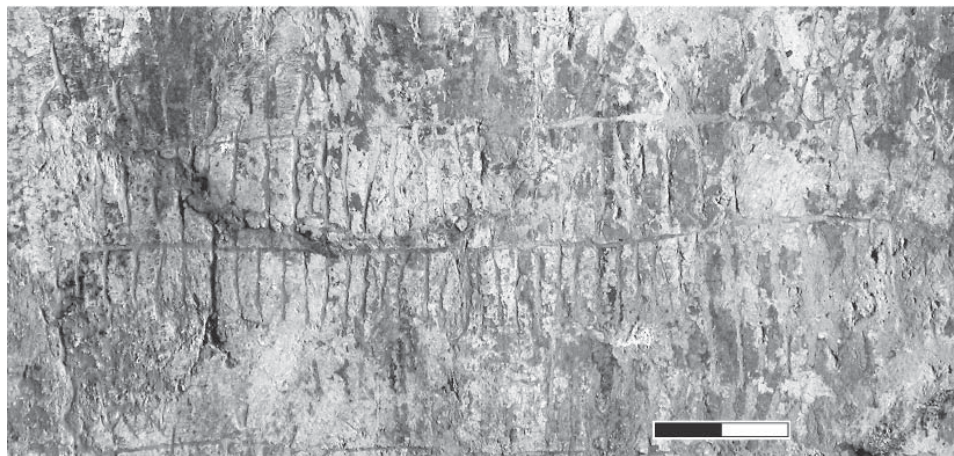
1

2

Таблиця LXXIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1749, 2 - № 1750.

1

2

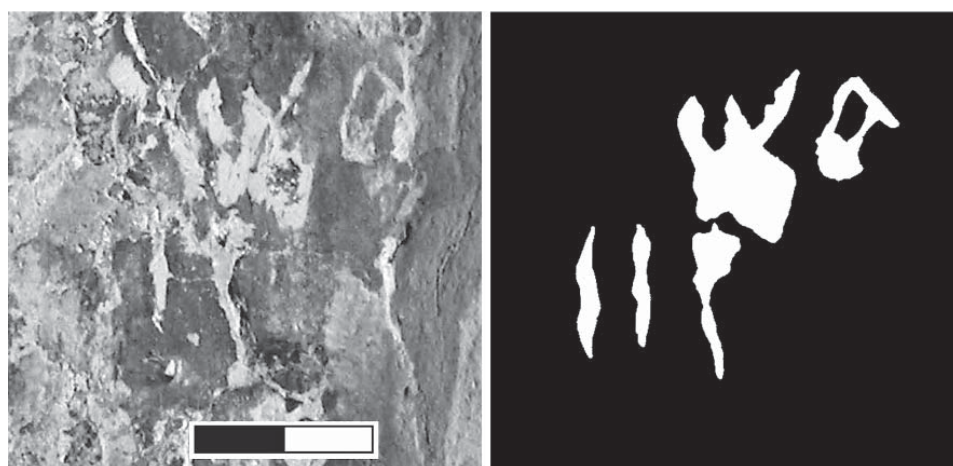
Таблиця LXXV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1751, 2 - № 1752.

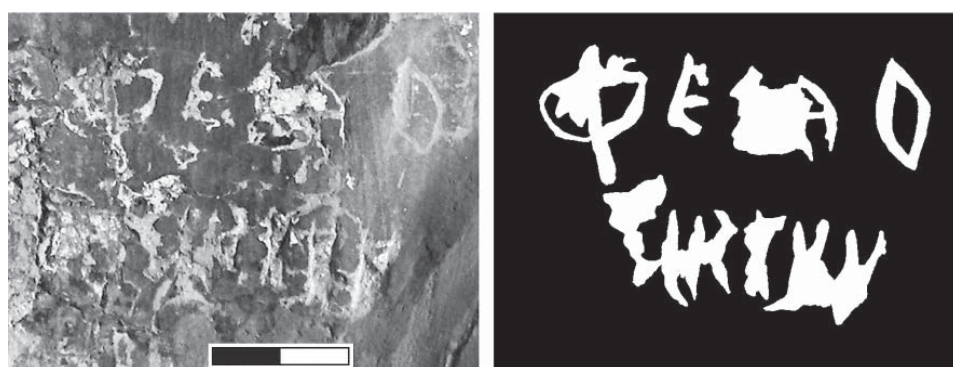

1

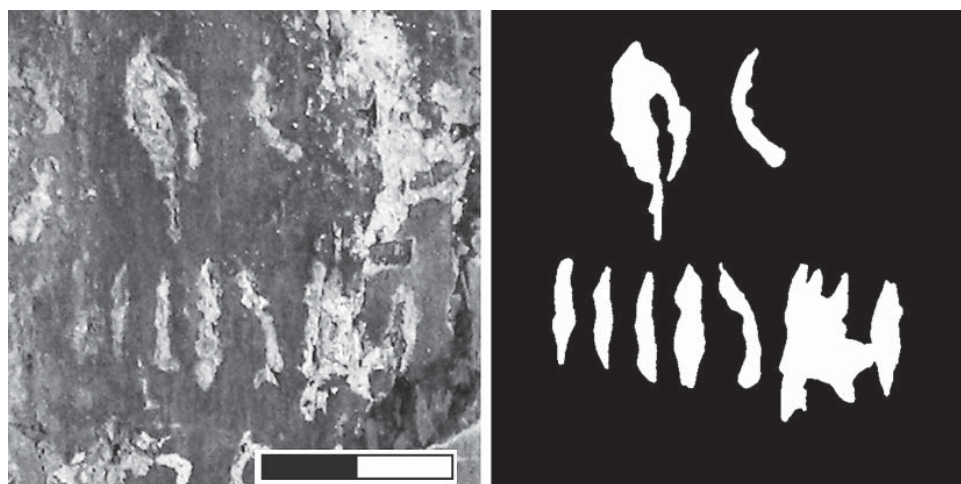
2

3

Таблиця LXXVI

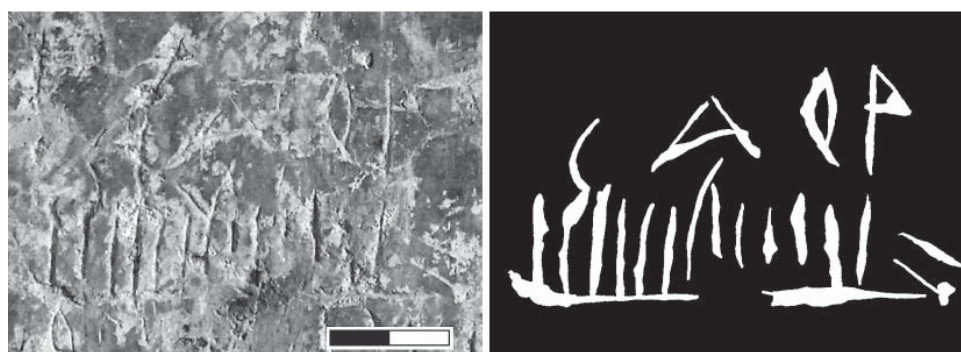
Фото та прорис графіті: 1 - № 1753, 2 - № 1754, 3 - № 1755.

1

2

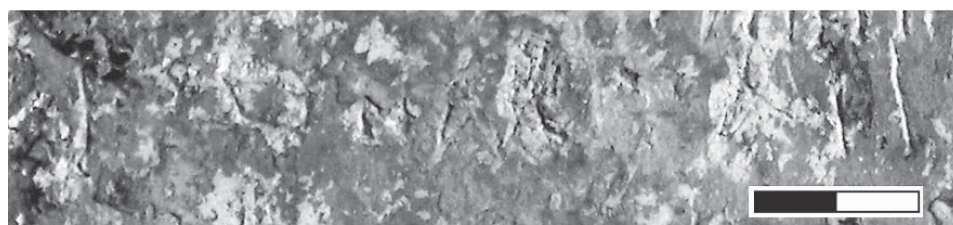
3

Таблиця LXXVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1756, 2 - № 1757, 3 - № 1758.

1

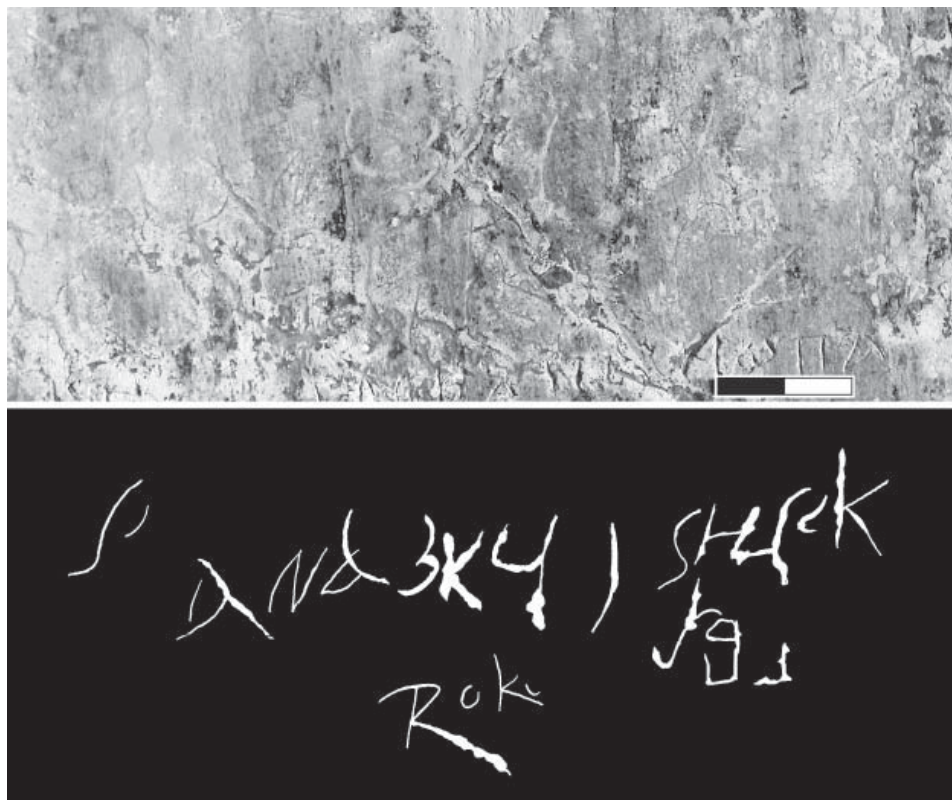

2

Таблиця LXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1759, 2 - № 1760.

1

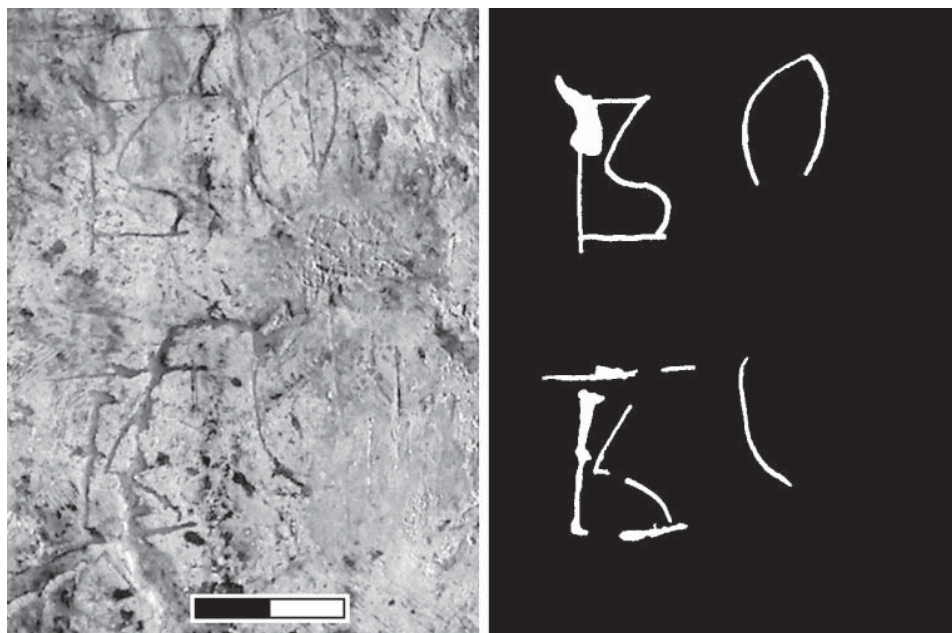

2

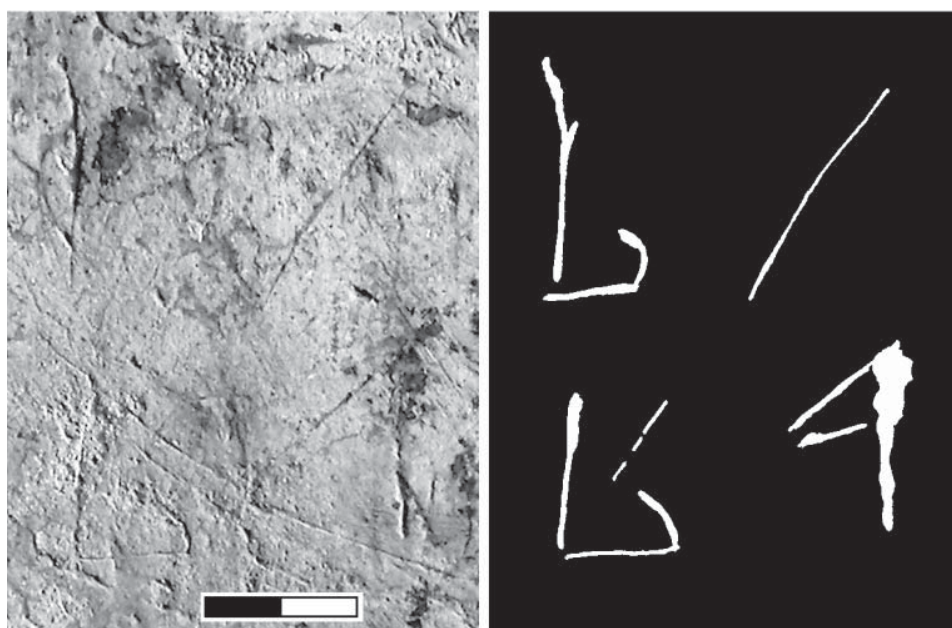
Таблиця LXXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1761, 2 - № 1762.

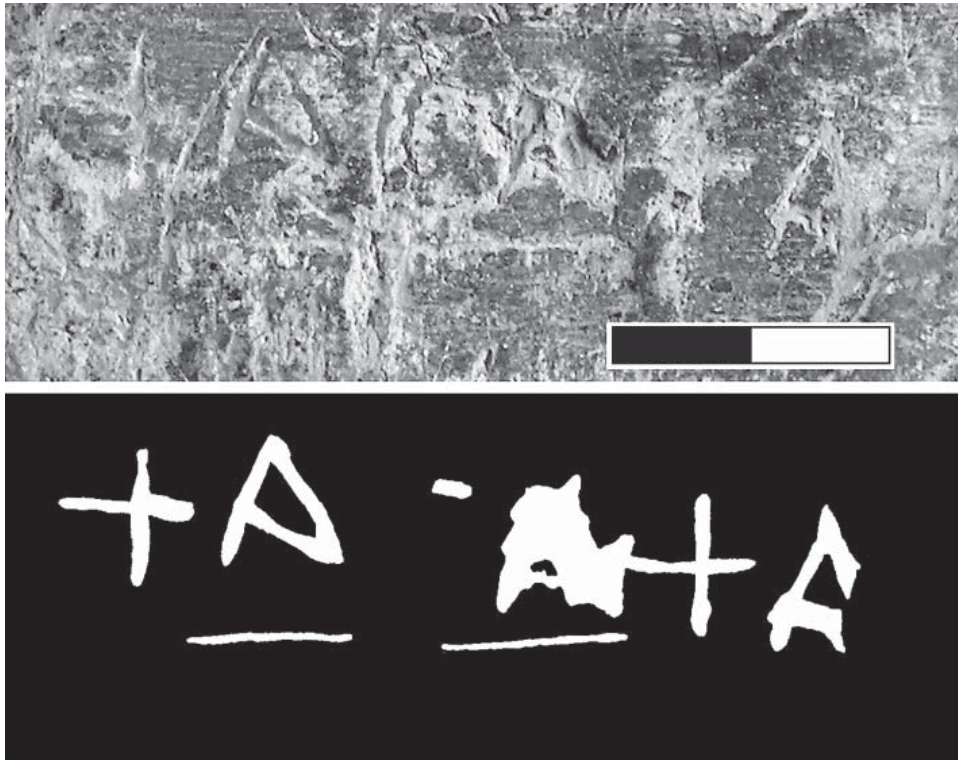

1

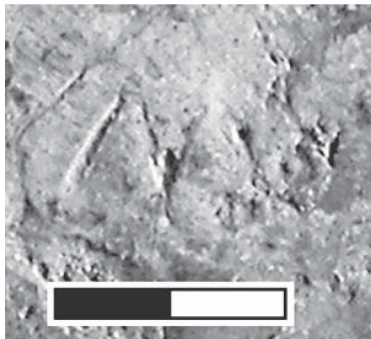

2

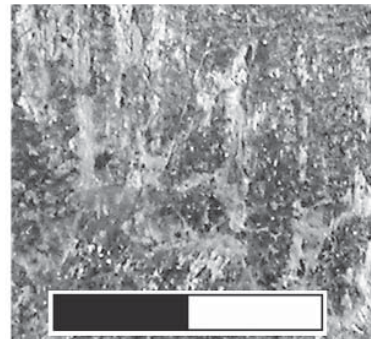
Таблиця LXXX
Фото та прорис графіті: 1 - № 1763, 2 - № 1764.

1

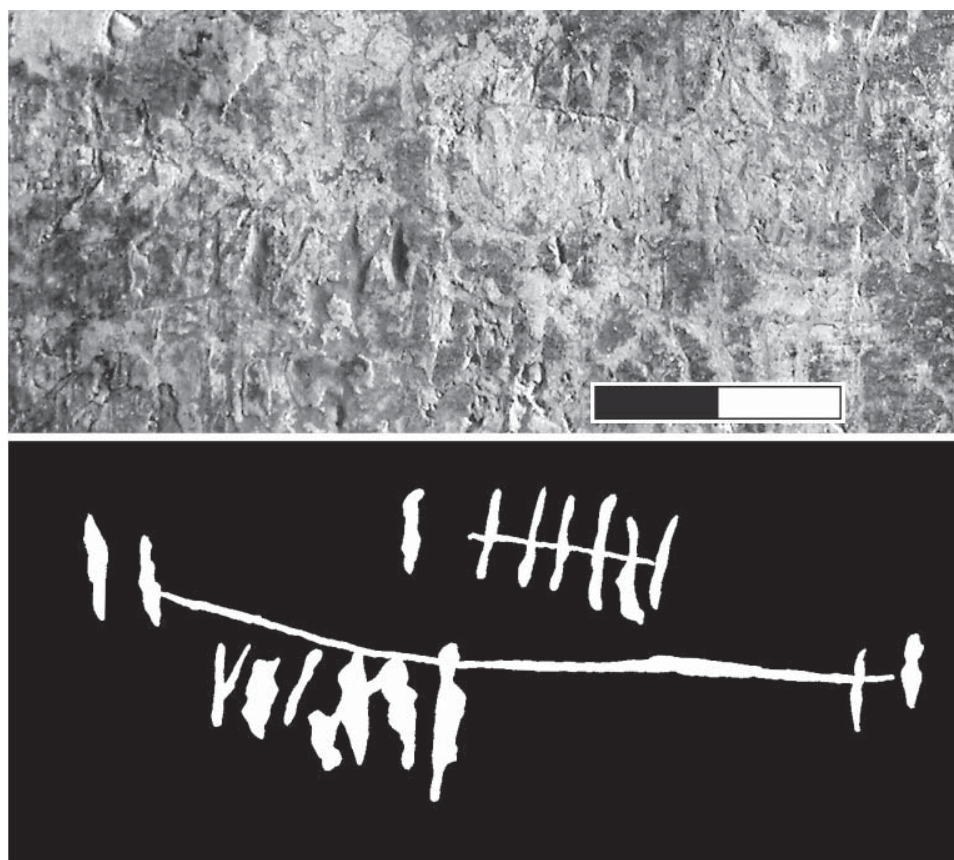
2

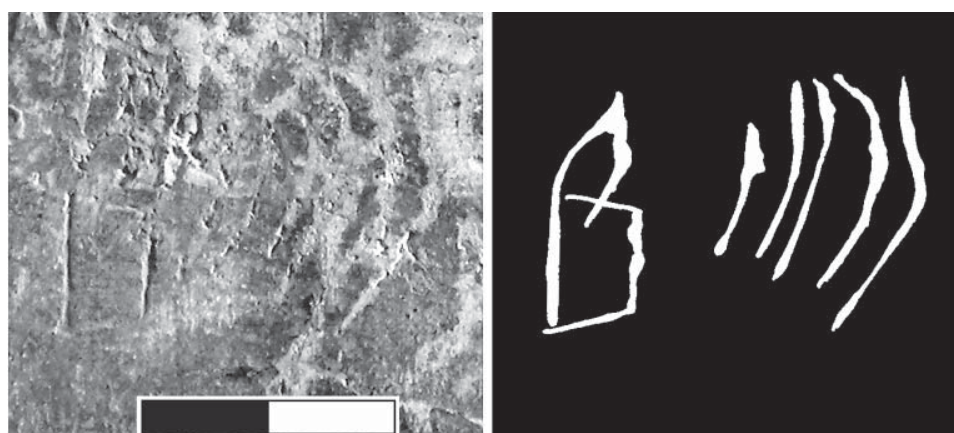
3

Таблиця LXXXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1765, 2 - № 1766, 3 - № 1767.

1

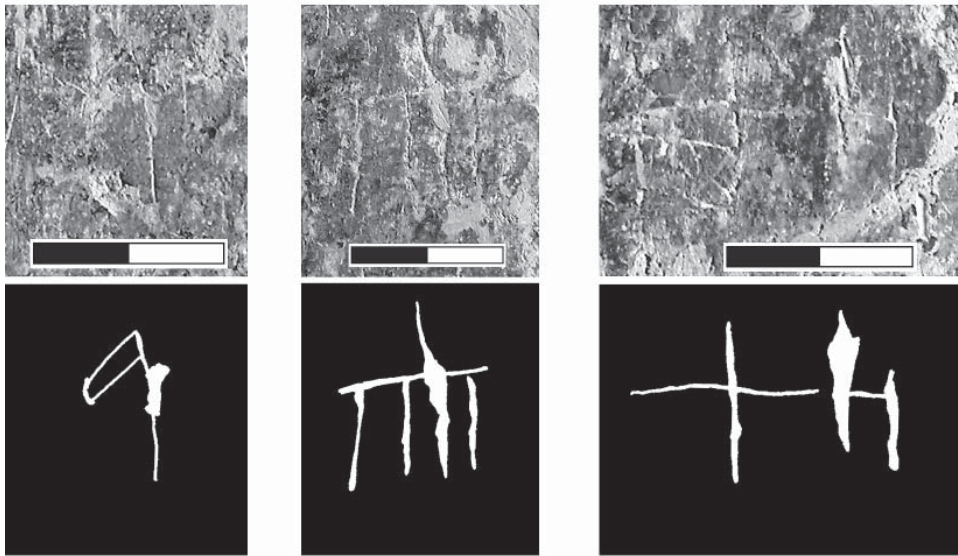
2

Таблиця LXXXII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1768, 2 - № 1769.

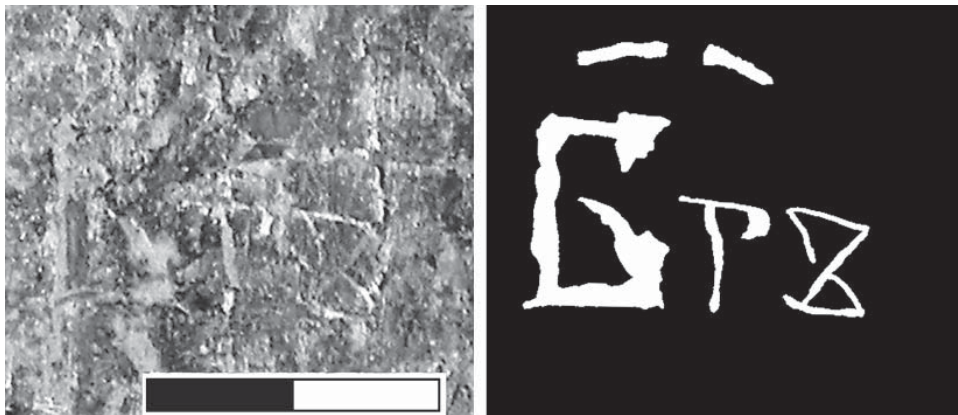
1

2

3

4

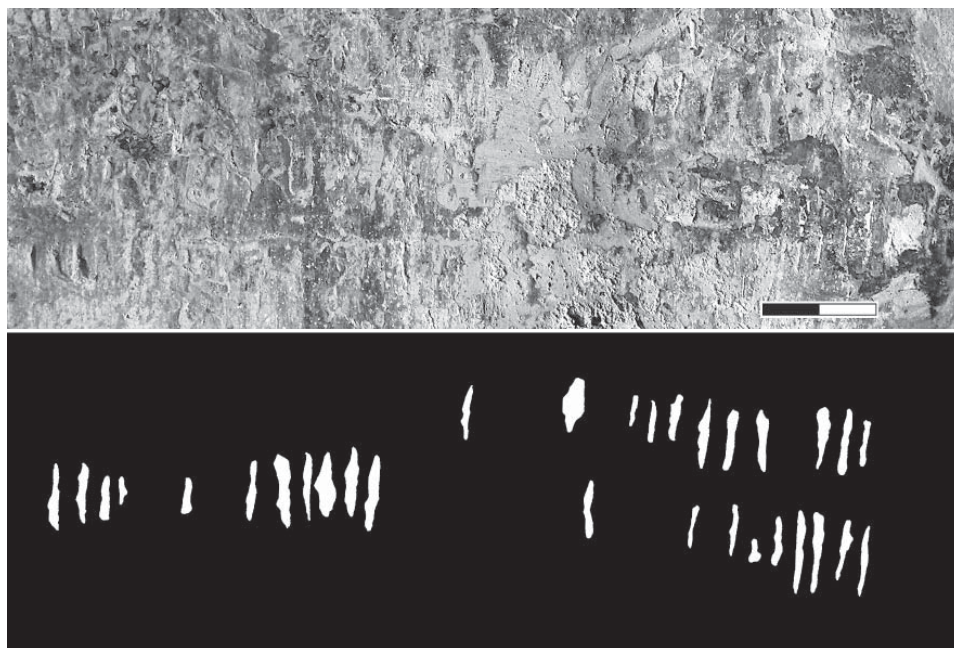

5

Таблиця LXXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1770, 2 - № 1771, 3 - № 1772,
4 - № 1773, 5 - № 1774.

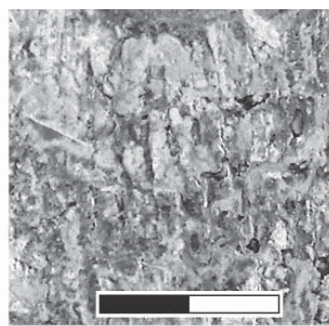

1

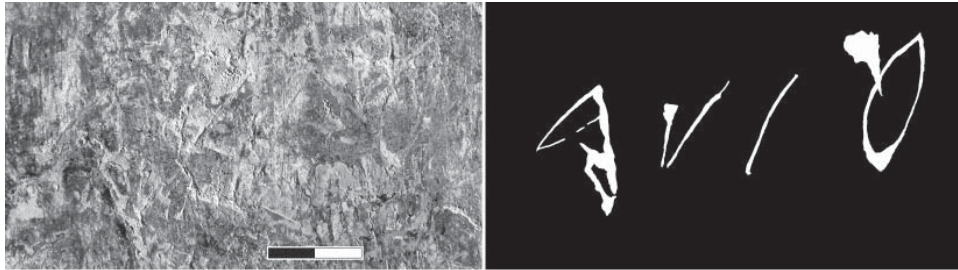
2

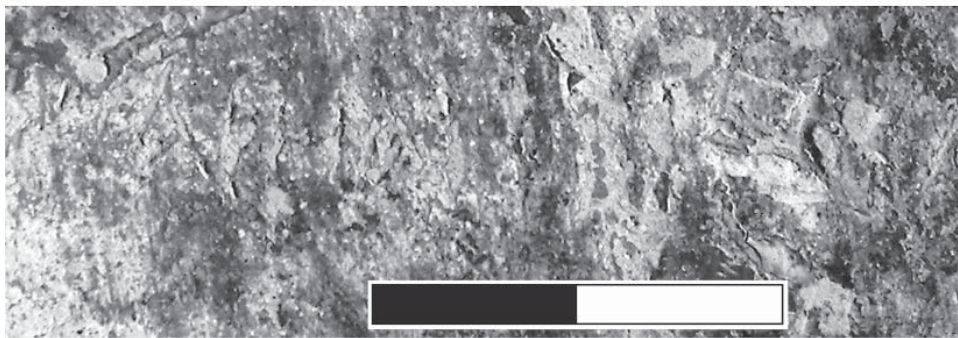
3

Таблиця LXXXIV

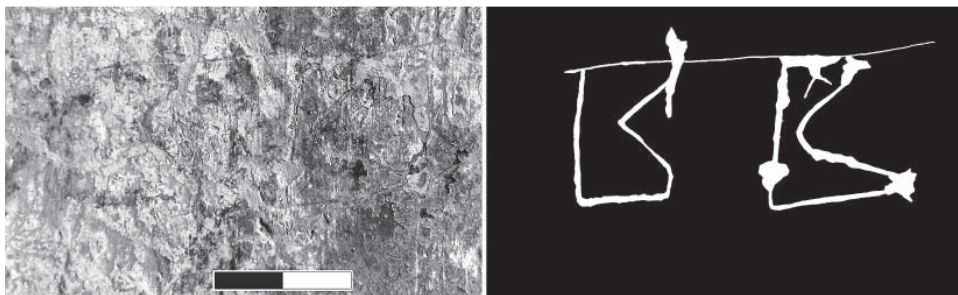
Фото та прорис графіті: 1 - № 1775, 2 - № 1776, 3 - № 1777.

1

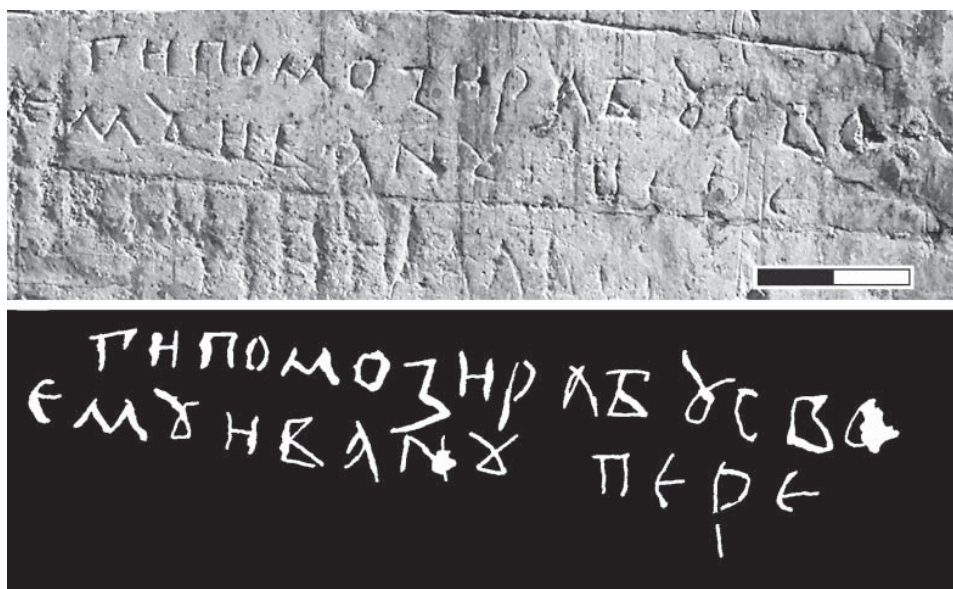
2

3

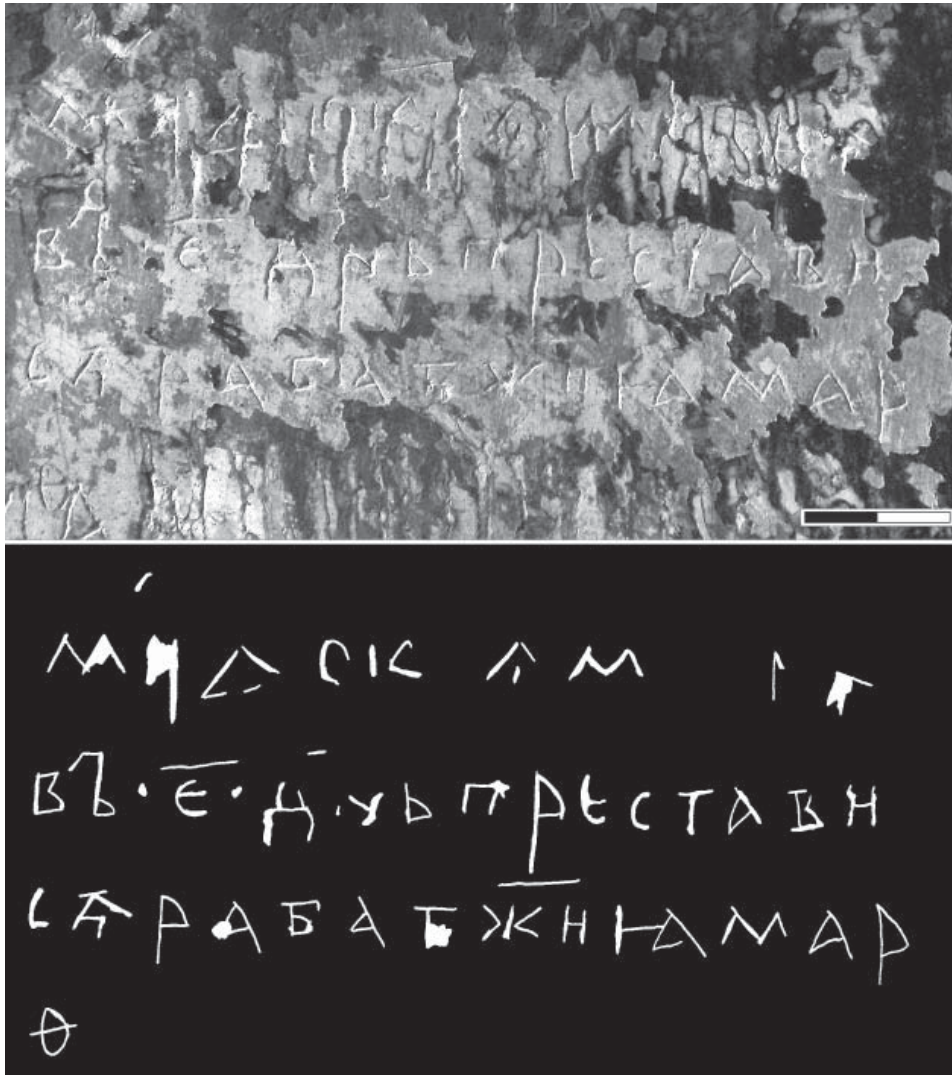
Таблиця LXXXV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1778, 2 - № 1779, 3 - № 1780.

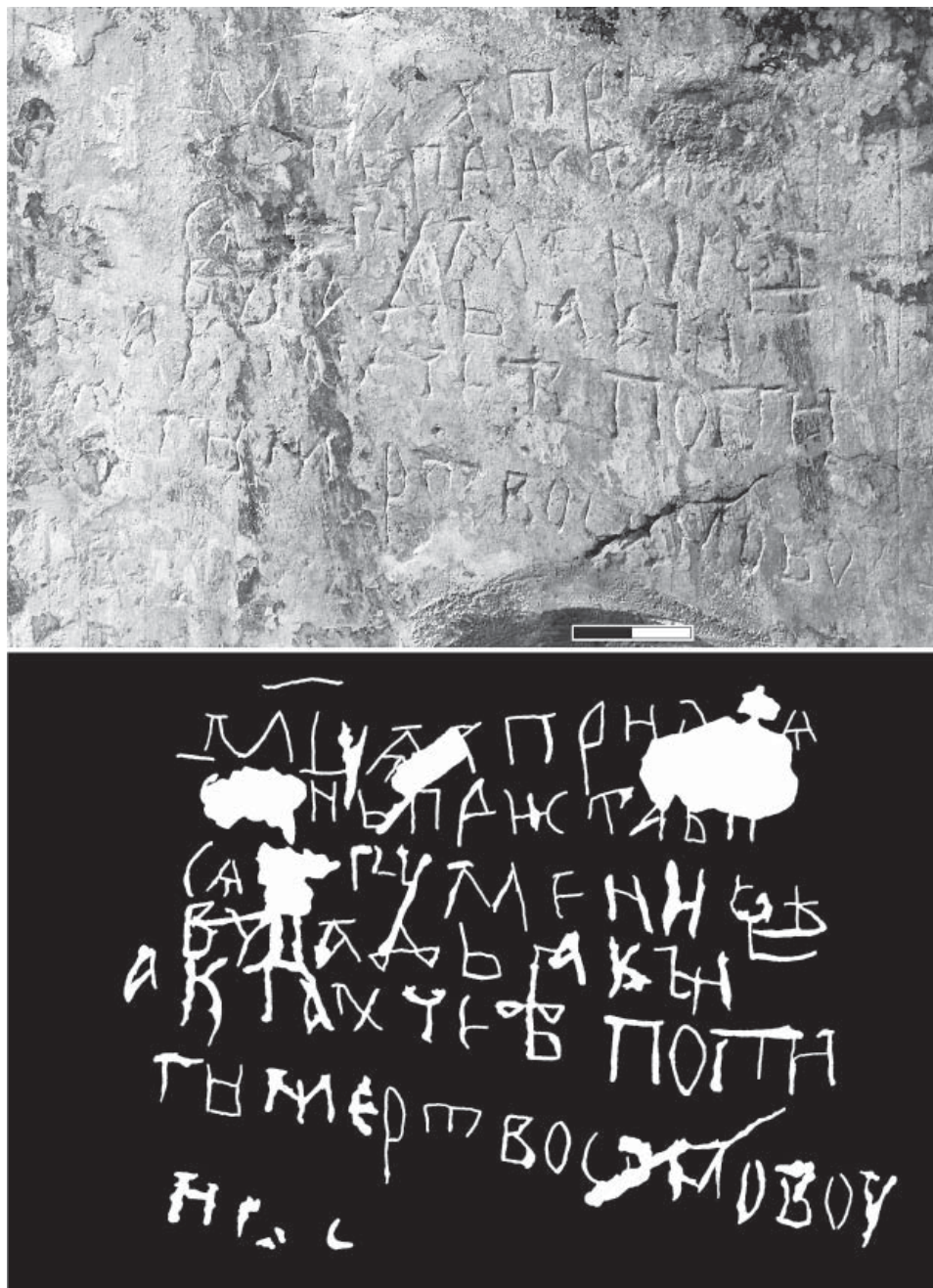
Таблиця LXXXVI
Фото та прорис графіті № 142.

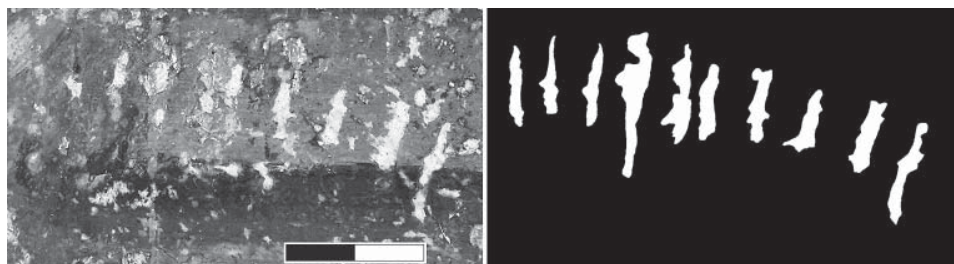

Таблиця LXXXVII
Фото та прорис графіті № 215.

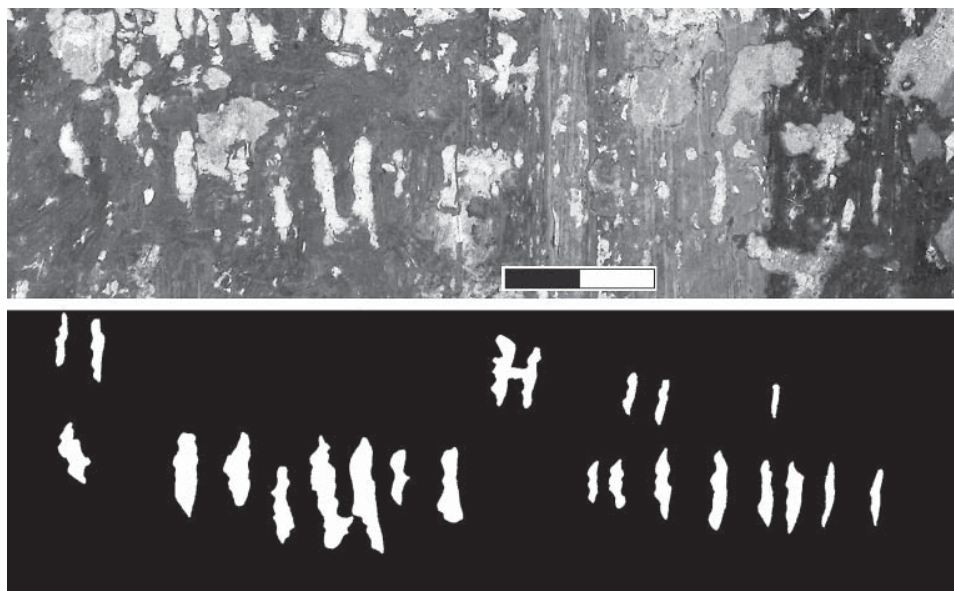
Таблиця LXXXVIII
Фото та прорис графіті № 215.

1

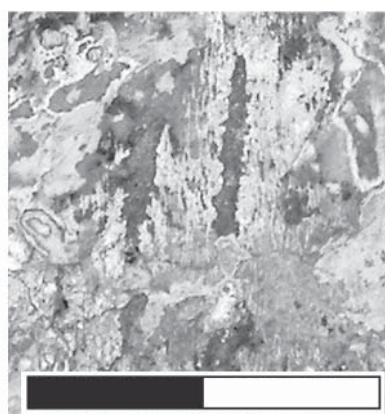
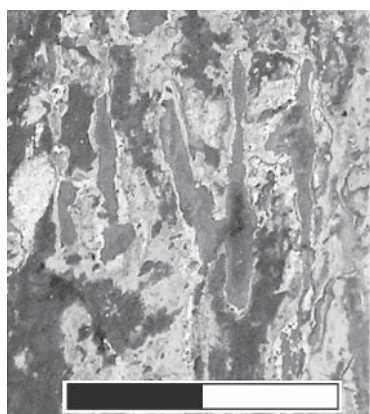
2

3

Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1781, 2 - № 1782, 3 - № 1783.

1

2

3

Таблиця ХС

Фото та прорис графіті: 1 - № 1784, 2 - № 1785, 3 - № 1786.

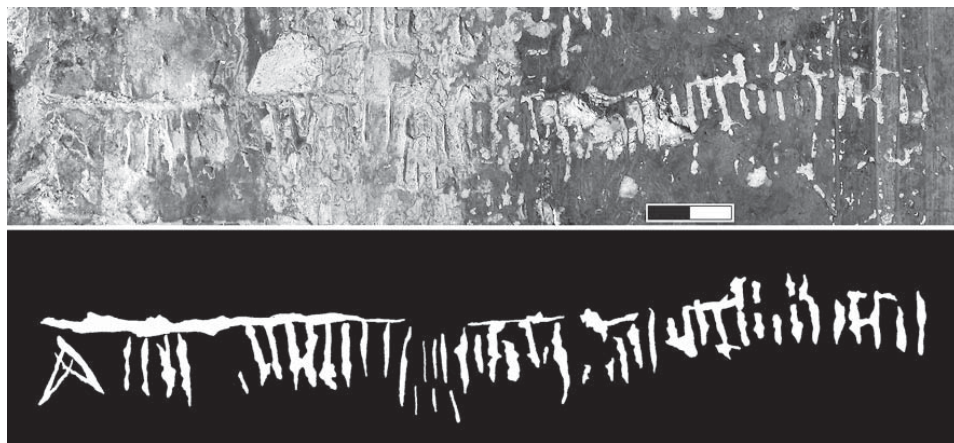

Таблиця ХСІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1787, 2 - № 1788, 3 - № 1789.

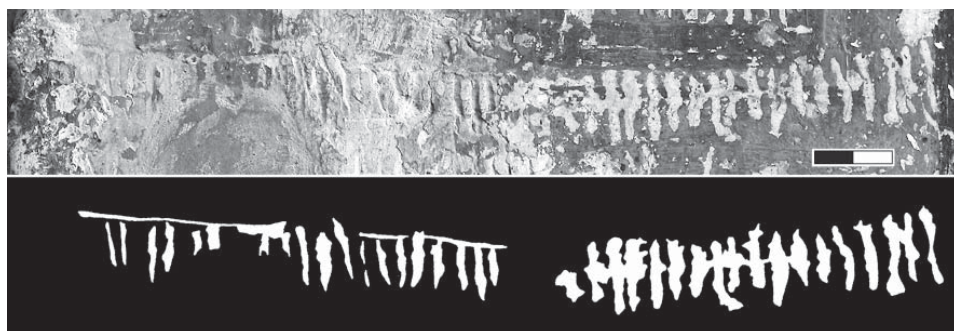

1

2

3

Таблиця ХСІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1790, 2 - № 1791, 3 - № 1792.

1

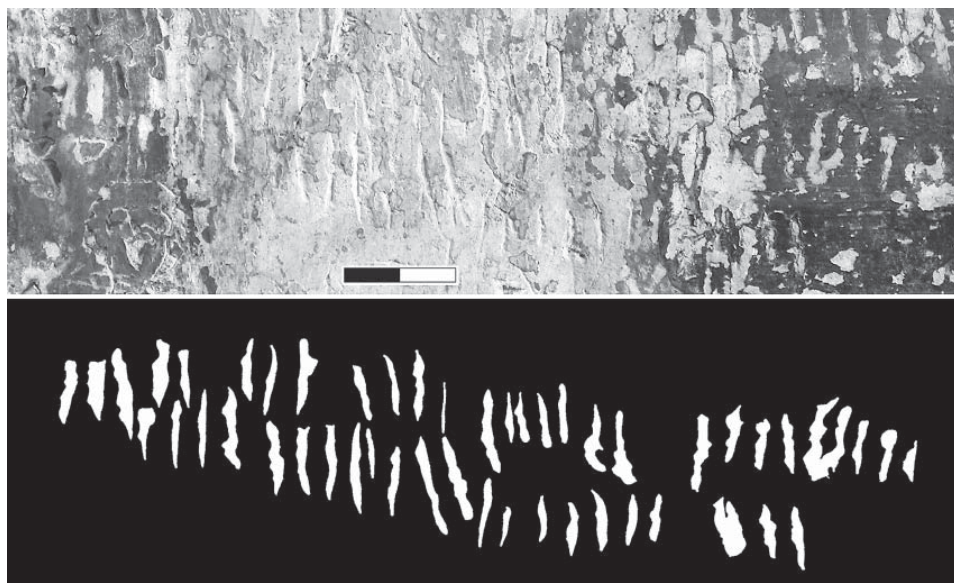
2

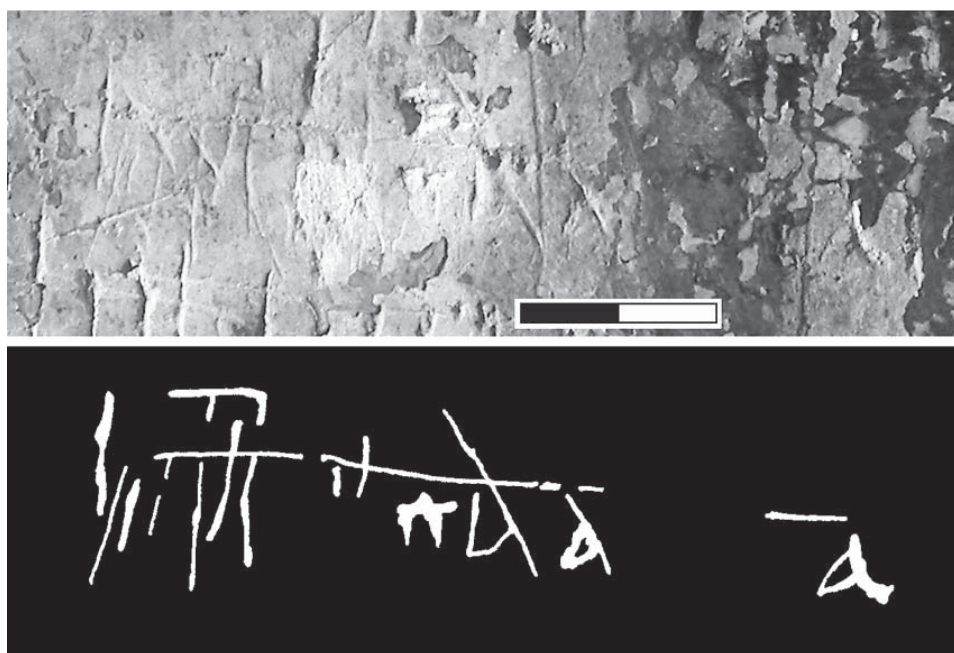
3

Таблиця ХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1793, 2 - № 1794, 3 - № 1795.

1

2

Таблиця ХСІV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1796, 2 - № 1797.

1

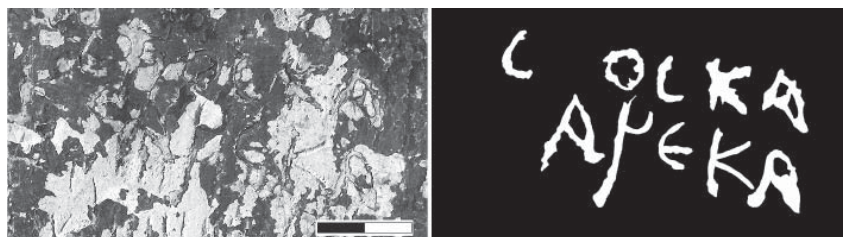

2

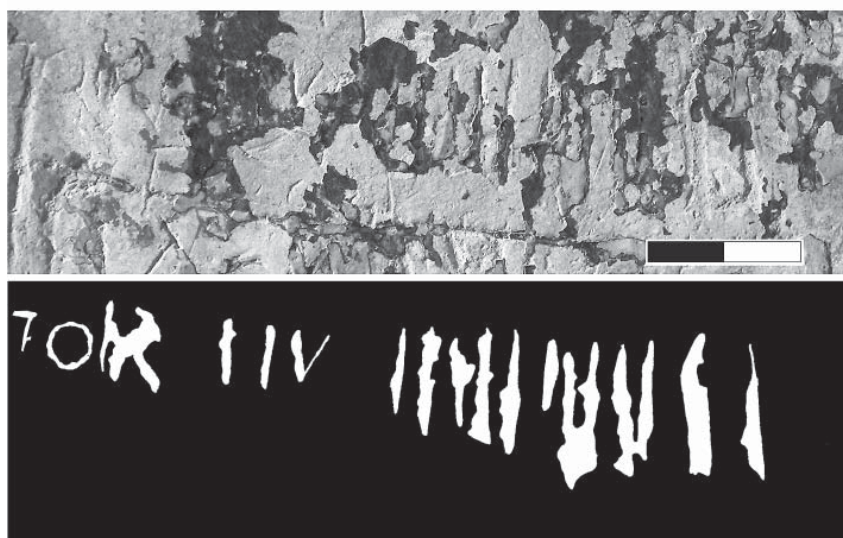
Таблиця ХСV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1798, 2 - № 1799.

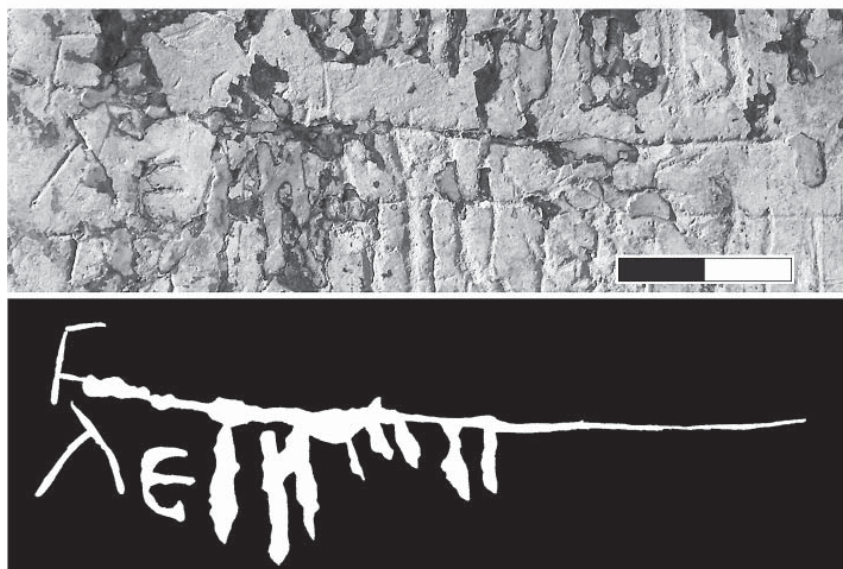

1

2

3

Таблиця ХСVІ

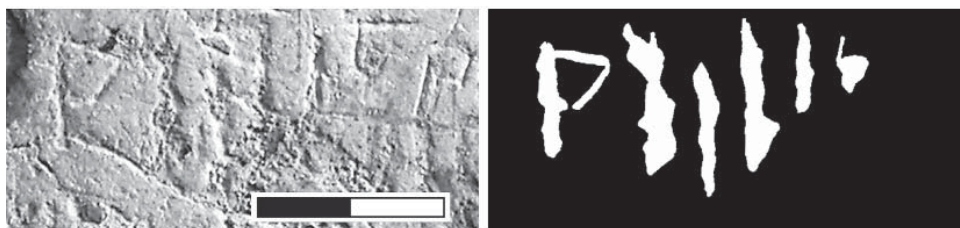
Фото та прорис графіті: 1 - № 1800, 2 - № 1801, 3 - № 1802.

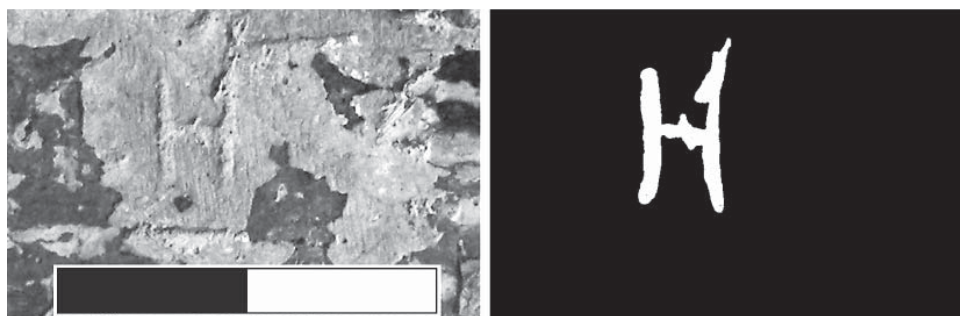
1

2

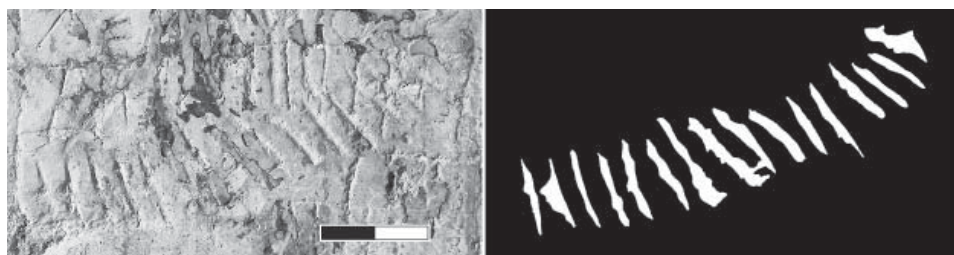
3

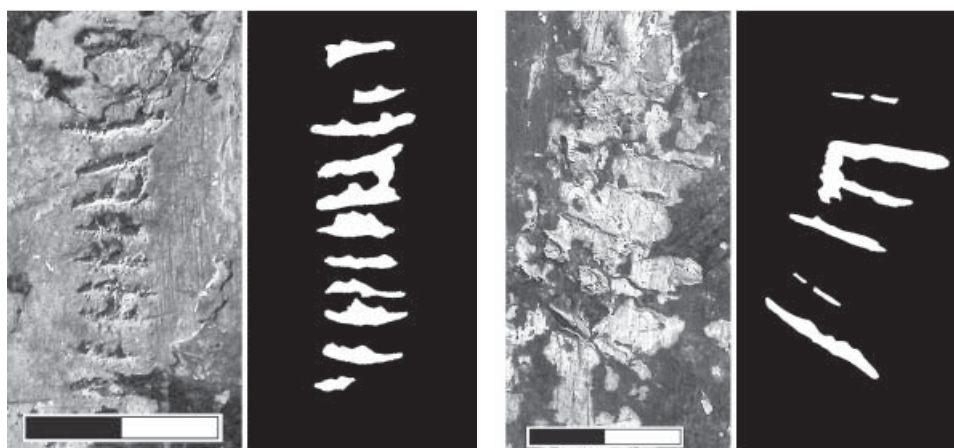
4

Таблиця ХСVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1803, 2 - № 1804, 3 - № 1805, 4 - № 1806.

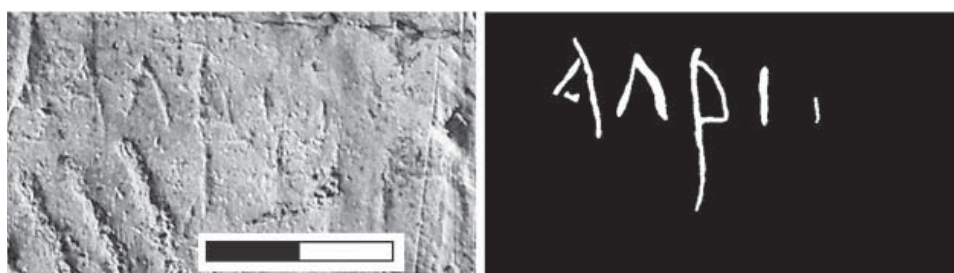

1

2

3

4

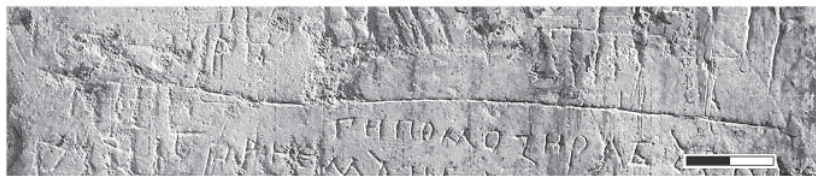
Таблиця ХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1807, 2 - № 1808, 3 - № 1809, 4 - № 1810.

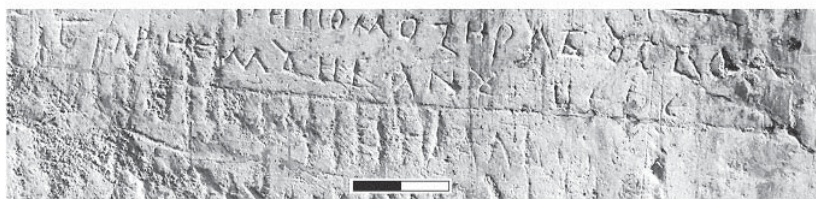

1

2

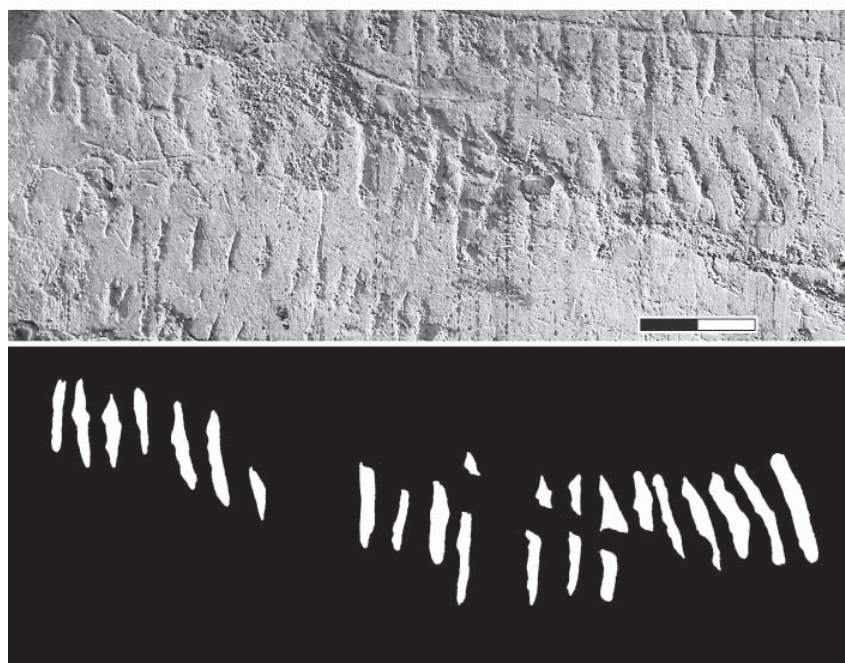
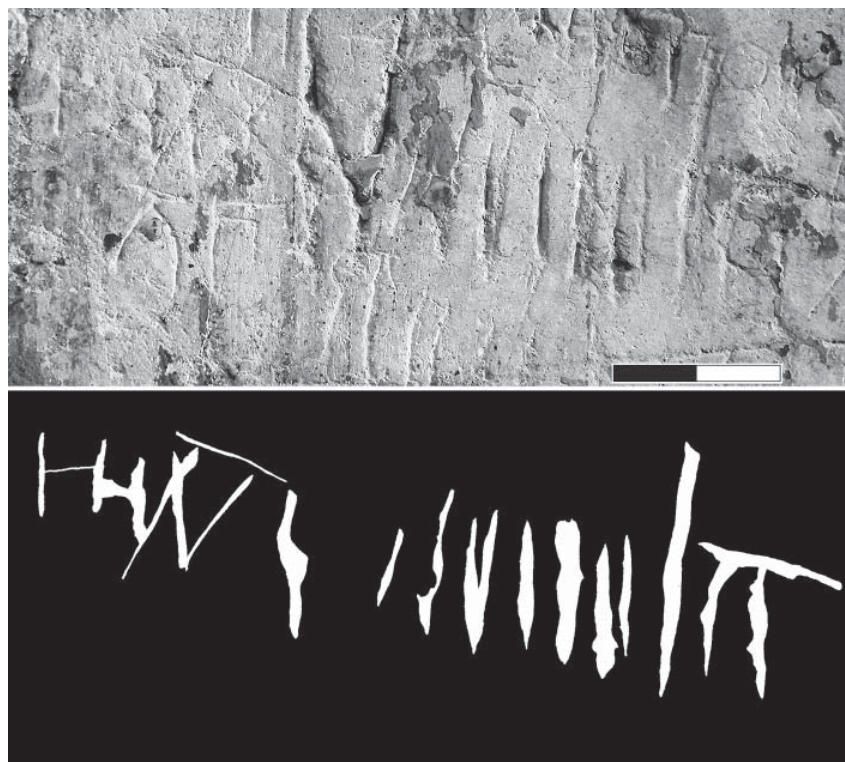

3

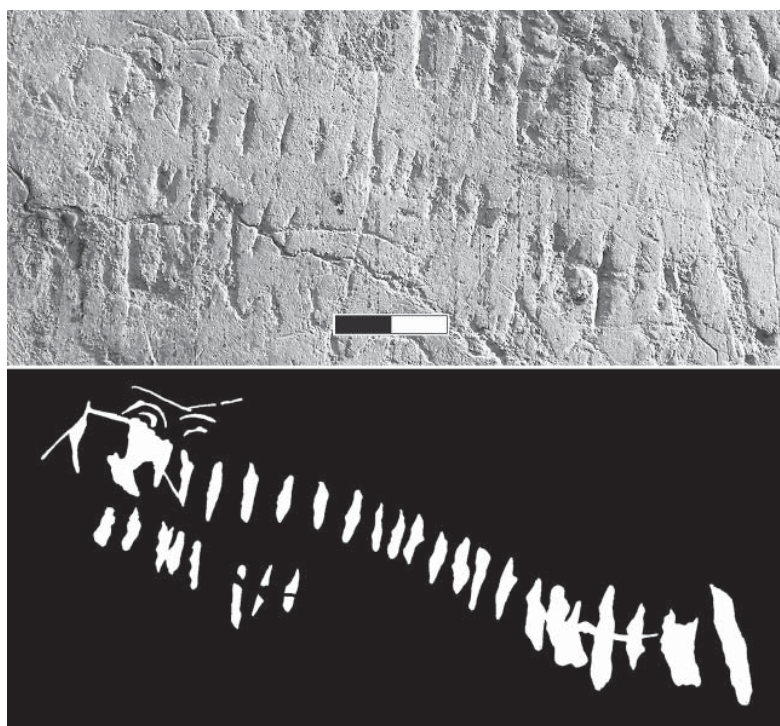
Таблиця ХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1811, 2 - № 1812, 3 - № 1813.

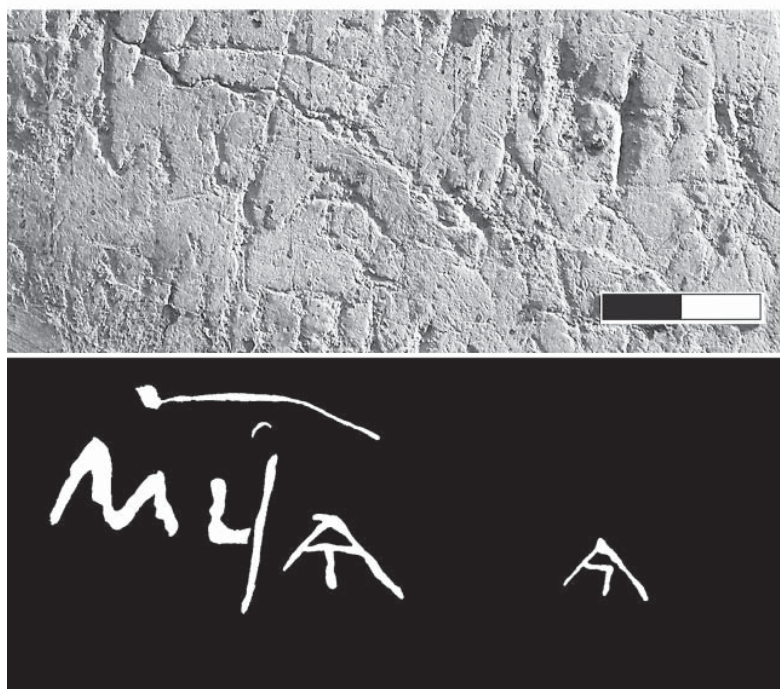

Таблиця С
Фото та прорис графіті: 1 - № 1814, 2 - № 1815.

1

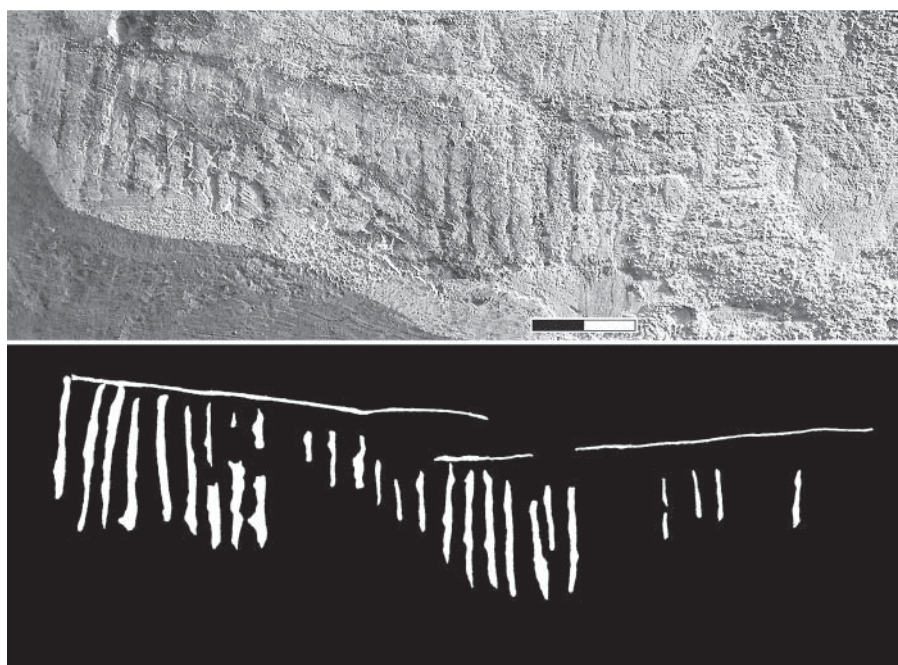
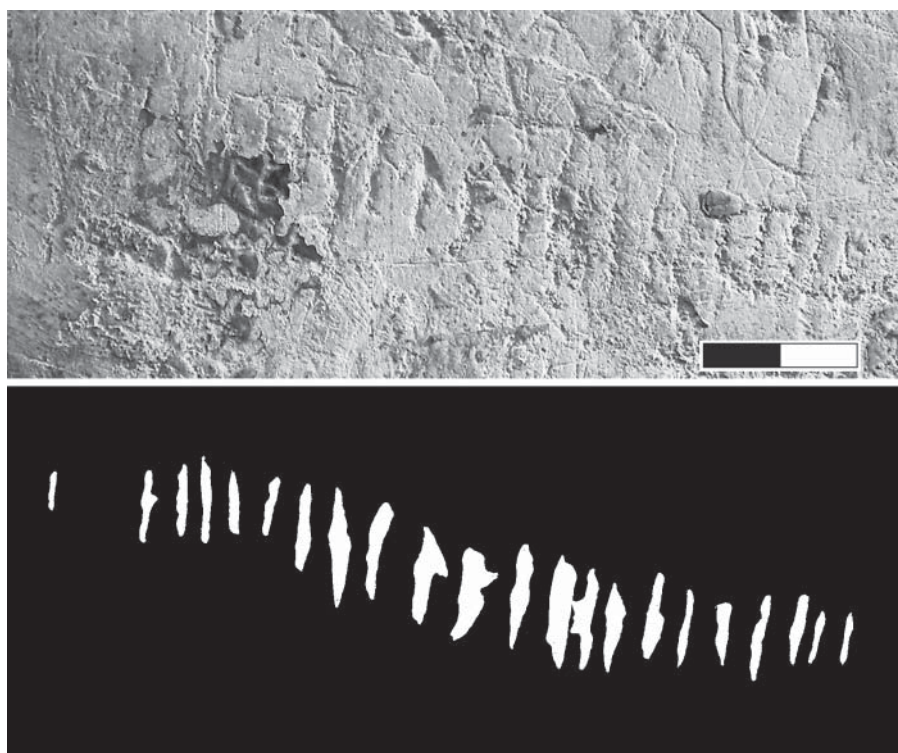

2

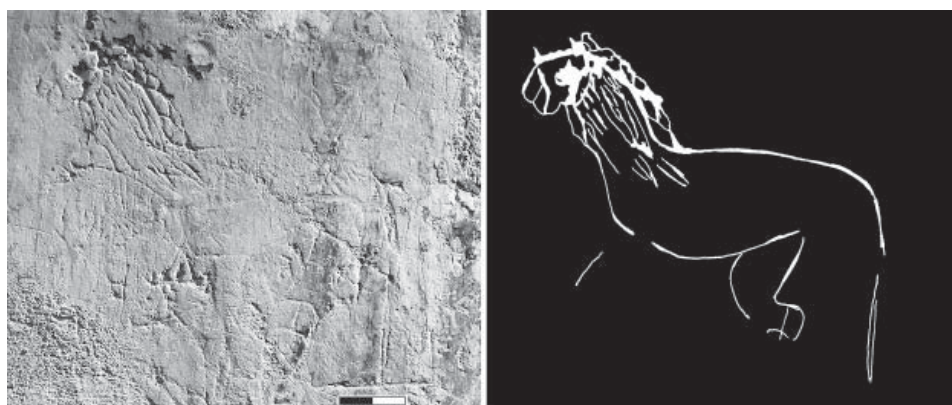
Таблиця СІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1816, 2 - № 1817.

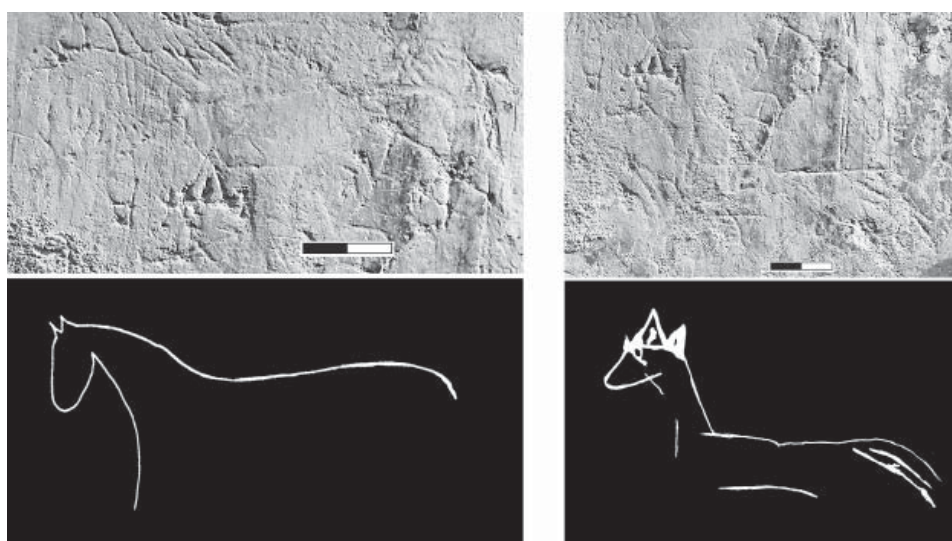

Таблиця СII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1818, 2 - № 1819.

1

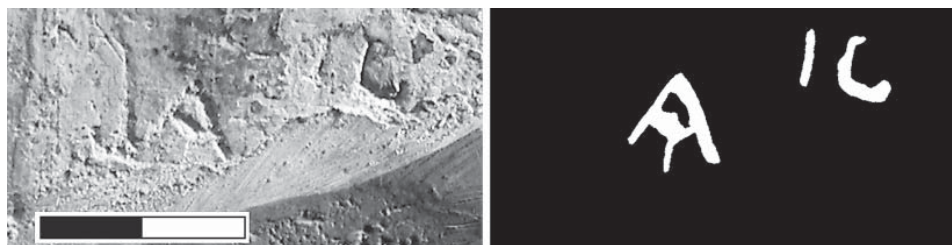
2

3

Таблиця СІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1820, 2 - № 1821, 3 - № 1822.

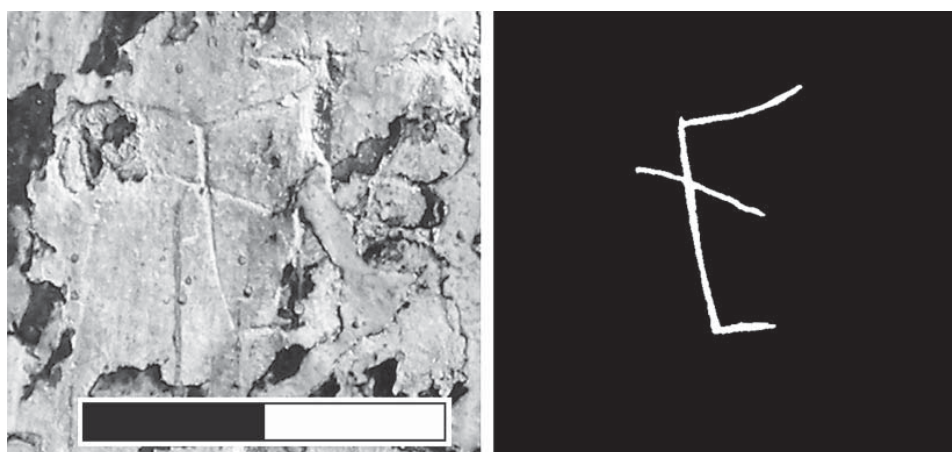

1

2

3

Таблиця СІV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1823, 2 - № 1824, 3 - № 1825.

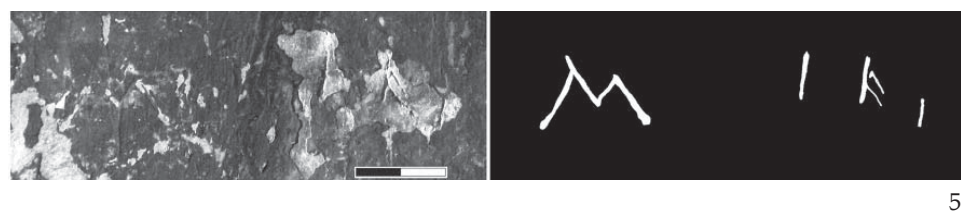
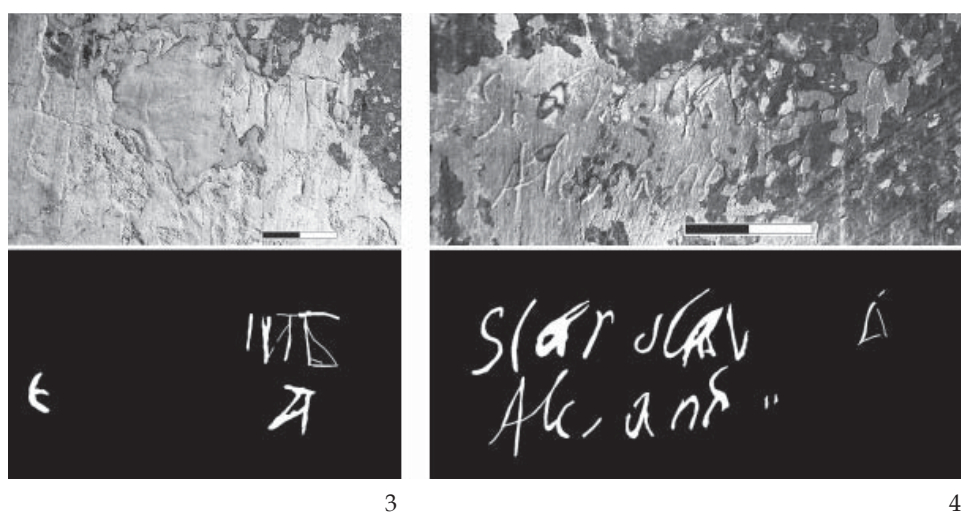
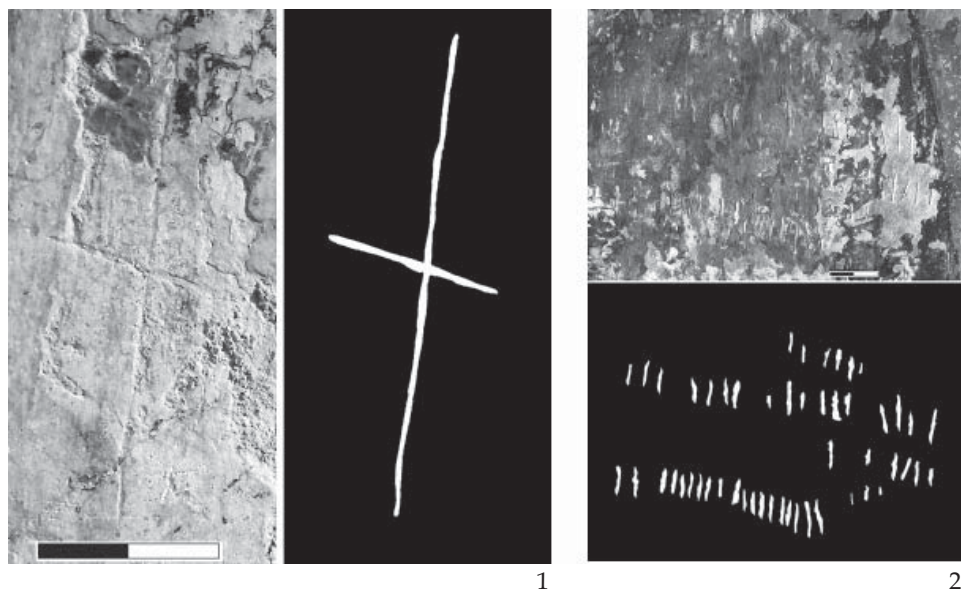
1

2

Таблиця CV

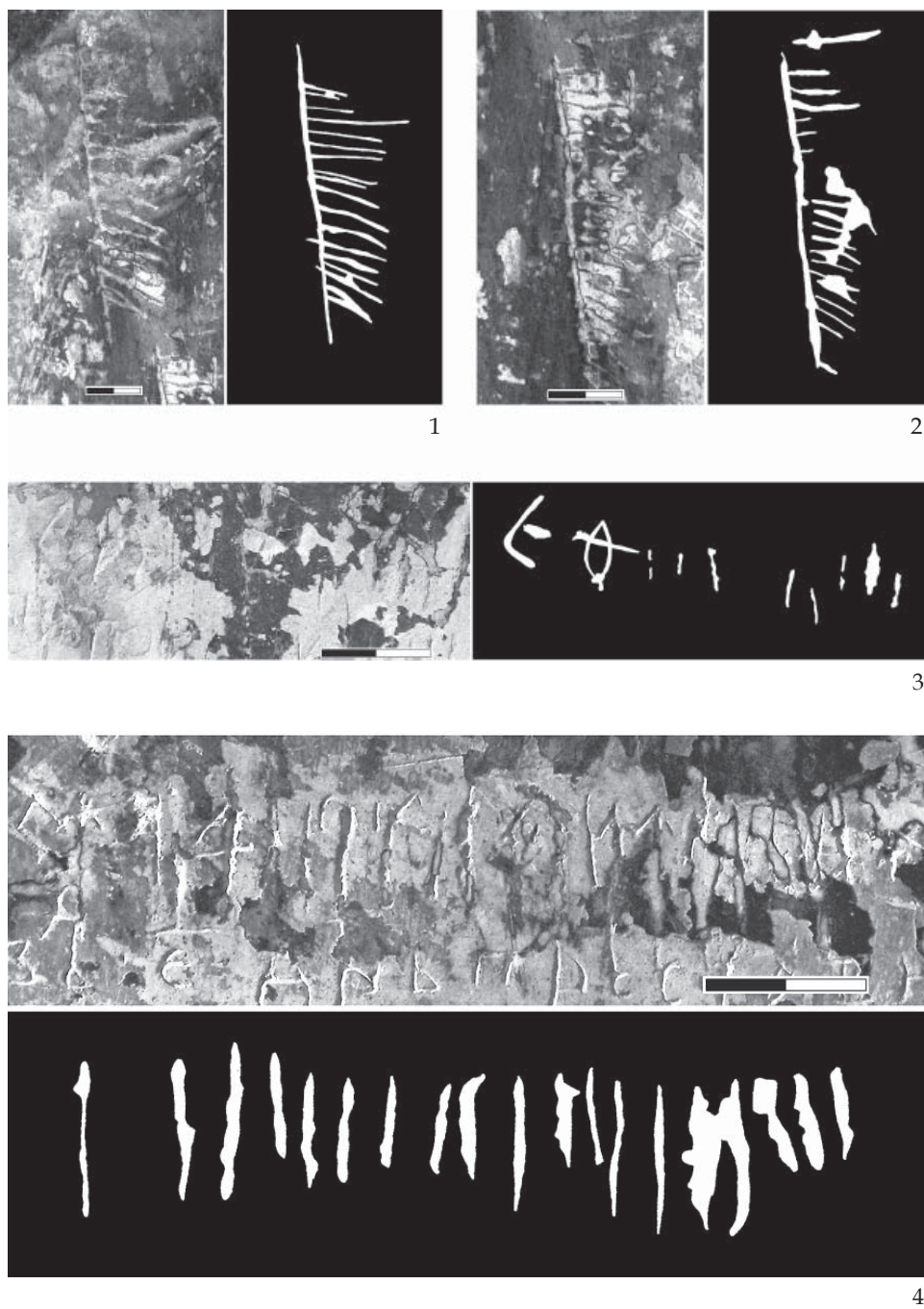
Фото та прорис графіті: 1 - № 1826, 2 - № 1827.

Таблиця CVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1828, 2 - № 1829, 3 - № 1830,
4 - № 1831, 5 - № 1832.

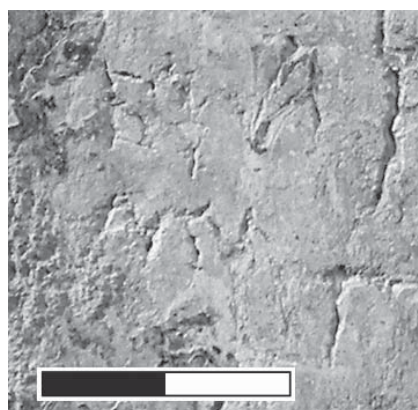

Таблиця CVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1833, 2 - № 1834, 3 - № 1835, 4 - № 1836.

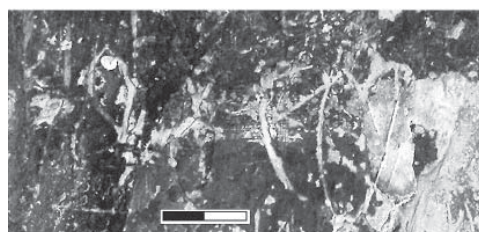

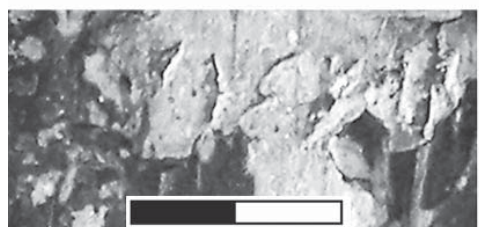
1

2

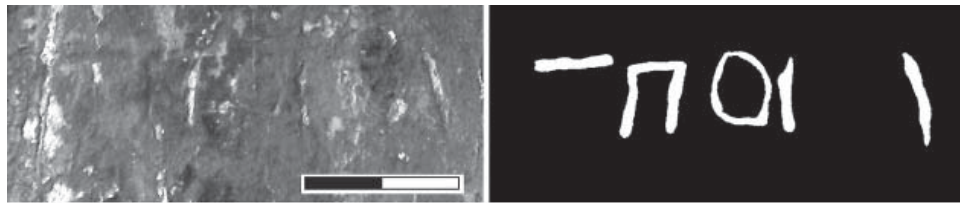
3

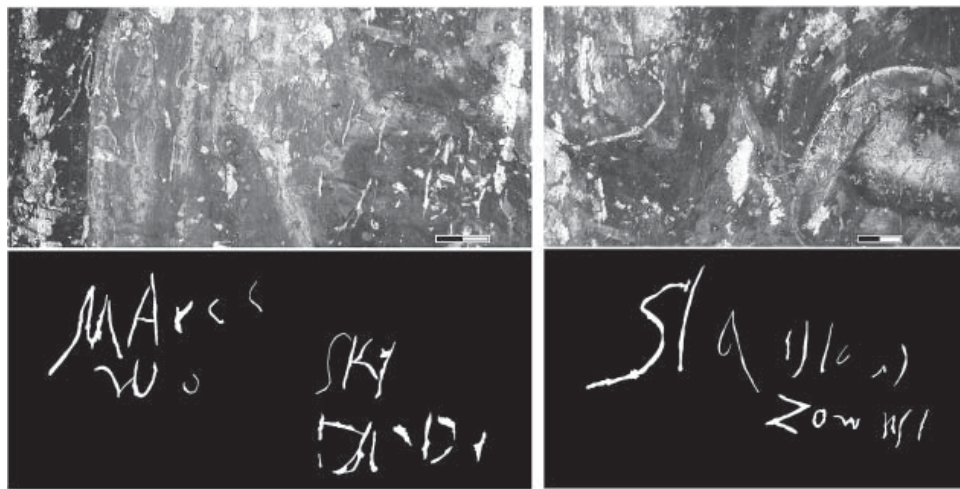
4

Таблиця CVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1837, 2 - № 1838, 3 - № 1839, 4 - № 1840.

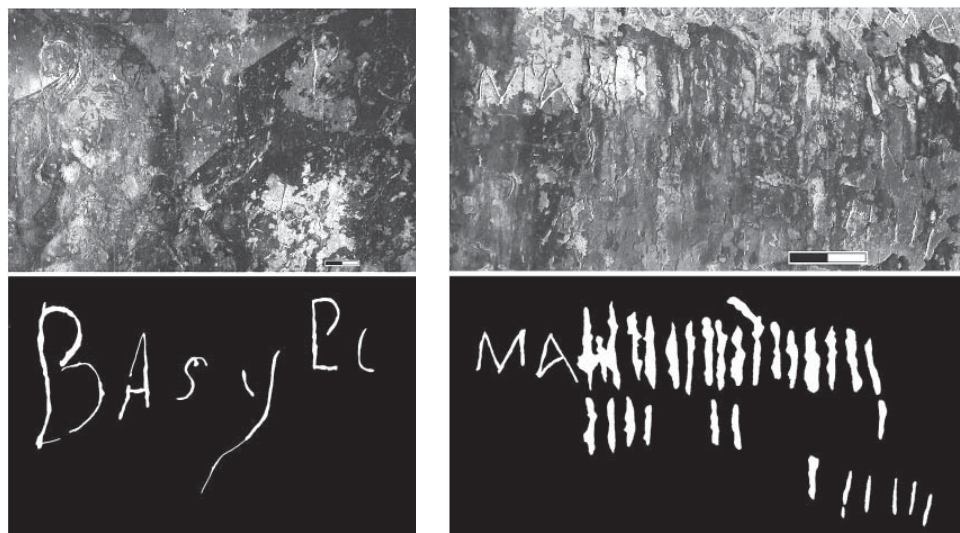

1

2

3

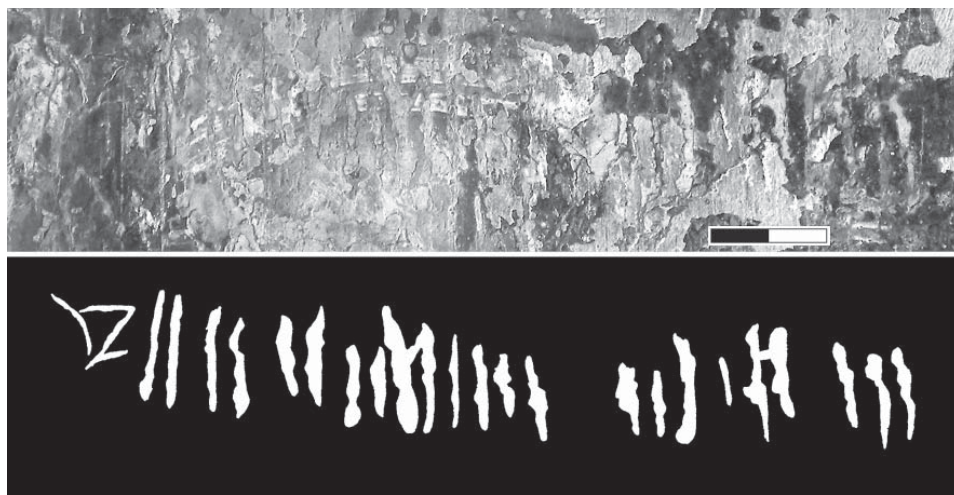

4

5

Таблиця СІХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1841, 2 - № 1842, 3 - № 1843,
4 - № 1844, 5 - № 1845.

1

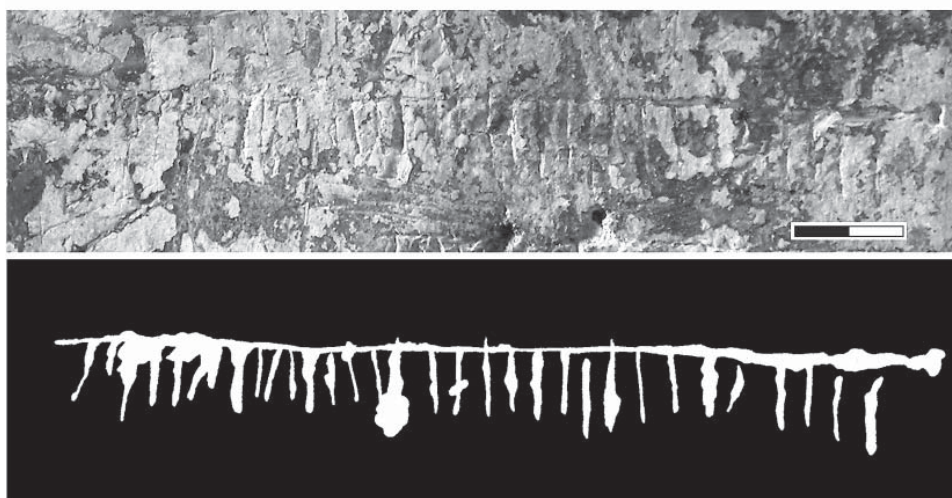
2

Таблиця СХ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1846, 2 - № 1847.

1

2

3

Таблиця СХІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1848, 2 - № 1849, 3 - № 1850.

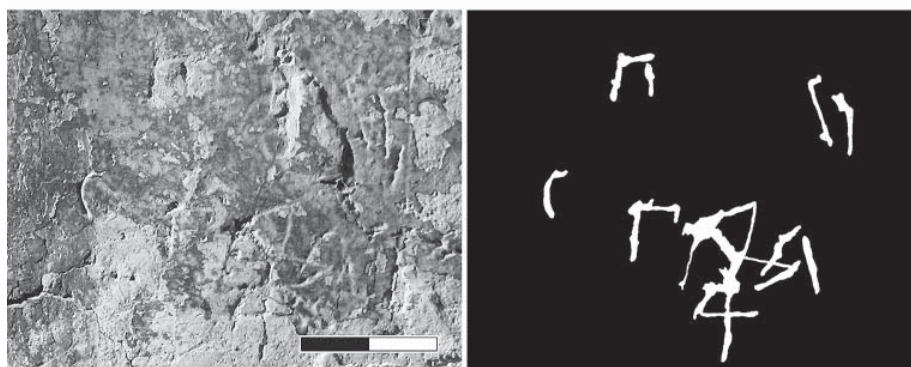

1

2

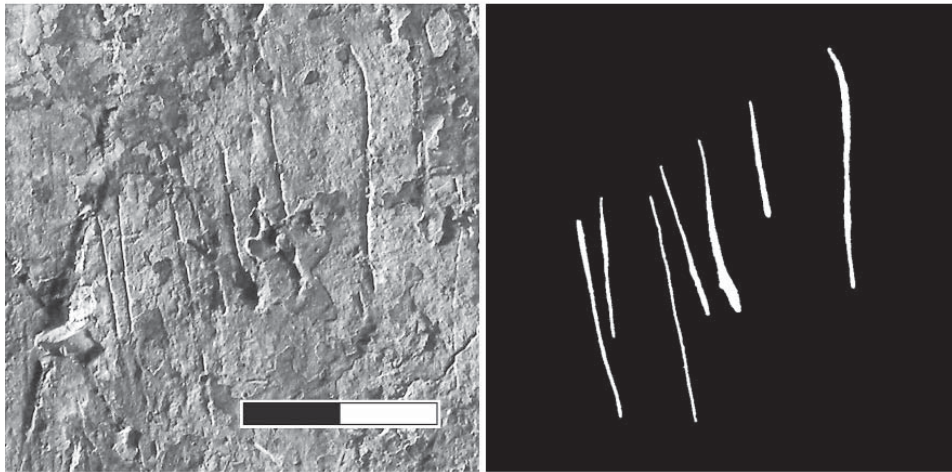
3

Таблиця СХІІ

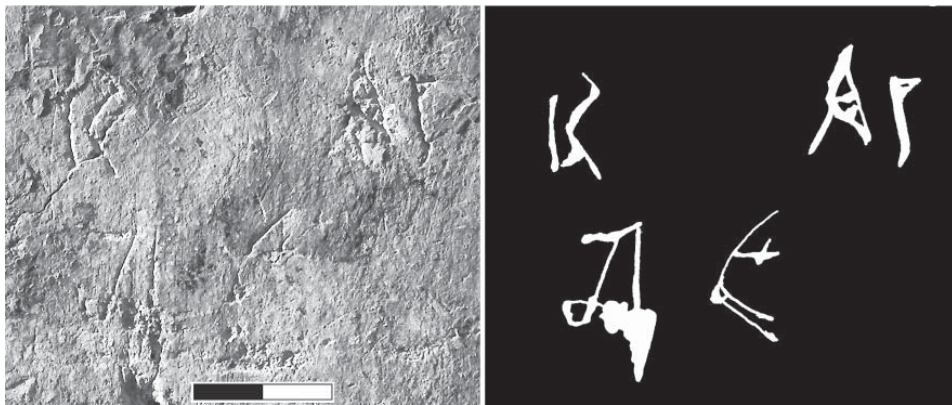
Фото та прорис графіті: 1 - № 1851, 2 - № 1852, 3 - № 1853.

1

2

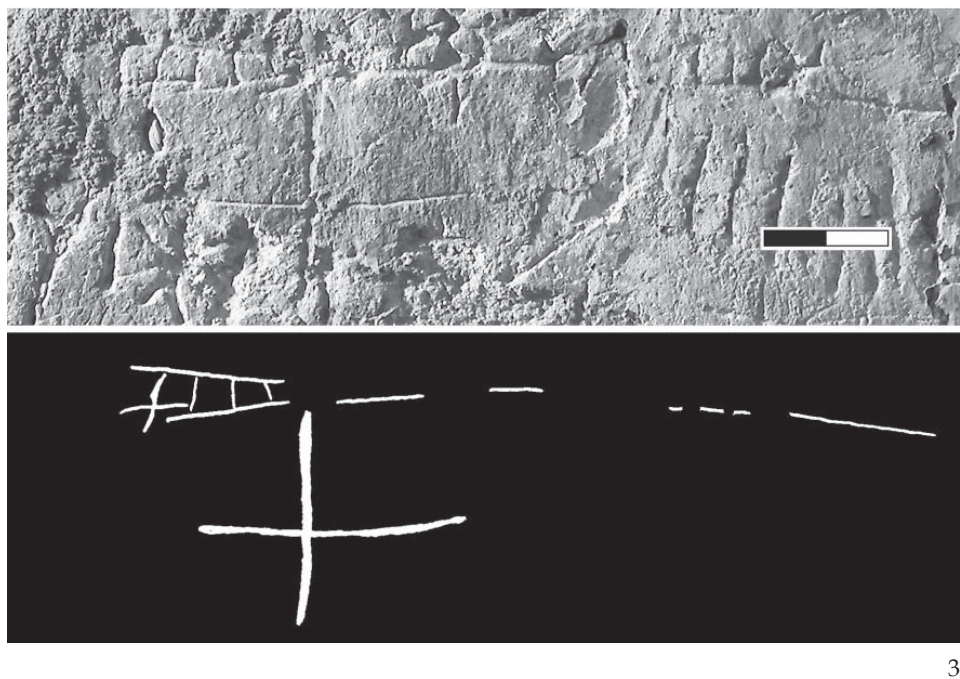
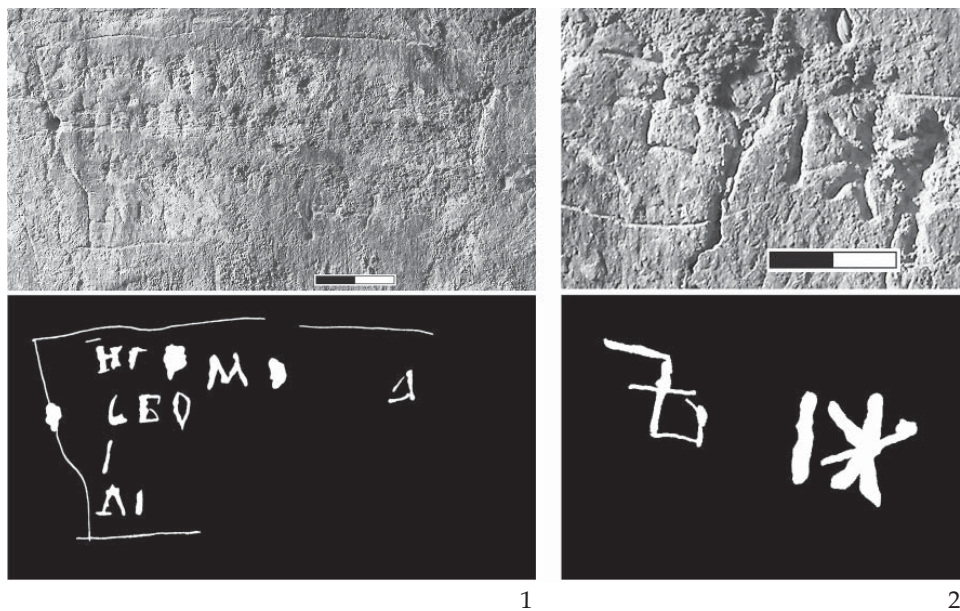

3

Таблиця СХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1854 та № 1854а, 2 - № 1855, 3 - № 1856.

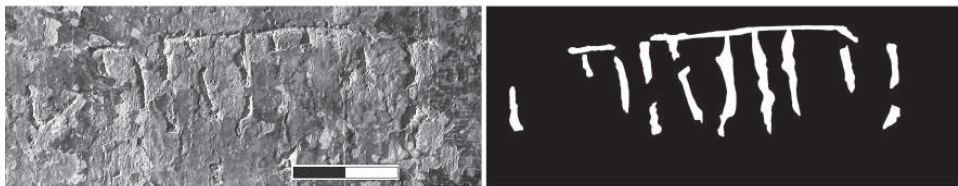

Таблиця СХІV

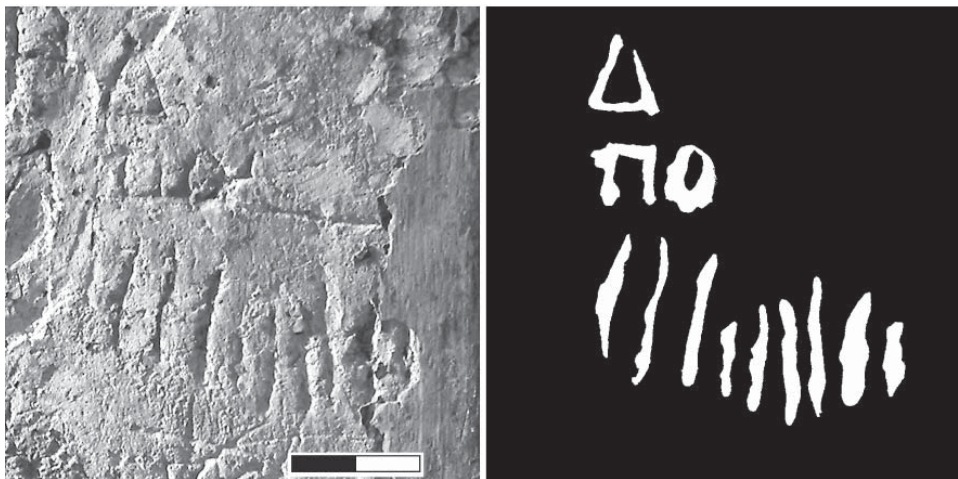
Фото та прорис графіті: 1 - № 1857, 2 - № 1858, 3 - № 1859.

1

2

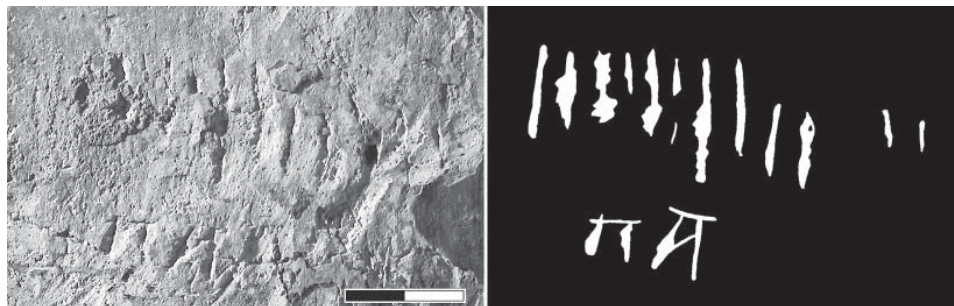

3

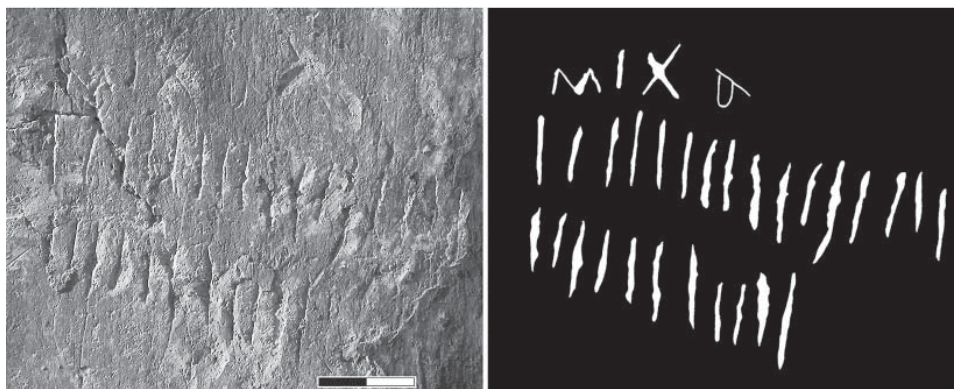
Таблиця СХV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1860, 2 - № 1861, 3 - № 1862.

1

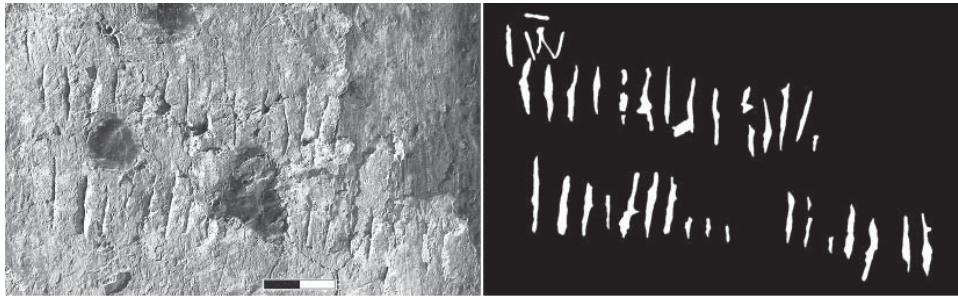
2

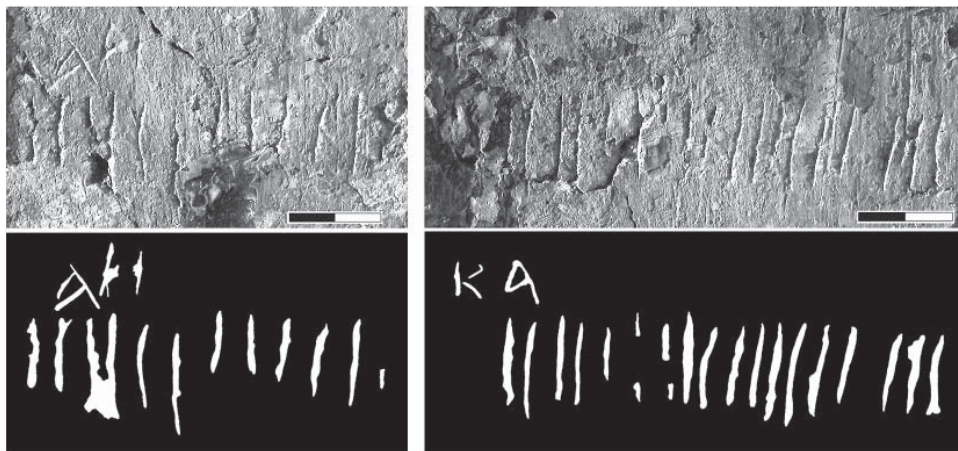
3

Таблиця СХVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1863, 2 - № 1864, 3 - № 1865.

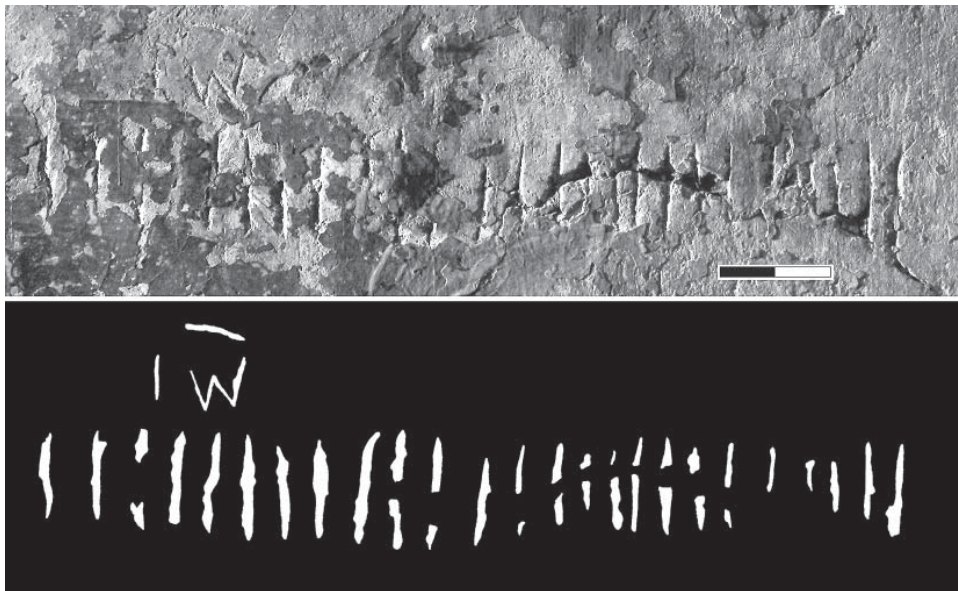

1

2

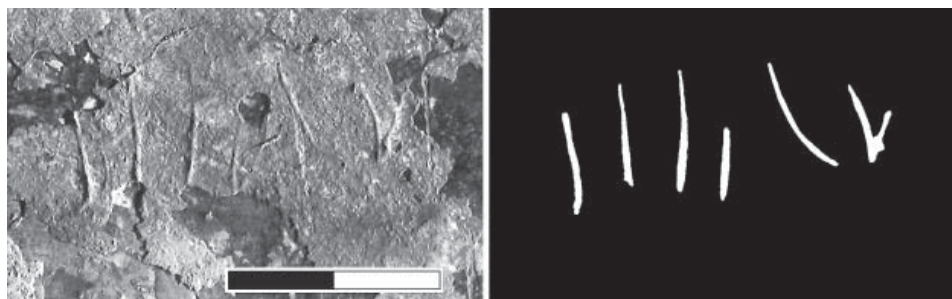
3

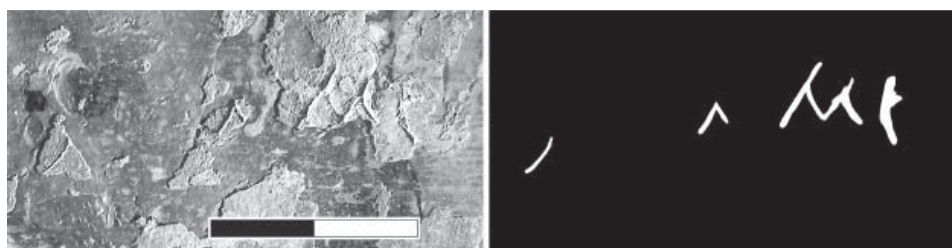
4

Таблиця СХVII

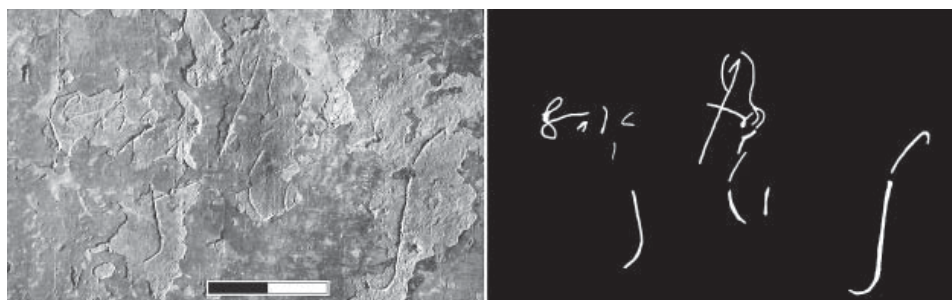
Фото та прорис графіті: 1 - № 1866, 2 - № 1867, 3 - № 1868, 4 - № 1869.

1

2

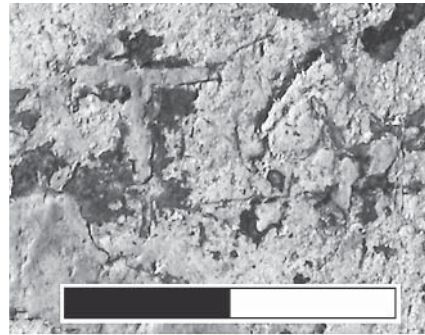

3

Таблиця СХVIII

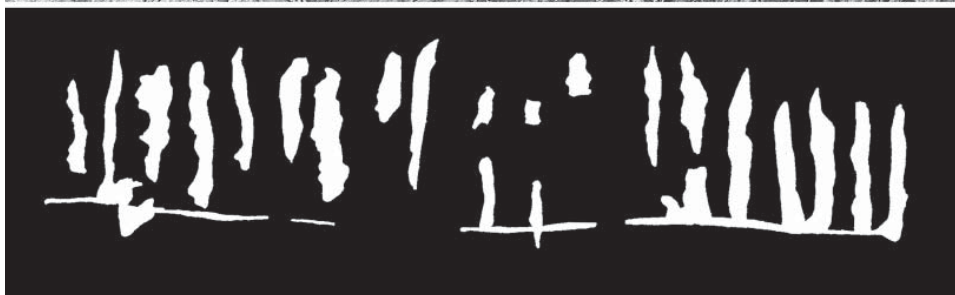
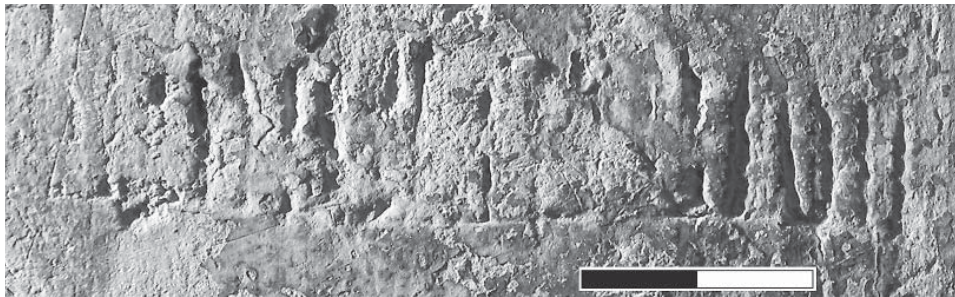
Фото та прорис графіті: 1 - № 1870, 2 - № 1871, 3 - № 1872.

1

2

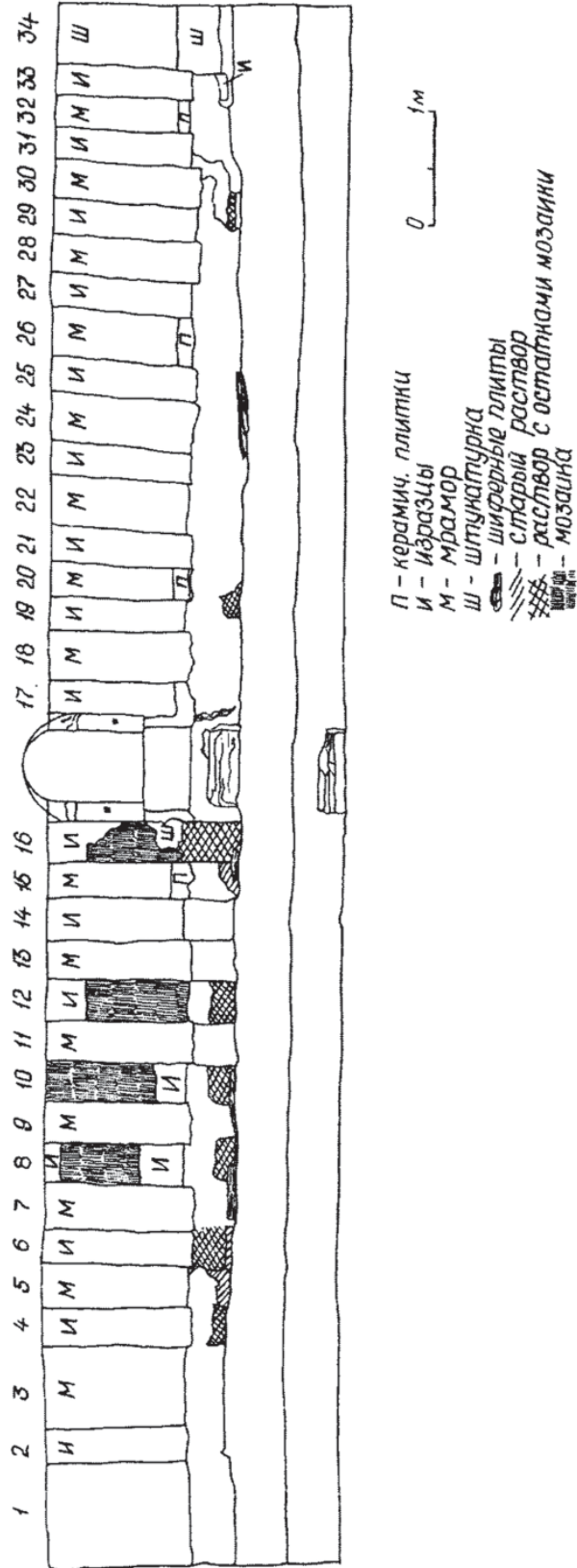

3

Таблиця СХІХ

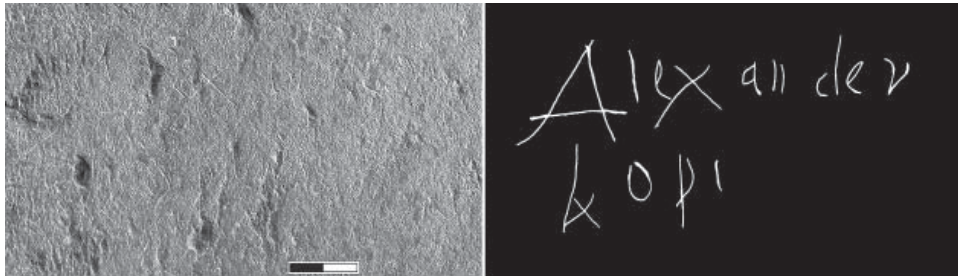
Фото та прорис графіті: 1 - № 1873, 2 - № 1874, 3 - № 1875.

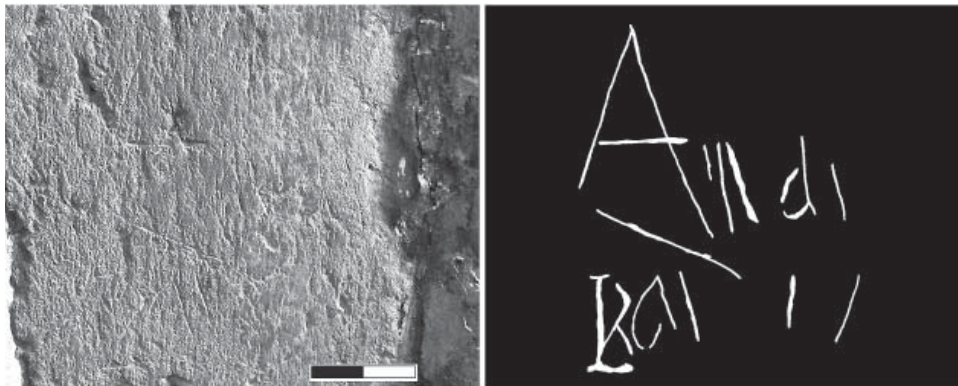

Таблиця СХХ

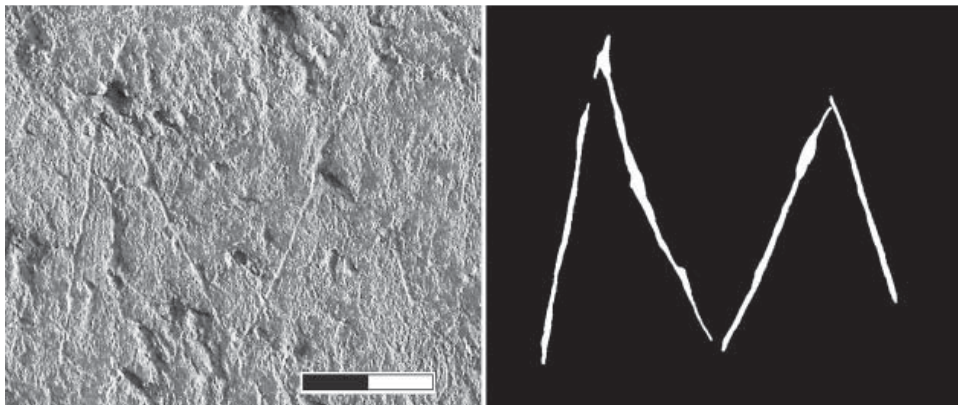
Схема декоративного панно над синтроном (подається за Є. Архіповою: Архіпова 2008, с. 63, рис. 33).

1

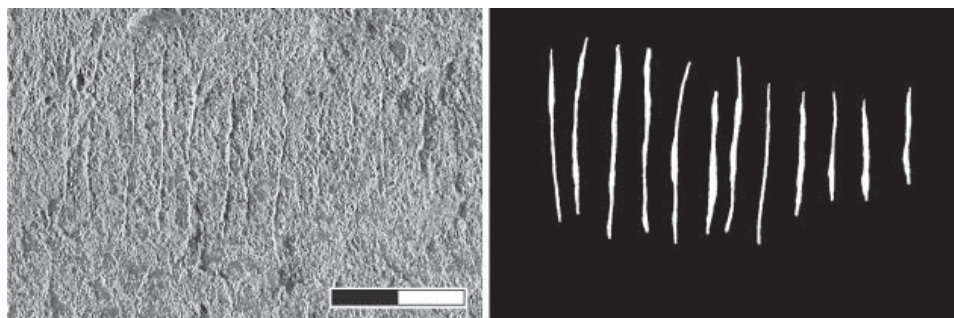
2

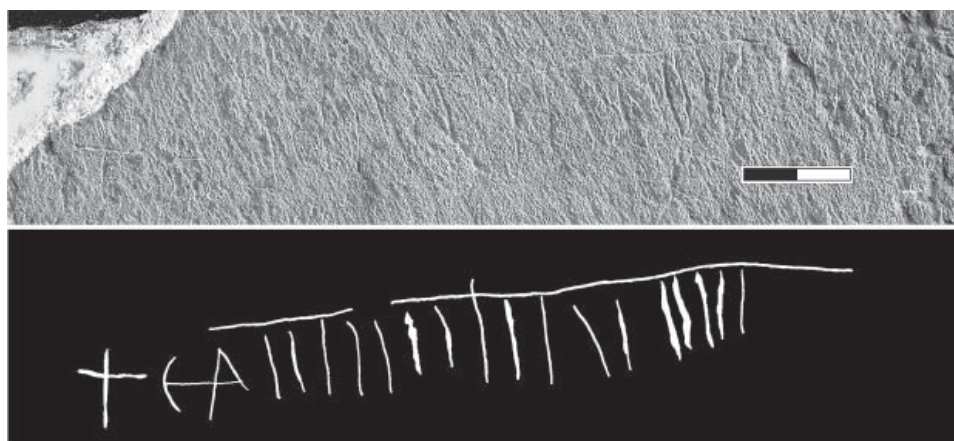
3

Таблиця СХХІ

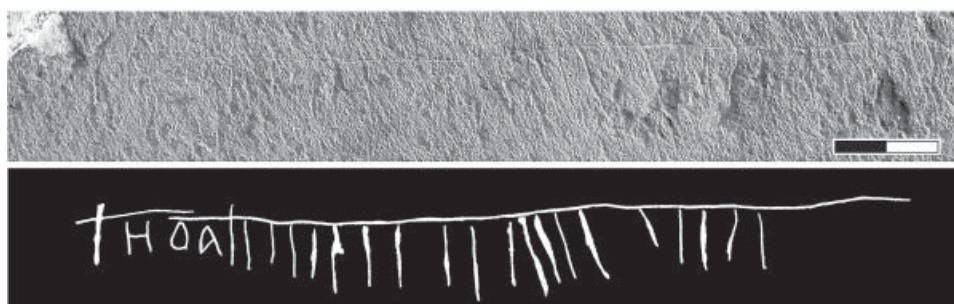
Фото та прорис графіті: 1 - № 1876, 2 - № 1877, 3 - № 1878.

1

2

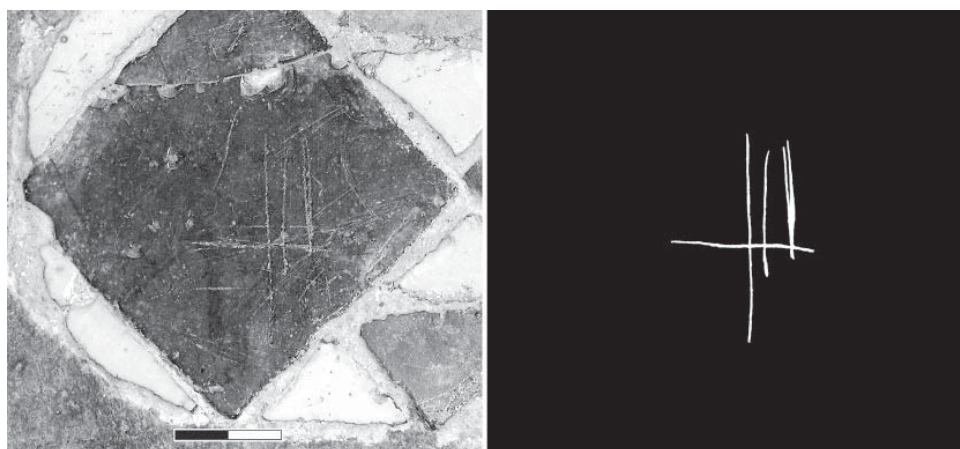

3

Таблиця СХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1879, 2 - № 1880, 3 - № 1881.

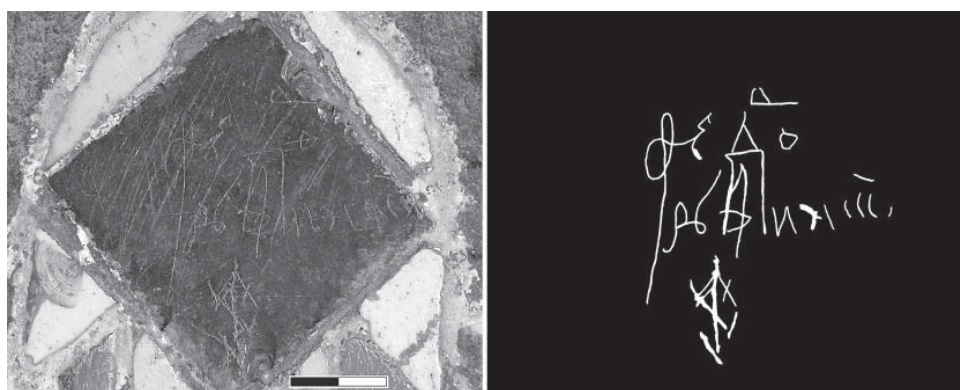

1

2

3

Таблиця СХХІІІ

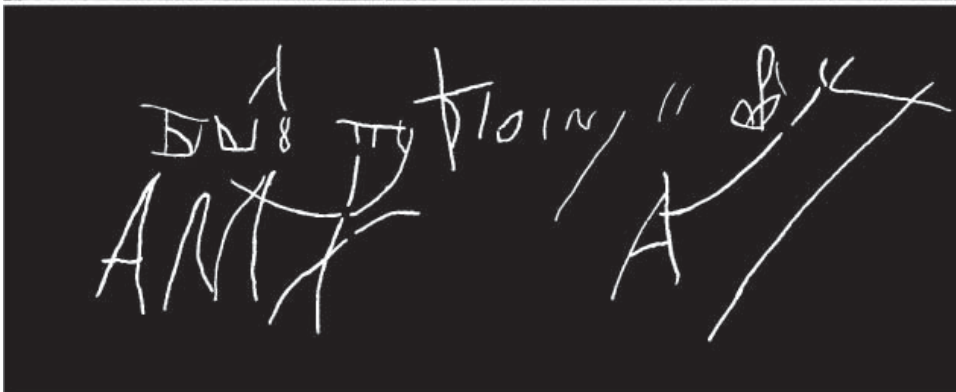
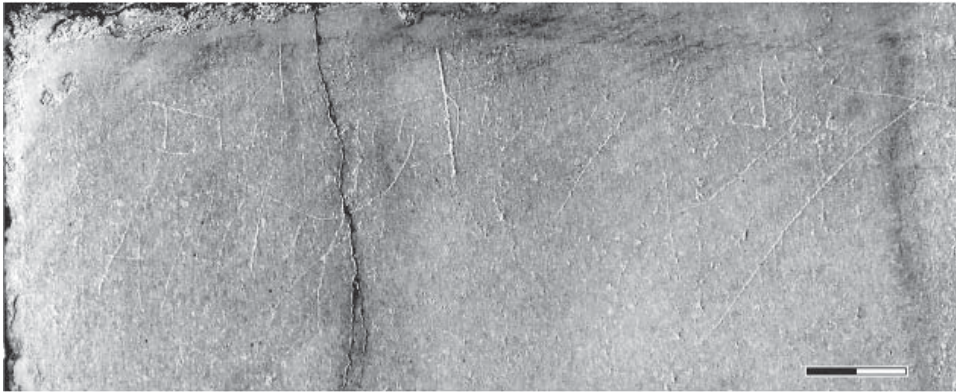
Фото та прорис графіті: 1 - № 1882, 2 - № 1883, 3 - № 1884.

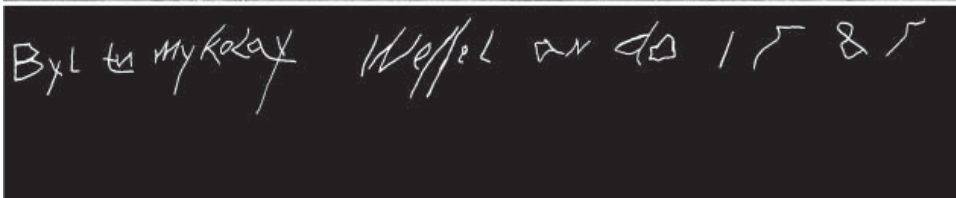

Таблиця СХХІV

Фото та прорис графіті № 2030.

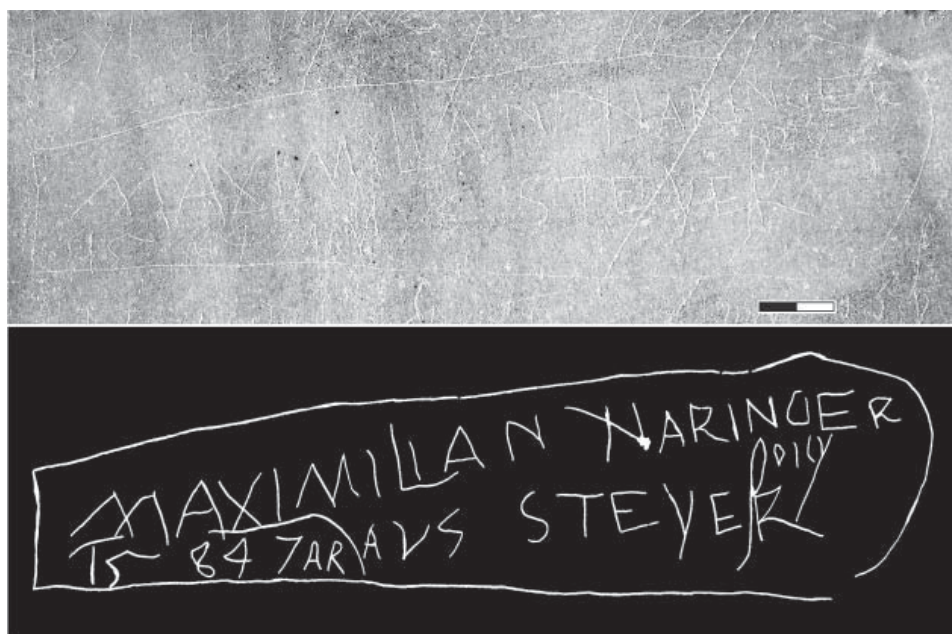
1

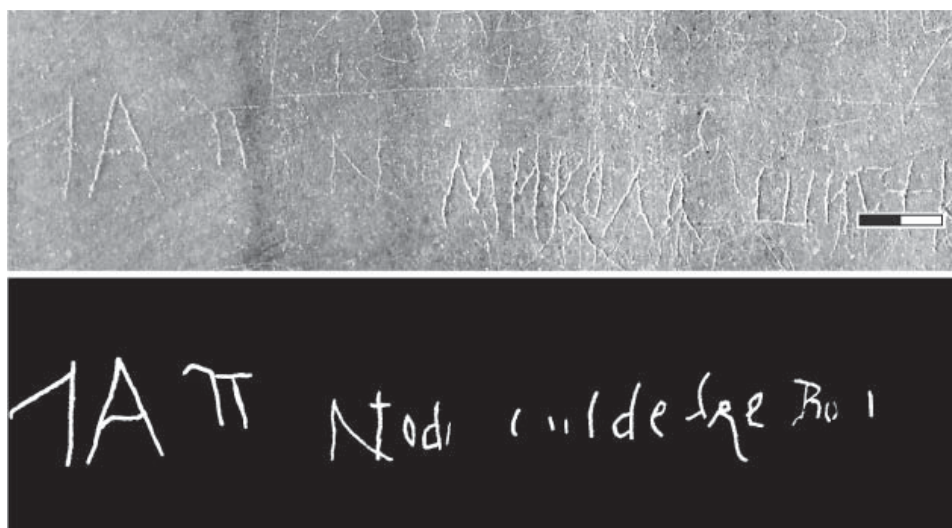
2

Таблиця СХХV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1885, 2 - № 1886.

1

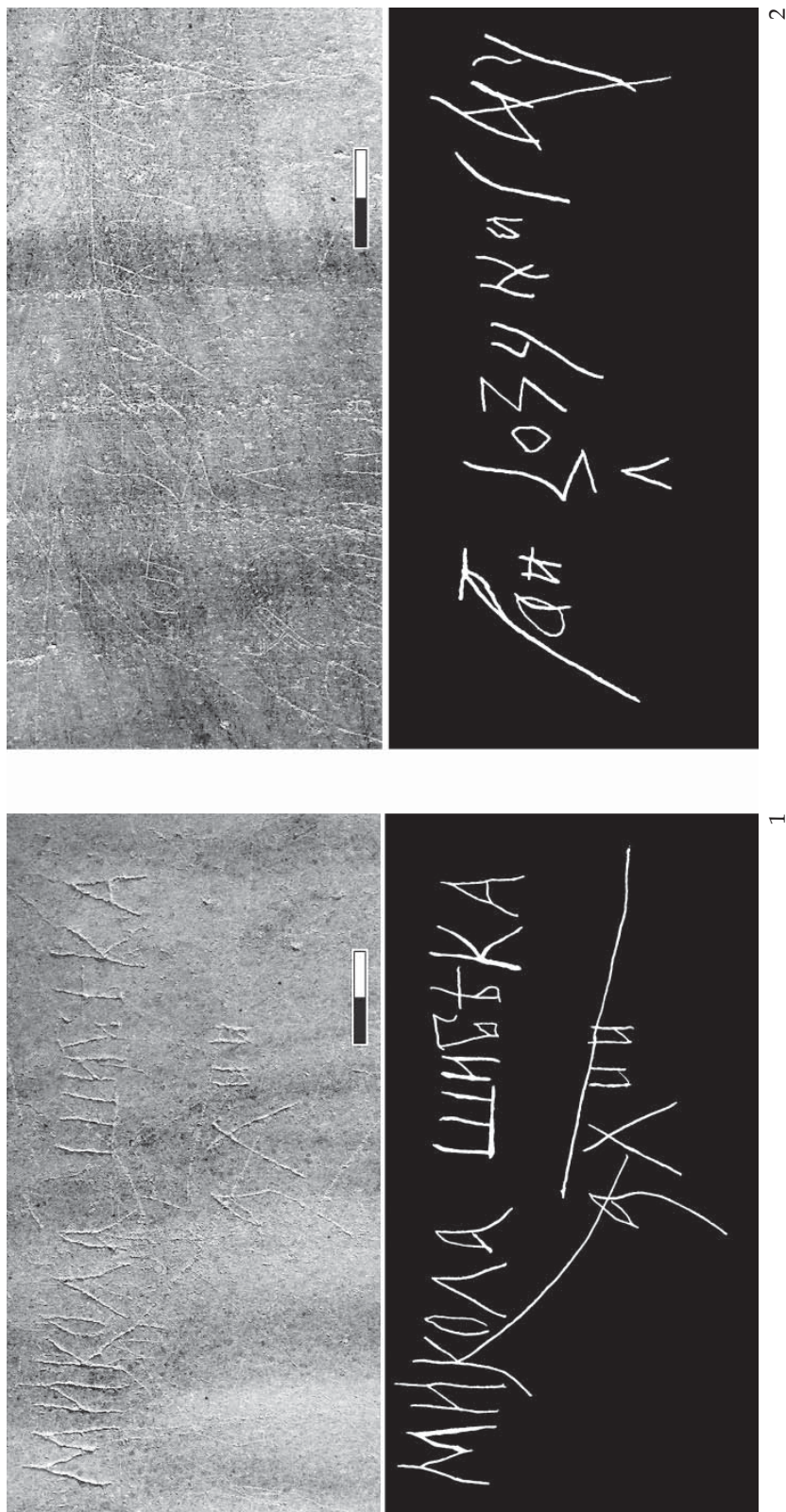

2

Таблиця СХХVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1887, 2 - № 1888.

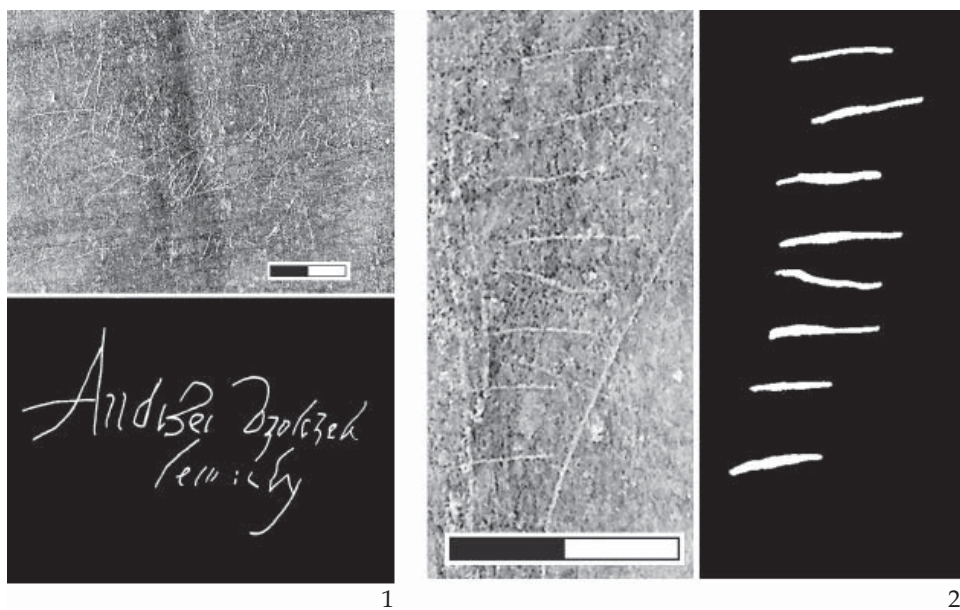

Таблиця СХХVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1889, 2 – № 1890.

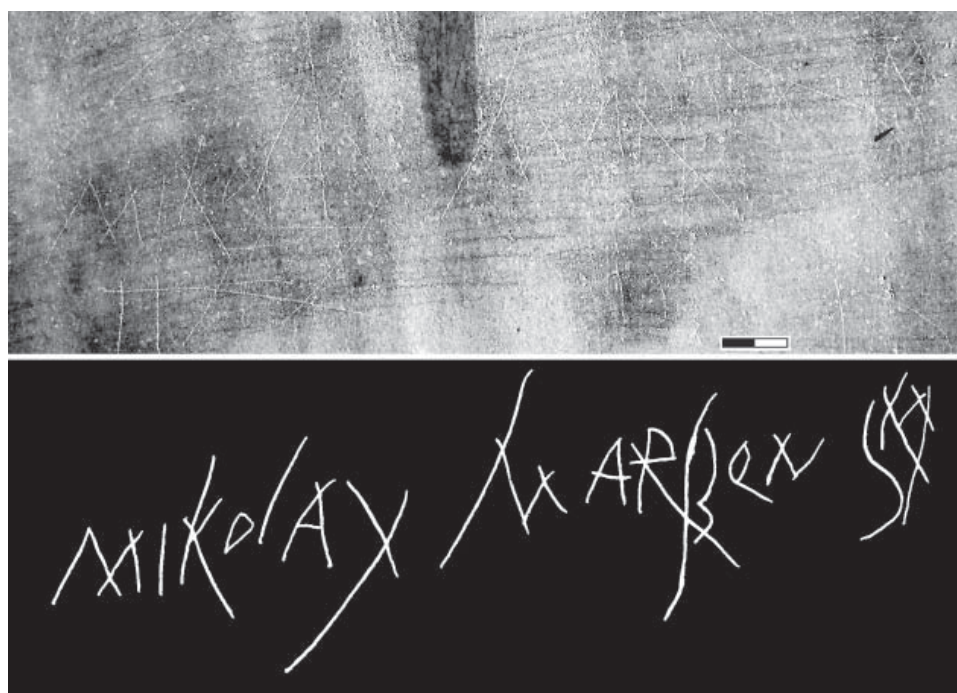

Таблиця СХХVІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1891, 2 - № 1892, 3 - № 1893 та № 1893а.

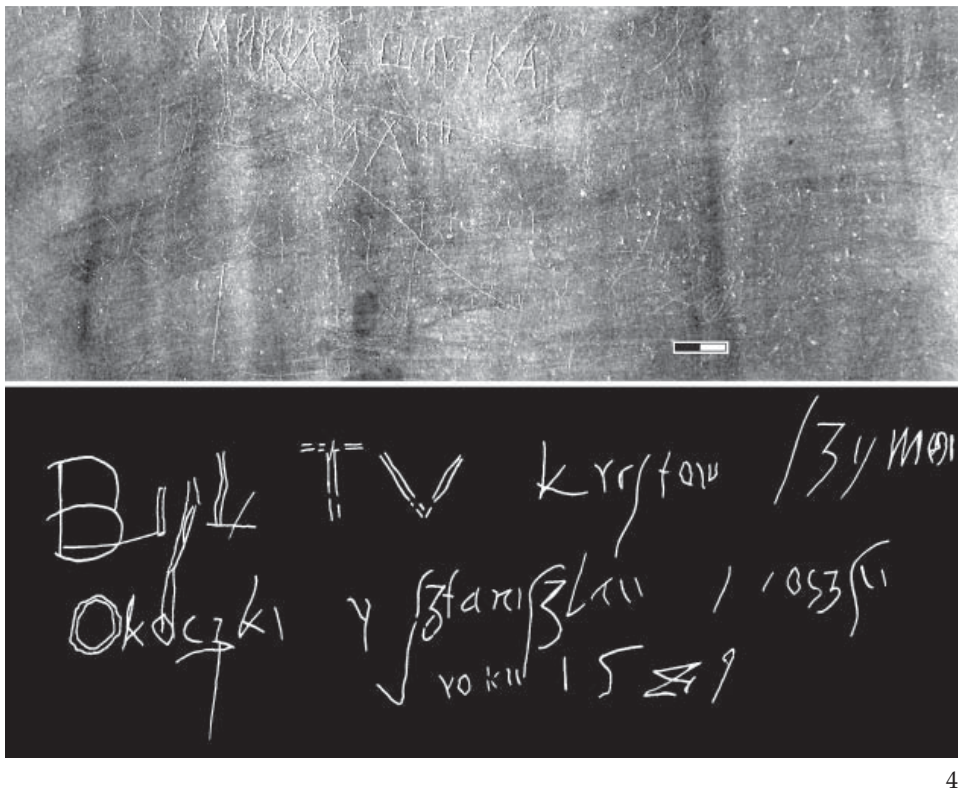
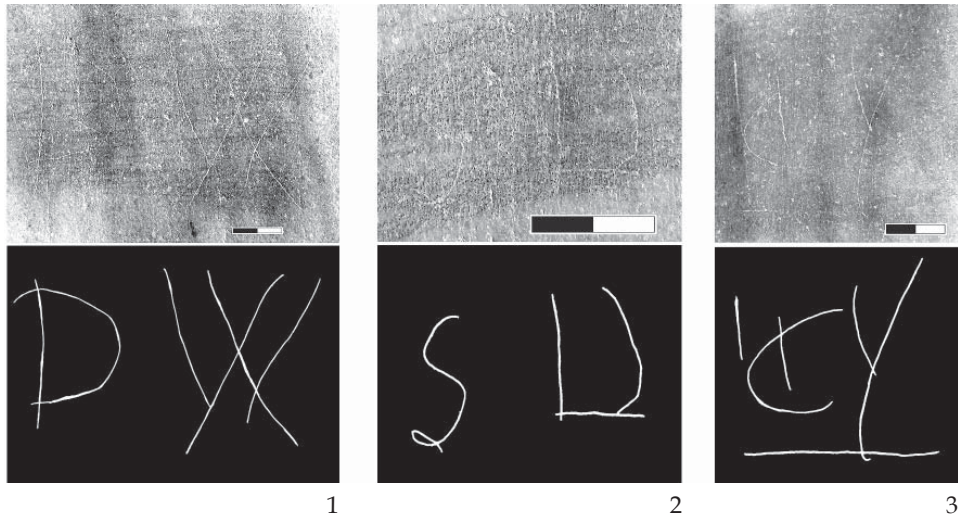
1

2

Таблиця СХХІХ

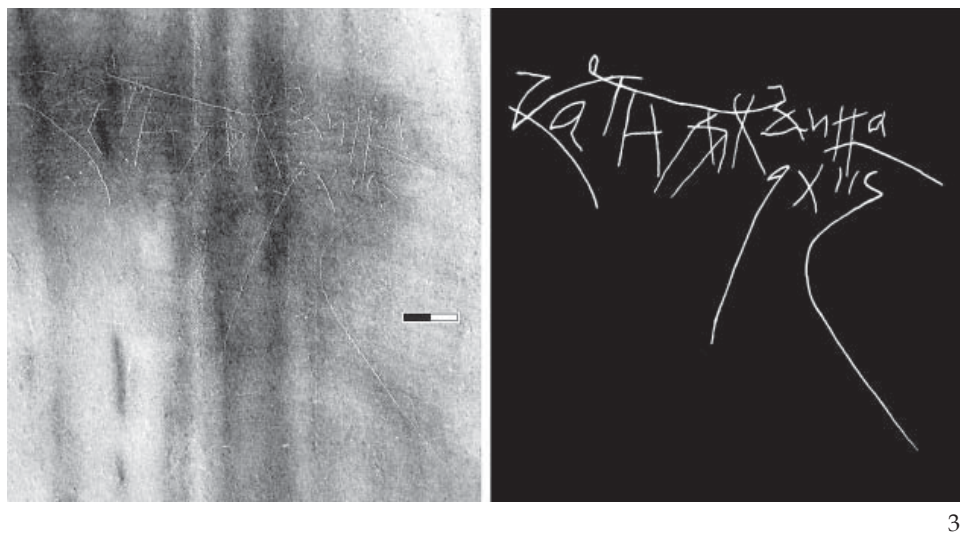
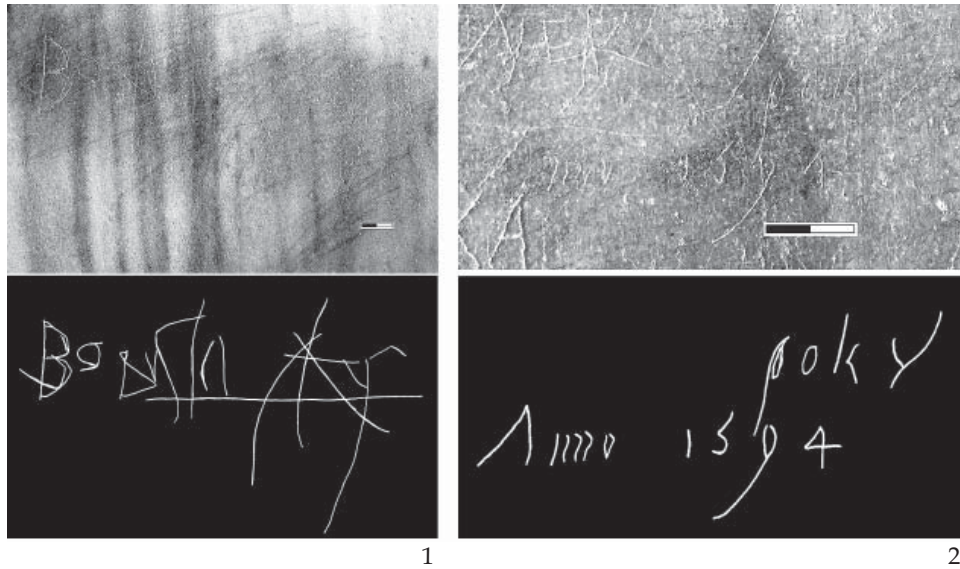
Фото та прорис графіті: 1 - № 1894, 2 - № 1895.

Таблиця СХХХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1896, 2 - № 1897, 3 - № 1898, 4 - № 1899.

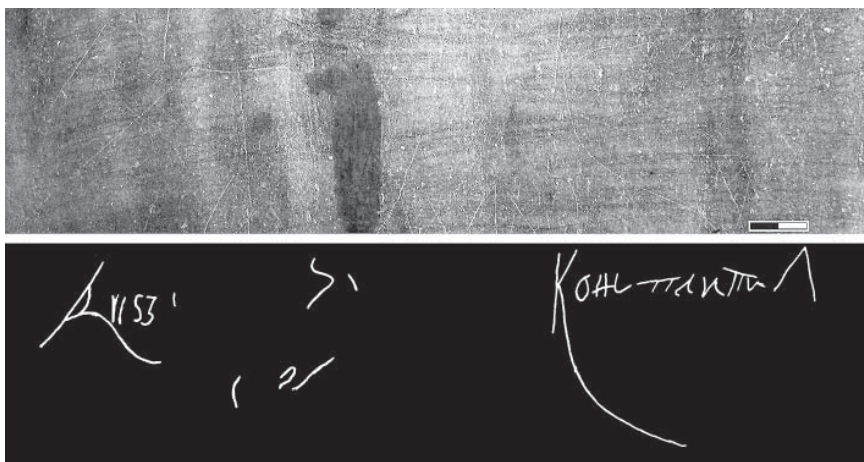

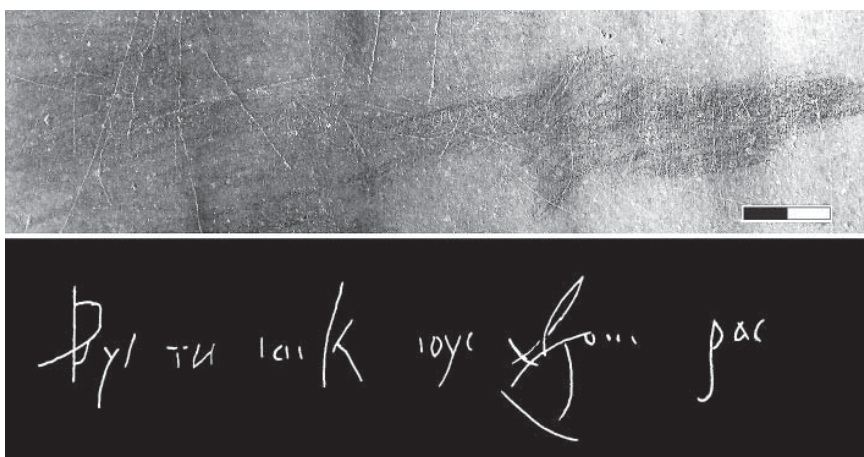
Таблиця СXXXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1900, 2 - № 1901 та № 1901а, 3 - № 1902.

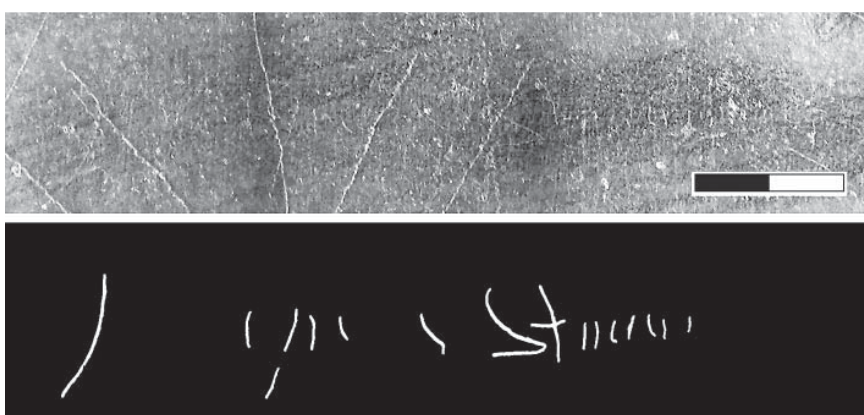

1

2

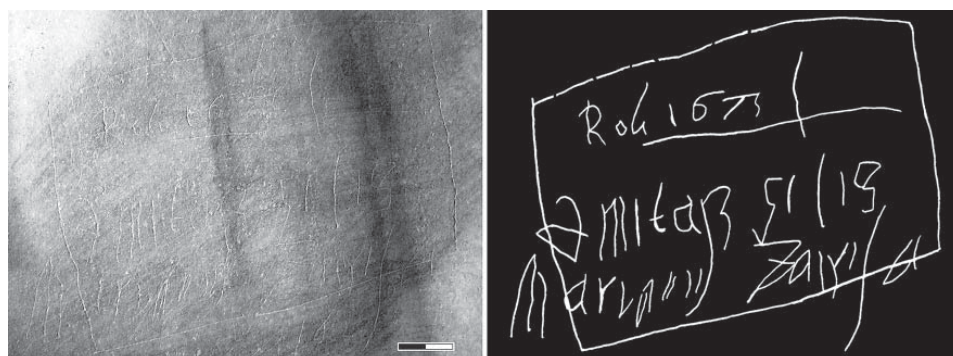

3

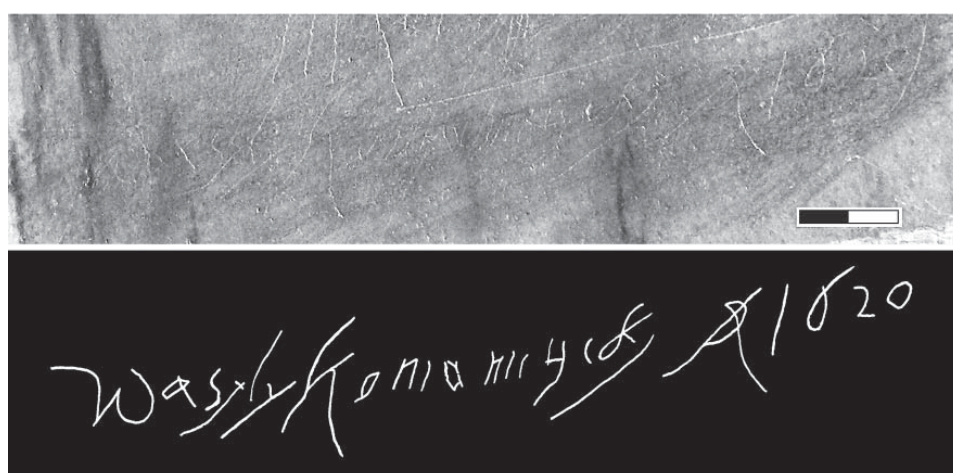
Таблиця СXXXII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1903 та № 1903а, 2 - № 1904, 3 - № 1905.

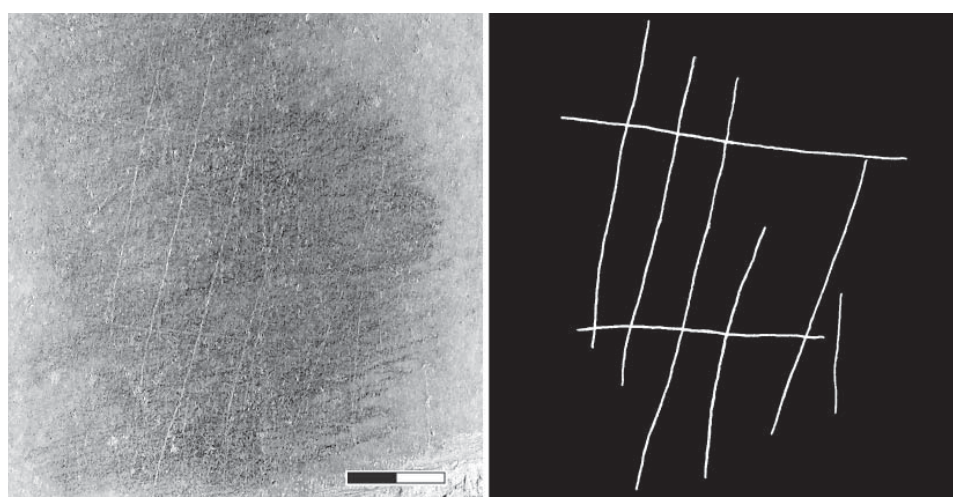

1

2

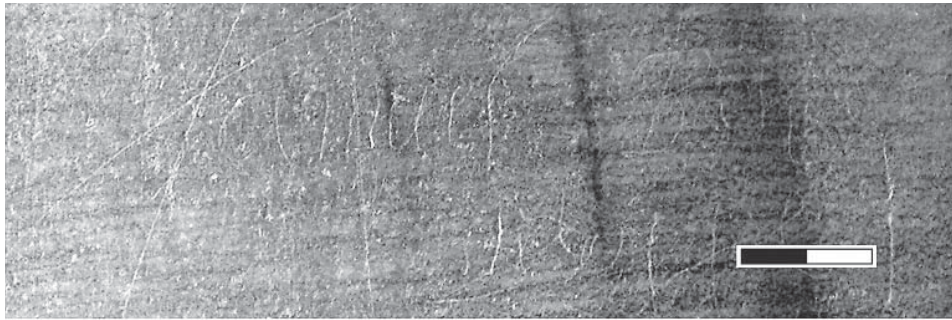

3

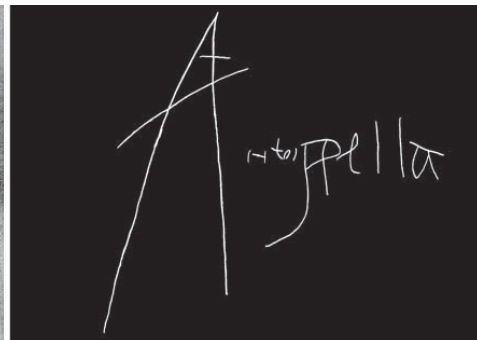
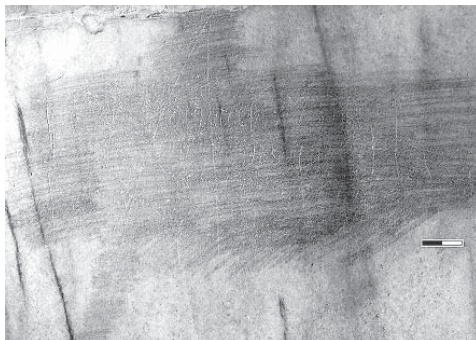
Таблиця СXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1909, 2 - № 1910, 3 - № 1911.

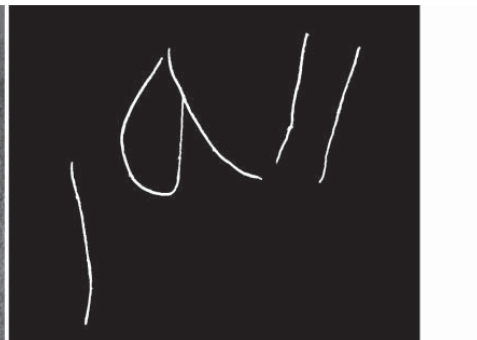
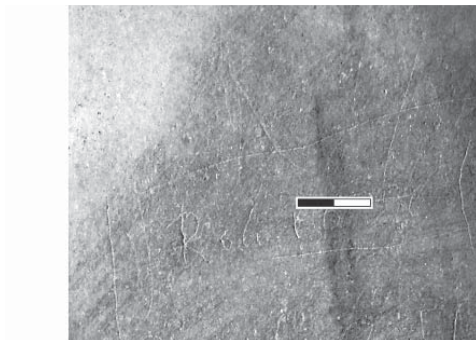

1

2

3

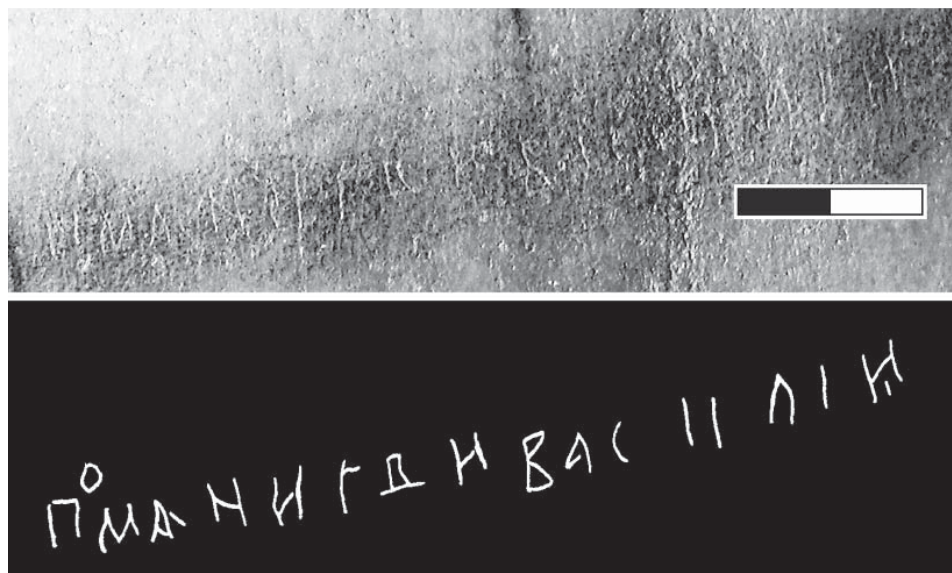
Таблиця СXXXV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1912, 2 - № 1913, 3 - № 1914.

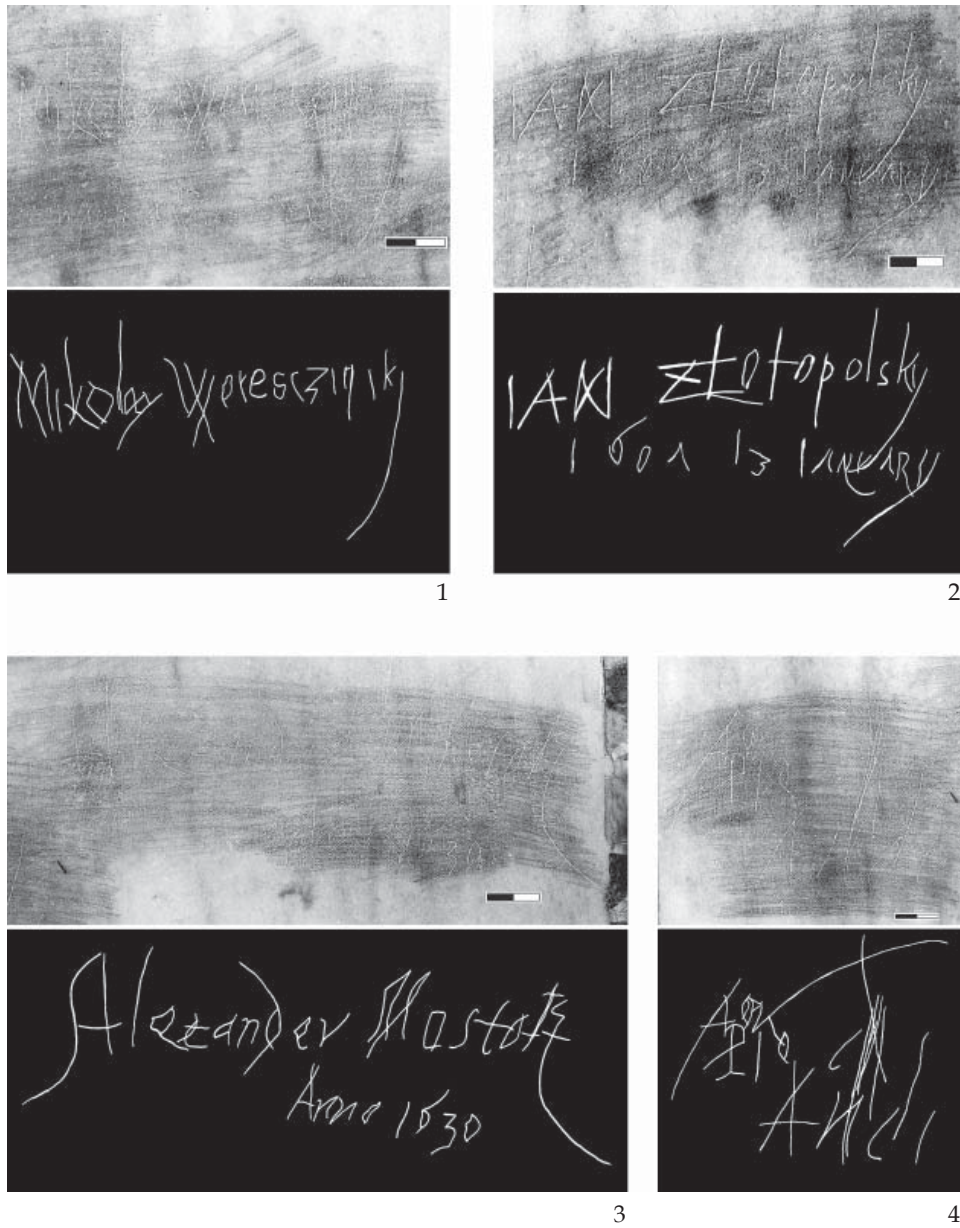
1

2

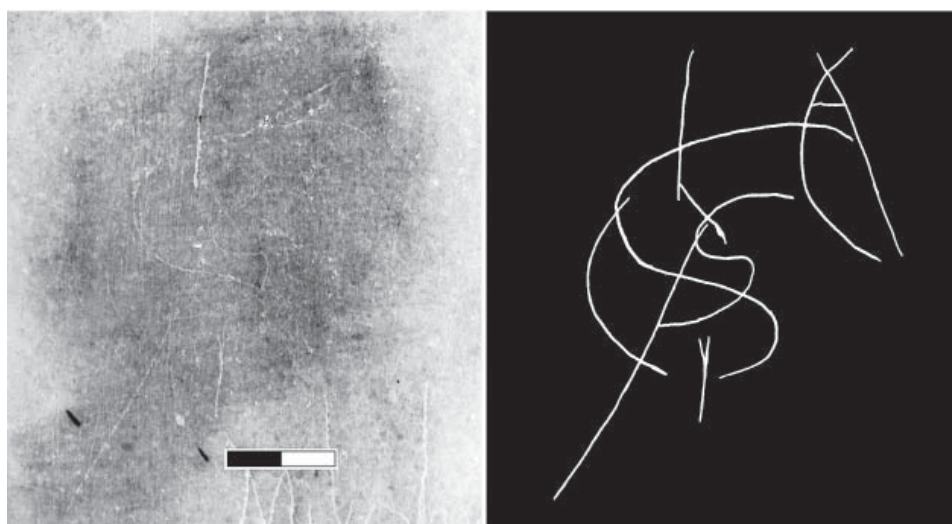
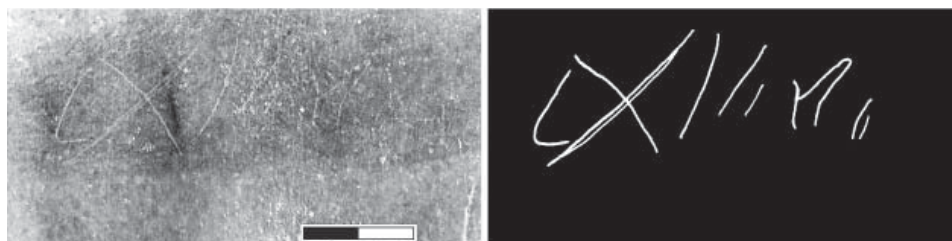
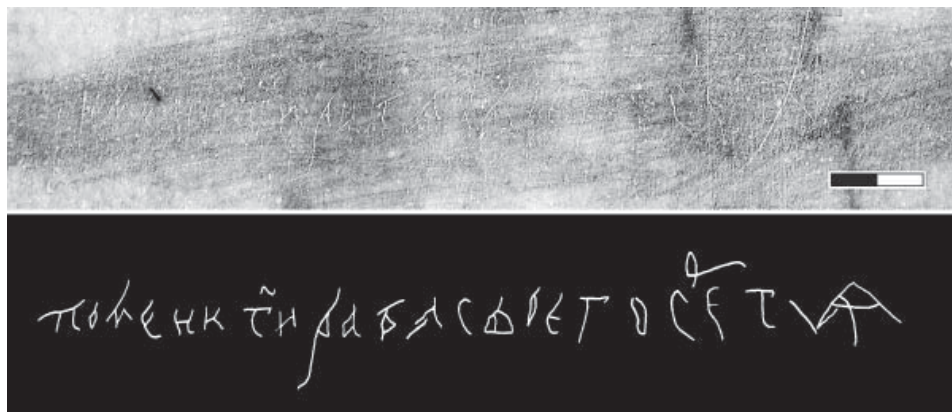
Таблиця СXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1915, 2 - № 1916.

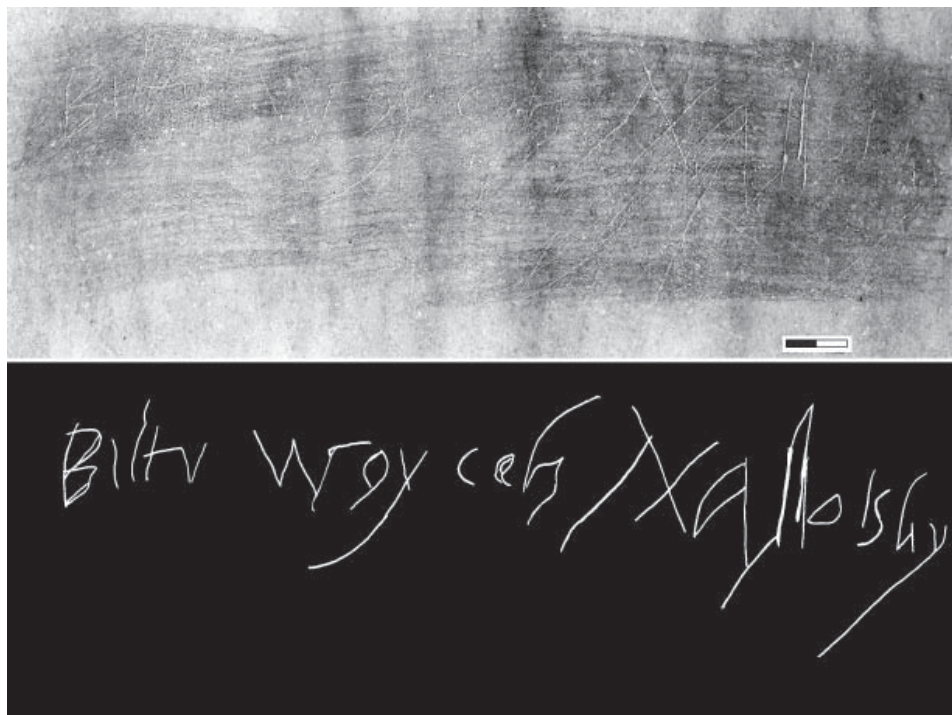
Таблиця СXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1917, 2 - № 1918, 3 - № 1919, 4 - № 1920.

Таблиця СХХХVІІІ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1921, 2 - № 1922, 3 - № 1923.

1

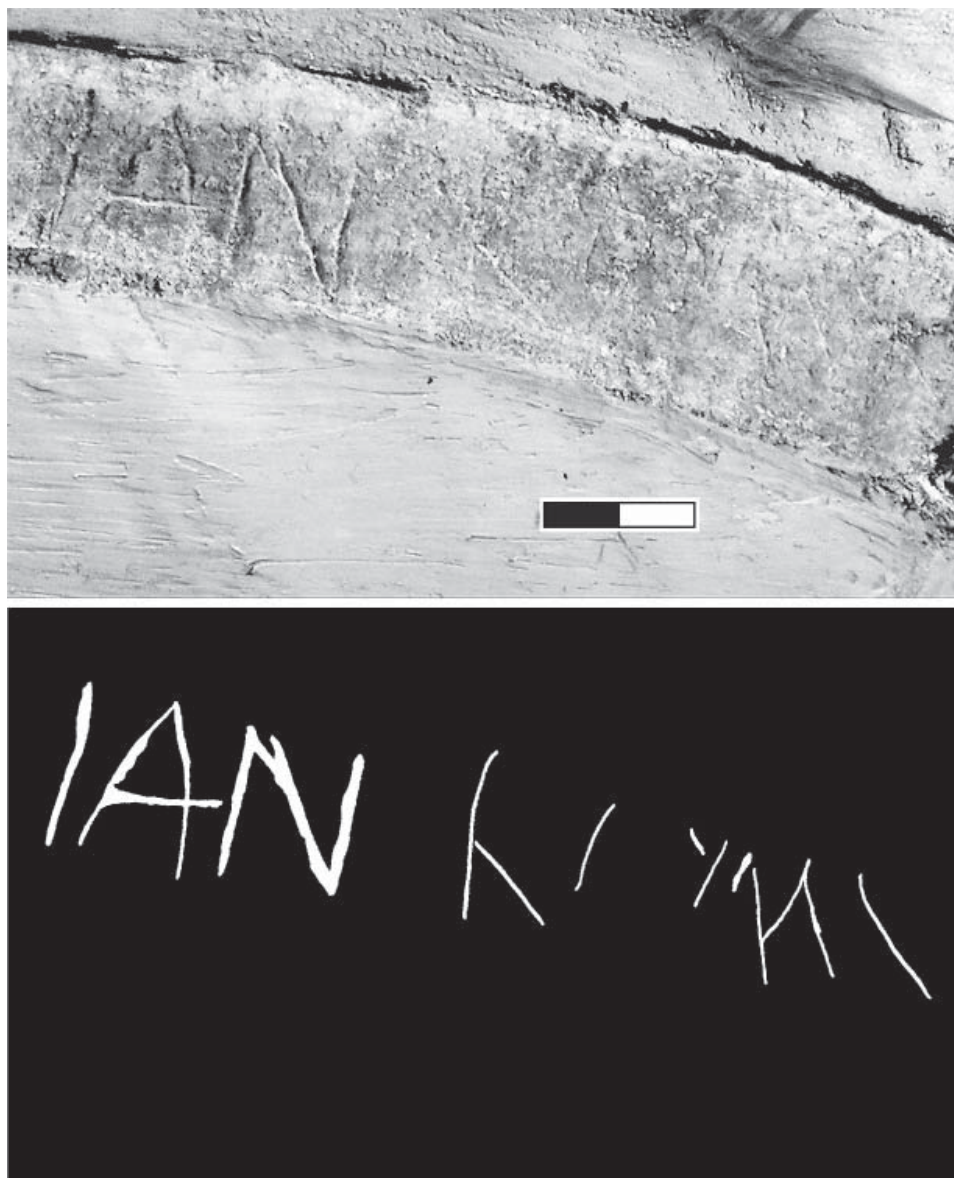

2

Таблиця СXXXIX

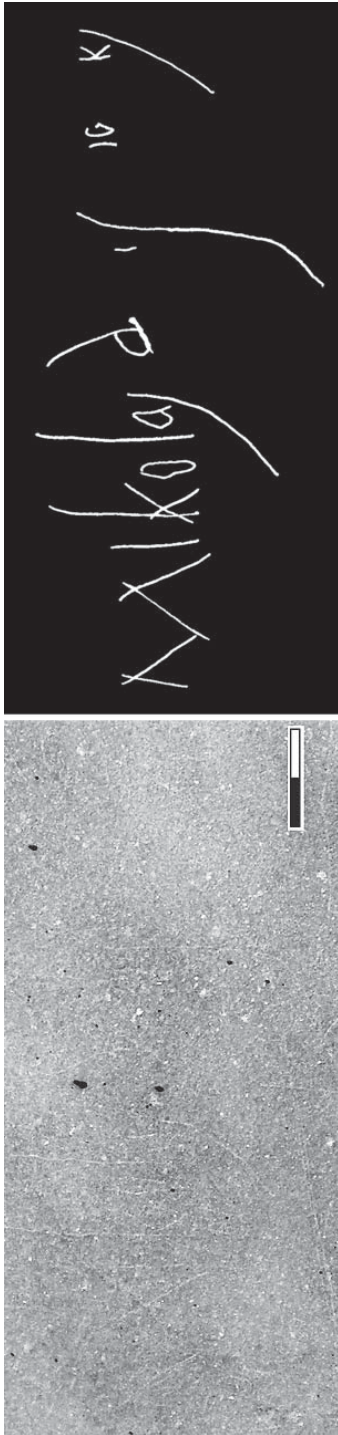
Фото та прорис графіті: 1 - № 1924, 2 - № 1925, 3 - № 1926.

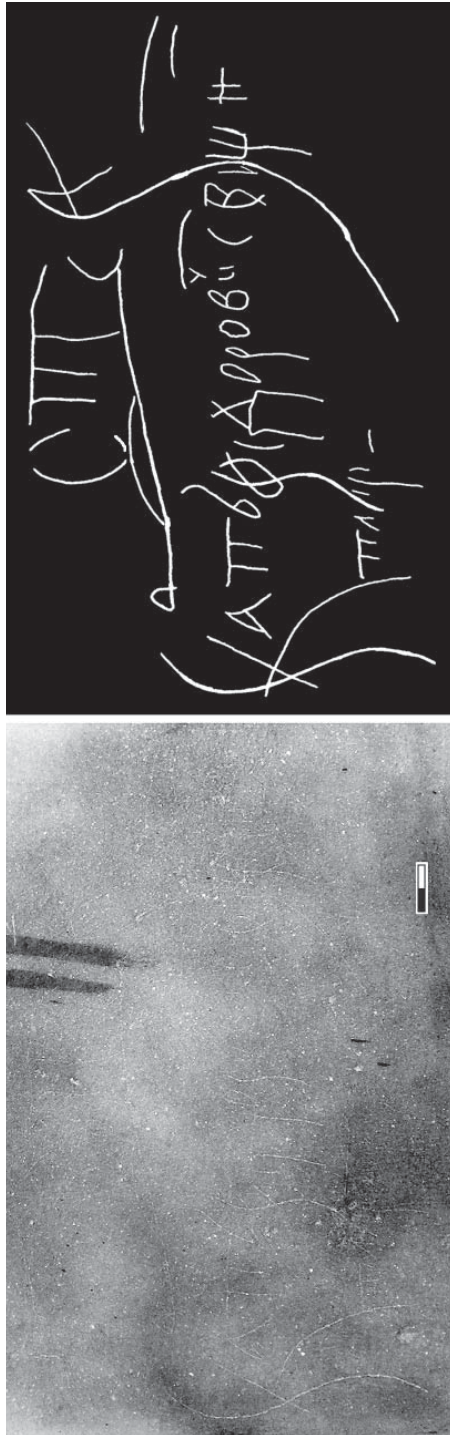

Таблиця СХЛ
Фото та прорис графіті № 1927.

1

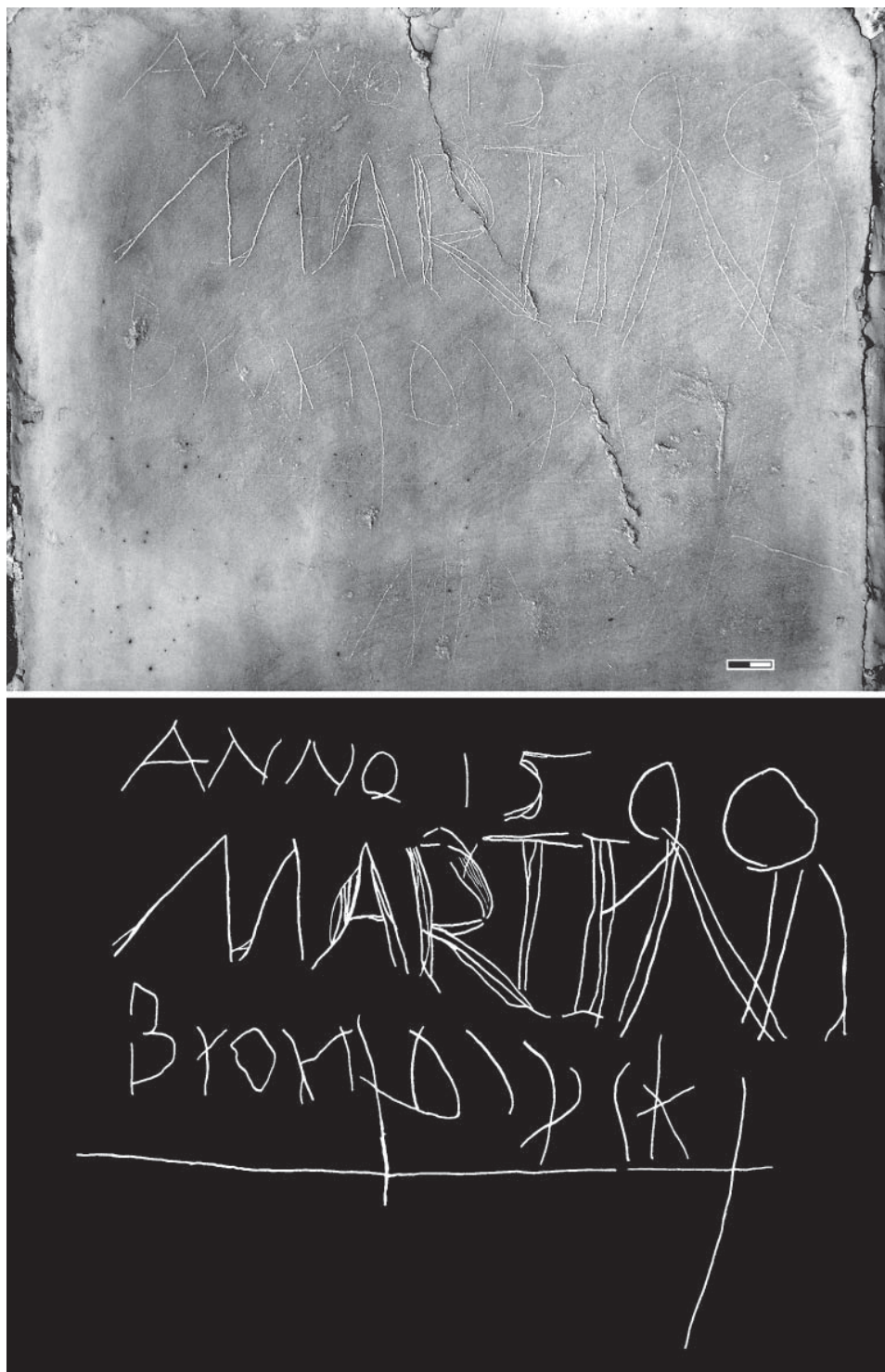

2

Таблиця СХЛІ

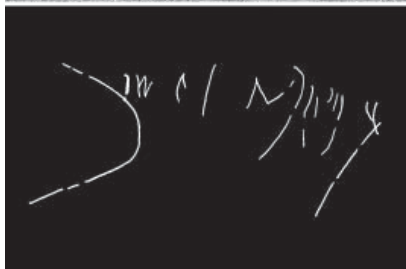
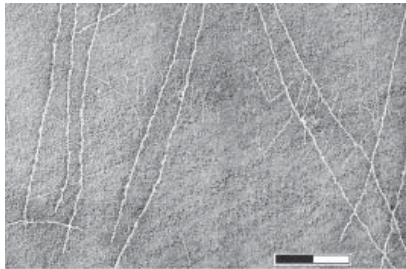
Фото та прорис графіті: 1 - № 1930, 2 - № 1931.

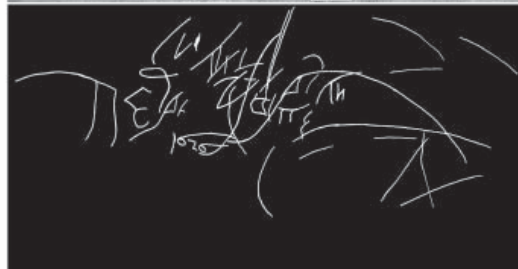
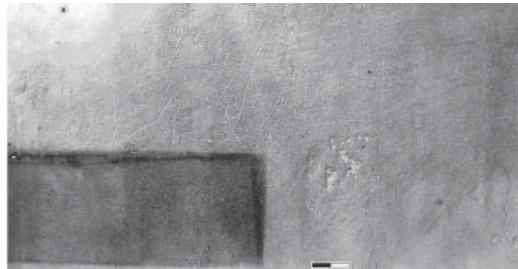

Таблиця СХLІІІ
Фото та прорис графіті № 1932.

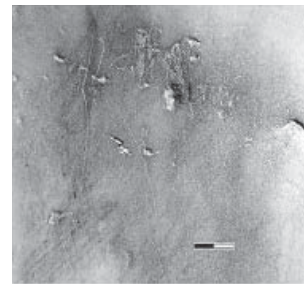
1

2

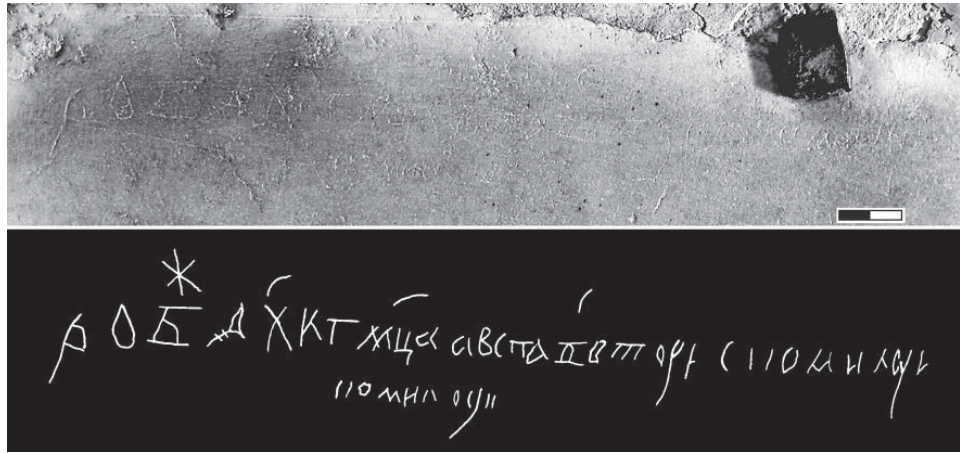
3

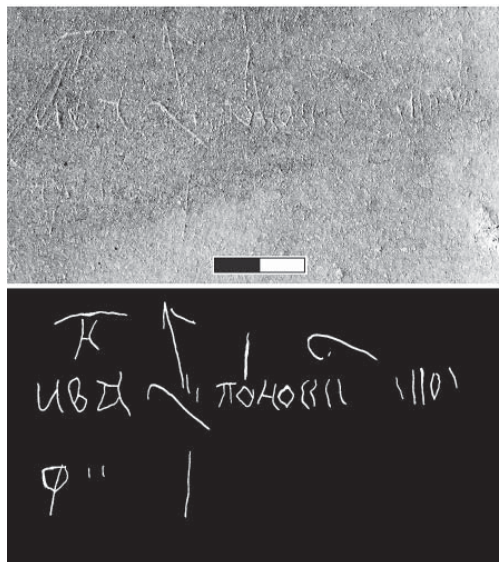
4

Таблиця CXLIV

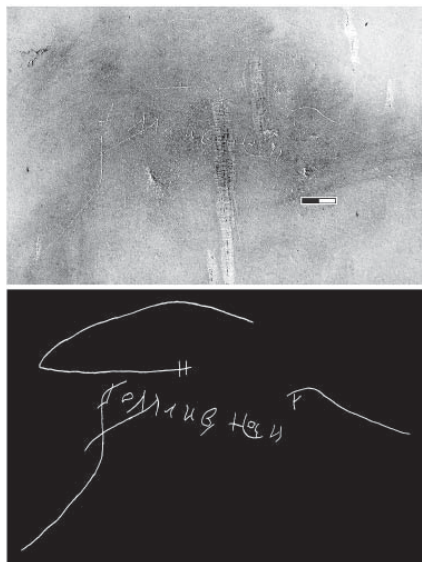
Фото та прорис графіті: 1 - № 1933, 2 - № 1934, 3 - № 1935, 4 - № 1936.

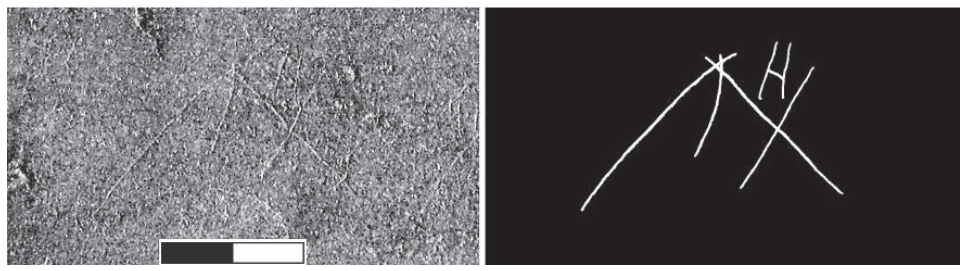
1

2

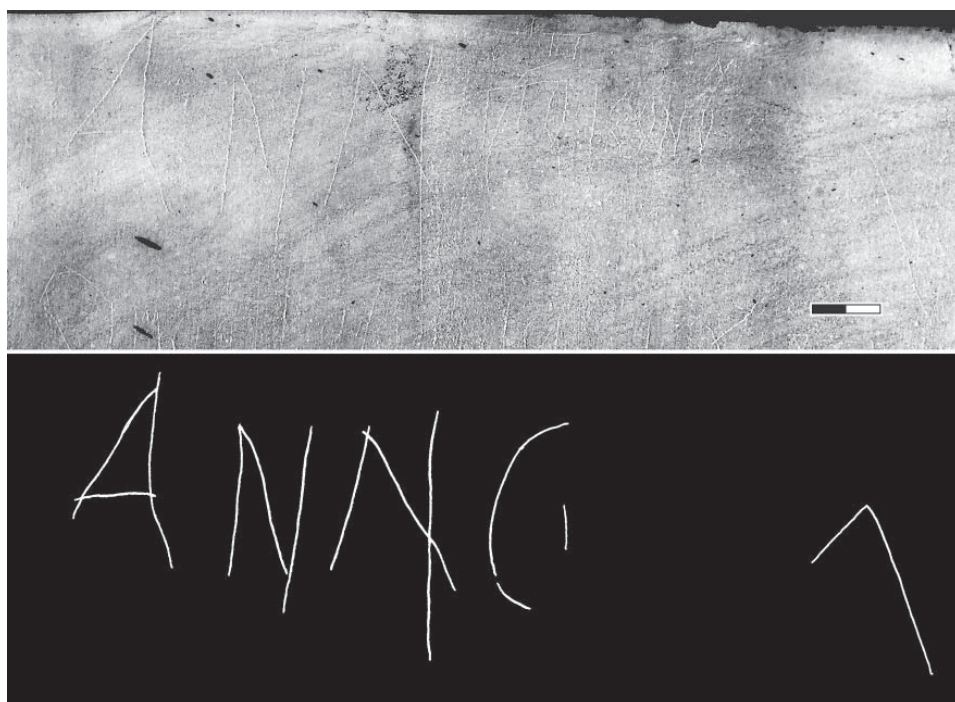
3

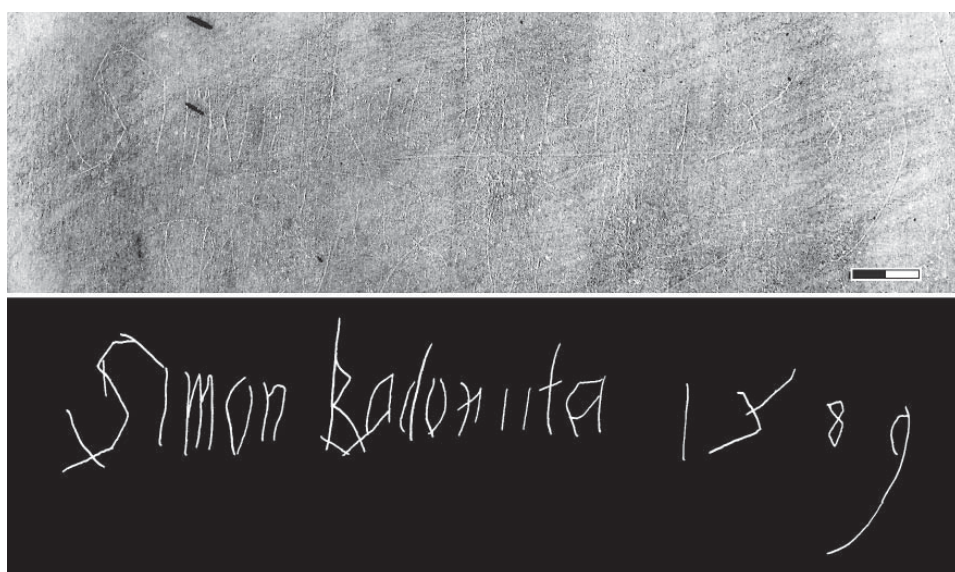
4

Таблиця CXLV

Фото та пропис графіті: 1 - № 1937, 2 - № 1938, 3 - № 1939, 4 - № 1940.

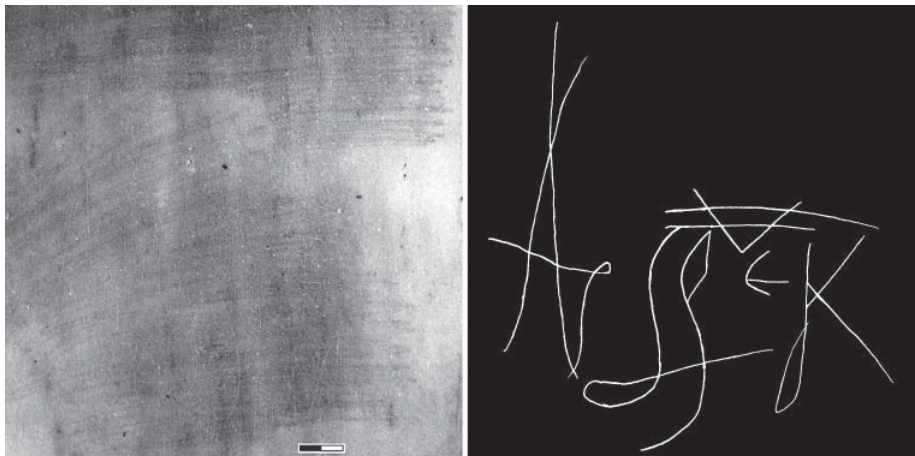
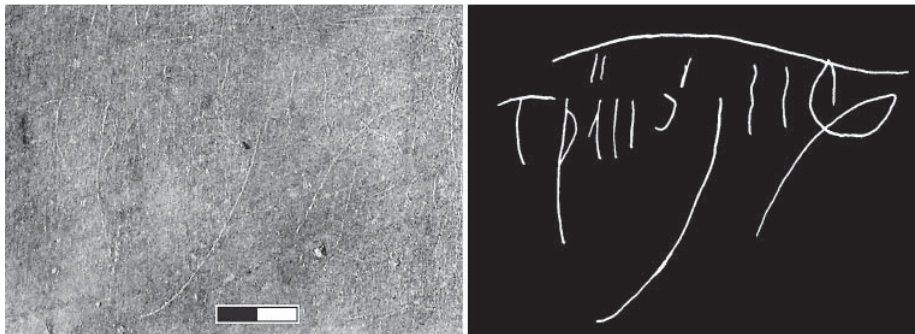
1

2

Таблиця CXLVI
Фото та прорис графіті: 1 - № 1941, 2 - № 1942.

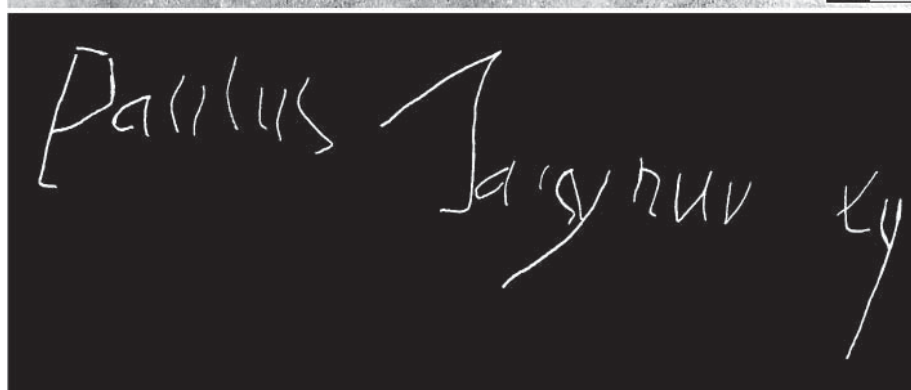

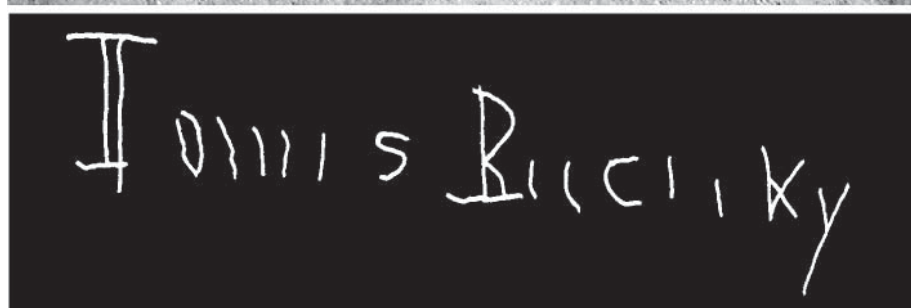
Таблиця CXLVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1943, 2 - № 1944, 3 - № 1945, 4 - № 1946.

1

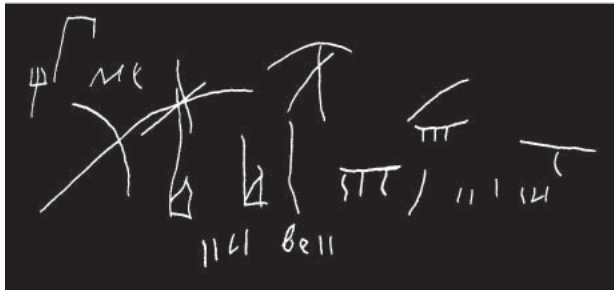
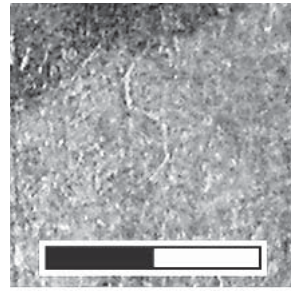
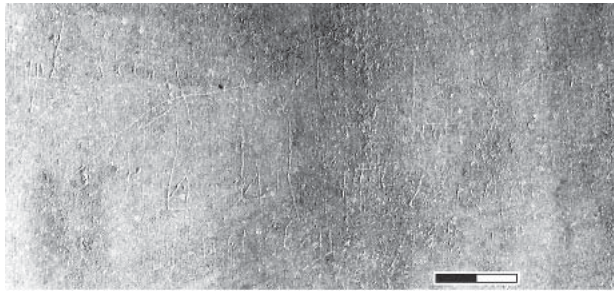

2

Таблиця CXLVIII

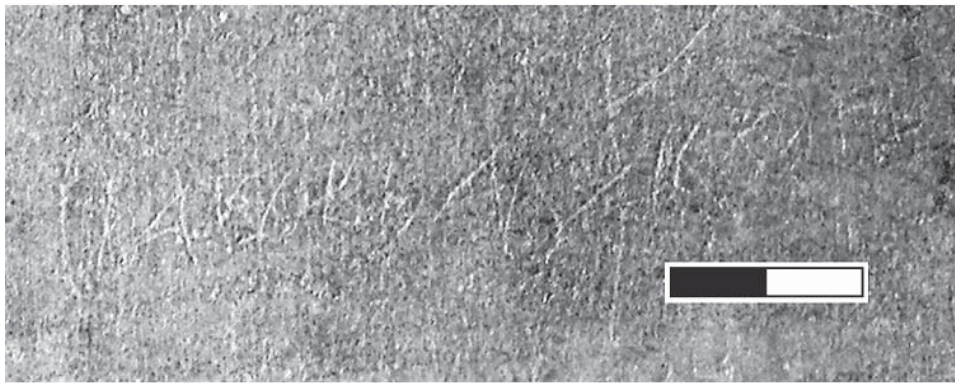
Фото та прорис графіті: 1 - № 1947, 2 - № 1948.

1

2

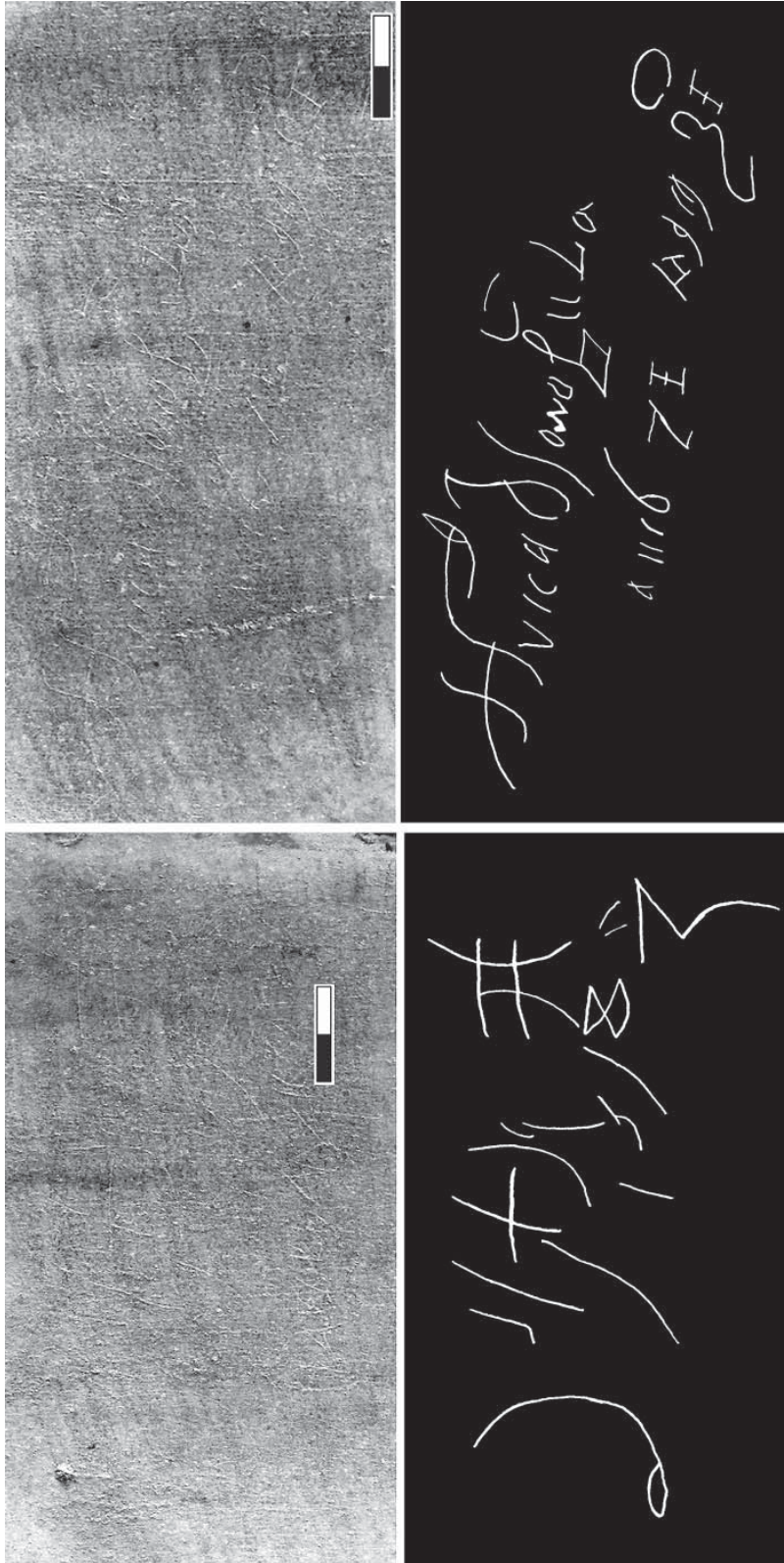

3

Таблиця СІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1950, 2 - № 1951, 3 - № 1952.

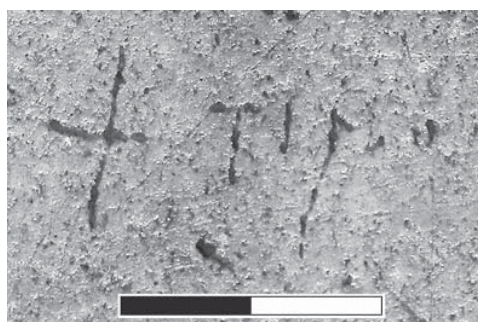

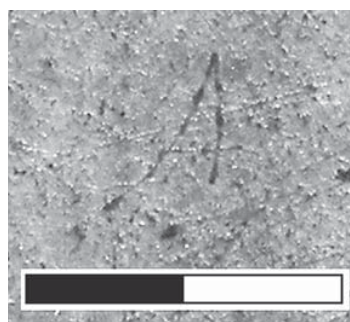
Таблиця СЛІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1953, 2 - № 1954.

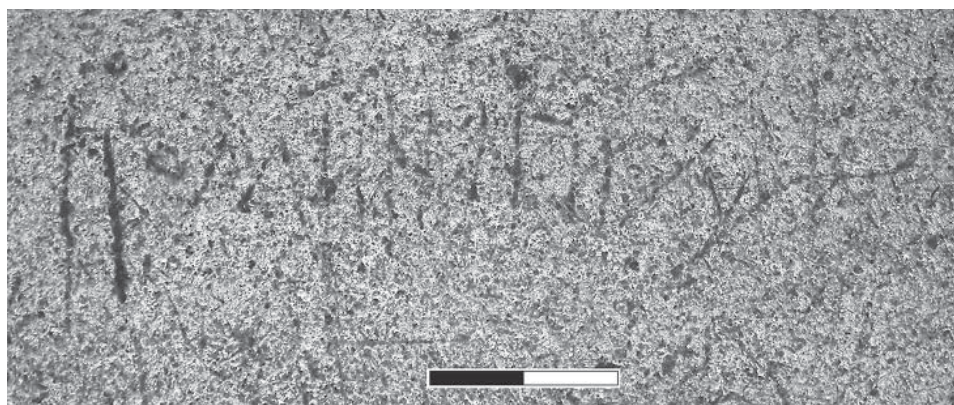

1

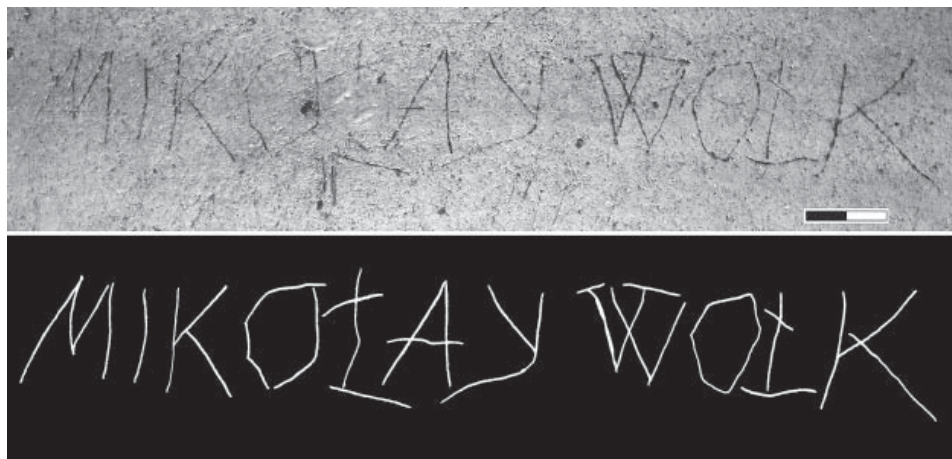
2

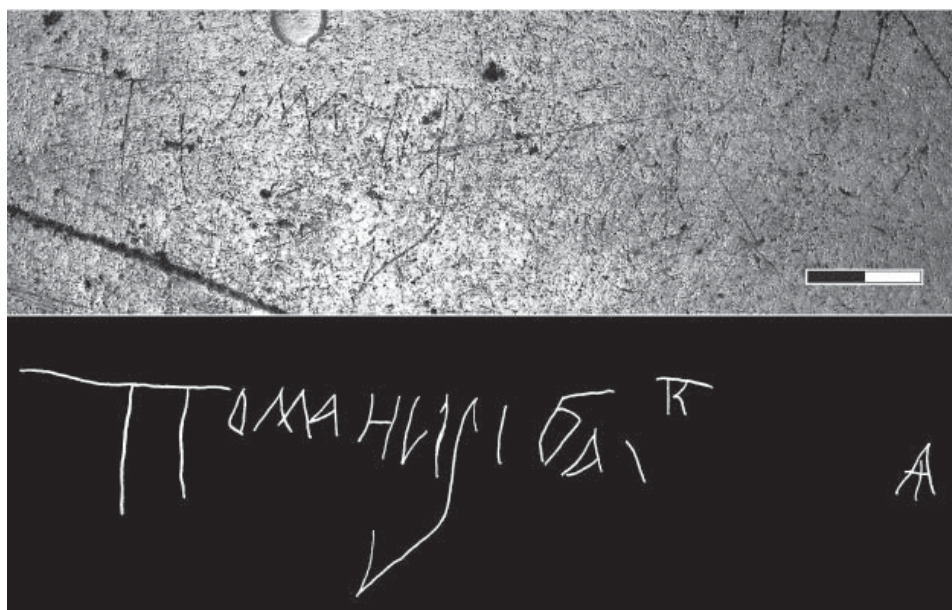
3

Таблиця СІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1955, 2 - № 1956, 3 - № 1957.

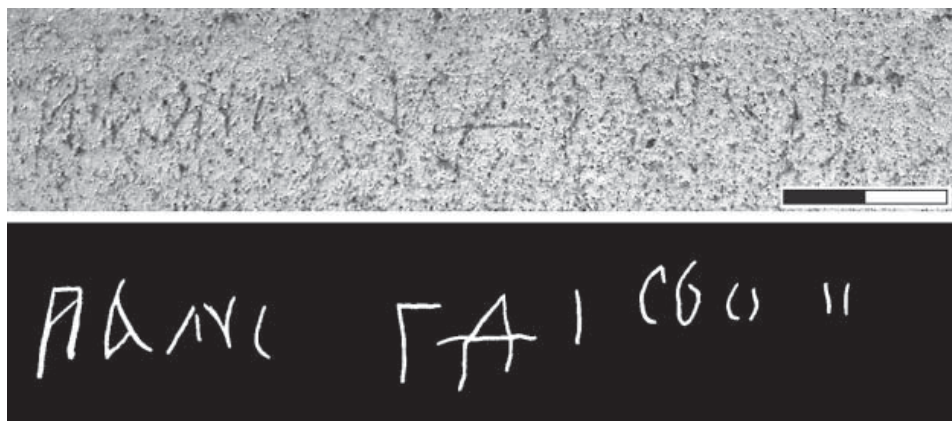

1

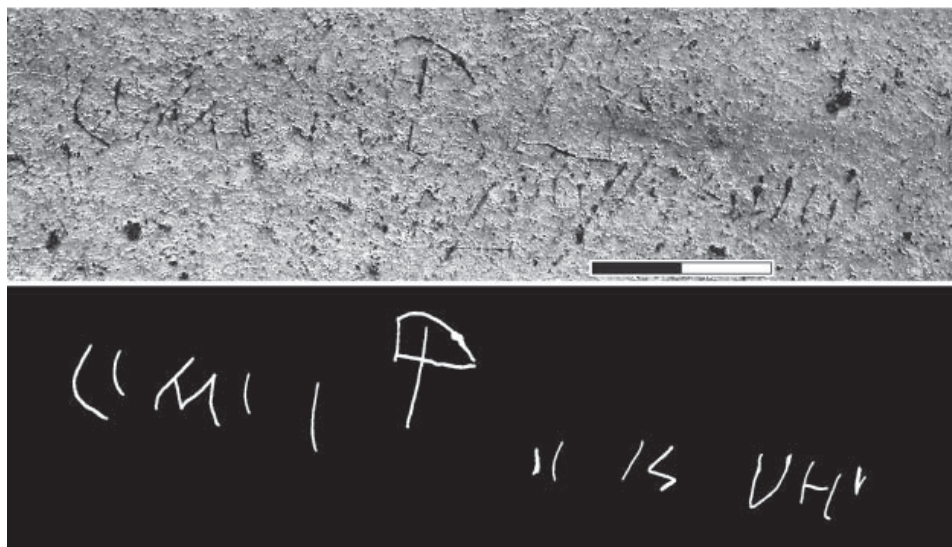

2

Таблиця СLIII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1958, 2 - № 1959.

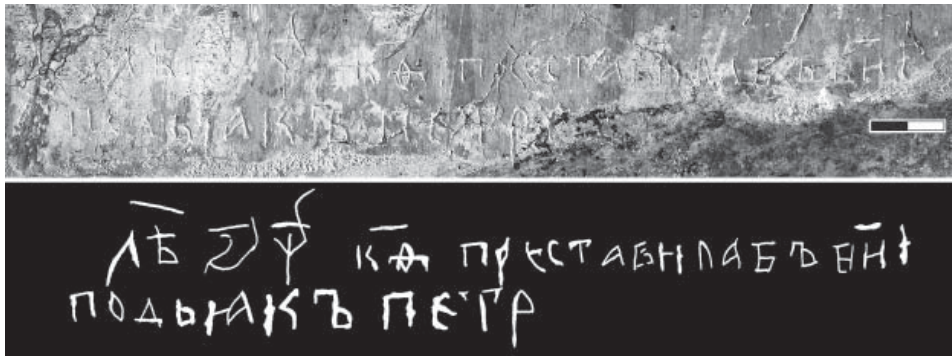
1

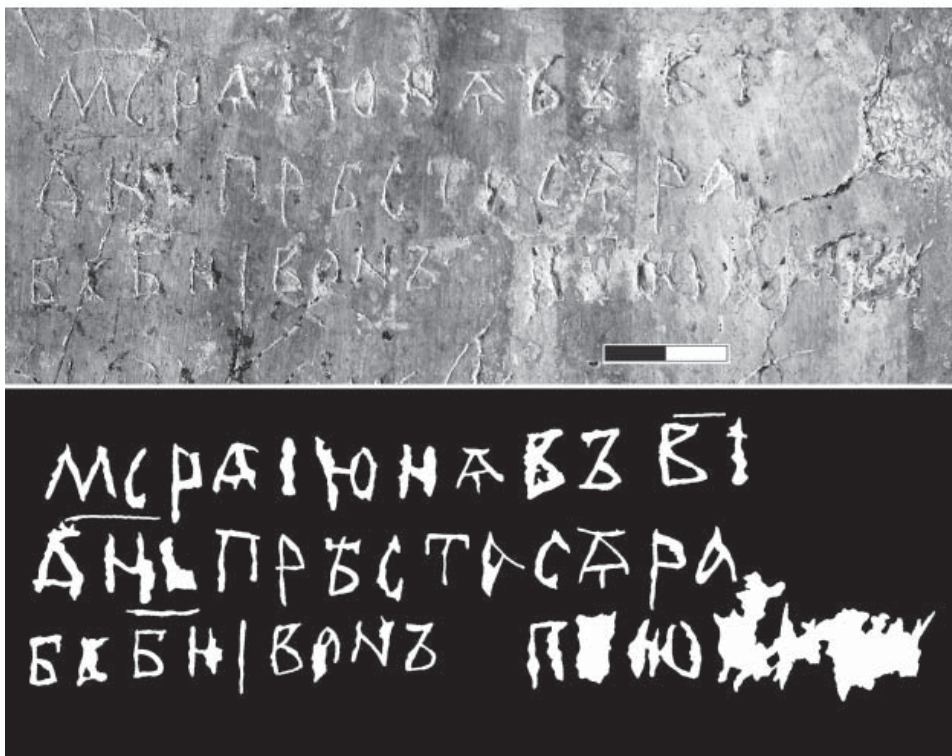
2

Таблиця CLIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1960, 2 - № 1961.

1

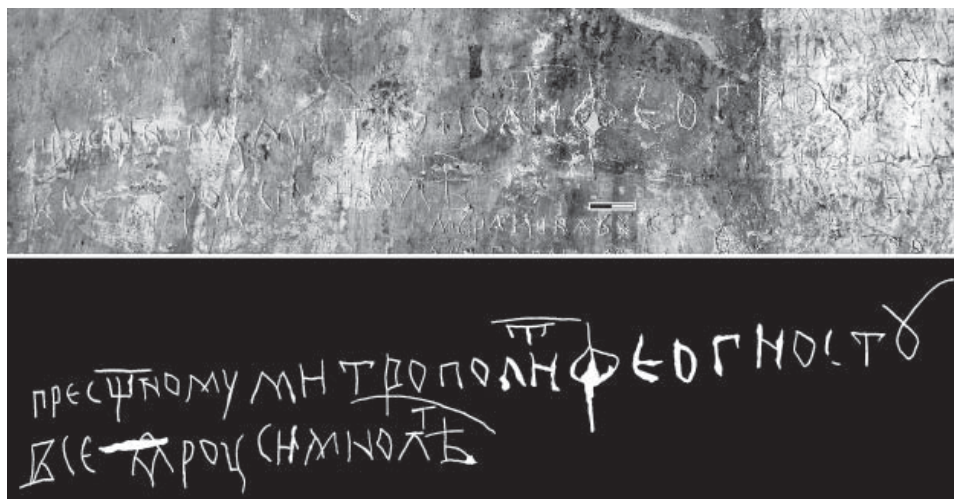

2

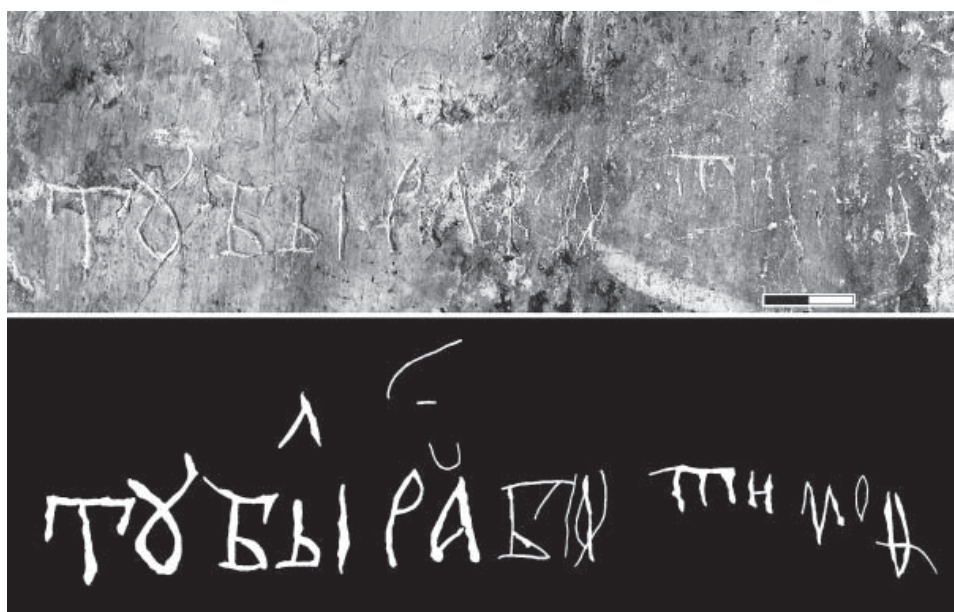
Таблиця CLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 49, 2 – № 54.

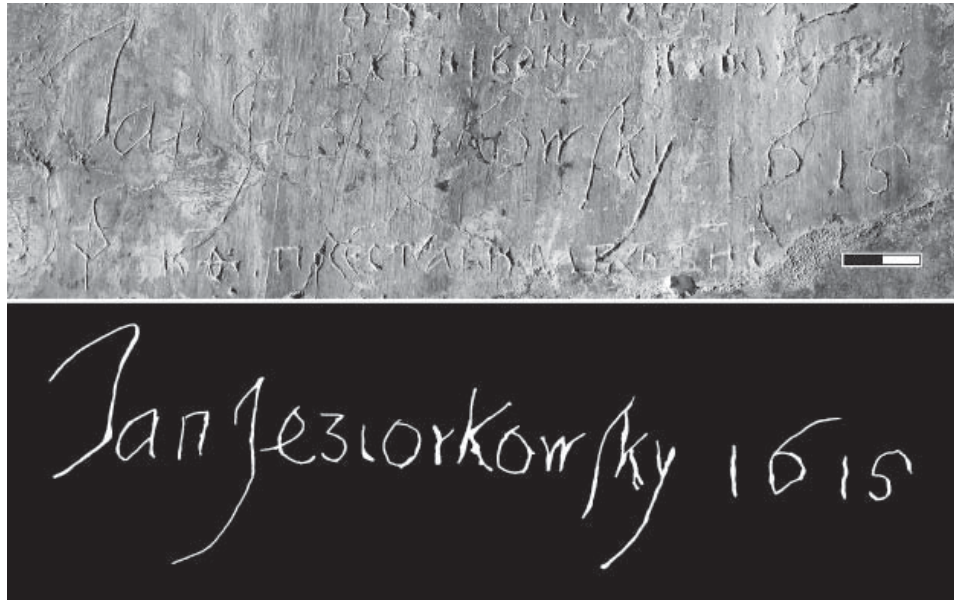
1

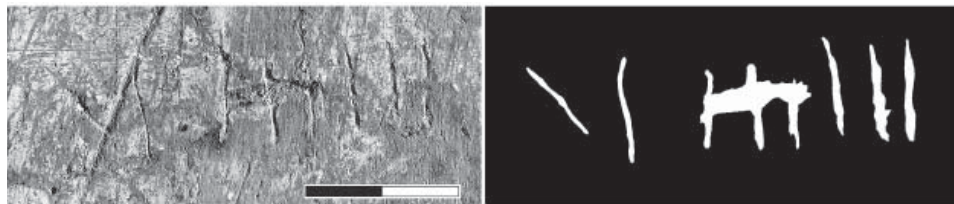
2

Таблиця CLVI

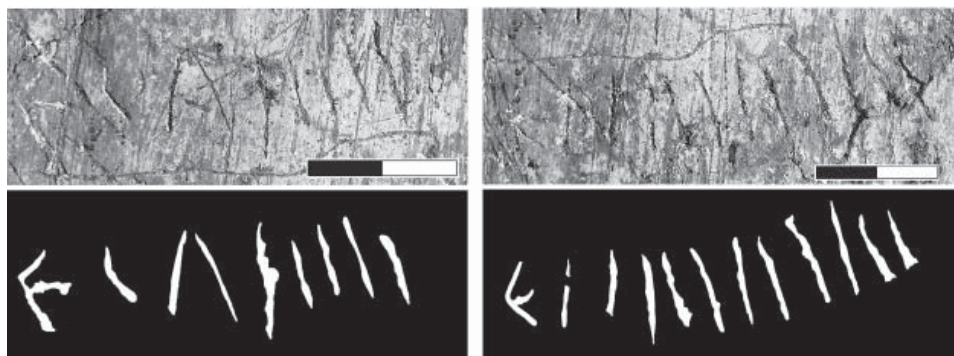
Фото та прорис графіті: 1 - № 63, 2 - № 63а.

1

2

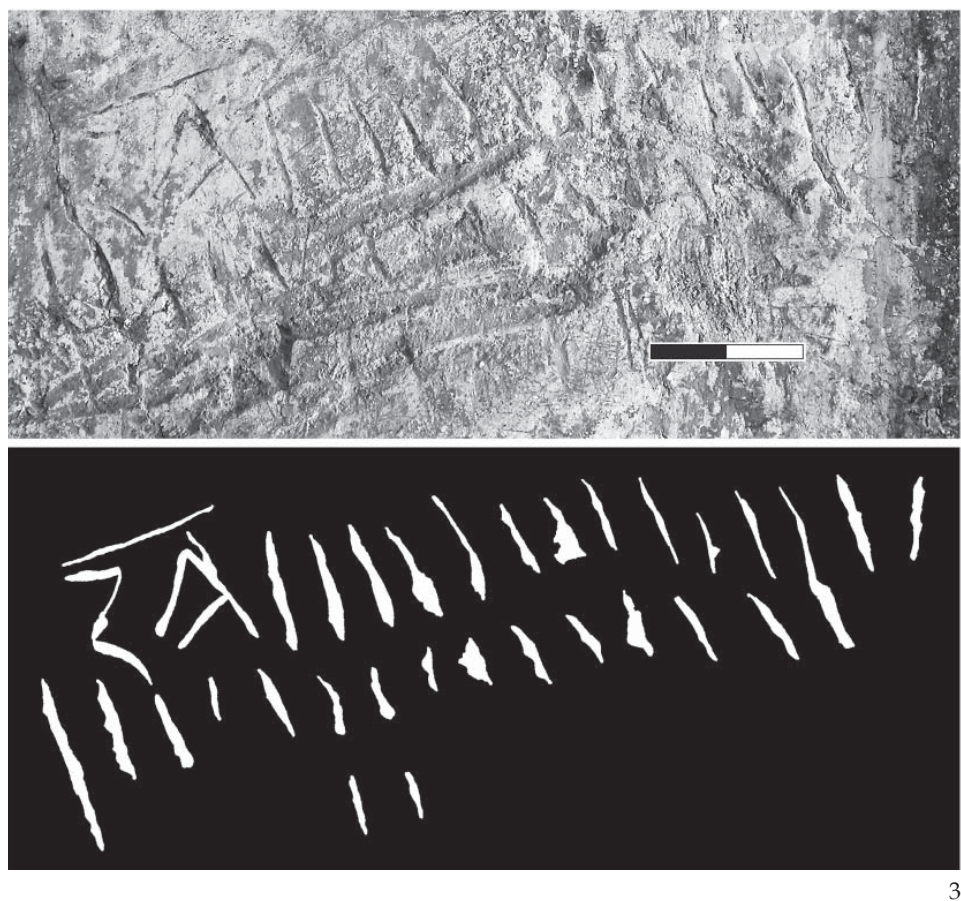
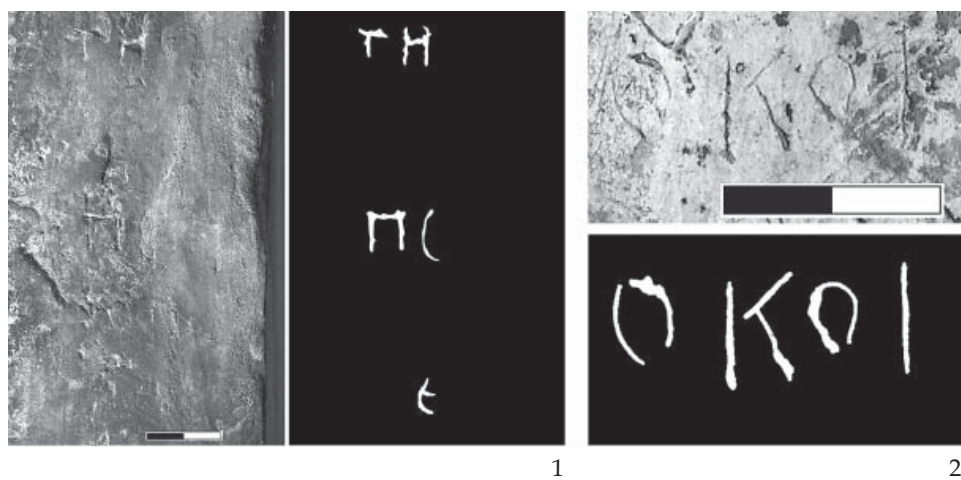

3

4

Таблиця CLVII

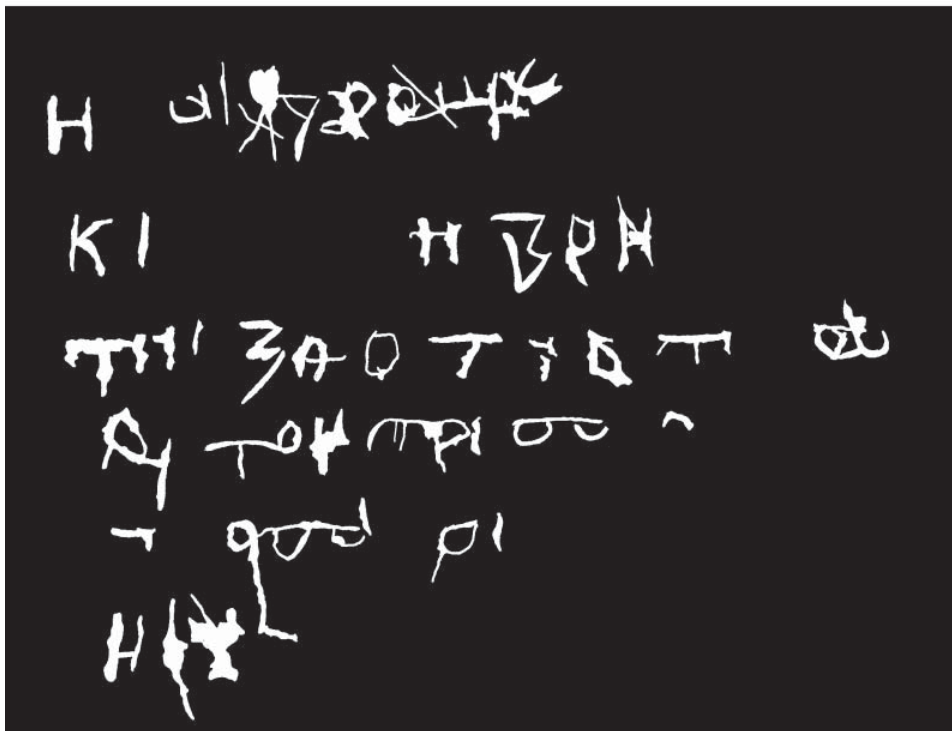
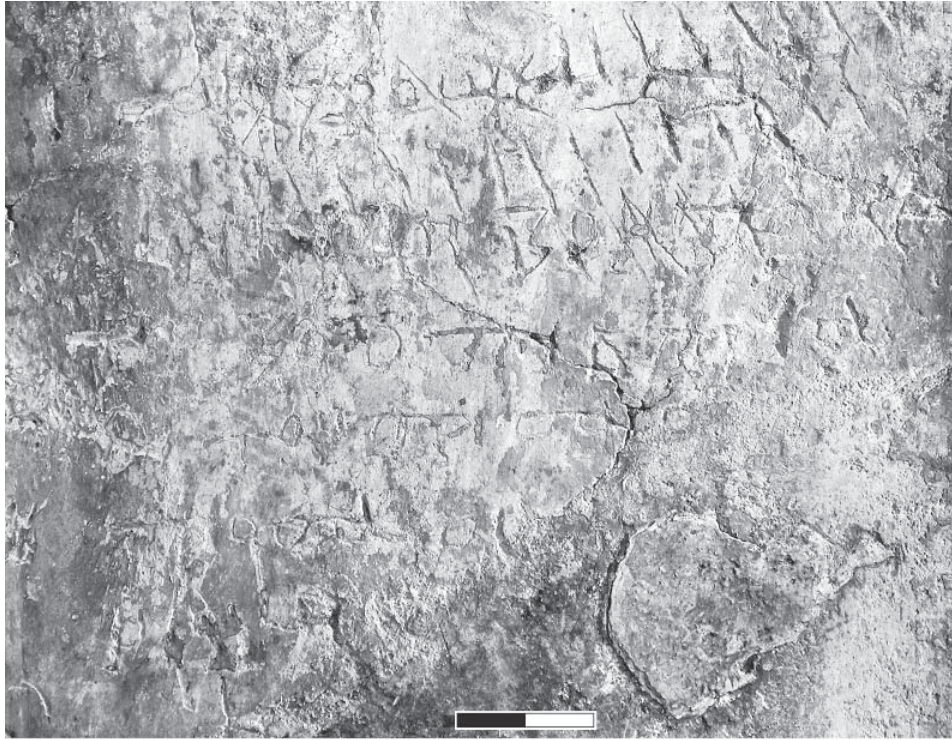
Фото та прорис графіті: 1 - № 456, 2 - № 1962, 3 - № 1963, 4 - № 1964.

Таблиця CLVIII

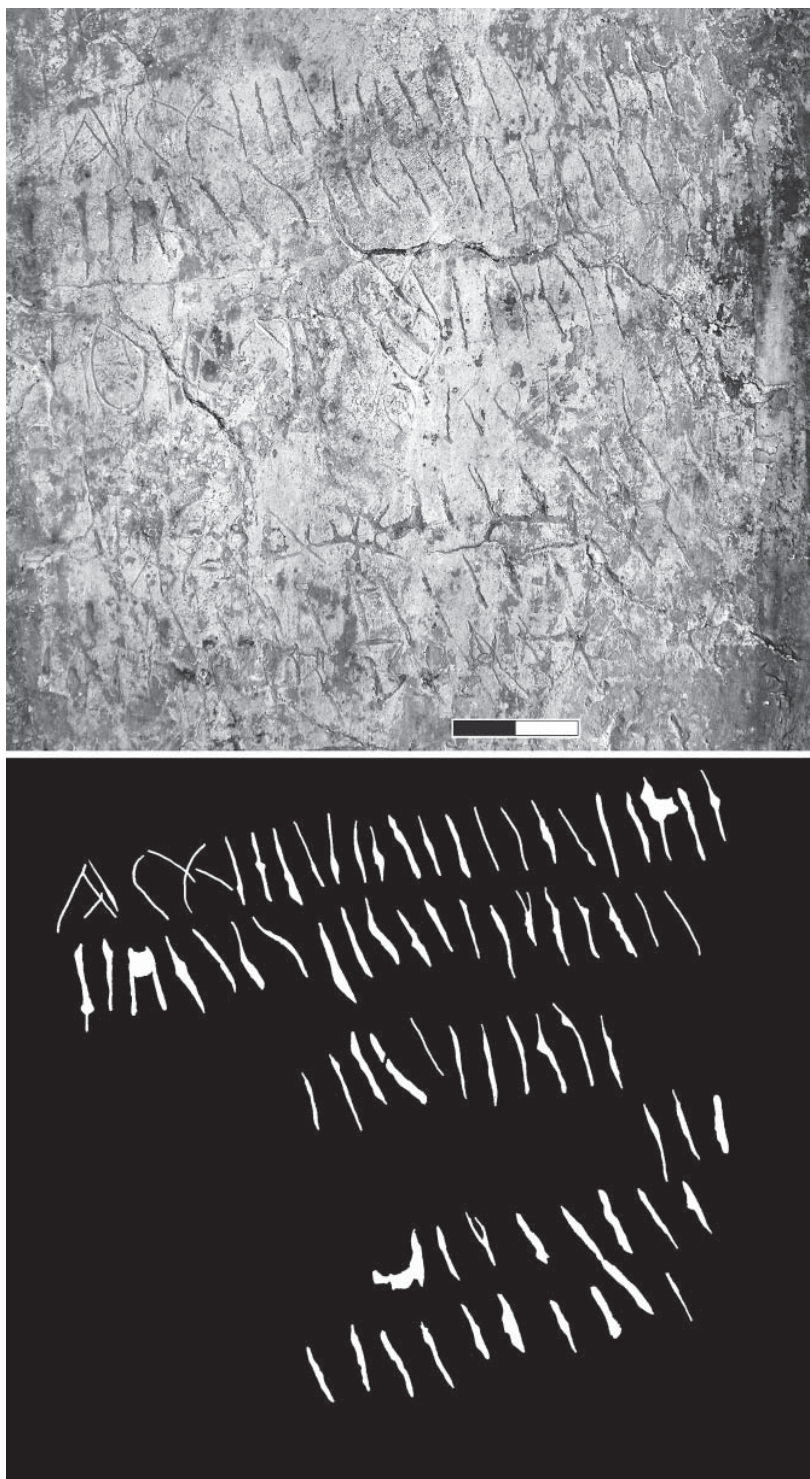
Фото та прорис графіті: 1 - № 1965, 2 - № 1966, 3 - № 1967.

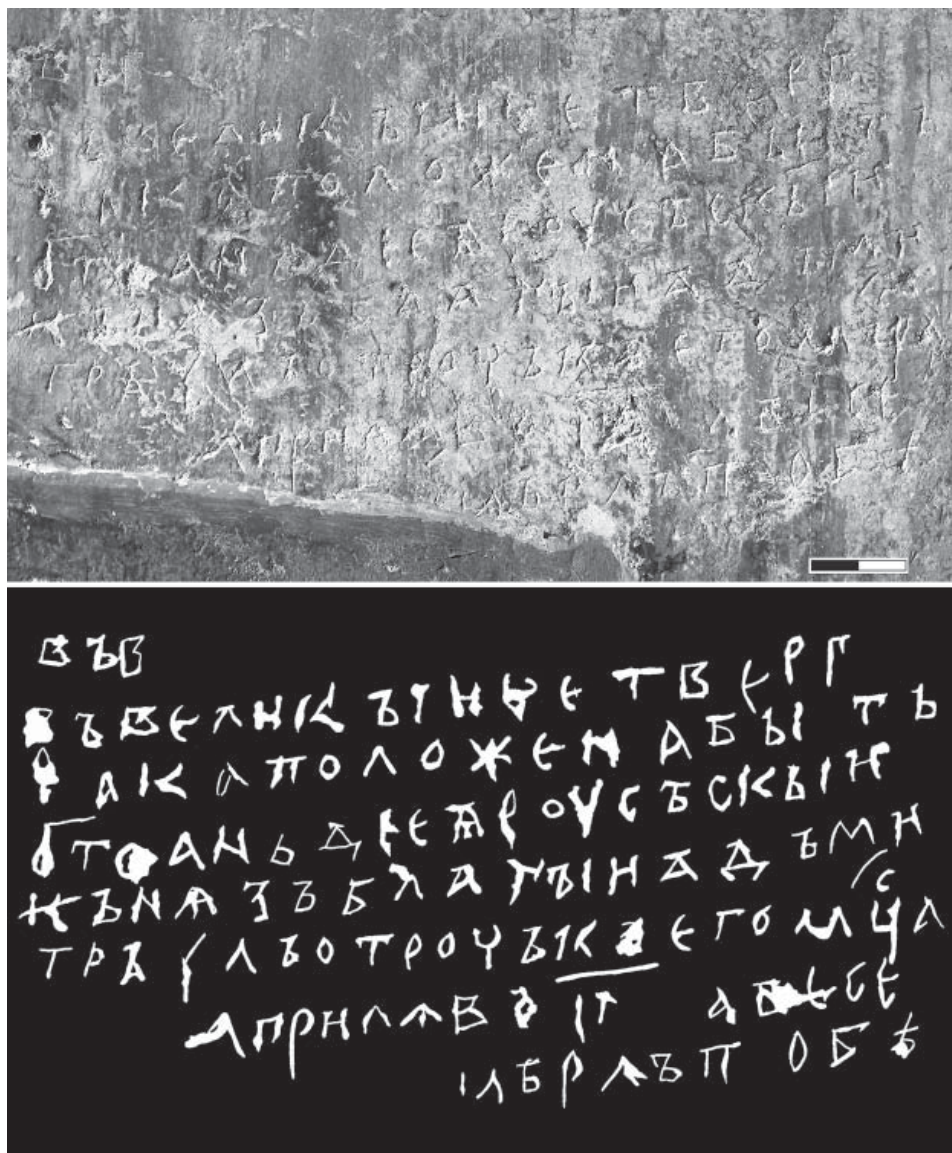

Таблиця CLIX
Фото та прорис графіті № 1968.

Таблиця CLX
Фото та прорис графіті № 1969.

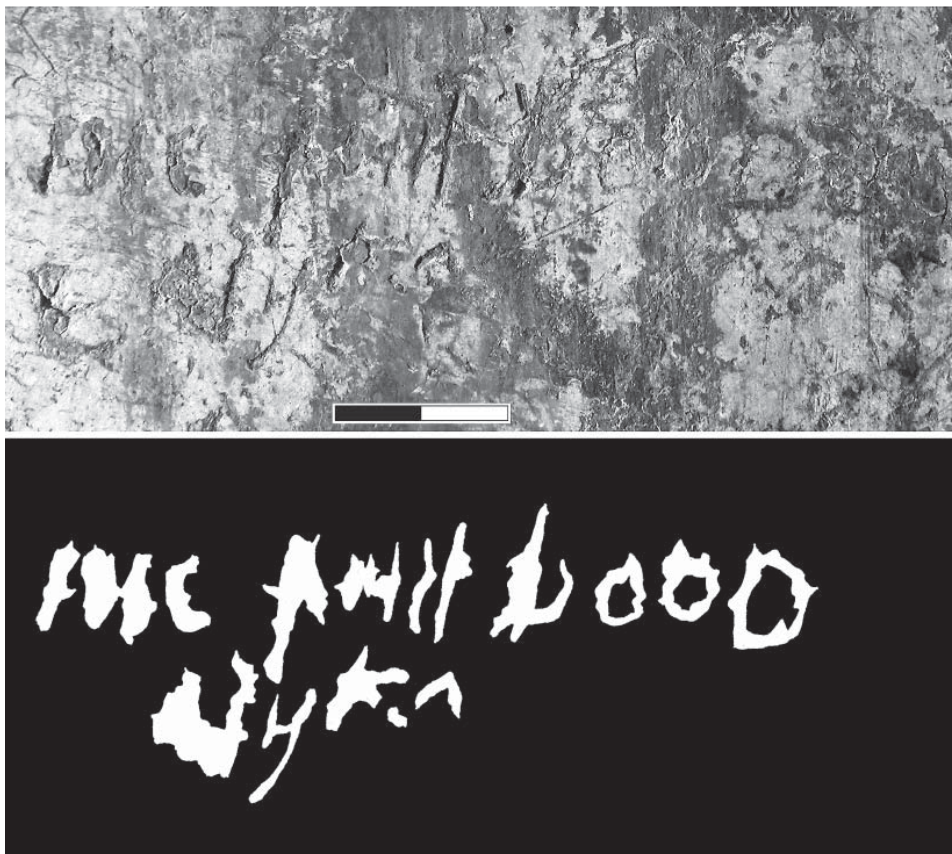
Таблиця CLXI
Фото та прорис графіті № 4.

1

2

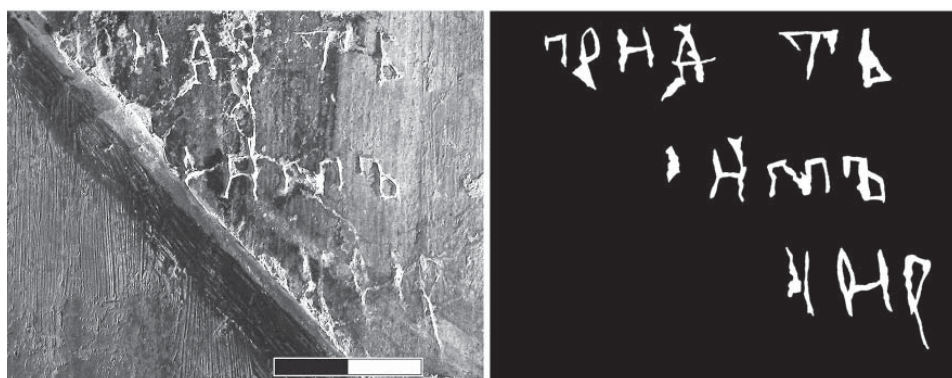
Таблиця CLXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1971, 2 - № 1972.

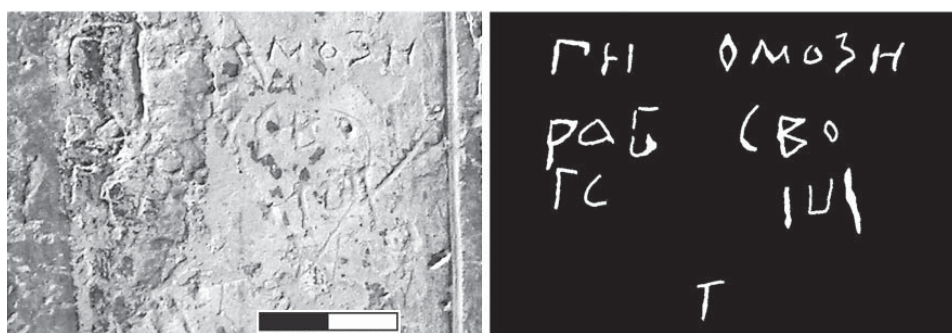

1

2

3

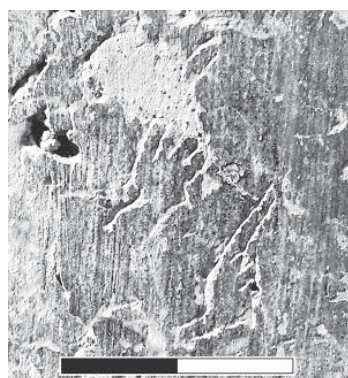
Таблиця CLXIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1973, 2 - № 1974, 3 - № 1975.

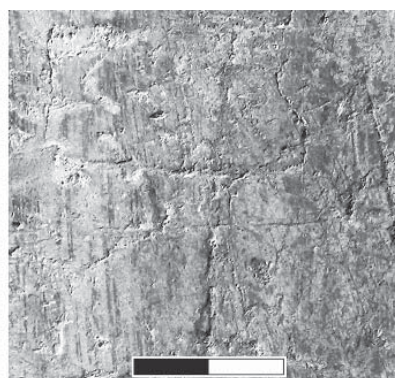

Таблиця CLXV

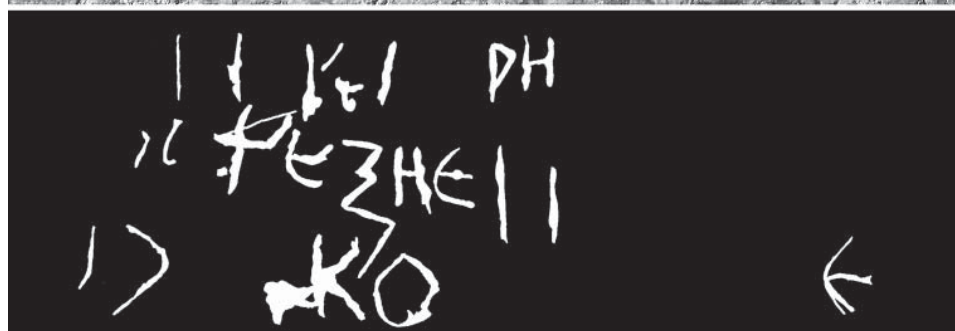
Фото та прорис графіті: 1 - № 1976, 2 - № 1977, 3 - № 1978,
4 - № 1979, 5 - № 1980.

1

2

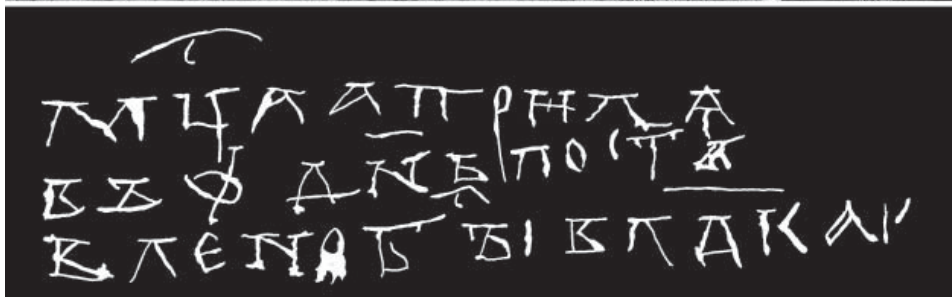
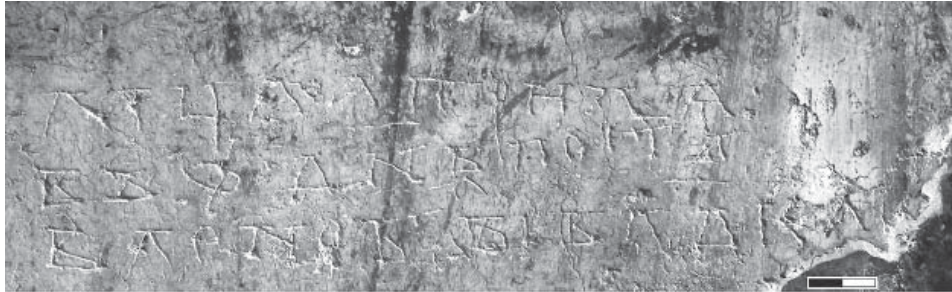

3

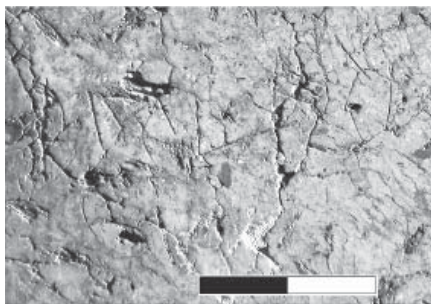
Таблиця CLXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1981, 2 - № 1982, 3 - № 1983.

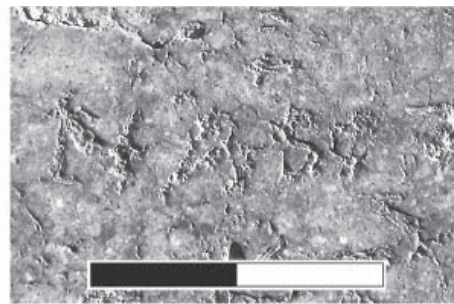

1

2

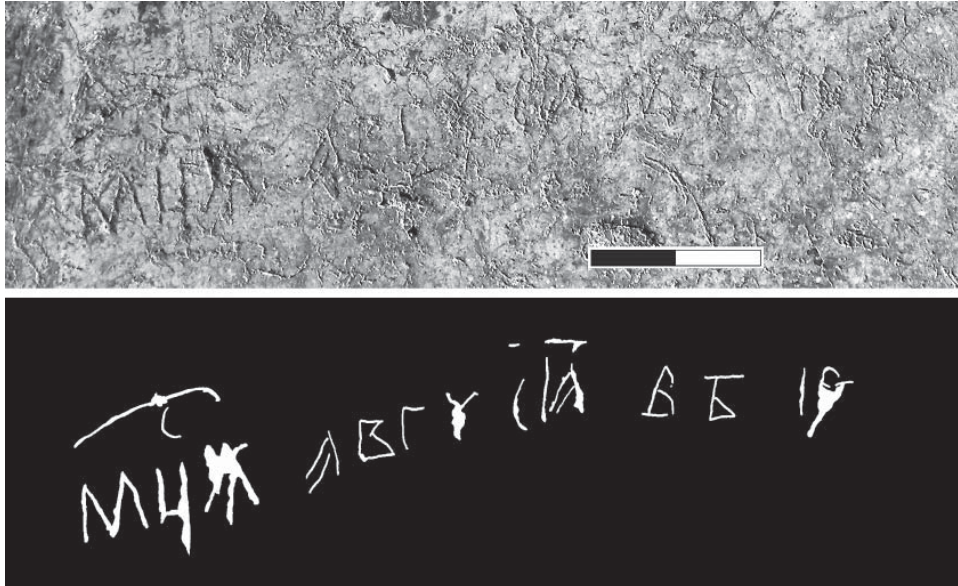

3

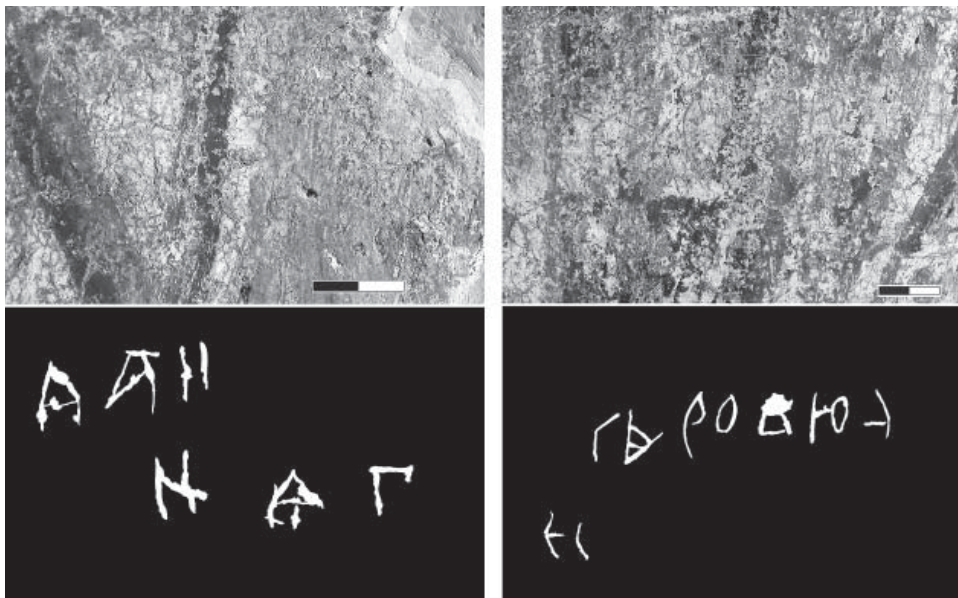
Таблиця CLXVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 7, 2 - № 1984, 3 - № 1985.

1

2

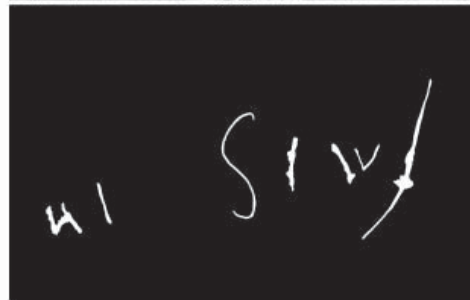
3

Таблиця CLXVIII

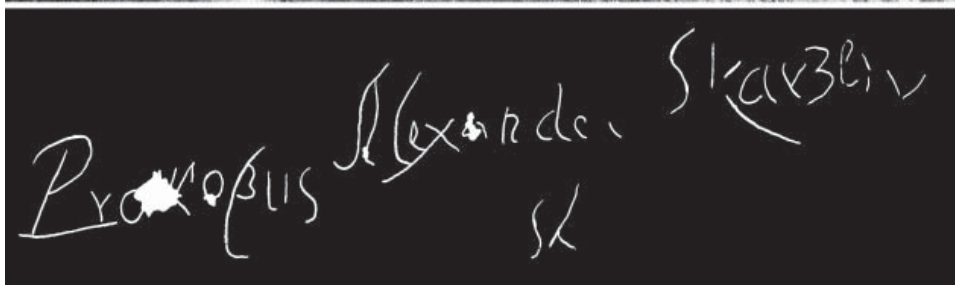
Фото та прорис графіті: 1 - № 1986, 2 - № 1987, 3 - № 1988.

1

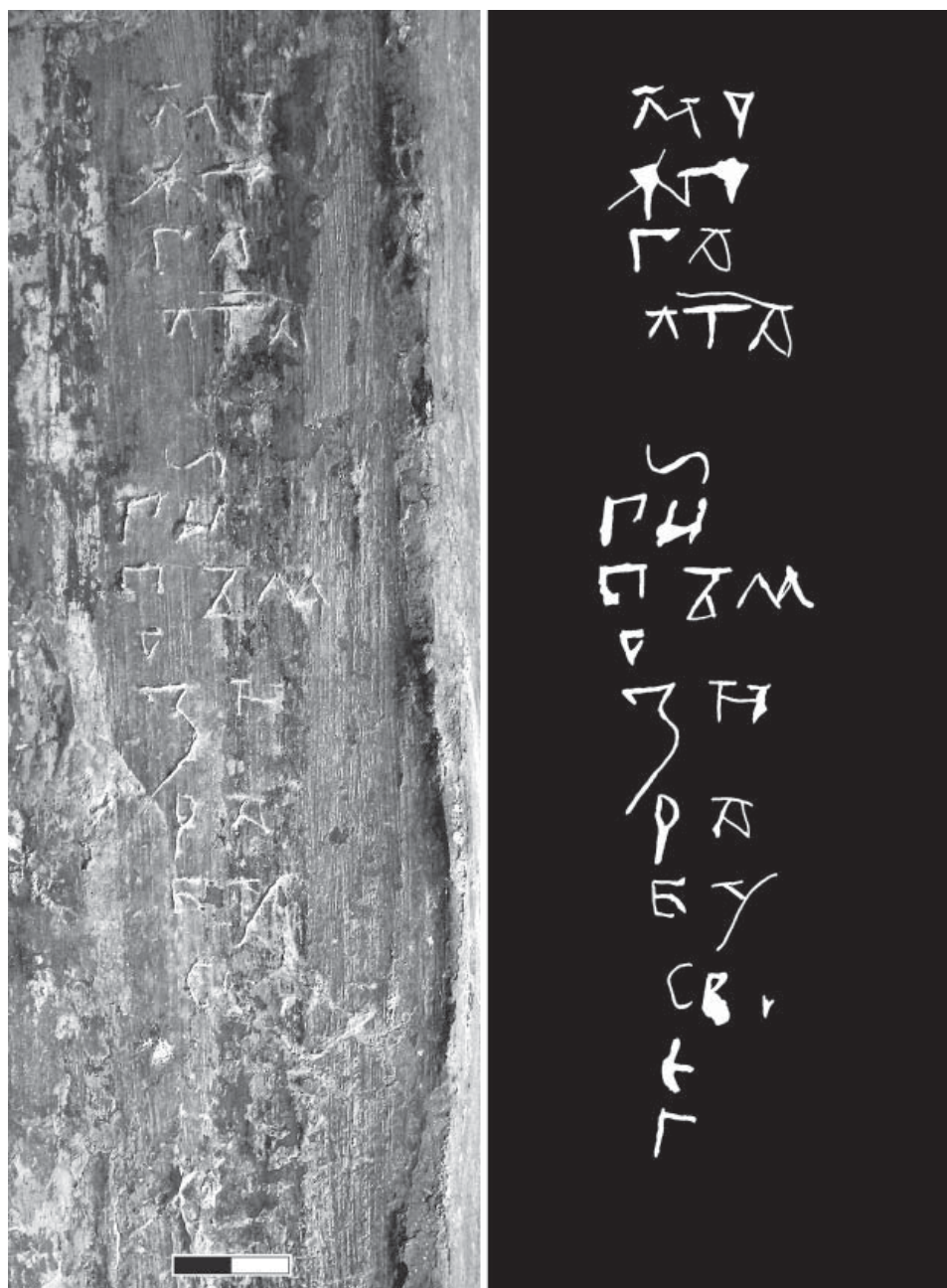
2

3

Таблиця CLXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1989, 2 - № 1990, 3 - № 1991.

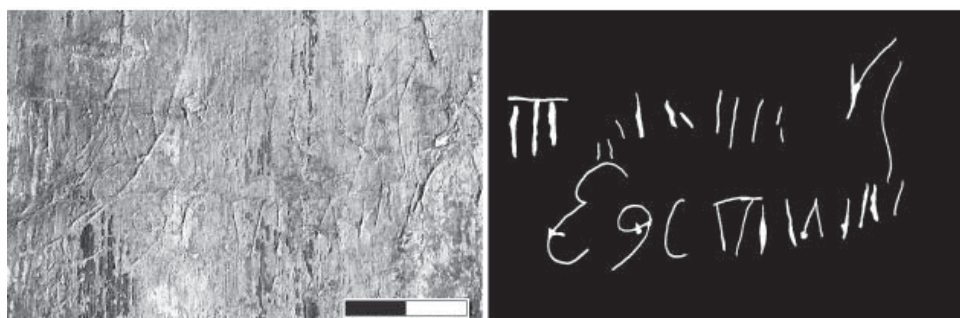

Таблиця CLXX
Фото та прорис графіті № 144.

1

2

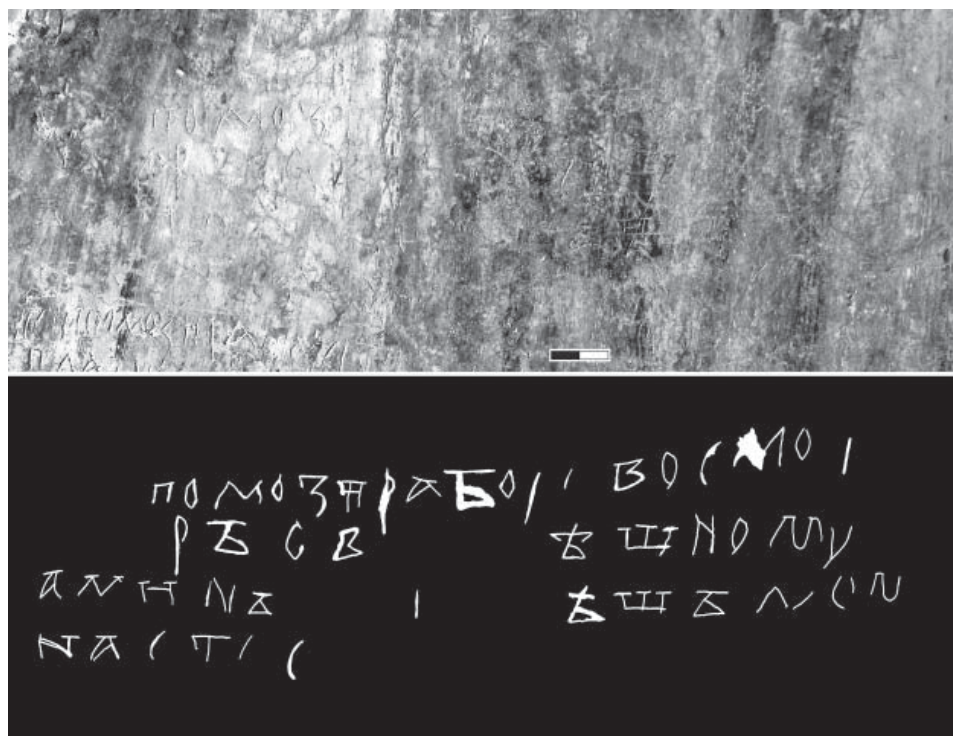

3

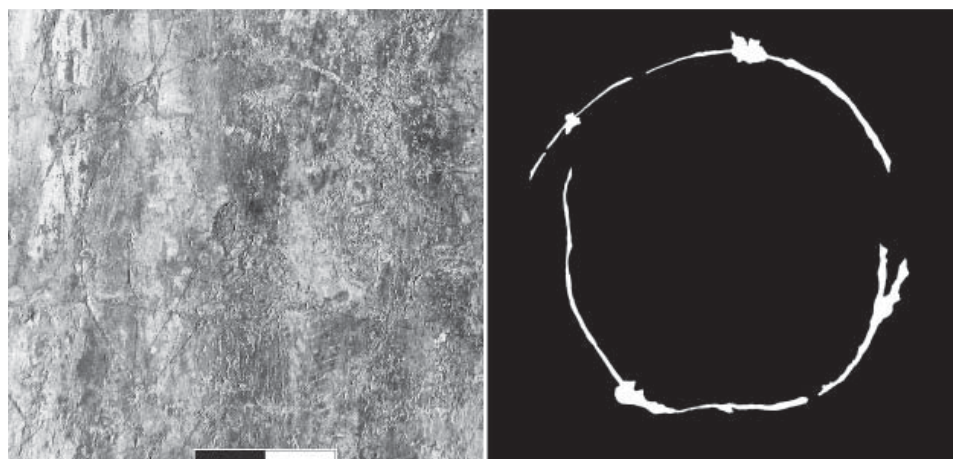
Таблиця CLXXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1992, 2 - № 1993, 3 - № 1994.

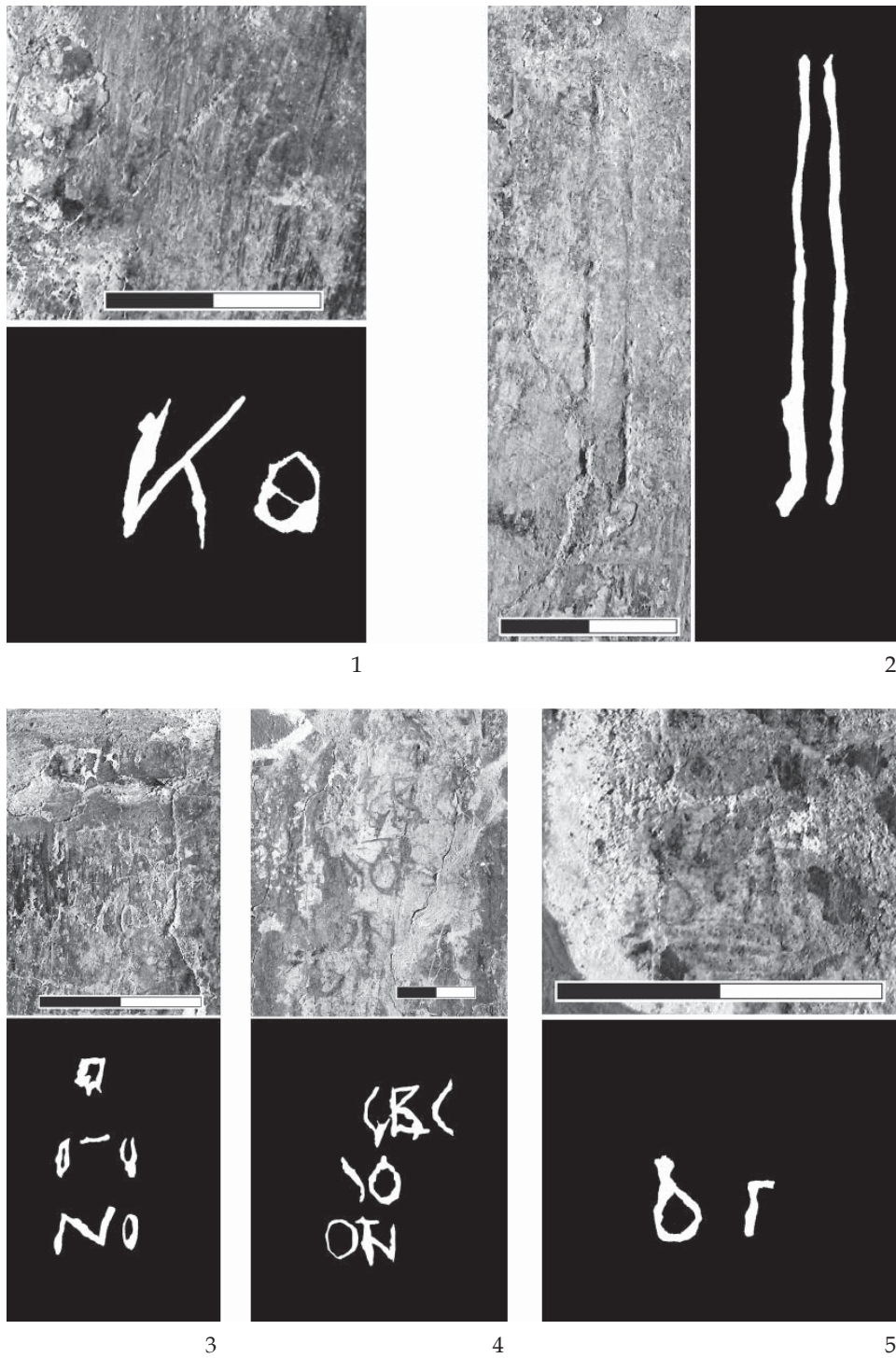

1

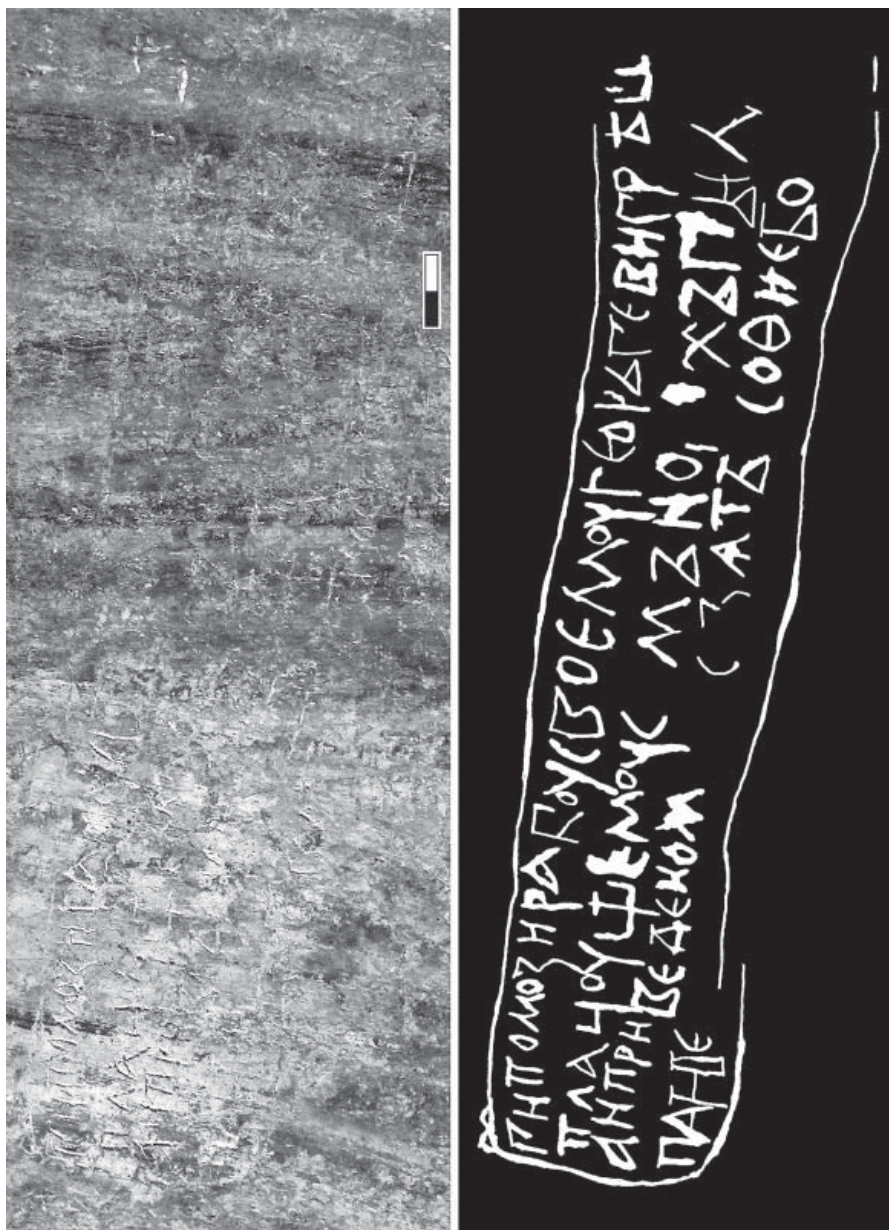
2

Таблиця CLXXII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1995, 2 - № 1996.

Таблиця СLXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1997, 2 - № 1998, 3 - № 1999,
4 - № 2000, 5 - № 2001.

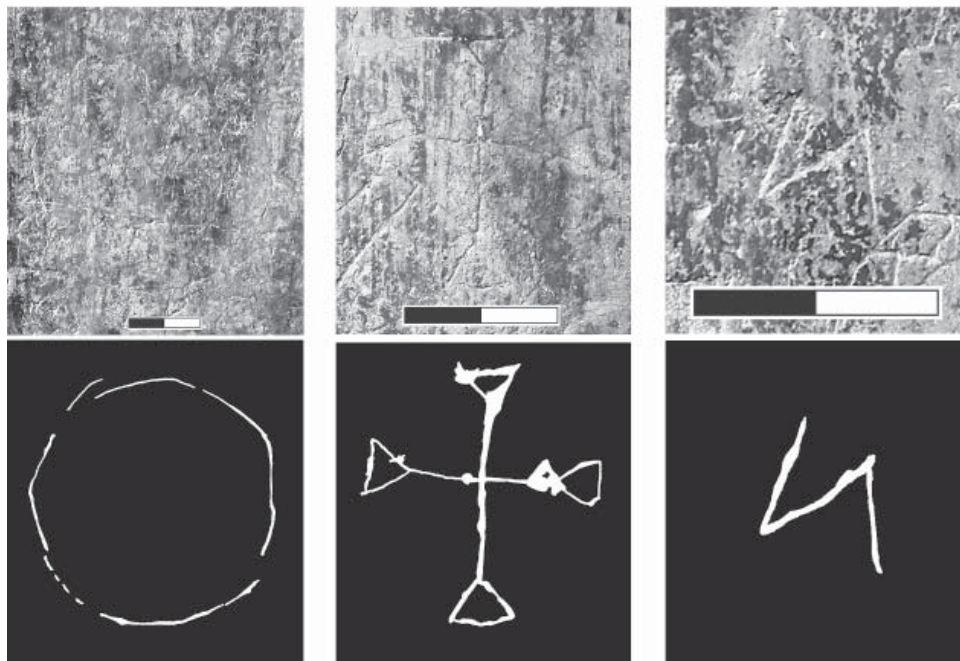
Таблиця CLXXIV

Фото та прорис графіті № 2002.

1

2

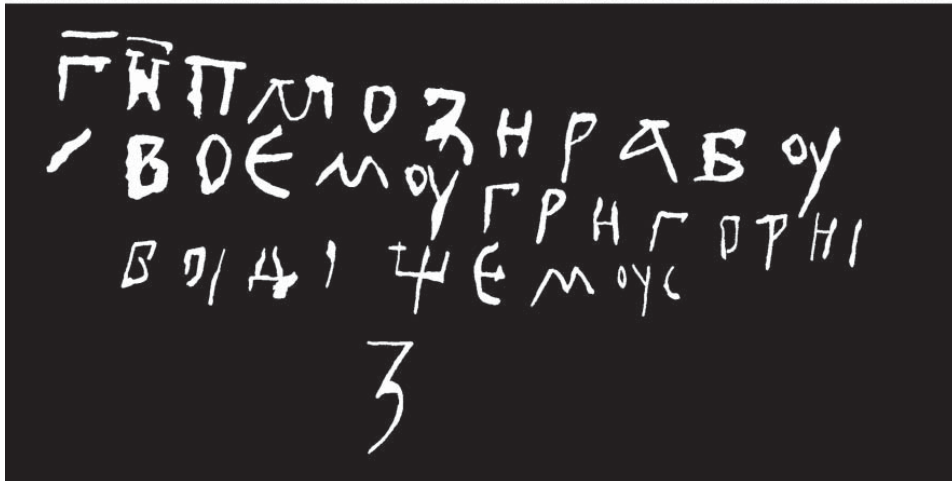
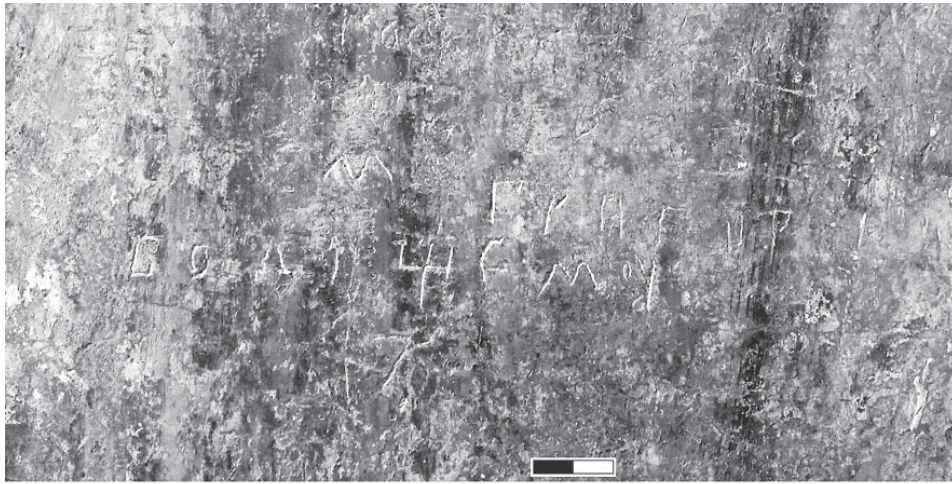
3

4

Таблиця CLXXV

Фото та прорис графіті: 1 - № 2003, 2 - № 2004, 3 - № 2005, 4 - № 2006.

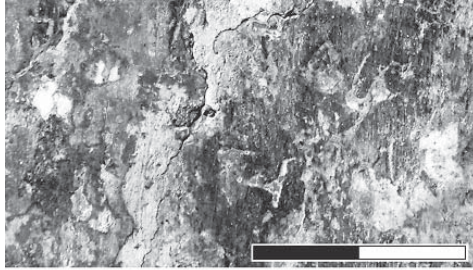
1

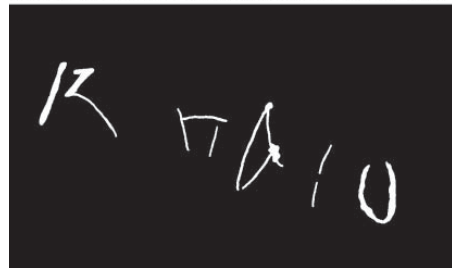
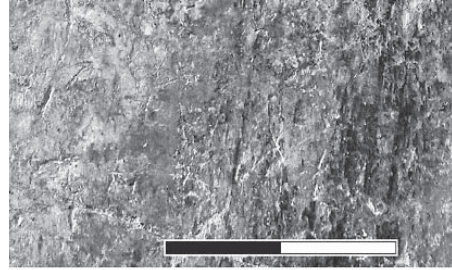
2

Таблиця CLXXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 2007, 2 - № 2008.

1

2

3

Таблиця CLXXVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 2009, 2 - № 2010, 3 - № 2011.

1

2

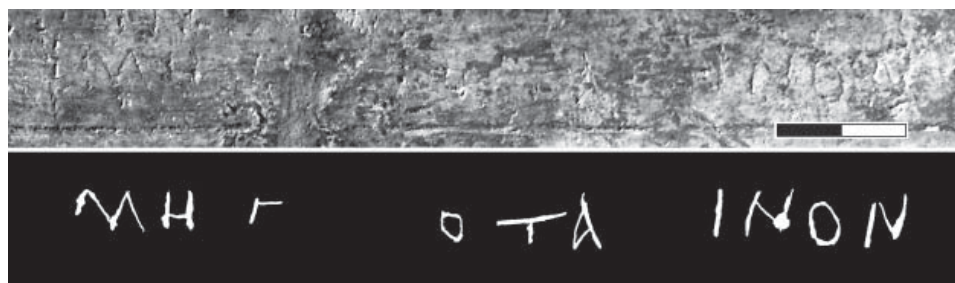
3

4

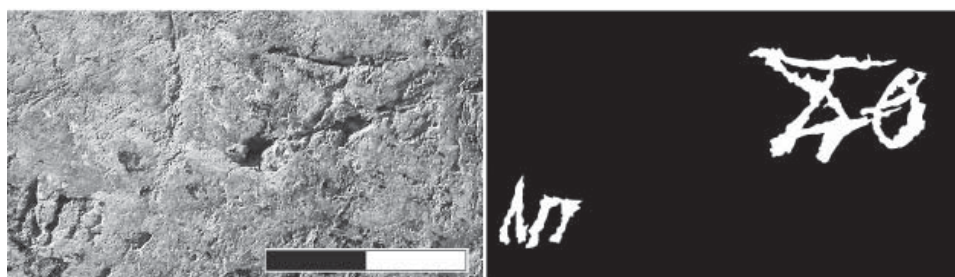
Таблиця CLXXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 2018, 2 - № 2019, 3 - № 2020, 4 - № 2021.

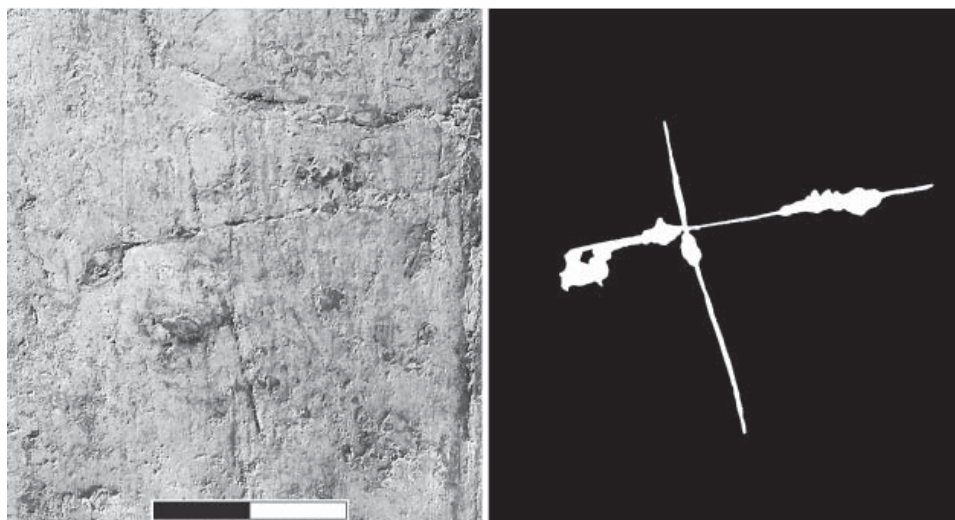

1

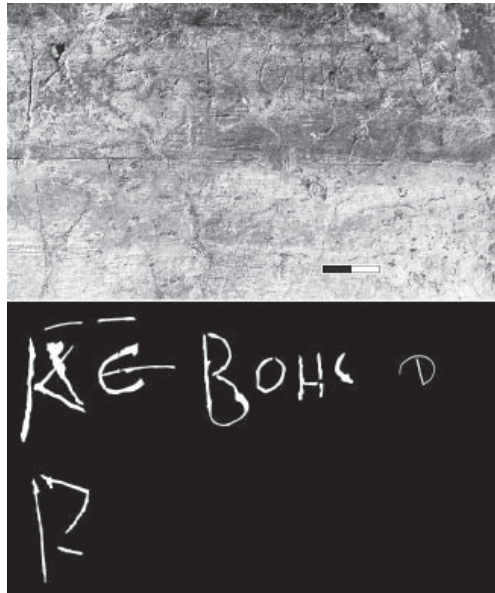
2

3

Таблиця CLXXX

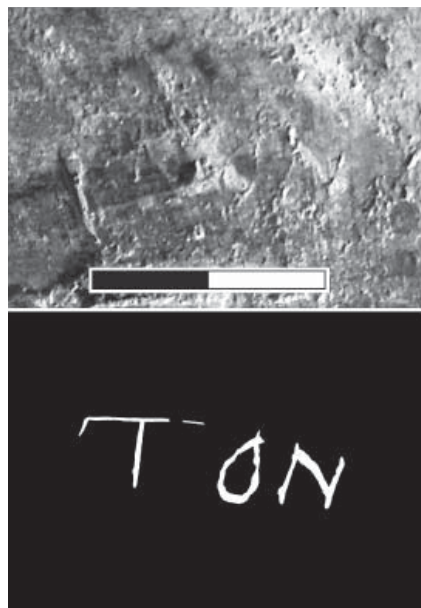
Фото та прорис графіті: 1 - № 2022, 2 - № 2023, 3 - № 2024.

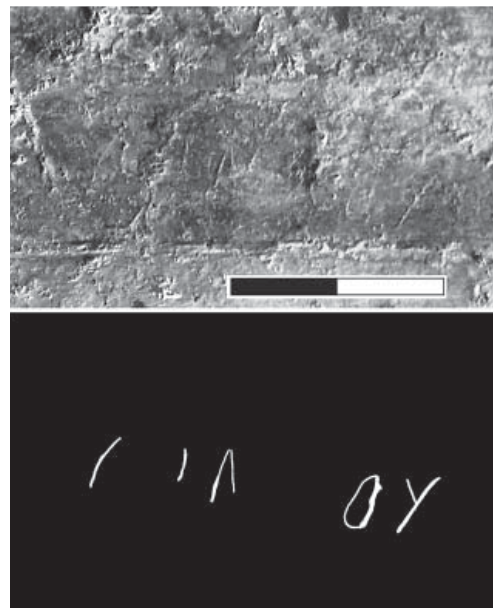
1

2

3

4

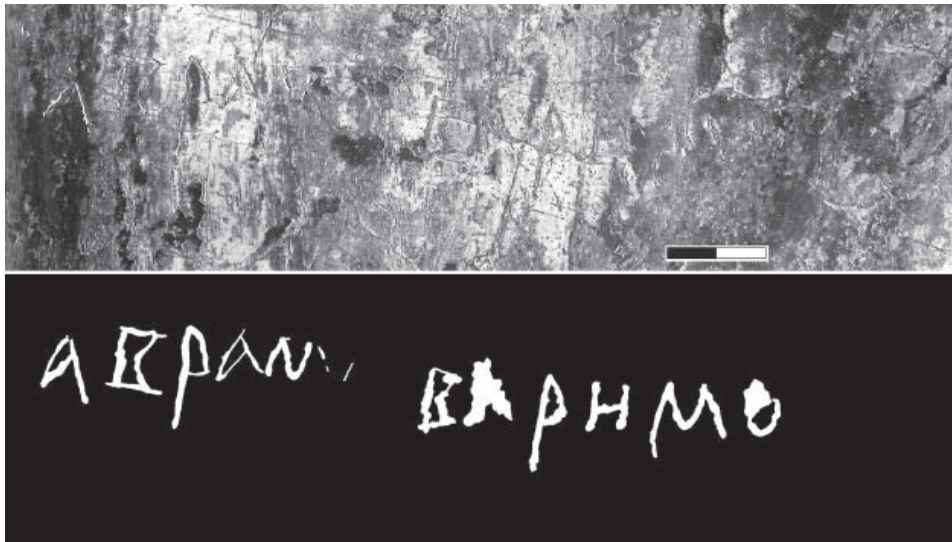
Таблиця CLXXXI

Фото та прорис графіті: 1 - № 2025, 2 - № 2026, 3 - № 2027, 4 - № 2028.

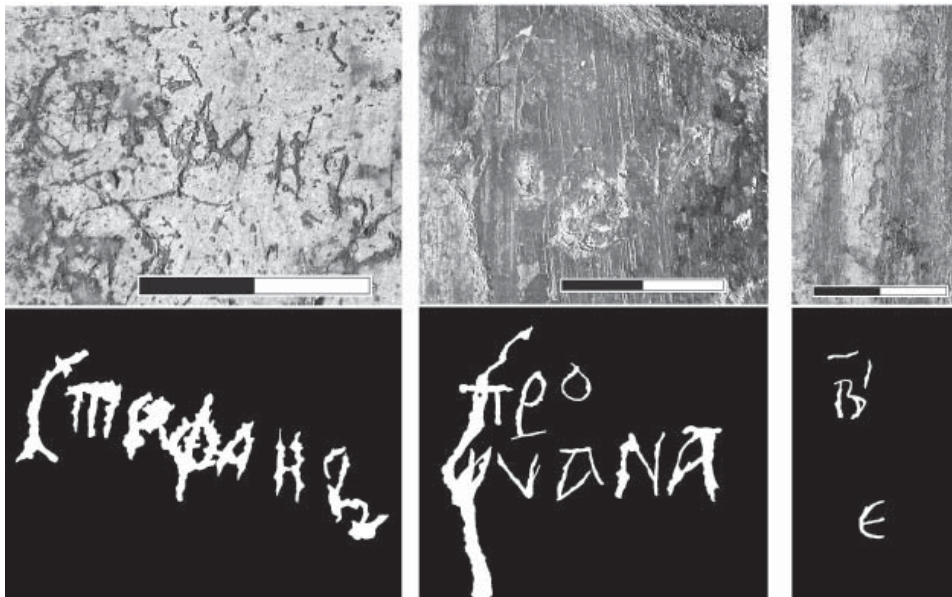

Таблиця CLXXXII
Фото та прорис графіті № 2029.

1

2

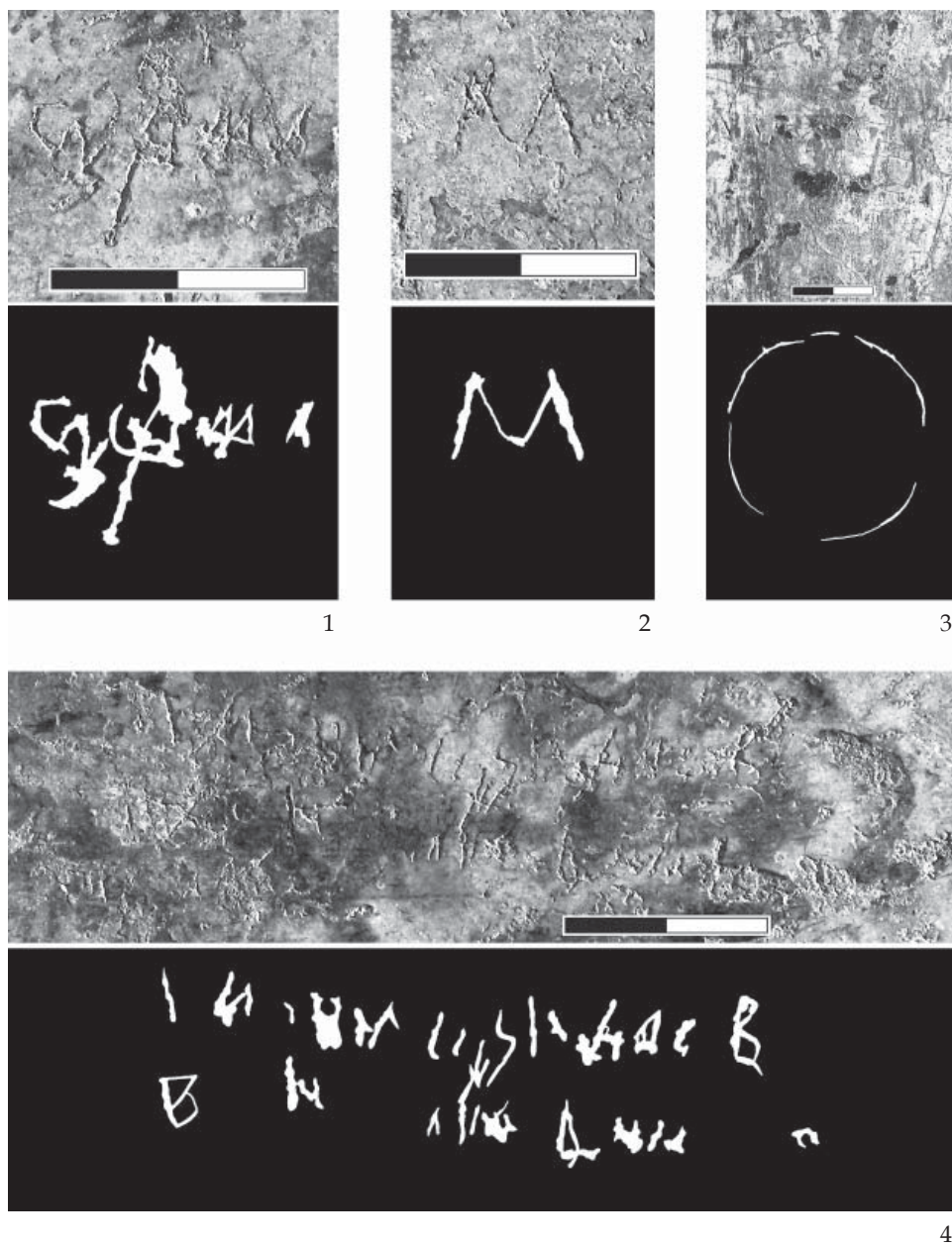
3

4

Таблиця CLXXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 2031, 2 - № 2032, 3 - № 2033, 4 - № 2034.

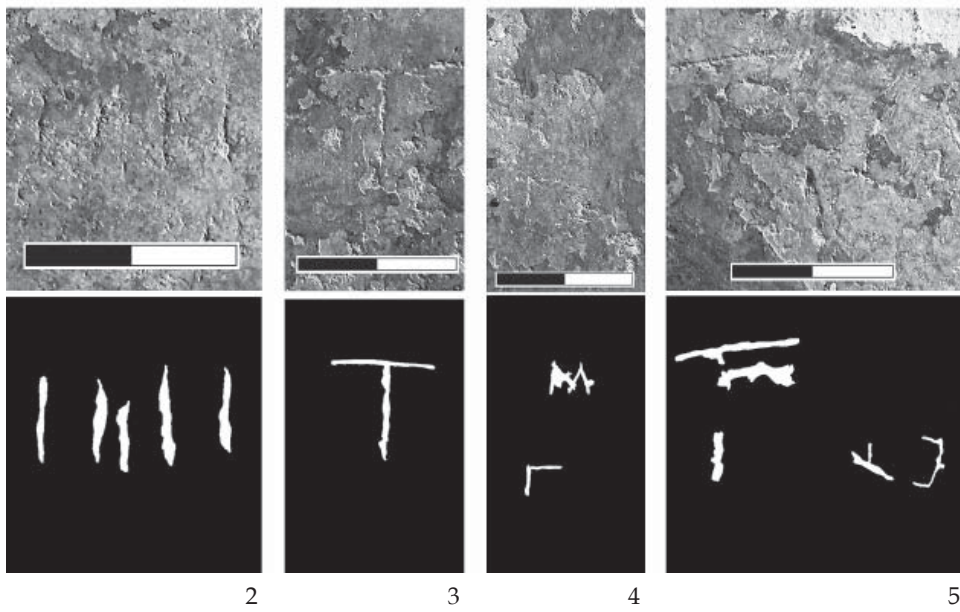

Таблиця CLXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 2035, 2 - № 2036, 3 - № 2037, 4 - № 2038.

1

2

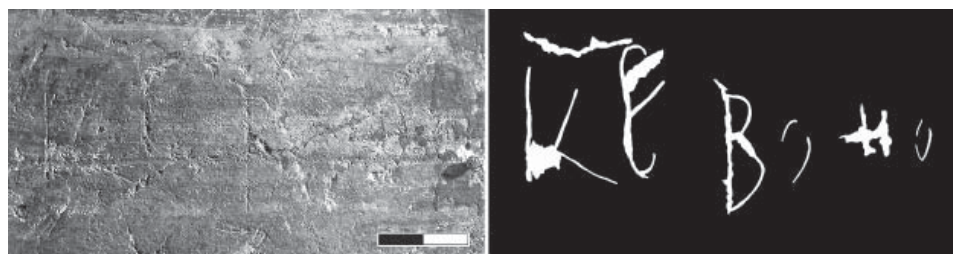
3

4

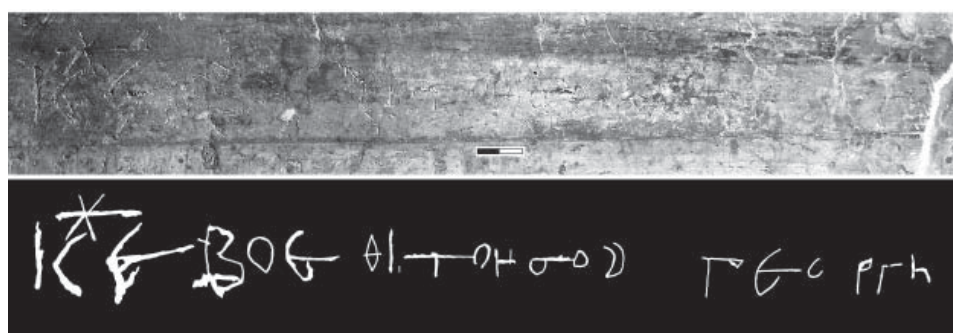
5

Таблиця CLXXXV

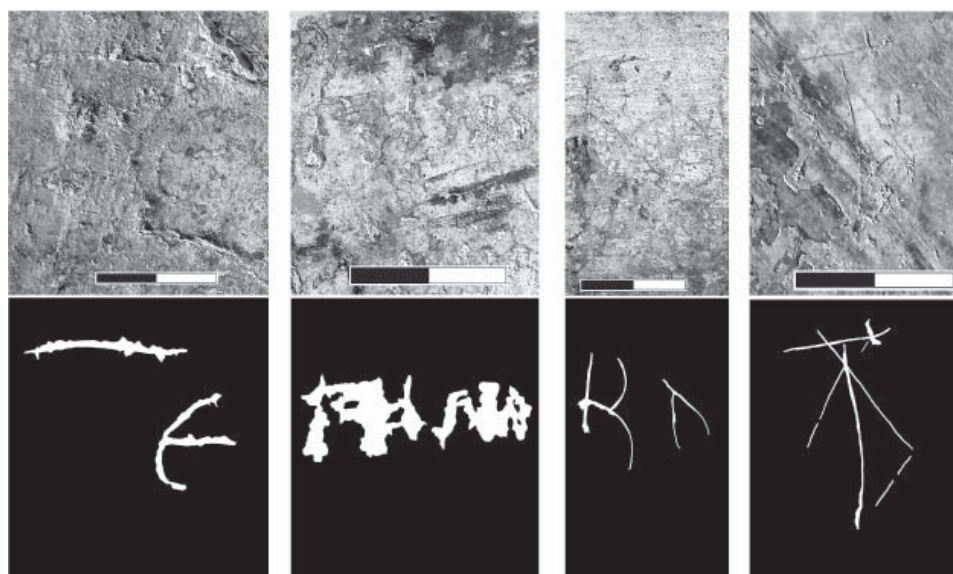
Фото та прорис графіті: 1 - № 2039, 2 - № 2040, 3 - № 2041,
4 - № 2042, 5 - № 2043.

1

2

3

4

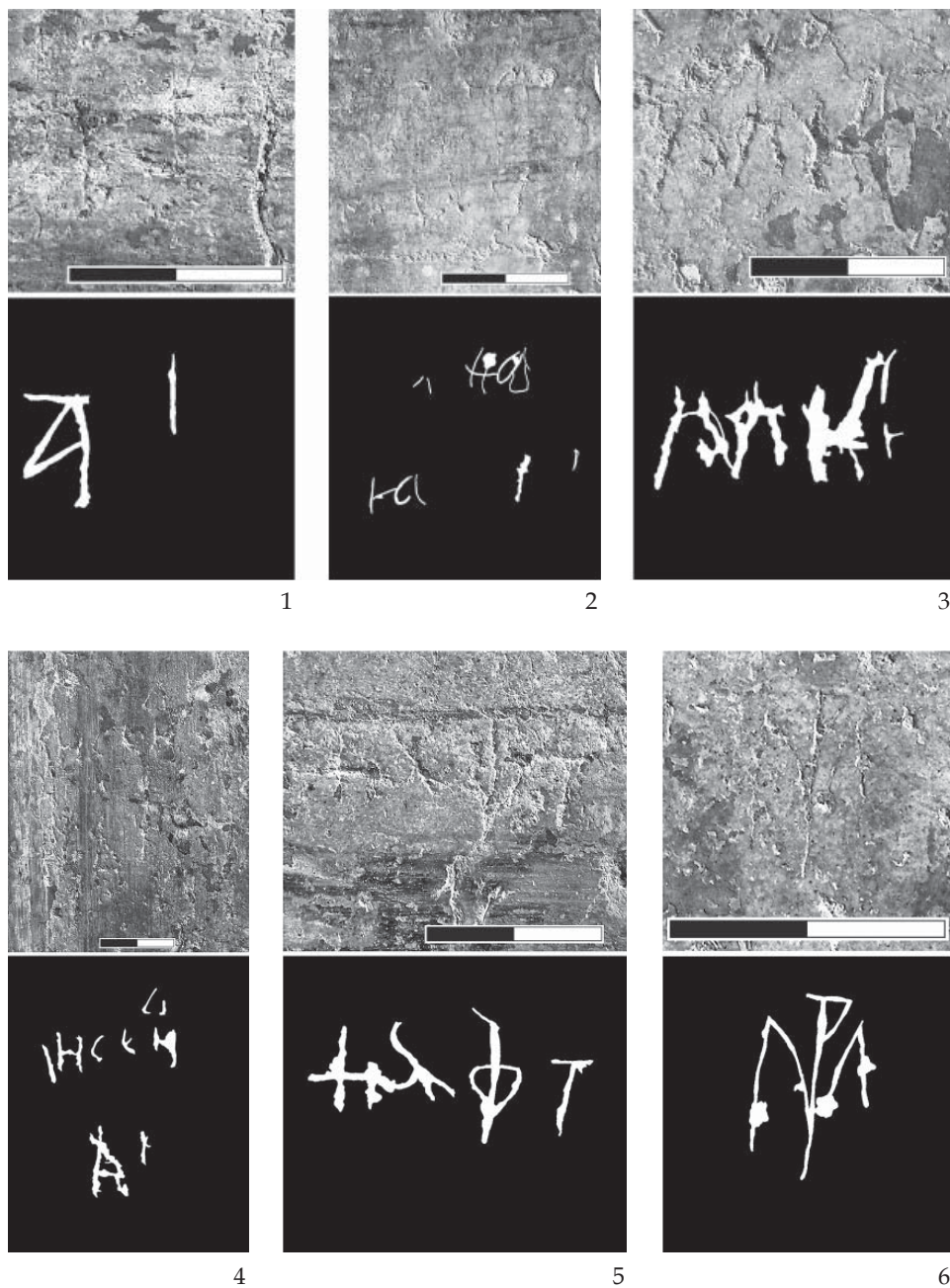
5

6

Таблиця CLXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 2044, 2 - № 2045, 3 - № 2046,
4 - № 2047, 5 - № 2048, 6 - № 2049.

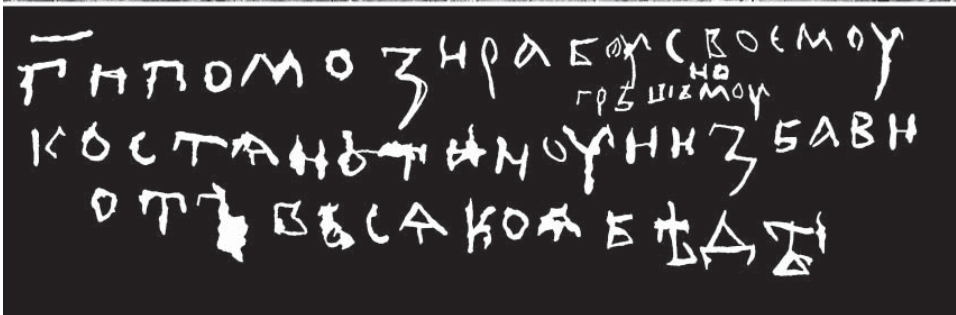
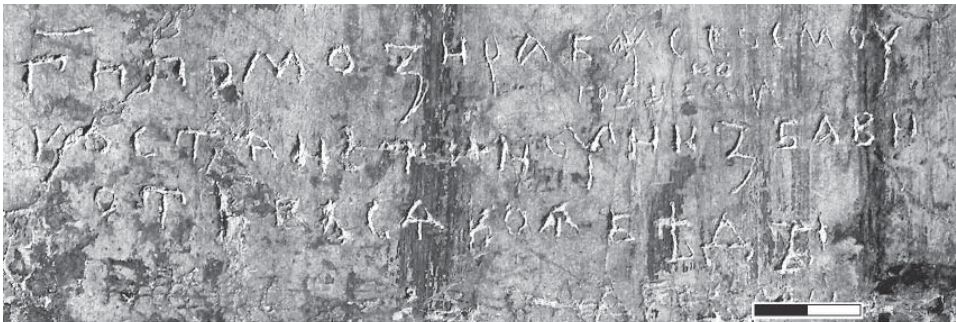
Таблиця CLXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 2050, 2 – № 2051, 3 – № 2052,
4 – № 2053, 5 – № 2054, 6 – № 2055.

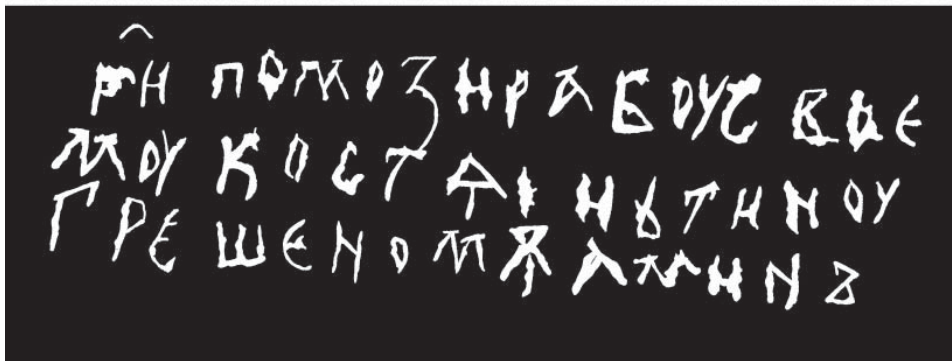
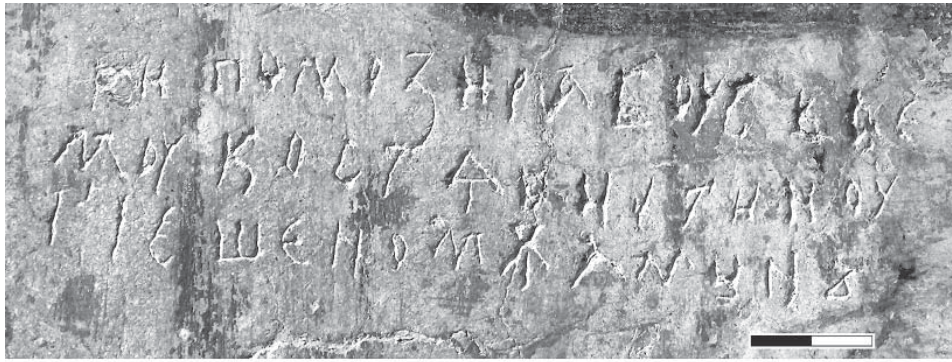

1

2

Таблиця CLXXXVIII
Фото та прорис графіті: 1 - № 114, 2 - № 145.

1

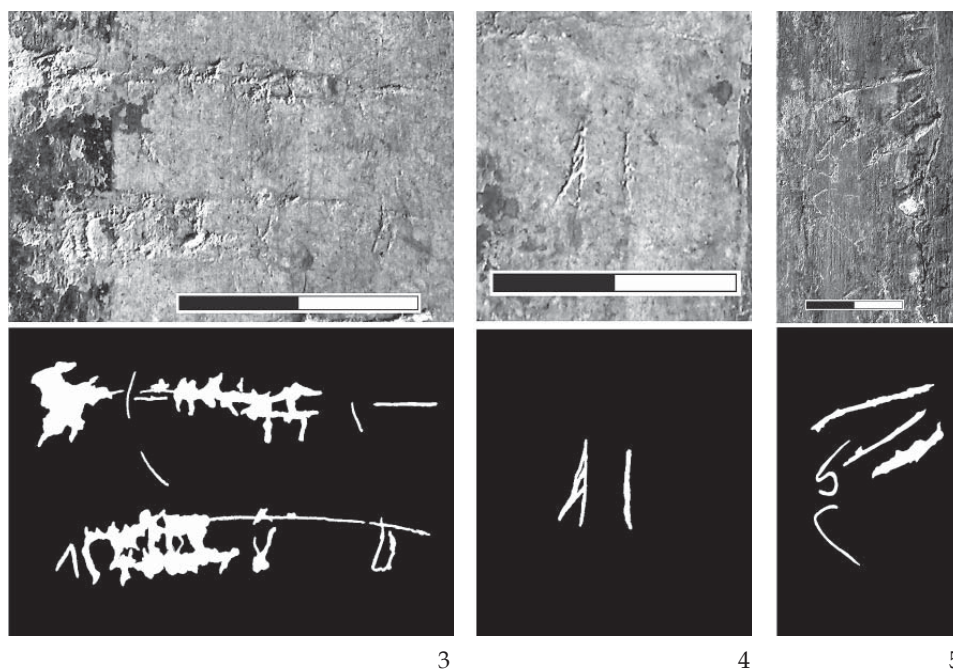
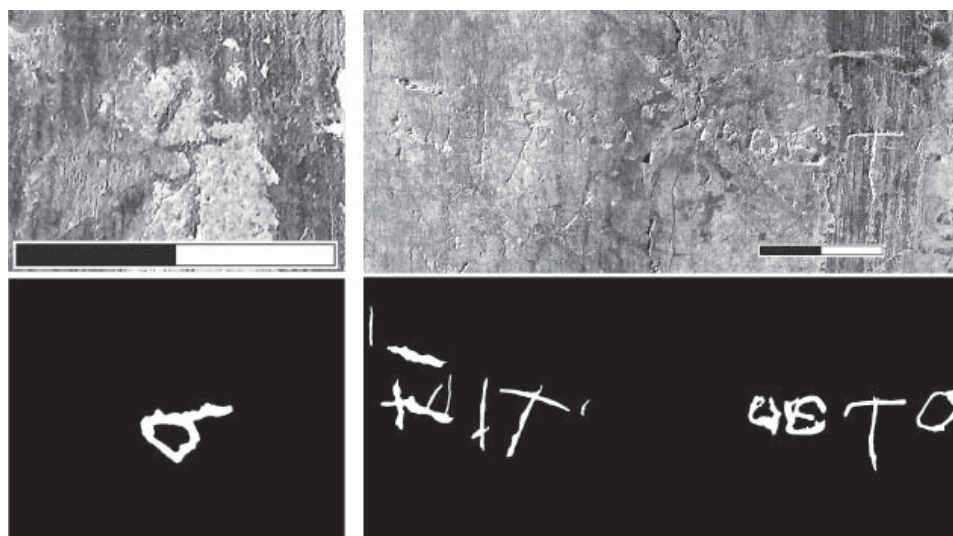

2

Таблиця CLXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 227, 2 - № 2056.

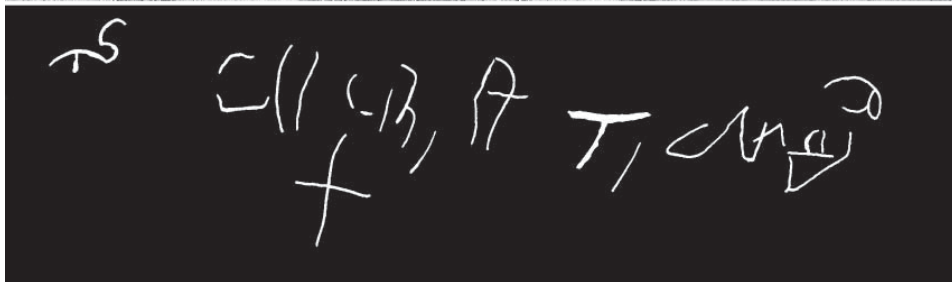
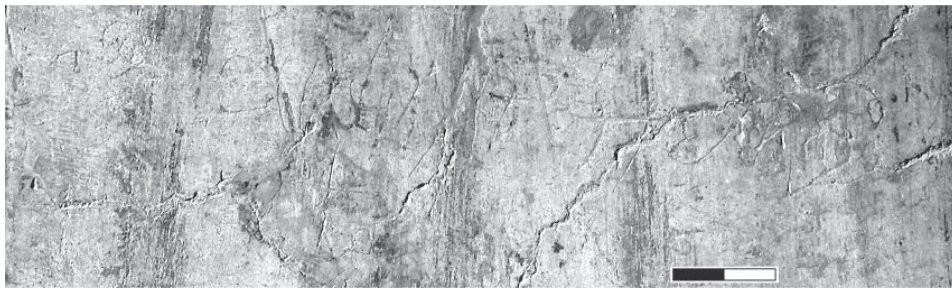

Таблиця СХС

Фото та прорис графіті: 1 - № 2057, 2 - № 2058, 3 - № 2059,
4 - № 2060, 5 - № 2061.

1

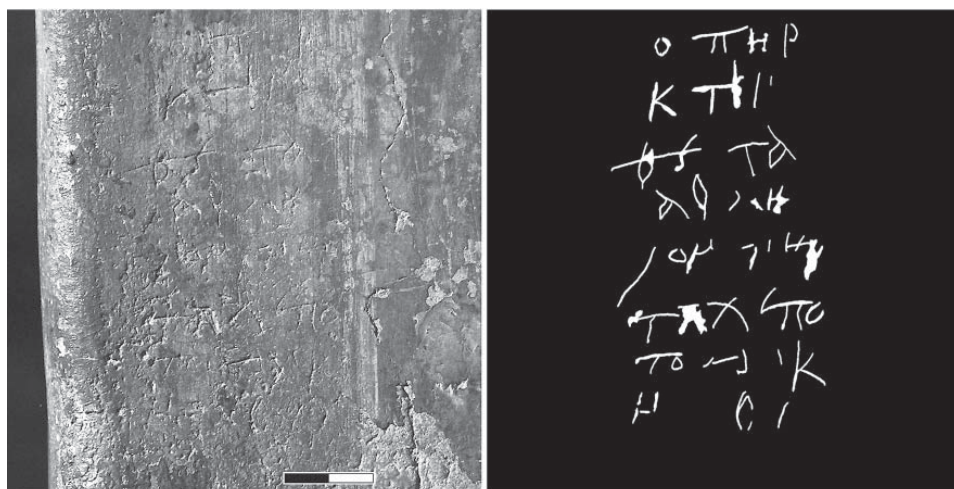

2

Таблиця СХСІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 2062, 2 - № 2063.

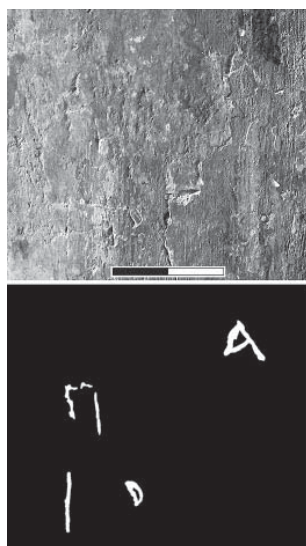

1

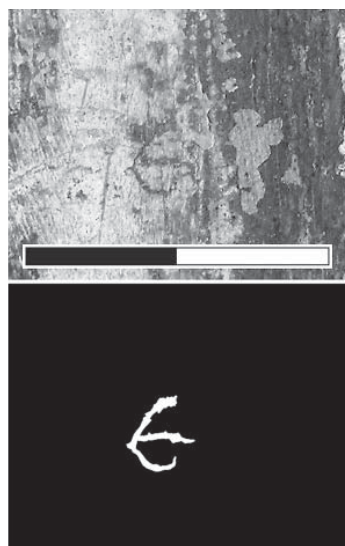
2

3

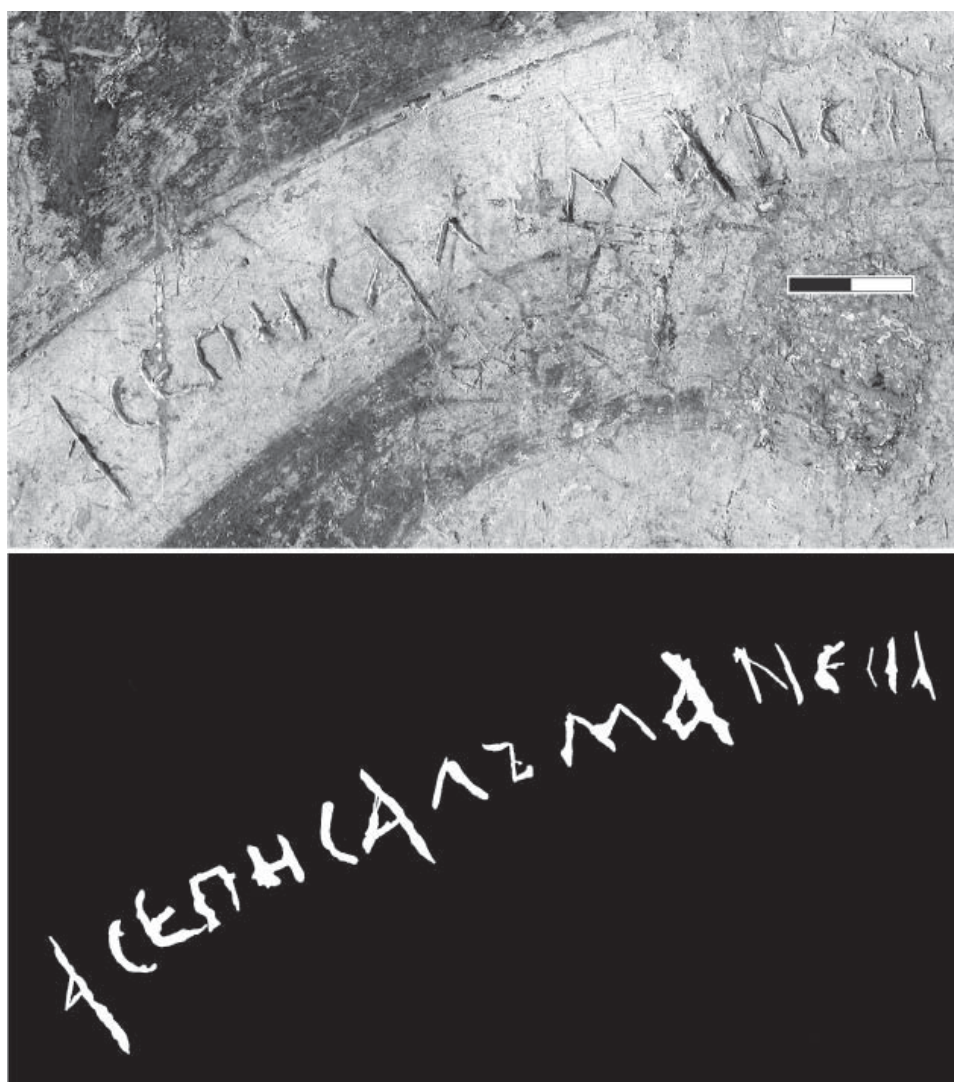
4

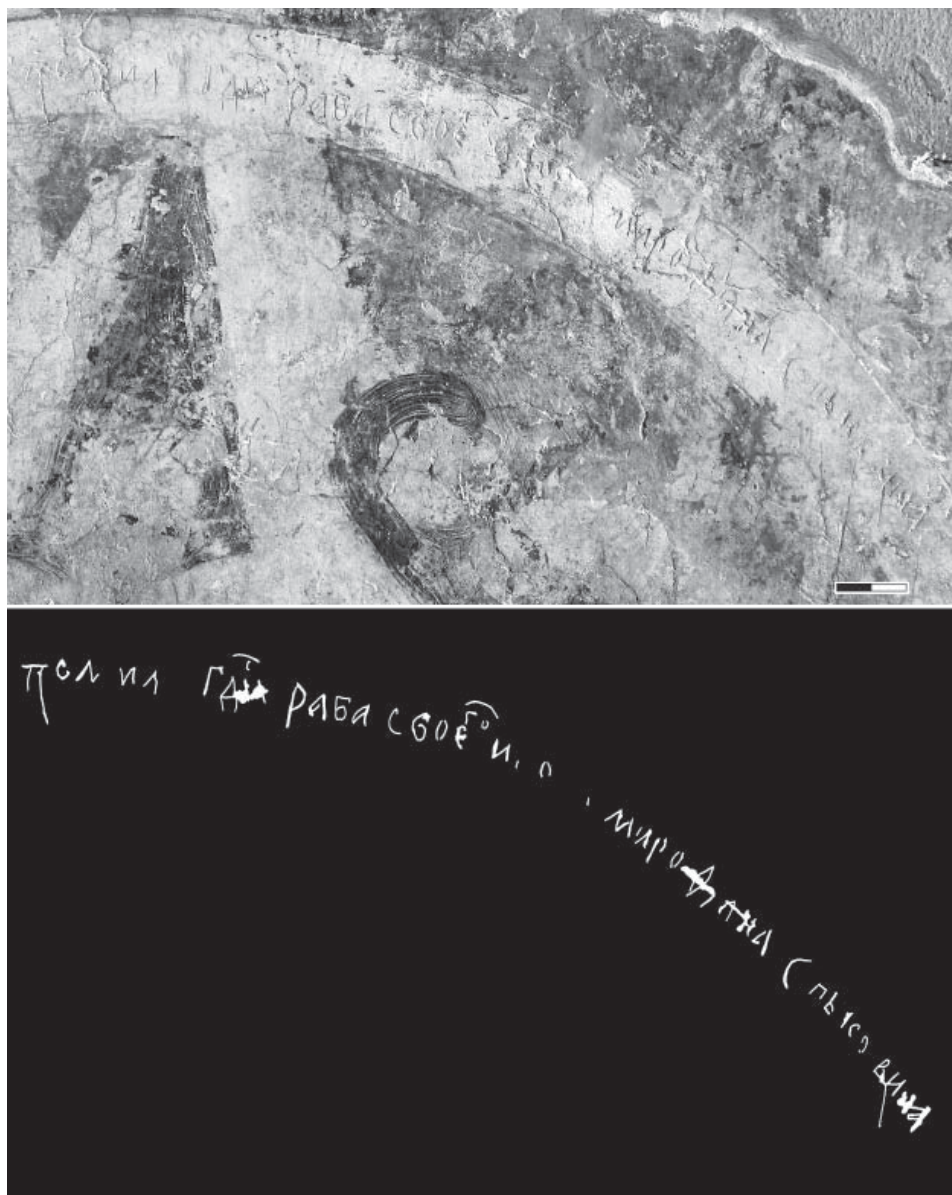
5

Таблиця СХСІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 2064, 2 - № 2065, 3 - № 2066,
4 - № 2067, 5 - № 2068.

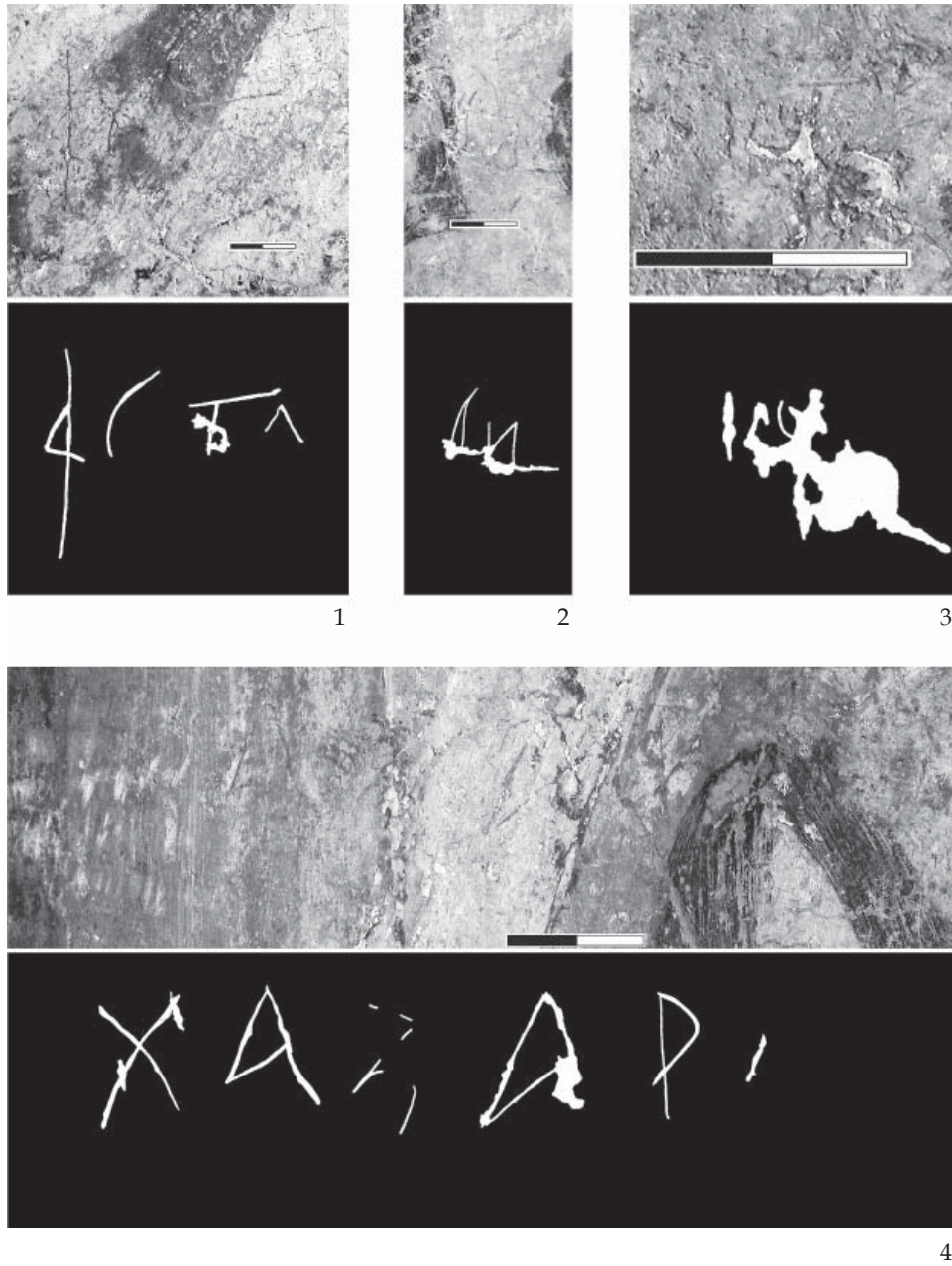

Таблиця СХСІІІ
Фото та прорис графіті № 119.

Таблиця СХСІV
Фото та прорис графіті № 231.

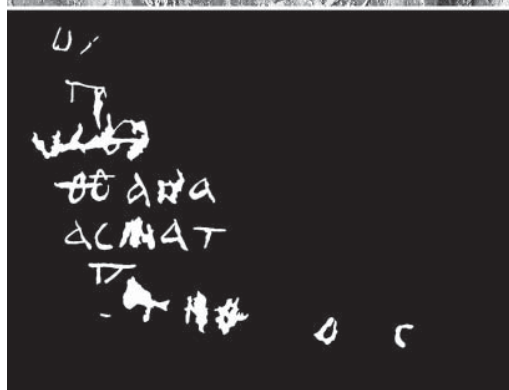
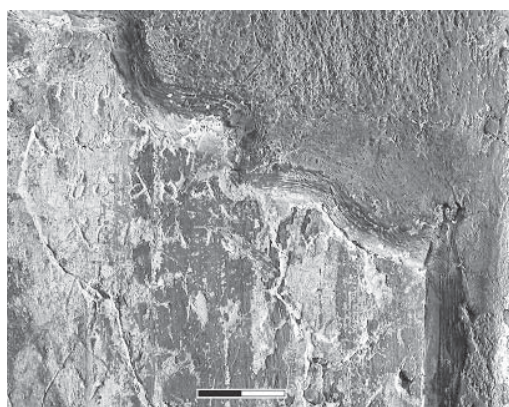

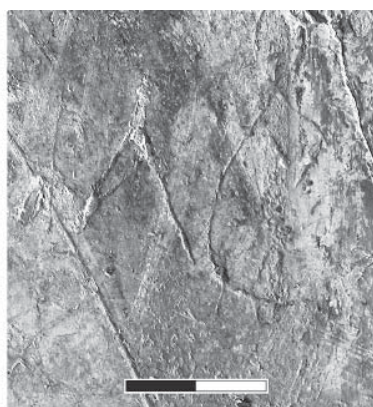
Таблиця СХСV

Фото та прорис графіті: 1 - № 2069, 2 - № 2070, 3 - № 2071, 4 - № 2072.

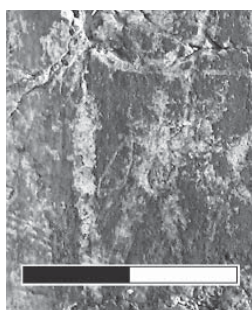

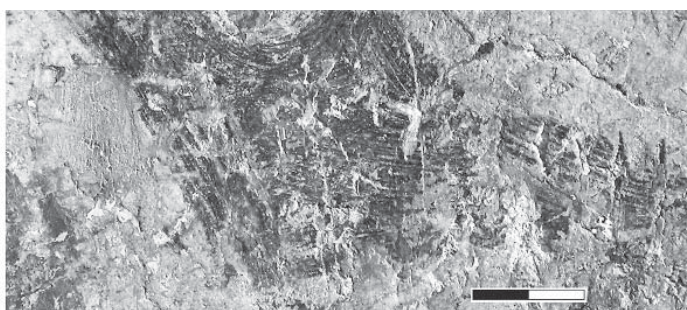
1

2

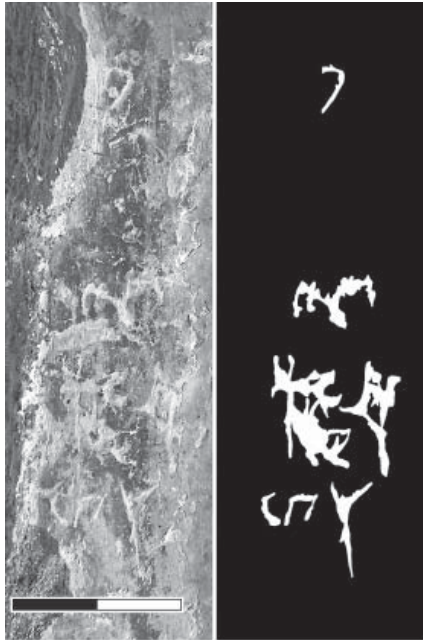
3

4

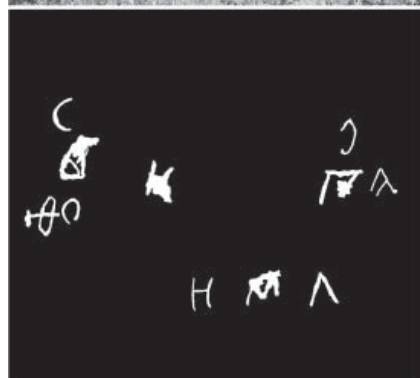
Таблиця СХСVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 2073, 2 - № 2074, 3 - № 2075, 4 - № 2076.

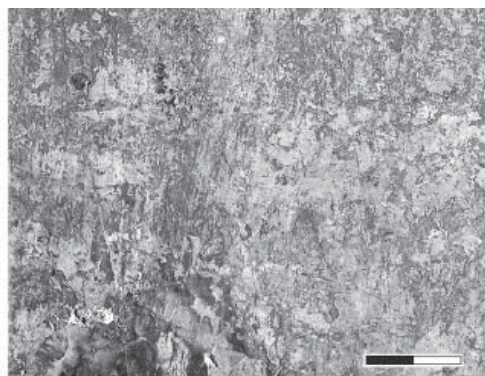

Таблиця СХСVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 2077, 2 – № 2078, 3 – № 2079.

1

2

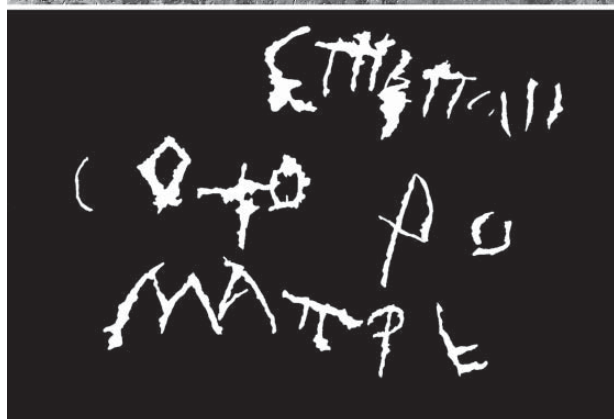
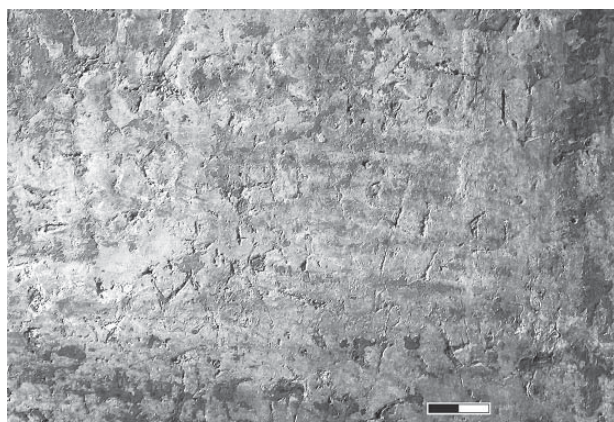

3

Таблиця СХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 2080, 2 - № 2081, 3 - № 2082.

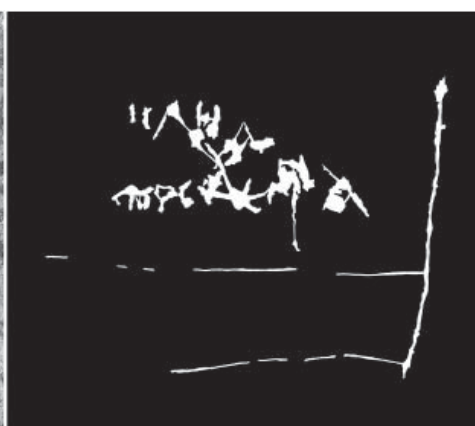

1

2

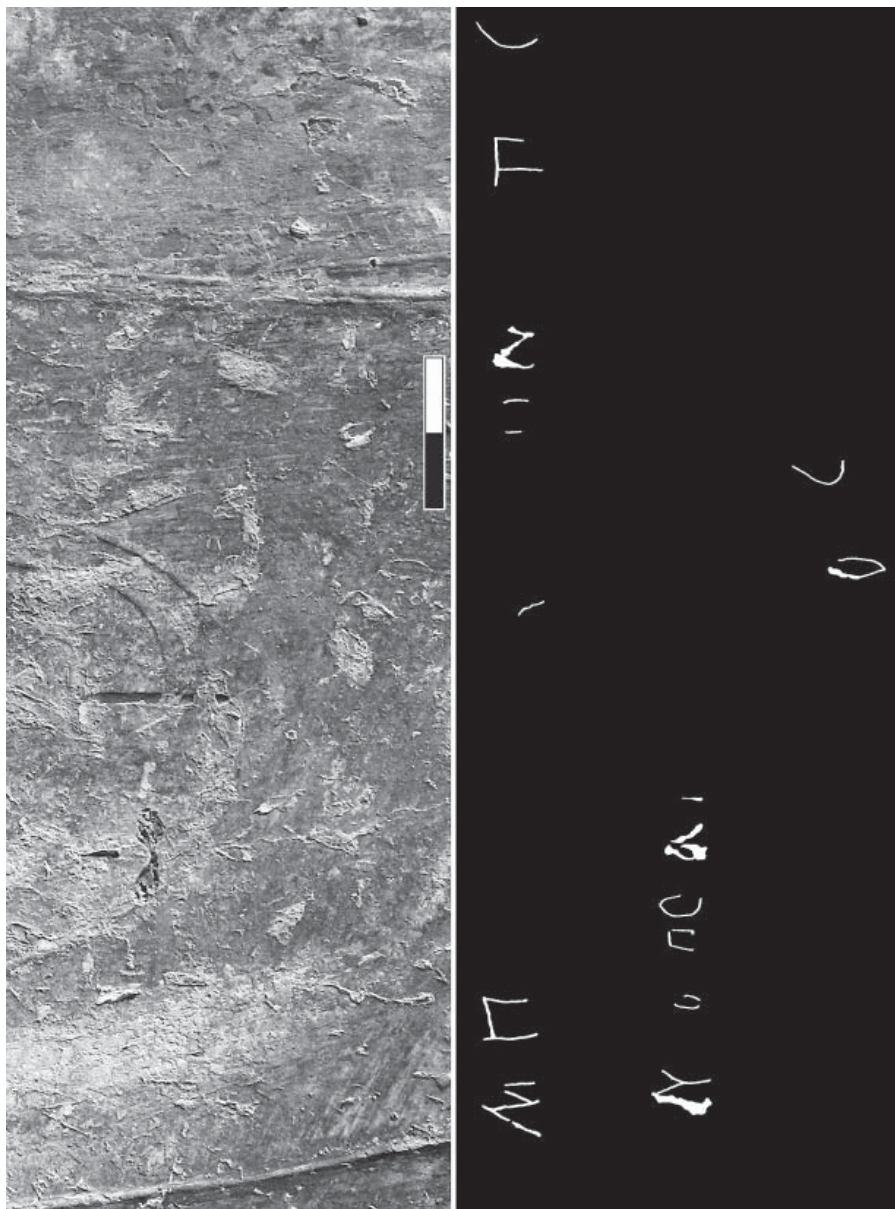

3

Таблиця СХСІХ

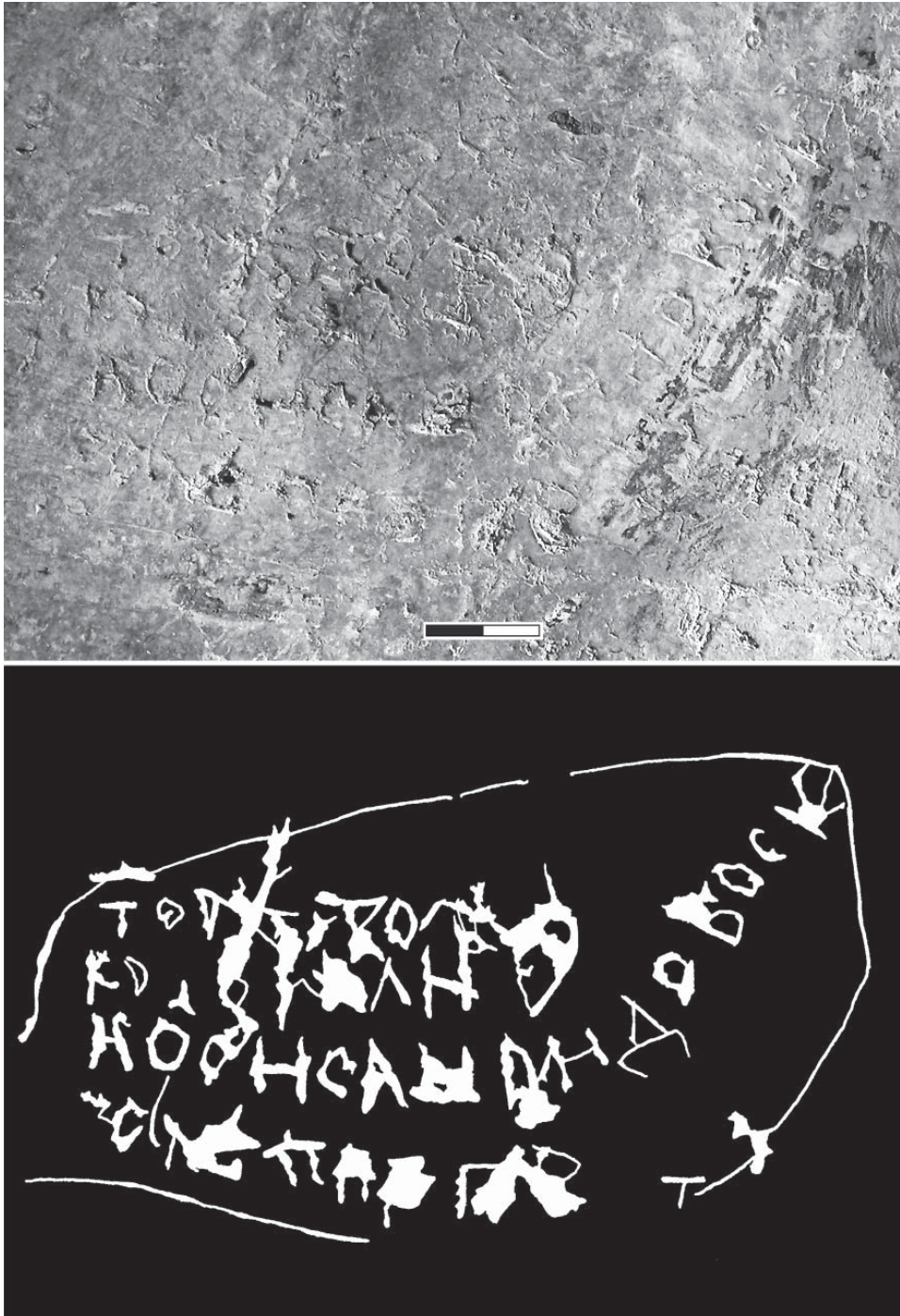
Фото та прорис графіті: 1 - № 2083, 2 - № 2084, 3 - № 2085.

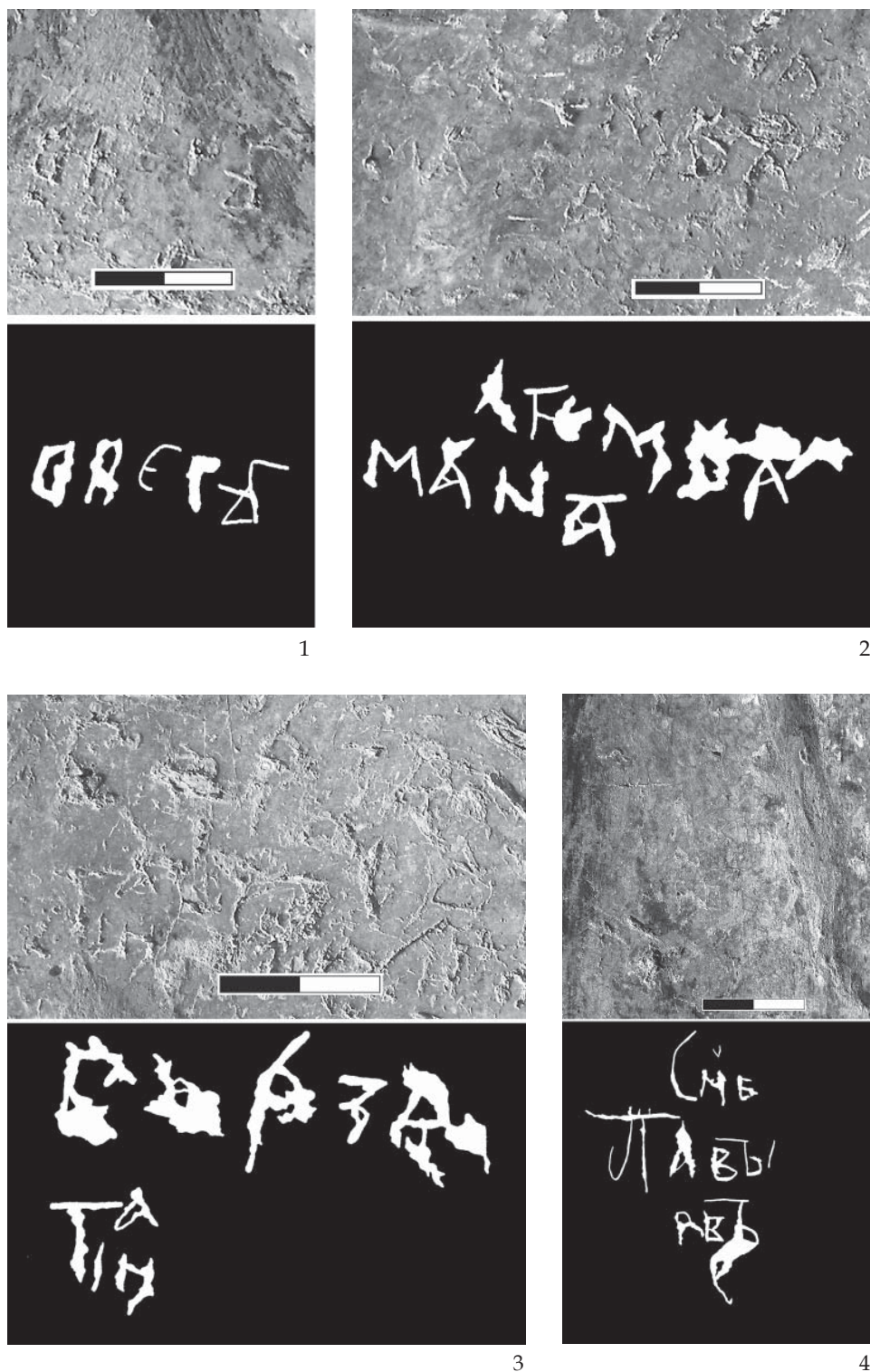
Таблиця СС

Фото та прорис графіті № 2086.

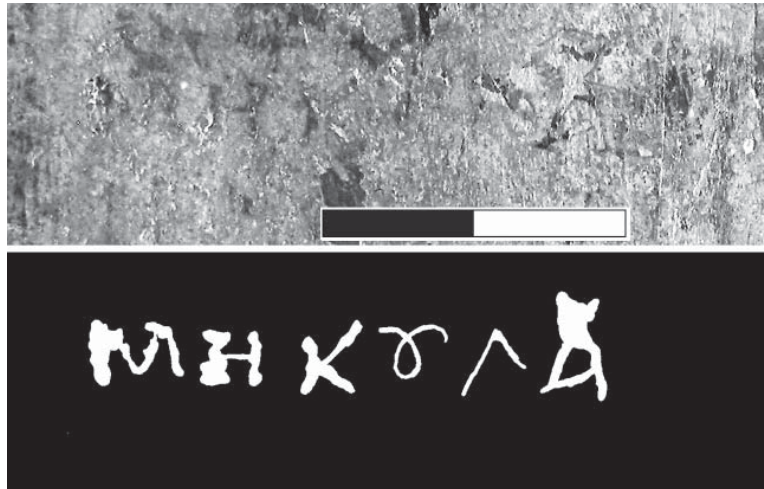
Таблиця ССІ
Фото та прорис графіті № 2087.

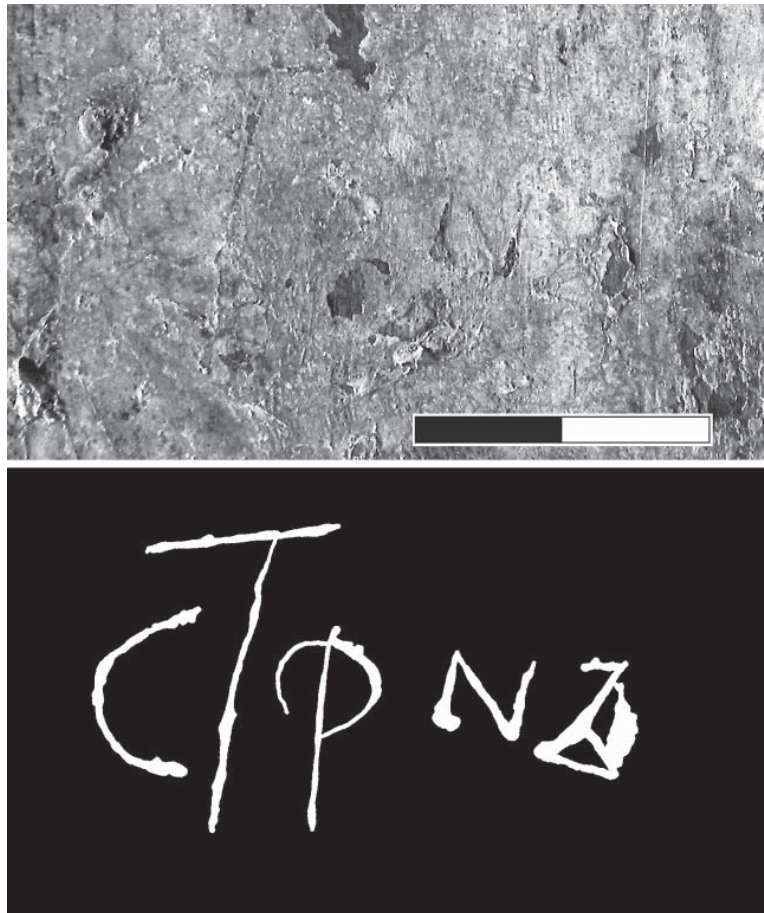

Таблиця ССІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 2088, 2 - № 2089, 3 - № 2090, 4 - № 2091.

1

2

Таблиця ССІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 2092, 2 - № 2093.

Розділ II

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАВИ

Відповідно до прийнятої нами методики дослідження [Корнієнко 2010, с. 8] історико-культурний коментар до епіграфічних пам'яток подається у другому розділі відповідно до категорій, в які нами були згруповані виявлені в центральній наві Софійського собору 606 графіті, що поділені на дві великі групи: написи та малюнки.

***

II.1. Написи-графіті

З-поміж епіграфічних пам'яток центральної нави до цієї групи нами віднесені 534 графіті, тобто, майже 90% від їх загальної кількості. Їх можемо розбити на наступні категорії:

- 1) молитовні;
- 2) пам'ятні;
- 3) цитати та посилання на твори книжної писемності;
- 4) написи-прокляття;
- 5) написи-запитання;
- 6) підписи до фрескових образів;
- 7) окремі слова та словосполучення;
- 8) абетки, склади та окремі літери;
- 9) написи, зміст яких не встановлений;
- 10) фрагменти написів;
- 11) записи лічби.

Співвідношення між різними категоріями написів виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	105	17,32 %
Пам'ятні написи	114	18,81 %
Цитати та посилання на твори книжної писемності	2	0,33 %
Написи-прокляття	1	0,16 %
Написи-запитання	1	0,16 %
Підписи до фрескових образів	8	1,32 %
Окремі слова та словосполучення	5	0,83 %
Абетки, склади та окремі літери	62	10,23 %
Написи, зміст яких не встановлений	12	1,98 %
Фрагменти написів	90	14,85 %
Записи лічби	134	22,11 %

II.1.1. Молитовні написи

Майже п'яту частину графіті центральної нави складають молитви. Серед них лише три тексти складені за індивідуальними, а не стандартними формулами.

Один з них (№ 1949) виконаний у кінці XVI ст. на мармуровій плиті декоративного панно над синтроном містить наступний текст: Die 29 May anno Domini 1587, przed elekciey krola. Racz dac Boze wiek slawic we wszey pobożności i wyrwi z grzechu, smiluy się dla swoiey miłości. Adrian Marciniowski reka swa. М. 'Дня 27 травня року Божого 1587, перед елекцією короля. Боже, зволь дати довіку славити в усій побожності і вирви з гріха, змилуйся заради своєї милості. Адріан Мартіновський рукою своєю'. Молитва є повною імпрровізацією (доволі хаотичного характеру), що може свідчити про поширення новочасних тенденцій індивідуального звернення до Бога, яке вже не орієнтувалося на традиційні взірці. Уточнення „перед елекцією короля” (вибори нового короля Сигізмунда III мали місце 19 серпня 1587 р.) промовисто говорить про вагомую роль політичних подій в житті шляхтича Речі Посполитої кінця XVI ст. Адріан Мартіновський гербу Торор з Краківського воєводства відомий завдяки своєму підпису під документом каптурового (переделекційного) суду 1586 р. [Niesiecki 3, s. 225]. Очевидно, саме ця людина є автором досліджуваного графіті з промовистим молитовним записом. Найімовірніше, Адріан міг бути у Києві в травні 1587 р. тільки проїздом і пізніше взяв участь у виборах нового монарха*.

Другий напис виконаний на фресці у вімі (№ 63): **Пресвященному митрополиту Феогносту всеа Русіи многоа летъ**. Митрополит Феогност вперше згадується в літописі під 1328 р.: „Того же летъ пресвященный Феогнасть, митрополитъ Грекъ Кіевскій и всеа Русіи, приде въ Новгородъ” [ПСРЛ 10, с. 201]. Як свідчать літописні дані, митрополит Феогност приймав доволі активну участь у церковно-політичному житті своєї митрополії впродовж майже чверті століття, до своєї смерті 11 березня 1352 р. [ПСРЛ 10, с. 202-226]. Найвірогідніше, графіті виконане в Софії Київській між 1329-1333 рр., коли, відповідно до літописних даних [ПСРЛ 10, с. 203-206], митрополит Феогност перебував у південній Русі, в тому числі й у центрі митрополії Києві.

Доволі незвичну тричленну структуру молитовної формули демонструє напис № 1734 у вімі головного вівтаря. На початку молитви невідомий автор звертається до Господа з проханням „за греків”: **Господи о грекъ**. У другій частині формули він називає імена шести осіб: **Полисъ, Папа, Лескра, Пеласни, Илин, Ёчилаъ**. А в третій конкретизує зміст прохання „звільни їх”: **збавъ ихъ**. Зважаючи на структуру формули важко стверджувати, що графіті виконано на замовлення. Скоріше за все автор запису, ймовірно клірик Софії Київської (адже напис виконаний у вівтарній частині храму, куди доступ мало духовенство), щиро переживав за долю цих шести греків, що і спонукало його звернутись до Господа з проханням звільнити їх.

Стосовно молитовних звернень до зображених на фресках святих, то епіграфічний корпус центральної нави на них доволі бідний. Адже тут виявлений лише один сильно пошкоджений запис № 1580, автор якого звертається по допомогу до зображеного на фресці святого. Нажаль, через значні пошкодження ми не маємо змоги визначити, хто і до якого святого звертає свої молитовні сподівання.

Решта молитовних написів центральної нави складена за стандартними формулами.

У XVI – XVII ст. традиційна формула кириличного молитовного запису включала звернення до Господа з проханням помилувати, спасти або пом'янути автора. Структурно така формула містить три основні складові: 1) дієслово-прохання (**помани, помилици, спаси**); 2) звернення до Господа; 3) вказівку на особу прохача, яка інколи вводиться словами **раба свого**.

* Тут і далі визначення історичних осіб, які залишили графіті XVI – XVII ст. в Софії Київській, здійснювалось спільно з Н. Сінкевич.

За повною формулою з застосуванням дієслова **помани** виконана молитва *Сергія* (№ 1921). Слова введення імені прохача опущені в молитвах *Василя* (№ 1916) та невідомого автора, який замінив своє ім'я займенником **ма** (№ 1957). Ще два записи, які можуть бути віднесені до цієї групи, збереглися фрагментарно, проте наявність в них слів **раба** (№ 1959) та **своєго** (№ 1960) вказують, що перед нами фрагменти повних формул.

Повна формула молитви із залученням слова-прохання **помилуци** представлена записом № 231 інок Митрофана: **Помилуци Господи раба своєго инока Митрофана Степковича**. До цієї групи варто віднести запис невідомого автора, виконаний у 1623 р. (№ 1937): **року Божого АХКГ місяца августа Д вторю помилуци помилуци**. Це графіті дуже цікаве та оригінальне не лише з погляду на незвичність формули, а й з огляду на його зміст. Насамперед, словосполучення *Року Божого*, яке є, фактично, калькою з латинського *Anno Domini*, використовується в кирилических формулах надзвичайно рідко (це перший такий випадок, зафіксований на стінах собору). Використання рідковживаного церковнослов'янського *вторю* та буквенної цифіри для запису року і дати свідчить про обізнаність автора з церковнослов'янською літературою. Загалом, цей запис яскраво вирізняється серед тогочасних імпровізованих польськомовних молитовних звернень, виконаних шляхтою, і дає всі можливості припускати його виконання саме духовною особою.

У 1623 р. виконаний латиничний запис № 1909, який також, зважаючи на вживане дієслово-прохання, слід віднести до цієї ж групи: **roku 1623 zmiłaszczsi się Maryany Zawiszi 'Року 1623. Змилиуєся. Маріанни Завіши'**. На жаль, серед відомих осіб кількох родин Завіш [Niesiecki 4, s. 699-704] імені Маріанни не віднайдено. Втім, можемо припустити, що напис виконано з ініціативи Яна Завіші – митрополичого урядника, який фігурує в судовому позові до Іпатія Потія 1607 р. [Пам'ятки 2001, с. 339].

І, нарешті, до третього варіанту молитовної формули з використанням дієслова-прохання **спаси** слід віднести молитву Григорія (№ 2014): **спаси Господи грѣшного Григорна**.

На підставі наших попередніх досліджень ми встановили, що молитовні записи за наведеними вище формулами заміняють з XVI ст. традиційну давньоруську формулу **Господи помози равоу своємоу** [Корнієнко 2010, с. 359]. На нашу думку, така зміна була обумовлена суттєвим зростанням ролі заупокійно-поминального культу в ранньомодерний час, адже всі ці дієслова доволі тісно пов'язані саме з семантикою заупокійно-поминального культу. Так, дієслово **спасати** за християнським віровченням означає визволяти від вічних мук у загробному житті, дієслово **помилувати** – пробачати кому-небудь провини, виявляти поблажливості чи жалість до когось, зокрема, задля визволення від пекельних мук, дієслово **помянути** – молитися за тілесне та духовне здоров'я живої або упокій душі померлої людини. Втім, застосування наведених вище дієслів у молитовних формулах епіграфічних пам'яток не є лише надбанням XVI – XVII ст., їх, хоча і порівняно рідко, все ж використовували у давньоруській час. Так, приклад подібної формули із застосуванням дієслова **спасати** демонструє фрагментарно збережена молитва Самуїла (№ 1578), а за формою відмінку імені, що узгоджується з дієсловом-проханням **спаси**, **помилуци** або **помани**, сюди ж можуть бути віднесені записи Романа (№ 1581) та Борзятініча (№ 2090).

Традиційною ж давньоруською формулою молитви є **Господи помози равоу своємоу**, широке розповсюдження якої, на нашу думку, обумовлене як її відкритою структурою, що здатна включати додаткові елементи, заміняти основні або скорочуватись до одного чи двох слів, так і широке семантичне навантаження дієслова **помози**, яке означає подавати допомогу кому-небудь, підтримуючи важкий тягар, полегшувати чиєсь важке становище, рятувати від чогось

чи когось, приводити до бажаних наслідків, робити потрібний вплив, сприяти виликовуванню, полегшувати стан здоров'я [див.: Корнієнко 2010, с. 359-360]. Досліджуючи мовну свідомість давньоруської людини, Т. Вендіна провела цікаве спостереження щодо сприйняття русичами Бога та оцінку людиною самої себе. Так, відчуття могутності Господа, який створив не лише оточуючий світ, а й саму людину, породжувало у неї відчуття залежності та власної мізерності перед ликом Вседержителя, у руках якого були її життя та доля. Людина відчувала себе самотньою та незахищеною у ворожому їй світі, тому вона зверталась до Господа, який ставав її опорою в житті, джерелом любові та співчуття, карав за гріхи, однак і пробачав у Своему милосерді [Вендіна 2002, с. 165-166]. І саме ці сподівання Господньої допомоги в житті середньовічної людини заради спасіння її душі від мук пекла спричинили до широкого розповсюдження цієї молитовної формули. Її стандартний текст містить три головні компоненти: 1) звернення **Господи**; 2) прохання **помози**; 3) вказівку імені особи прохача, яке вводитьсь словами **рабоу своємоу**.

Проте доволі часто серед записів традиційної молитовної формули зустрічаються скорочені її варіанти, лише до слова-звернення у вигляді літер **Ги** (№№ 1521, 1525, 1526, 1528, 1529, 1596, 1619, 1628, 1641, 2043), **Го** (№ 1531), **Гди** (№ 1567 та № 2070) або **Кє** (№ 1534, № 1675 та № 2046), дієслова-прохання **помози** (№ 1579), звернення та прохання **Г(оспод)и помози** (№№ 1558, 1841, 2039, 2047) чи **Б(ож)є помози** (№ 1527), або ж практично повного тексту, за винятком вказівки на особу прохача (№ 1519, № 1561 та № 1565). Скорочувалась формула й тоді, коли автор молитви приєднувався до вже виконаного на фресці запису. Сюди можемо віднести дві приписки дієслова-прохання **помози** до молитов Андрія (№ 33) та Григорія (№ 34), відповідно, це записи № 1555 та № 1559. За формою відмінку імен, що узгоджуються з дієсловом-проханням **помози** скороченою формою молитовного запису варто визначити графіті № 2083, яке містить запис трьох імен: Степану, Феодору та Матвію.

Велика кількість написів зберегла частково, часто у вигляді одного-двох слів, що не дозволяє впевнено встановити, за скороченою, повною чи розширеною традиційною молитовною формулою виконане графіті. До таких фрагментів відносяться: №№ 1518, 1538, 1564, 1582, 1588, 1589, 1590, 1591, 1593, 1595, 1598, 1607, 1626, 1627, 1634, 1638, 1681, 1837, 1965, 2000, 2008, 2017, 2025, 2044, 2081. Деякі записи залишились незавершеними, це № 1562, № 1601 та № 1640. Доволі великий текст молитви представлений грекомовним написом № 1968, проте в ньому відчитується лише слово „помози”.

Незважаючи на фрагментованість багатьох написів, можемо встановити, що вони виконані за повною традиційною формулою, включають звернення, прохання та вказівку особи прохача. До цієї категорії можемо віднести кириличні молитви Петра (№ 1587), Бориса (№ 1599), Григорія (№ 1600), Міни (№ 1648), невідомого автора, від імені якого залишилось лише закінчення ... тіфу (№ 1660), Костянтина (№ 2003), Лазаря (№ 2012), Петра (№ 2078) та трьох невідомих авторів, чії імена не збереглись (№ 1570, № 1857, № 1975). Сюди ж, вочевидь, варто зарахувати два грекомовні тексти: збережену середню частину молитви Євгенія (№ 1520) та молитву Георгія (№ 2045), який, щоправда, пропустив слово „рабу”.

Приклад заміни одного звернення – замість **Господи** вжито **Богородице** – продемонстрував автор запису № 1517 Якша. Проте, якщо судити за розмірами пошкодженої частини тиньку та наявними фрагментами написів, ця молитва мала розширену структуру. Так само як і молитва Воїтїніна (запис № 189), який називає себе по-батькові. Проте в обох випадках ми не можемо реконструювати повний текст молитов.

Автори записів демонструють різноманітність можливостей розширення тексту традиційної молитовної формули. Так, автор запису № 34 Григорій для підсилення своєї молитви додав вигук **аминь**, яке в літургійній практиці використовується для більшої сили ствердження: **Господи помози рабѣ своѣмѣ Григорѣви аминь**. Схожий прийом застосував автор напису № 227 Костянтин, який, окрім вигуку, додав до тексту прикметник **грѣшьнѣ**: **Господи помози равоѣ своємоѣ Костянтиноѣ грѣшеномѣ аминѣ**. Таку саму структуру демонструє автор фрагментарно збереженого тексту (запис № 1995) молитви з проханням Господньої допомоги для двох осіб – Григорія та Настасія: ... **помози равоѣ своємоѣ Григорѣви грѣшномоѣ аминѣ ... грѣшьномоѣ Настасію**. Нажаль, за наявними даними неможливо встановити, хто саме є автором запису – Григорій, який вирішив додати до тексту прохання Господньої допомоги для Анастасія, чи запис виконав останній на замовлення Григорія, додавши потім своє ім'я.

В інших випадках в текстах молитов уточнюється зміст прохання. Зокрема, автор графіті № 145 Костянтин не лише просить Господньої допомоги, а й додає прохання позбавити його від всіляких бід: **Господи помози равоѣ своємоѣ Костянтиноѣ грѣшьномоѣ и избави отъ всакоа бѣды**. В іншому записі (№ 144) автор, ім'я якого не збереглося через пошкодження тиньку, розпочинає текст словами **монога лѣта**, а далі слідує звична формула **Господи пѣмози равоѣ своємоѣ**.

Серед розширених молитовних формул центральної нави зустрічаються тексти, які, разом з проханням Господньої допомоги слугують висловленню усвідомлення гріховності автора. До таких прикладів можемо віднести молитву Андрія (запис № 33) **Господи помози равоѣ своѣмѣ Андреѣви вогачомоѣ грѣхы оубогоѣ доврими дѣлы**. Ймовірно, сюди ж варто зарахувати фрагмент напису № 1617, від якого залишилось два слова – прохання **помози** та прикметник **грѣшномоѣ**. На думку Т. Рождественської, подібні записи слугували висловленню набожності, благочестя, покаяння в гріхах [Рождественская 1992, с. 15]. На нашу думку, більш вірогідним буде тлумачення подібних текстів радше не як маніфестацію власної набожності чи благочестя, а як усвідомлення власної гріховності та глибоке розкаяння автора. І це з усією очевидністю продемонстрував у своїй молитві (графіті № 2002) новгородець Георгій: **Господи помози равоѣ своємоѣ Георгѣви грѣшьномоѣ плацоѣцемоѣса мѣногохѣ ... приведенемоѣ кѣ сватѣ Боѣне Богомѣ...**

Окремо слід назвати розширення традиційної формули за рахунок звернення не лише до Господа з проханням допомоги, а й до самого храму, де його виконано. Приклад такого розширення формули продемонстрував автор напису № 195 Лазар: **Господи помози равоѣ своємоѣ грѣшьномоѣ Лазарю оубогомоѣ. Свѣтлаа Боѣна помиаѣи ма**. Деяко наближається в змістовному плані до цього ж прикладу і розташована поруч молитва Симеона (запис № 1575): **Господи помози равоѣ своѣмоѣ Симеоноѣ грѣшномоѣ оубогомоѣ и баше вѣ Боѣне**.

Доволі цікаво подивитись на цю молитву з позицій мотиваційних чинників виконання пам'ятних записів за формулою „писав такий-то“, що в XVI – XVII ст. трансформується у формулу „був тут такий-то“ [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168]. Нами вже висловлювалась думка, що подібні тексти мають на меті підкреслити факт перебування автора у храмі, підтвердити його присутність та особисте виконання графіті задля отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань [Корнієнко 2010, с. 362]. Графіті № 1575 повністю підтверджує цю тезу, адже автор, звертаючись до Господа, підкреслює – грішному та убогому Симеону, який був у Софії (**и баше вѣ Боѣне**).

Ще одним прикладом розширення традиційної формули молитовного запису є подання автором розширених відомостей щодо своєї особи. Приклад цього продемонстрував автор запису № 2007 Григорій, проте повний текст цього напису реконструювати не вдається через значні втрати: **Господи помози**

равоу своємоу Григорію воудоуцемоу... В інших випадках автори вважають за необхідне подати кілька власних імен. Зокрема, автор графіті № 142 молить про Господню допомогу для Івана, другим ім'ям якого було Перя, ймовірно, скорочення від імені Переніг: **Господи помози рабѹ своємѹ Иванѹ Пере**. Втім, як ми зазначали вище, оскільки напис залишився незавершеним, також допустима реконструкція тексту як імен особового та по-батькові, тобто, Іван Перенігевич. Іншим прикладом вказівки двох імен одного автора слугує запис № 1621: **Господи помози равоу своємоу грешьномоу оубогомоу Брѣчиславоу Павлоу**. Зважаючи на інформативну наповненість тексту, розглянемо його детальніше.

Напис видряпаний не зовсім вправно, літери мають різний формат, рядки нерівні. Це видає людину грамотну, але ту, яка не мала достатньої практики в письмі, тим більше, у видряпуванні записів по твердому фресковому тиньку. Тобто, графіті виконувалось не на замовлення кліриком собору, а особисто Брячиславом, який, можливо, за зразок взяв розташовані поруч на фресці з образом св. мученика близькі за часом молитви Лазаря (№ 195) та Симеона (№ 1575), що виконані за розширеною традиційною формулою й включають прикметники **грѣшьнѹ та оубогѹ**. Автор запису був людиною невисокого зросту, на що вказує незначна висота розташування графіті, що становить 128 см від рівня підлоги. Показово, що Брячислав-Павло вказав не лише хрестильне, а й князівське титульне ім'я. Це дозволяє стверджувати, що він на момент виконання графіті тримав власне княжіння, адже саме князівські імена фіксували статус їх носіїв у системі родових відносин [Литвина, Успенский 2006, с. 118]. Л. Войтович називає п'ять князів з таким іменем, чотирьох з полоцької гілки (Брячислав Ізяславич, Брячислав Давидович та два Брячислави Васильковичі) й одного – Брячислава Святополковича – з турівської [Войтович 2006, с. 280, 286, 291, 294, 358]. Щоправда, в усіх випадках ми не маємо відомостей про те, що котрийсь з них мав хрестильне ім'я Павло.

Відповідно до палеографічного датування запису його автором з-поміж відомих нам Брячиславів могли бути Брячислав Давидович або Брячислав Святополкович. Втім, літописні відомості щодо обох вкрай фрагментарні.

Так, Брячислав Давидович згадується під 1127 р. в Лаврентіївському [ПСРЛ 1, стлб. 298] та Іпатіївському літописах [ПСРЛ 2, стлб. 296] як учасник уособиці між полоцькими князями та Мстиславом Володимировичем: **Изславѹ ... иде пакы Изславлю кѹ стрыема своима вода с собою и Брячислава зятѹ своѹго** [ПСРЛ 1, стлб. 298]. Хоча в літописі князя названо зятем Ізяслава, дослідники схиляються до думки, що Брячислав був одружений з донькою Мстислава Володимировича Ксенією [Войтович 2006, с. 286; Литвина, Успенский 2006, с. 269-270, прим. 2]. Полоцькі князі в ході уособиці зазнали поразки й були вислані до Візантії, в тому числі й Брячислав: на користь цього наводиться інформація новгородського архієпископа Антонія (Добрині Ядрейковича), який у 1200 р. бачив у Константинополі в церкві Даниїла Стовпника могилу Ксенії Брячиславлі [Войтович 2006, с. 462; Литвина, Успенский 2006, с. 275-276, прим. 19].

Як бачимо, жодних достовірних відомостей про перебування Брячислава Давидовича у Києві ми не маємо, тож навряд чи він міг бути автором молитовного запису.

Про народження Брячислава Святополковича літописи Лаврентіївський [ПСРЛ 1, стлб. 280] та Іпатіївський [ПСРЛ 2, стлб. 256] згадують під 6612 (1104/1105) р.: **и родисѹ оу Ф(ва)тполка с(ы)нѹ и нарекоша имя кмѹ Брячиславѹ** [ПСРЛ 1, стлб. 280]. Другий раз у літописній статті під 1127 р. ім'я князя згадується у зв'язку зі смертю 28 березня та його похованням 5 квітня [ПСРЛ 1, стлб. 296]; цю ж інформацію повідомляє Никонівський літопис: **Престависѹ князь Брячиславѹ, сынѹ Святополчѹ менший, мѣсяца марта въ 28, а погребенѹ апреля въ 5** [ПСРЛ 9, с. 154].

Слід зазначити, що Л. Войтович [Войтович 2006, с. 358] пише, ніби Брячислав Святополкович помер 28 березня 1123 р. у Турові. Скоріше за все, тут наявна друкарська помилка, хоча дата смерті Брячислава „28.03.1123” наводиться Л. Войтовичем двічі у статті. Далі дослідник зазначає, що князя поховано 5 квітня 1127 р. у Києві, і цей факт міг бути своєрідною декларацією турівської династії своїх прав на Київ. Як на джерело інформації Л. Войтович посилається на відповідні статті Лаврентіївського та Никонівського літописів, однак в них повідомляється про дати смерті та поховання Брячислава, ніяких відомостей про місце його смерті (Турів) та поховання (Київ) літописні статті не містять.

Незважаючи на лаконічність літописних повідомлень, маємо ряд цінних свідчень щодо можливостей перебування Брячислава у Києві: він був сином Святополка-Михайла Ізяславича (1050-1113 рр.), який посідав великокнязівський престол з 1093-го по 1113 р. [Войтович 2006, с. 355]. Відтак, дитинство княжич провів у стольному граді. Але чи міг він бути автором молитовного запису, адже на момент його можливого виконання мав не більше дев'яти років? Відповісти на це питання ми можемо, звернувшись до результатів дослідження новгородських берестяних грамот, зокрема, виявлених у південній частині Неревського розкопу фрагментів берести з учнівськими вправами та малюнками хлопчика Онфіма. На думку В. Арциховського, Онфімові було чотири-п'ять, максимум шість років [Арциховський 1957, с. 222], однак, незважаючи на такий юний вік, хлопчик доволі впевнено виводить складові традиційних формул для берестяних листів „Поклон від Онфіма до Данили” (№ 199) або для молитовних записів „Господи, поможи рабу своєму Онфіму” (№ 203) [Арциховський 1957, с. 217, рис. 2; с. 219, рис. 3].

З літописних джерел ми маємо відомості про функціонування у митрополичій Святій Софії скрипторію, що, цілком логічно, дозволяє припустити наявність в стінах храму школи. Дослідженнями графіті Софії Київської виявлено групу записів, що можуть бути пов'язані з діяльністю школи при кафедральному храмі; мова йде про абетки та про записи окремих граматичних вправ. Згідно спостережень Т. Рождественської, видряпування абеток середньовічними авторами виконувалось з розумінням їх сакральності, позаяк уявлення про святенність слов'янської азбуки відмічаються вже у ранній період слов'янської писемності, в IX ст. [Рождественская 1992, с. 16]. Водночас дослідниця не відкидає версії А. Мединцевої та К. Попконстантинова, що абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54]. Саме з таких позицій варто розглядати виявлені, наприклад, у Георгіївському приділі графіті № 864, що є початком абетки **аввг**, поруч з яким той же автор прокреслив приклади утворення складів: **ав, ва** [Корнієнко 2010, с. 56, табл. LXIX, 1], або ж прокреслені поруч дзеркальна та звичайна літери **а** в написі № 913 [Корнієнко 2010, с. 63, табл. XCI, 1]. Як граматичні вправи по утворенню складів варто розглядати графіті № 917 **во, во, го, до** [Корнієнко 2010, с. 63-64, табл. XCII, 2] або № 1122 **ав, аз** [Корнієнко 2010, с. 120, табл. CCVII, 2], позаяк приклади нашим записам можна зустріти серед берестяних грамот, зокрема, виконаними згадуваним вище новгородським хлопчиком Онфімом [Арциховський 1957, с. 216, рис. 1]. До речі, на цій же фресці, де знаходиться запис Брячислава, з-поміж інших графіті можемо виділити початок абетки (№ 1624) та малюнок людини, явно виконаний дитиною (№ 1643). Всі ці графіті яскраво ілюструють навчання хлопчиків „учению книжному”, безумовно позитивні результати якого ми можемо спостерігати на стінах храму. Тож визнання авторства запису № 1621 за юним Брячиславом Святополковичем цілком припустиме, що, до речі, пояснює особливості зовнішнього вигляду літер та незначну висоту графіті над рівнем підлоги.

Записана в графіті інформація дозволяє нам встановити хрестильне ім'я Брячислава як Павло та визначити найбільш імовірну дату його народження.

Між двома прямим датами статті 6612 р. Лаврентіївського літопису – 18 грудня, коли митрополичий стіл посів Никифор та 4-6 лютого, коли спостерігалось „знамення на небі” (дослідники розглядають описане в літописі „знамення” як явище сонячного та місячного гала, тобто, атмосферного ефекту розсіяння світла на мікрокристалах льоду в атмосфері [Святский 2007, с. 100-101, прим. 36]) – літописець вміщує відомості про безрезультатний похід загонів великокнязівського воеводи Путяти, сина Володимира Мономаха Ярополка, сіверського князя Олега Святославича та полоцького князя Давида Всеславича проти мінського князя Гліба Всеславича, а після цього – про народження у князя Святополка сина Брячислава. В літописній статті для датування походу вжито зворот **сеґо же лѣта исходаща**, тобто, *наприкінці цього 6612-го року*. На цій підставі дослідники відносять похід до лютого 1105 р., відтак Брячислав мав би народитись цього ж місяця [див., напр.: Літопис Руський 1989, с. 160]. Однак, на нашу думку, аналіз хронологічних викладок статті вказує, що похід на Мінськ та народження Брячислава відбулися дещо раніше. В літописній статті прямі дати розташовані у чіткій послідовності: 20 липня, 21 серпня, 6 грудня, 13 грудня, 18 грудня, 4-6 лютого. Відтак похід та народження князя вкладаються у хронологічні рамки від 18-го грудня 1104 р. до 4-6 лютого 1105 р. В християнській традиції дитині надається ім'я святого, день пам'яті якого припадає на день її народження або близький до нього в часі. На означений хронологічний проміжок припадають 23-го грудня – пам'ять св. Павла, єпископа неокесарійського [Житія 4, с. 642-643], 14 січня – пам'ять побиття преподобних отців на Синаї та в Раїфі, один з яких мав ім'я Павло, та 15 січня – пам'ять св. Павла Фівейського [Житія 5:1, с. 439-440, 484-491]. Як бачимо з літописної статті, на момент народження Брячислава воевода та князі з мінського походу вже повернулись (**и възвратишася опать**). Відтак мусимо виснувати, що Брячислав народився не 23 грудня, а 15 січня чи, менш вірогідно, в близький до цієї дати час. Відтак, мінський похід міг відбутися в другій половині грудня – першій половині січня 6612 (1104/1105) р. та тривав близько місяця. Цього часу цілком достатньо було для походу на **Мѣнескъ** та повернення до Києва: позаяк день переходу є змінною метричною одиницею, адже, на думку дослідників, кінний день переходу займає від 46 км [Толочко 2008, с. 321] до 75 км [Устюгов 1946, с. 305], на шлях від Києва до Мінська (близько 525 км) мало бути витрачено від 7 до 12 днів. Втім, літописна фраза «**и не успѣша ничтоже, и възвратишася опать**» [Бугославский 2006, с. 223] дозволяє припустити, що кінцевої географічної мети походу не було досягнуто і війська повернулись з півдороги. Тобто, тривалість цієї військової виправи цілком могла вкластися в проміжок часу в три з половиною тижні, між 18 грудня 1104 та 15 січня 1105 р.

Таким чином, дослідження молитовного запису Брячислава дозволило уточнити хронологію літописних повідомлень, зокрема, щодо датування мінського походу кінцем грудня 1104-го р. – першою половиною січня 1105-го р., а також отримати нові дані з генеалогії Рюриковичів, зокрема, встановити вірогідно точну дату народження у великого київського князя Святополка Ізяславича сина Брячислава-Павла – 15 січня 1105-го р. Оскільки княжич вказав у молитовному записі своє титульне ім'я, то, вочевидь, на момент його виконання він отримав власне княжіння. Це сталося, на думку дослідників, близько 1110 р. [Войтович 2006, с. 358]. Відтак, найбільш вірогідним часом виконання графіті варто визнати 1110-1113 рр.

II.1.2. Пам'ятні написи

Серед графіті центральної нави в кількісному аспекті домінують пам'ятні написи. Метою таких записів можемо назвати прагнення авторів закріпити пам'ять про подію, що є для нього значимою, вартою для сакралізації, позаяк сакральний простір культової споруди розповсюджується і на виконане на стіні храму графіті, посилюючи його. В київській середньовічній епіграфіці однією з найпоширеніших формул пам'ятного запису є та, в якій автори вказують дату смерті померлого: „Місяця такого-то у такий-то день приставився раб Божий такий-то”. Т. Рождественська вважає, що використання дієслова **престависа** відображає своєрідність давньоруських поминальних графіті [Рождественская 1992, с. 13]. Проте ми вже висловлювали думку [Корнієнко 2010, с. 360], що, зважаючи на структуру формули, більш доцільним буде називати такі записи пам'ятними, адже в багатьох випадках вона використовувалась не лише для повідомлення про смерть людини, а й про початок чи завершення якоїсь справи, про ту чи іншу подію тощо.

Для підтвердження нашої тези з-поміж пам'ятних написів центральної нави можемо навести тексти графіті № 4 та № 7.

Так, автор запису № 7 повідомляє про поставлення владики: **мѣсяца априла въ ѿ дѣнь поставлено бысть владыка**. Обвал тиньку знищив ім'я поставленого владики, від якого збереглась лише початкова літера **К**. Відтак, припущення С. Висоцького, що в цій частині містилось ім'я „Іларіон”, а в тексті повідомлялось про поставлення київським митрополитом русина Іларіона [Висоцкий 1966, с. 38; 1976, с. 210, 212-214], не підтверджується спостереженням над текстом. Так само не відповідають літописній даті 1051 р., коли Іларіон став митрополитом [Бугославский 2006, с. 192], палеографічні характеристики складових графіті, більш характерні для кінця XI – кінця XII ст. I, нарешті, у приділі свв. апостолів Петра і Павла нами виявлений напис № 1168, в якому повідомляється про поставлення митрополитом Іларіона 12 лютого [Корнієнко 2008]. Відтак, з більшою вірогідністю можемо припустити, що в графіті № 7 повідомлялось про поставлення єпископа, адже термін „владыка” вживався по відношенню не лише до митрополитів, а й до єпископів.

Автор напису № 4 Дмитро повідомив про поховання в соборі Всеволода Ярославича. Щоправда, намагаючись внести корективи у текст опублікованого С. Висоцьким напису, В. Орел та А. Кулик вважали, що Дмитро писав покаяння – **Дмитръ ѡль отрочѣ каетѣ** [Орел, Кулик 1995, с. 128]. Невідповідність запропонованого прочитання оригіналові запису відмітив ще С. Висоцький, хоча пізніше прийняв її, лише з тією поправкою, що слово **каетѣ** в даному контексті має значення не „покаяння”, а „жаль” чи „скорбота” [Висоцький 1998, с. 131-132; 1998а, с. 141-143]. Дослідник звернув увагу на стилістичну близькість повідомлення графіті до літописної статті: „**преставися великий князь Всеволодъ, сынъ Ярославль, внукъ Володимерь, мѣсяца априля въ 13 день, а погребенъ бысть 14 день недѣли сѣщи тогда страстнѣи дни сѣщю четвѣрткѣ, в онъ же положенъ бысть въ гробѣ в велицѣй церкви святыхъ Софѣя**” [Бугославский 2006, с. 238], тож цілком справедливо припустив, що запис виконано 14 квітня 1093 р. князівським дружинником Дмитром, вірогідно, під час або невдовзі після поховання Всеволода у Софійському соборі. Незвичність цієї події для автора графіті полягала в тому, що митрополичий храм не був спочатку призначений для влаштування у ній усипальні, яка була влаштована тут за Всеволода Ярославича [докл. див.: Нікітенко 2003, с. 153, 155]. На думку Н. Нікітенко [Нікітенко 2000, с. 39; 2003, с. 157; Никитенко 2008, с. 358-359], яку ми повністю поділяємо, Всеволода було поховано в північній внутрішній галереї у великому склепі-усипальні, рештки

якого в 1952 р. досліджені археологом М. Каргером. Він виявив два відрізки перегородки, яка проходила впоперек галереї, сполучаючи її північну та південну стіни. Ці відрізки перегородки, зведеної впритул до східної поверхні пілонів стін галереї, мають товщину до 0,45 м і лежать на 15 см нижче сучасного рівня підлоги; вони збереглися на висоту 20 см. Зважаючи на те, що їх складено з плінфи на світло-рожевому цем'янковому розчині й вони закривають нижню частину фресок стін, ці фрагменти є залишками давньоруського цегляного склепу, побудованого вже після основного розпису собору. Причому східна поверхня обох відрізків зберегла на собі залишки фрескового тиньку з темно-червоним (пурпуровим) пофарбуванням. М. Каргер припустив, що тут знаходилася „якась розкішна усипальня” [Каргер 1952, арк. 23-24]. Саме над цим склепом-усипальнею був видряпаний знак-тризуб Всеволода Ярославича [докл. див: Нікітенко, Корнієнко 2010а].

У софійському некрополі, як припускають дослідники [Нікітенко 2003, с. 163; Івакін 2008, с. 30], поховані деякі з кліриків собору, які згадуються в пам'ятних написах у вімі центральної нави. Так, в записі № 236 повідомляється про смерть ієрея святої Софії Іоакима: **мѣсаца марта въ Д на память свѣтото Павла і Оульни пристависа рабъ Божиі Іакиѣмь именемъ Перфюрини крѣни Свѣтотѣ Софѣѣ.** А в написі № 216 невідомий автор повідомляє дату смерті дияконової куми: **мѣсаца априлиа ѿ дѣнь пристависа Наоуменичѣвна дѣакѣна коумчѣѣ попнини мертво Симоваоу...** Можливо, про дати смерті кліриків собору або їхніх рідних повідомляють тексти графіті № 54 (**мѣсаца іюна въ VI дѣнь прѣстависа рабѣ Божиі Іванѣ**) та № 215 (**мѣсаца октавра въ .ѿ. дѣнь престависа раба Божиіа Марѣа**).

Незвичну структуру має запис № 49, який також повідомляє про смерть одного з кліриків Софії Київської подьяка Петра: **лѣта СѢКѢ престависа рабѣ Божиі подьякѣ Петрѣ.** Незвичність структури формули полягає в тому, що в тексті графіті відсутня вказівка дати поховання Петра, необхідної для церковного поминання, натомість вказано рік його смерті.

Розширене датування містить текст графіті № 52, яке повідомляє про смерть Захарії, ймовірно, також клірика Софії Київської: **въ лѣто • S • Ѱ • ЦГ • пристависа рабѣ Божиі Захаріа мѣсаца феврара ZI дѣнь • на память свѣтотѣ Ѳедора Тирена въ сѣвотѣ въ блажѣновѣ...** Нажаль, закінчення напису пошкоджене, тож ім'я його автора залишається невідомим.

Ще шість графіті, які можуть бути віднесені до записів, в яких, вірогідно, були зазначені дати смерті осіб, збереглися фрагментарно. Текст № 1986 складається лише з зазначення дати без повідомлення про подію: **мѣсаца августѣ въ ІѢ.** Одне графіті (№ 217) залишилось незавершеним, ймовірно тому, що його автор зазначив лише місяць та пропустив дату: **мѣсаца августѣ пристависа.** В записі № 1719 реконструюється лише дата 26 травня (**мѣсаца мана КѢ**), у № 1572 та, незавершеному, № 1817 – місяць події: відповідно, **мѣсаца окътомъвра** та **мѣсаца январѣ.** А від пам'ятного напису на фресці з образом св. Варвари (№ 1539) залишилися лише слова **въ дѣнь.**

На окрему увагу заслуговують ще два фрагментарно збережених записи, в яких зазначений рік виконання.

Один з них (№ 1983) виконаний у 1260 р., за двадцять років після захоплення Києва військами Батия. Тож графіті є важливим достовірним свідченням продовження життя Києва після розгрому міста в 1240 р. Повний текст цього напису реконструювати не вдається, залишилась лише дата – **SeVceZHe.** В записі літери містять вказівку закінчення –**є**, що доволі часто зустрічається в епіграфічних та писемних пам'ятках. Так, в написі № 55 з Софії Київської до позначення сотень та тисяч додано закінчення –**нок**, а десятків та одиниць – закінчення –**к** [Высоцкий 1966, с. 98]. В написі на хресті Володимира

Ольгердовича літерні позначення тисяч та сотень також мають закінчення **-нок** [Івакін, Козубовський 1993, с. 122, рис. 12]. В ряді записів писців у пергаментних кодексах до різних літерних позначень дат також додані літерні закінчення: в № 167 до позначення тисяч додано закінчення **-ноє**, у № 212 – закінчення **-нок**, в № 235 до числа дати додано закінчення **-и**, а в № 239 до позначення тисяч, сотень і десятків з одиницями додано закінчення **-к** [Столярова 2000, с. 187, 222, 235, 237].

В другому написі (№ 1684), що виявлений у вімі головного вівтаря, була зазначена дата від 1018 до 1021 рр. (остання цифра знищена вибоєм). Досліджуючи спільно з Н. Нікітенко історичний контекст появи графіті, ми спробували уточнити, коли саме між 1018 – 1021 рр. воно могло бути виконане, вдавшись до контекстного аналізу з урахуванням місця розташування напису та фреску, на якій його виконано. Ми дійшли висновку*, що виконання цього запису на зображенні дяконіси в головному вівтарі собору та літургійного характеру цього образу, розміщеного навпроти престолу, може вказувати на зв'язок графіті з найвеличнішим таїнством – першою Євхаристією, що відбулася в Софії в той час, який вказано в графіті. Виходячи з того, що перша Євхаристія сталася тут під час освячення престолу 11 травня 1018 р., можна зробити висновок, що в тексті зазначений 6526 (1018) р., тож втрачена остання літера – **S** (6). Отже, 1018 рік варто визнати нижньою вірогідною датою виконання графіті № 1684 і цей запис фактично фіксує час завершення будівництва та розпису Софії Київської.

Три пам'ятні написи містять лише зазначення року. Так, автор напису № 114 вказав рік виконання: **SVA**, тобто, 6701 (1193) р. з позначенням закінчення для всього напису –**є** (приклади чому наведені вище).

В записі № 2035 зазначений 6541 (1033) р., переданий літерами **SΦMA**. Ця дата пов'язується нами з есхатологічними очікуваннями, які набули особливого напруження в канун тисячоліття зі смерті Ісуса Христа [тема докладно висвітлена в наших роботах: Нікітенко, Корнієнко 2009; Корнієнко 2010, с. 400-410; Нікітенко, Корнієнко 2010; 2010a]. На цій же фресці, де виявлена дата 1033 р., виконано інший запис, № 2054. Його права частина знищена обвалом тиньку, тож впевнено читаються літери, що позначають тисячі та сотні (**SΦ**), а за збереженим фрагментом літера, що позначала десятки, може бути реконструйована як **A** або **M**. Відтак, напис міг містити дату від 1022 по 1041 р.

Слід також зазначити, що традиція видряпування графіті, текст яких містить лише вказівку року, зберігається і в ранньомодерний час. Для прикладу можемо навести записи XVI – XVII ст. на мармурових плитах декоративного фриза над синтроном: в кириличному графіті № 1940 зазначений 1650 р. (**AXH**), а в латиничному № 1901 – 1594 р. (anno 1594).

В нашій попередній роботі вже зазначалося, що подібно до традиційної молитовної формули „Господи, поможи рабу своєму такому-то” наведена вище формула пам'ятного запису має відкриту структуру, а тому здатна включати нові додаткові елементи, випускати або замінювати основні, що й обумовлює її поширення та зберігання в письмовій та епіграфічній традиціях протягом середньовіччя та раннього модерного часу [Корнієнко 2010, с. 360]. На користь цього твердження можемо навести фрагментарно збережений запис № 1928 на шиферній ручці крісла митрополита, виконаного 2 травня 1658 р. Нажаль, через пошкодження ми не можемо встановити, якій саме події присвячений його текст.

---

* Присвячена дослідженню цього напису спільна стаття Н. Нікітенко та В. Корнієнка, в якій досліджується питання ідентифікації образів святих жінок у вімі головного вівтаря як дяконіси, зараз знаходиться у друці.

Другою поширеною формулою пам'ятних написів є „*писав такий-то*”. Особливою рисою таких записів давньоруського часу дослідники називають відсутність займенника першої особи однини **азъ** [Рождественская 2003, с. 215]. В нашій попередній роботі ми зазначали, що метою виконання подібних записів було підкреслення факту перебування автора у храмі, своєрідне підтвердження своєї присутності з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань [Корнієнко 2010, с. 361-362]. Доказом цієї тези слугує виявлений у центральній наві молитовний напис Симеона (№ 1575), який, звертаючись до Господа, підкреслює своє перебування у Софії.

Загалом серед графіті центральної нави за повною формулою складено два написи, обидва знаходяться на одній фресці. Один з них (№ 2069) зберігся фрагментарно, реконструюється лише початок фрази **а се писальъ**. Текст другого (№ 119) повністю підлягає реконструкції: **а се писальъ Манейлъ**. Тож Мануїл та інший автор підкреслили особисте виконання записів, включивши до стандартної формули слова **а се**. Текст ще двох графіті дозволяє зробити припущення, що записи були виконані за розширеною структурою, проте повну формулу реконструювати не вдається, відчитуються лише імена Варлам (№ 2031) та Ілля (№ 2085).

Іншим варіантом скорочення пам'ятного напису XI – XV ст. за формулою „*писав такий-то*” є зазначення лише імені автора в називному відмінку. В межах центральної нави виявлено кілька таких написів, виконаних двома Павлами (№ 1592 та № 2091), Стефаном (№ 2093), Міною (№ 1674), Феодором (№ 2088), Олегом (№ 2088), Мікулою (№ 2092) та Хазаром (№ 2072). Останній антропонім зустрічається вперше, у писемних пам'ятках він не зафіксований.

Досліджуючи структуру пам'ятних написів Георгіївського та Петропавлівського приділів Софії Київської ми встановили, що традиційна для давньоруських написів формула „*писав такий-то*” у XVI – XVII ст. витісняється формулою „*був тут такий-то*”. Не виключено, що така трансформація відбувається під впливом латиничної епіграфіки, представлені формулами, що починаються словами „*Huc fuit*” або „*Vyl tu*” [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168]. Повна формула такого напису повинна містити три основні складові: 1) зазначення дати або лише року перебування в соборі; 2) фрази-зв'язки „*Був тут*” „*Huc fuit*” або „*Vyl tu*”; 3) вказівку особового (власного) та родового імен автора. Формули пам'ятних написів XVI – XVII ст. мають відкриту структуру, що здатна до розширення або, частіше, до скорочення. Зокрема, доволі часто автори пропускали фразу-зв'язку, вказуючи лише рік перебування у храмі та особове й родове ім'я. В іншому випадку скорочення традиційної формули передбачало виконання лише третьої складової, тобто, зазначення особового та родового імен автора без акцентування уваги на році виконання напису. В останньому випадку скорочення навіть допускалась вказівка лише одного з них, тобто, лише власного чи родового імені автора. Деяко рідше зустрічаємо приклади скорочення традиційної формули лише до вказівки першої частини, тобто, року виконання, хоча в цьому випадку ми не можемо бути впевнені у завершеності напису. Розширення традиційної формули, як можемо встановити за наявними даними, передбачало вказівку місця походження автора, зазначення його приналежності до певного соціального стану, зокрема, до духовенства.

Серед епіграфічних пам'яток центральної нави повна кирилична формула пам'ятного напису XVI – XVII ст. зустрічається лише один раз. Це графіті № 1885, що виконане Іоанном у 1641 р., який, щоправда, скоротив своє родове ім'я до однієї літери: **быль тѣтъъ Іоанъ К. року ѦХММ**. У двох випадках (№ 1860 та № 1950) написи збереглися фрагментарно, відчитуються лише фрази **быль тѣтъъ**. В третьому написі (№ 63а), виконаному Тимофієм, опущена вказівка року виконання: **тѣтъъ быль рабъ Божиин Тимоѳеин**.

Серед латиничних графіті повна формула пам'ятного напису зустрічається в графіті, виконаних Миколою Весселем (№ 1886: *Byl tu Mikolay Wessel anno Domini 1585*), Христофором-Симоном Окольським й, вірогідно, його батьком Станіславом (№ 1899: *Byl tu Kristow Szymo[n] Okolszki y Sztaniszlaw ... roku 1589*), а також Христофором Замойським, чий напис залишився незавершеним, проте за наявними даними можемо припустити, що в тексті передбачалось зазначення року (№ 1915: *Bil tu Kristof Zamoisky ro{ku}*). За скороченою формулою, коли опускалась дата виконання напису, складений напис Войцеха Надольського (№ 1924: *Bil tu Woyszech Nadolsky*). Ще одне графіті (№ 1904), скоріше за все було складене за повною формулою, проте збереглося фрагментарно, можемо розібрати лише слова „*Byl tu Ian*”.

Досить часто автори латиничних написів скорочували текст, пропускаючи слова-зв'язки. В межах приділа виявлено одинадцять латиничних графіті, виконаних Симоном Радомітою у 1589 р. (№ 1942), Мартіном Броньовським у 1590 р. (№ 1932), Анною з Кішок у 1599 р. (№ 1761), Яном Злотопольським 13 квітня 1601 р. (№ 1918), Яном Єжьорковським у 1615 р. (№ 456), Василем Коммоницьким у 1620 р. (№ 1910), Грицаєм Согоулою 31 травня 1621 р. (№ 1954), Олександром Єловицьким у 1625 р. (№ 1906), Олександром Мостошем у 1630 р. (№ 1919), Яном Лозінаським (№ 1890), Мартіном Волінським (№ 1842) та Станіславом Бзовським (№ 1843), роки виконання записів якими встановити не вдається. Ще чотири пам'ятні написи, вочевидь, можуть бути зараховані до цієї групи. Три з них залишились незавершеними (№ 1922, № 1936 та № 1941), а в одному випадку (№ 1953) відносно впевнено можемо розібрати лише цифри року 1598-го. З-поміж кириличних написів центральної нави лише два виконані за такою ж структурою, вони виконані Карпом Дубиною у 1655 р. (№ 1902) та Миколою Шибеккою у 1658 р. (№ 1889).

Проте більшість латиничних пам'ятних написів складається з особового та родового імен авторів. До цієї групи слід зарахувати графіті, виконані Стефаном Левіковським (№ 1687), Олександром Копцем (№ 1876), Андрієм Барським (№ 1877), Андрієм Бзольчеком-Левицьким (№ 1891), Миколою Маршевським (№ 1895), Самуїлом Бакою (№ 1912), Антоном Пілкою (№ 1913), Миколою Верещинським (№ 1917), Павлом Ясинувським (№ 1947), Іоанном Бучацьким (№ 1948), Миколою Волком (№ 1958), Прокопієм Олександром Скаржевським (№ 1991) та Яном Кешизьким (№ 2056). В одному випадку ми можемо впевнено встановити лише скорочену форму особового імені Андрій, яким родове ім'я виконане у вигляді монограми, що наразі не піддається розшифруванню (запис № 1920). Слід, втім, зазначити, що деякі латиничні пам'ятні написи збереглися фрагментарно, в їхніх текстах реконструкції піддаються здебільшого власні імена авторів: № 1668, № 1831, № 1888, № 1927, № 1930, № 1933. Запис № 1556 зберігся погано, проте скидається на те, що він також містив не лише родове ім'я автора.

За такою ж структурою – вказівка особового та родового імені – виконувались і кириличні написи XVI – XVII ст. З-поміж кириличних пам'ятних написів центральної нави сюди можемо віднести записи, виконані Іваном Михайловичем (№ 1893), Романом Івановичем (№ 1939), Іваном Поновичем (№ 1938), Назаром Шаїмовим (№ 2062), Антонієм Грековичем (№ 1945) та Федором Ружинським (№ 1884). Два графіті збереглися фрагментарно, однак можемо встановити, що вони також містили особове та родове імена авторів: в одному збереглося лише особисте ім'я Семен (№ 1961), в другому – по-батькові Іванович (№ 1989). Автор напису № 1903а Костянтин скоротив своє ім'я лише до однієї початкової літери Л., подібно до автора графіті № 1885 Іоанна К. Втім, в окремих випадках складно встановити, вказане в тексті родове ім'я чи автор іменує себе по батькові, наприклад, в написах Романа Івановича та Івана Михайловича. Більш зрозуміло це в тексті графіті № 1931, автором якого є Карпо Федорович Свіщн... (останнє збереглося фрагментарно).

Як різновид структури подібної формули пам'ятного напису XVI – XVII ст. слід назвати написи, автори яких вказували свою приналежність до духовенства. У формулах таких графіті в першій частині зазначається сан, а в другій – ім'я людини. В межах центральної нави до цієї групи можуть бути віднесені записи ієродиякона Дорофія (№ 1685), ієромонахів Симона (№ 1907) та Іезекиїля (№ 1973), попа Конона (№ 1943). Не виключено, що всі ці особи входили до кліру Софії Київської.

В окремих випадках автори записів XVI – XVII ст. вказували лише власне ім'я. Сюди можемо віднести кириличні графіті, виконані двома Стефанами (№ 1970 та № 2032), Григорієм (№ 1944) та Міхалоном (№ 1935), а також латиничні, виконані двома Янами (№ 1671 та № 1914), Василем (№ 1844) та Іоанном Федором (№ 1926). Як розширений різновид такої формули має розглядатись колективний запис Петра, Карпа та Самуїла, імена яких групуються навколо дати 1626 р. (№ 1934). Напис виконано доволі хаотично, впадає у вічі окреме виписування кожного з імен, а, отже, їхнє особисте виконання.

В іншому випадку автори зазначали лише родові ім'я. Таких графіті виявлено чотири, три з них латиничні Креського (№ 1663), Богуславського (№ 1900) та ще одного автора, від родового імені якого збереглося лише закінчення ...orlowsky (№ 1672), одне – кириличне Аксака (№ 1946).

Як варіанти розширення тексту традиційної формули пам'ятного запису слід розглядати два графіті, виконані Максиміліаном Нарінгером зі Стеєра (№ 1887; містить також вказівку року виконання у 1584 р.) та Яном з Ліс (№ 1908). Хоча обидва тексти складені не за повною формулою пам'ятних написів XVI – XVII ст., проте містять не обов'язкові для неї вказівки місця походження авторів.

Структура текстів пам'ятних написів XVI – XVII ст., що передбачає зазначення особового та родового імен авторів, робить їх важливим історичним джерелом для генеалогічних досліджень. Адже доволі часто в текстах графіті вказуються імена представників родин, відомостей про яких в письмових джерелах або доволі мало, або вони відсутні взагалі, що об'єктивно посилює роль епіграфіки для біографістики. Серед графіті центральної нави нам вдалося виявити кілька записів знаних історичних осіб, а також невідомих до сьогодні представників шляхетських родин кінця XVI – XVII ст. Звичайно, процес атрибуції авторів графіті ще не завершений, проте деякі попередні результати вже можуть бути наведені. Для зручності читача всі написи далі розташовуються в порядку їхньої нумерації.

Графіті № 456. Ян Єжборковський. Маємо інформацію про кілька таких родин – гербів Radwan, Rawicz та Kościesza [Niesiecki 2, s. 435; Boniecki 2002, t. 9, s. 51-55], в кожній з них відомі особи на ім'я Ян. Час писемних згадок про них близький до часу виконання запису на стіні Софії Київської. Більш вірогідним нам видається пов'язати особу автора графіті з родиною Єжборковських гербу Rawicz. Зокрема, її представник Ян, який неодноразово згадується в джерелах другої половини XVI ст., мав маєтки на Поділлі, а його сини займали подільські уряди.

Графіті № 1663. Креський. Невідомий автор вказав лише свою приналежність до родини Креських гербу Nadelwicz з Великопольщі, яка відома з XVII ст. [Niesiecki 2, s. 704].

Графіті № 1687. Стефан Левіковський. Родина Левіковських гербу Abdank походить з Поділля [Niesiecki 3, s. 101]. А. Бонецький наводить відомості про двох осіб цієї шляхетської родини, які носили ім'я Стефан: один з них († 1640 р.) був земським писарем у Стежиці, а інший, що мав подвійне ім'я Стефан-Жигмунт (згад. 1654 р.) був земським коморником у Кракові та інстигатором трибуналу у Любліні [Boniecki 2002, t. 14, s. 200]. Нажаль, наразі складно встановити, який саме Стефан Левіковський залишив свій автограф на стіні Софії Київської.

Графіті № 1761. Анна з Кішок. Очевидно, в записі згадується Анна († 1633 р.) з православної шляхетської родини Кішок гербу Dąbrowa, дружи-

на знаного політичного діяча першої половини XVII ст. Віленського воєводи Христофора Радзивіла Перуна [Niesiecki 2, s. 524].

Графіті № 1842. Мартін Волінський. Представник шляхетської родини гербу Abdank, що походить з Великого Князівства Литовського, він обіймав посаду подільського войського [Niesiecki 4, s. 594-595].

Графіті № 1843. Станіслав Бзовський (1567-1637 рр.) є зною історичною особою – монах-домініканець (в монашестві Авраам), він був активним діячем ордену і Католицької Церкви свого часу, автором кількох історичних праць з церковної історії [Dunowska 1937, s. 186-188]. Наявність у Києві домініканського конвенту пояснює причину перебування Бзовського у Святій Софії.

Графіті № 1876. Олександр Копець. Родина Кошців гербу Kroje походить з Великого Князівства Литовського. К. Несецький згадує Олександра Кошця, який у 1648 р. став Брестським каштеляном [Niesiecki 2, s. 598].

Графіті № 1877. Андрій Барський. Ймовірно, автора напису слід ототожнити з відомим краківським правником та дипломатом, доктором світського та канонічного права Андрієм Кохлер-Барським († 1611 р.) [Barusc 1935, s. 307]. Андрій, разом зі своїми рідними братами Яном та Матвієм, отримали шляхетство на сеймі у Варшаві в 1591 р. [Boniecki 2002, t. 17, s. 82]

Графіті № 1884. Федір Ружинський. Текст доповнений малюнком родового герба у вигляді вертикальної подвійної перехрещеної стріли [Однороженко 2008, с. 151]. Вочевидь, зображенням гербової фігури Федір маркував виконання запису власноруч. Ружинські є старовинним литовсько-руським князівським родом, який веде своє походження від Гедиміновичів [Niesiecki 3, s. 896-899]. Автором запису, вірогідно, є Федір Михайлович Ружинський. Нажаль, інформації про нього майже немає. Зважаючи на те, що по смерті Федора Михайловича († до 1620 р.) його майно відійшло до родичів, нащадків по собі він не залишив [Ворончук 2009, с. 125, табл. I.53].

Графіті № 1886. Микола Вессель. Весселі деякий час проживали на Наддніпрянщині. Відомо, зокрема, що один з представників роду – Фелікс Вессель – займав у 1623-41 рр. новгород-сіверський уряд [Urzednicy 2002, s. 204, 227]. Микола Вессель, згідно інформації Б. Папроцького, прославився своїми антиатарськими походами у XVI ст. Очевидно, він побував у Києві саме під час однієї зі своїх антиатарських кампаній.

Графіті № 1887. Максиміліан Нарінгер зі Стеєра. Вочевидь, перед нами автограф військового найманця, що входив до військової залоги київського замку або загону, який перебував у Києві.

Графіті № 1889. Микола Шибєка. Особа автора напису не ідентифікована. Можливо, прізвище „Шибєка” походить від розташованого неподалік від Києва села Шибєно, яке входило до митрополичих маєтків [Похилевич 2005, с. 27; 2007, с. 81].

Графіті № 1890. Ян Лозинаський. Вочевидь, для ідентифікації автора нам слід розглядати форму Lozynasky як варіант написання родового імені Łoziński (Łozina) гербу Lubisz, руського шляхетського роду, серед представників якого кінця XVI ст. є жовнір на ім'я Ян [Niesiecki 3, s. 156].

Графіті № 1891. Андрій Бзольчек-Левицький. Маємо інформацію про кілька родин Левицьких – гербів Prawdzic, Rawicz, Rogala та Sas [Boniecki 2002, t. 14, s. 182-196; Niesiecki 3, s. 100-101], в кожній з яких в кінці XVI – XVII ст. згадуються особи на ім'я Андрій. Тож встановити вірогідного автора запису не виявляється за можливе.

Графіті № 1895. Микола Маршевський. Походив з великопольської шляхетської родини Маршевських гербу Rogala. К. Несецький згадує особу на ім'я Микола, проте ширшої інформації про нього не наводить [Niesiecki 3, s. 266].

Графіті № 1899. **Христофор-Симон Окольський та Станіслав Окольський (?)**. Родове ім'я Станіслава розібрати не вдається через пошкодження поверхні мармурової плити. Не виключено, що в останньому випадку було вказане друге особове ім'я Станіслава й обидва вони належать до відомої подільської шляхетської родини Окольських гербу Rawisz [Niesiecki 3, s. 426]. Ймовірно, під першим іменем згадується малолітній на той час Симон Окольський (1580-1653 рр.) – майбутній провінціал домініканського ордену, відомий теолог, історик і геральдик. Симон був онуком Яна Окольського, придворного сандомирського каштеляна Станіслава Мишковського, та сином Станіслава Окольського [Dworzaczek, Świętochowski 1978, s. 679-681]. Вірогідно, саме Станіслав Окольський виконав запис на стіні Софії Київської, в якому вказав себе та сина.

Графіті № 1900. **Богуславський.** Нам відома ціла низка польських шляхетських родин Богуславських гербів Jastrzębiec, Jezierza, Korab, Ostoia, Prus та Swinka [Niesiecki 1, s. 127]. Тож неможливо встановити, до якої з них належав автор запису.

Графіті № 1902. **Карпо Дубина.** Особа автора не ідентифікована. Л. Похилевич згадує переяславського ігумена Ієроніма Дубину як одного з учасників посольства, відправленого восени 1685 р. до Москви для утвердження київським митрополитом Гедеона Четвертинського (1686-1690 рр.) [Похилевич 2007, с. 455]. Не виключено, що ігумен Ієронім та автор напису Карпо були родичами.

Графіті № 1906. **Олександр Єловицький.** Представник волинського магнатського роду Єловицьких [Niesiecki 2, s. 429-431]. Олександр Миколайович Єловицький у 1640-х рр. займав уряд кременецького войського і помер у 1647 р. [Urzednicy 2007, s. 66; Ворончук 2009, с. 223]. Олександр також знааний як активний член Луцького православного братства та щедрий донатор братств, монастирів та шпиталів: у своєму заповіті він обдарував 12 найбільших православних монастирів України [Довбищенко 2008, с. 189, 195, 203, 206-207].

Графіті № 1910. **Василь Комонницький.** Київський міський радця 1630-х рр. Згідно з даними Н. Білоус, Василь Комонницький (Комонецький) був радцею на 1638 р., а перед цим, у 1635 р., склав пожертву на користь відбудови Десятинної церкви [Білоус 2008, с. 198, 218]. Отже, можемо охарактеризувати автора запису як багатого та впливового міщанина, який був активно залучений до релігійного життя Києва свого часу.

Графіті № 1912. **Самуїл Бака.** Походив з литовської родини Бак гербу Massalski. Самуїл Бака як стольник Смоленський згадується в елекційному документі Яна Казимира (1648-1668 рр.) [Boniecki 2002, t. 1, s. 82; Niesiecki 1, s. 27-28].

Графіті № 1913. **Антон Пілка.** Ймовірно, представник родини Пілко (Pilko) гербу Rogala, що відома на теренах Мазовецького воєводства з XIV ст., однак згодом перестала фігурувати в документах [PES 9, s. 341].

Графіті № 1915. **Христофор Замоїський.** Він був приналежним до знаної польської шляхетської родини Замоїських гербу Jelita [Niesiecki 4, s. 664-675]. Нам відома велика кількість представників родини Замоїських, які так чи інакше були пов'язані з Києвом. Варто згадати хоча б київських воєвод Томаша (1619-1628 рр.) та Яна (1658-1659 рр.) Замоїських [Urzednicy 2002, s. 31, 67]. Нажаль, інформації щодо представника родини на ім'я Христофор віднайти не вдалося.

Графіті № 1917. **Микола Верещинський.** Родовим гніздом Верещинських було село Верещин в нинішньому Влодавському повіті Седлецької губернії. Микола (Дмитро) Верещинський був сином Федора Верещинського († 1540 р.) і Малгожати Сосновської, дядьком Київського католицького єпископа Йозефа Верещинського (1589-1598 рр.) [Стороженко 1890, с. 1-2].

Графіті № 1918. **Ян Златопольський.** Нам відомий київський підсудок 1614-1629 рр. Петро Златопольський [Urzednicy 2002, s. 342]. Вірогідно, що він міг бути родичем автора напису, особа якого наразі не встановлена.

Графіті № 1924. **Войцех Надольський.** Родина Надольських гербу Roch походила з Равського воєводства. Войцех був сином Олександра Надольського, чоловіком Сусанни Джержановської [Niesiecki 3, s. 332].

Графіті № 1932. **Мартін Броньовський.** Запис вирізняється з-поміж інших ретельністю виконання та великими розмірами літер. Відомо кілька родин Броньовських (Broniewski або Broniowski гербу Leliwa, Lewart, Ogoczyk, Tarnawa), причому у трьох з них зустрічається особа на ім'я Мартін, яка може бути хронологічно співвіднесена з нашим графіті. Мартін (гербу Ogoczyk) разом з братом Яном згадується під 1598 р. [Boniecki 2002, t. 2, s. 136-139; Niesiecki 1, s. 192-194], а, отже, він теоретично міг залишити напис у Святій Софії. Проте якихось підстав для його перебування у Києві на сьогодні не виявлено. Мартін Броньовський (гербу Tarnawa) в 1578-1579 рр. був секретарем Стефана Баторія і здійснював дипломатичну місію до Перекопських татар. Інформацію про хід своєї мандрівки він висвітлює у книзі „Tartariae descriptio, ante hae in lucem nunquam edita cum tabulis geographicis ejusdem heronesus Tauricae” (Кюльн, 1595). Мартін помер близько 1593 р., а, отже, теж гіпотетично міг залишити свій підпис у Софії в 1590 р. Однак відома на сьогодні життєва доля Броньовського примушує сумніватися у такому припущенні. Після смерті короля Баторія у 1587 р. його кар'єра пішла на спад, він мав багато маєткових неприємностей, вирішення яких змушувало його до постійної участі у судових процесах. Згідно інформації С. Старовольського залишок життя Мартіна пройшов на військовій службі [Chodyncki 1936, s. 461-462]. Тому найвірогіднішою є ідентифікація автора софійського графіті з Мартіном Броньовським гербу Leliwa (1568-1624 рр.) – відомим релігійним дисидентом та полемістом своєї доби. Після навчання в німецьких землях (у 1581-87 рр.) він повертається до Речі Посполитої і стає активним членом спільноти „Чеських братів”, бере участь у протестантському синоді в Торуні 1595 р. Броньовський відомий, передусім, завдяки авторству книги „Apokrysis abo odpowiedz na ksiązki o synodzie brzeskim 1596” (Краків, 1597 р., псевдонім – Христофор Філалет) – першої серйозної відповіді православної сторони на книгу Петра Скарги „Obrona synodu Brzeskiego” [Stradomski 2003, s. 32]. Прикметним є те, що цей Броньовський підтримував тісні стосунки з київським воєводою Василем Острозьким. Відомо, зокрема, що у 1598 р. він діяв на сеймиках від імені Острозького як його „приятель добрий” [Chodyncki 1936, s. 462-464], однак добрі стосунки поміж ними сформувалися ще раніше [Bylinski 1994, s. 20]. Саме тісні контакти Броньовського з Острозьким та активна участь у суспільно-релігійному житті Речі Посполитої могли зумовити відвідання Мартіном Києва та розміщення великого за розміром графіті з його іменем на центральному панно вівтарної частини Софійського собору.

Графіті № 1942. **Симон Радомига.** Вірогідно, прізвисько „Радомига” вказує на походження Симона з м. Радома, центру Радомського воєводства Речі Посполитої.

Графіті № 1945. **Антоній Грекович.** Намісник уніатського митрополита в Києві у 1610-1618 рр. Втоплений козаками у Дніпрі 23 лютого 1618 р. Напис виконано кирилицею, він недатований і містить тільки скорочений варіант імені: **А(нтонни) Грек(ови)ч(ь)**. Порівнюючи графіті з автографом, виконаним Грековичем на папері (лист до Іпатія Потія від 1 березня 1610 р.), можемо помітити подібність начерку окремих літер*, а, отже, стверджувати про особисте виконання ним цього напису.

Графіті № 1946. **Аксак.** Відсутність власного імені не дозволяє встановити конкретну особу. Втім, з великою долею вірогідності можемо припустити, що графіті виконано тими представниками родини Аксаків [Boniecki 2002, t. 1, s. 25;

* Автор висловлює подяку за це спостереження М. Довбищенку, публікатору автографа Грековича [Пам'ятки 2001].

Niesiecki 1, s. 12-13], які були тісно пов'язані з суспільно-політичним життям Києва в останній чверті XVI – третій чверті XVII ст. Ймовірним автором графіті можна назвати Яна Мартиновича Аксака, який обіймав посаду київського підвоєводи (1592-1600 рр.) та був земським суддею (1599-1627 рр.), або ж його сина Стефана, також київського земського судді (1627-1659 рр.) [Білоус 2008, с. 281; Яковенко 2008, с. 211; Urzednicy 2002, s. 55].

Графіті № 1947. Павло Ясинувський. Вірогідно, він є нащадком Якуба Єськоновського (гербу Kościesza), ломжицького земського судді, згаданого в джерелах під 1553 р. [Wittyg 1912, s. 123].

Графіті № 1948. Іоанн Бучацький. Родина Бучацьких гербу Pilawa походить з Подільського воєводства. Нам відомо дві особи з цієї родини з іменем Ян (Іоанн). Перший – Ян Казимир Бучацький († 1602 р.), син Подільського підкоморія Миколи Бучацького, який, зрікшись кальвінізму, перейшов у католицизм, навчався у Римі і був активним промотором канонізації домініканця Яцека Одровонжа. Згодом займався дипломатією і був відомим суспільно-політичним діячем свого часу [Niesiecki 1, s. 219]. Другий – Ян Бучацький, Творовський підстолій і підстароста Оршанський, підписав елекційний документ Яна III Собеського у 1674 р. [Niesiecki 1, s. 218-219].

Графіті № 1958. Микола Волк. На теренах Речі Посполитої існувало кілька родин з прізвищем Волк (Wołk) – представників гербів Kościesza, Pobóg, Godzawa, Wieże, Korczak, Korwin [PES 12, s. 203-204]. З писемних джерел відомий (згад. 1632 р.) королівський коморник у Новоградку Микола Волк з родини Волків гербу Kościesza Великого Князівства Литовського [Niesiecki 4, s. 576]. Ця обставина дозволяє припустити, що саме він є автором напису на мармуровій плиті престолу. Його присутність в Києві може бути пов'язана з участю у військових акціях, зокрема, у поході Януша Радзивіла 1651 р. На цю думку наштотує виявлений приділі свв. Анни та Іоакіма виявлений напис № 2124 Стефана Волка 1651 р., якого можемо ототожнити з коморником Брест Литовського (згад. 1648 р.) і якій теж належить до родини гербу Kościesza [Niesiecki 4, s. 576]. Проте атрибуція авторства напису на мармуровій плиті престолу новоградському коморнику Миколі Волку може бути прийнята лише в якості вірогідного припущення. Справа в тім, що на Київщині мешкала родина колишніх полоцьких бояр Волків гербу Wieże, з представників яких нам відомі київській вїйт Федір Волк (1587-1592 рр.), його син Максим Волк (згад. 1616 р.) та онук Костянтин Волк, писар війська запорізького (1625-1630 рр.) [Білоус 2008, с. 104-105; Яковенко 2008, с. 56; Urzednicy 2002, с. 168]. Незважаючи на відсутність у нас інформації про представника родини на ім'я Микола, все ж більш вірогідно припустити виконання напису в Софії Київській людиною, сім'я якої була тісно зв'язана з Києвом та Київщиною. Окрім того, хоча й менш вірогідно, але не виключено, що автором запису на вівтарній плиті престолу був хтось з родини київських міщан Вовків, яка належала до правлячої міської еліти, а згодом покозачилась: так, у „Реєстрі війська запорізького” 1649 р. знаходимо аж трьох її представників: Івана, Дениса та Лук'яна Вовків [Білоус 2008, с. 269]. Відтак, складно однозначно визначити, до якої родини входив автор софійського графіті Микола Вовк.

Графіті № 1991. Прокопій Олександр Скаржевський. Родина Скаржевських гербу Radwan походить з Київського воєводства. Очевидно, Прокопій Олександр був предком відомого Станіслава Скаржевського, воєвського Полоцького, гродського писаря Жмудського [Niesiecki 4, s. 111].

Графіті № 2056. Jan Kesz[y]zky. Особа не ідентифікована, наразі ми можемо встановити лише його приналежність до родини Кеншицьких (Kęszycki) гербу Nałęcz [PES 6, s. 299].

Часто в текстах графіті зазначаються імена представників міщанських родин, відомостей про яких в письмових джерелах або доволі мало, або вони відсутні взагалі, що об'єктивно посилює роль епіграфіки для соціальної історії. Зокрема, наразі складно сказати щось конкретне стосовно родин, вочевидь, київських міщан Поновичів та Шаїмових. З міщанського середовища походив, ймовірно, Олександр Мостош та Грицай Согоула.

Тож, як бачимо, в кількох випадках ми можемо виявити дані стосовно родин авторів графіті, проте певних відомостей щодо них самих віднайти не вдається. Однак вже сама згадка цих осіб, їхній зв'язок із Києвом (сталий або тимчасовий), а також можливість, в окремих випадках, завдяки вказаній у графіті даті реконструювати час їх життя збагачує інформацію щодо генеалогії окремих родин.

II.1.3. Цитати та посилання на твори книжної писемності

До цієї категорії нами віднесені два грекомовні графіті, № 2064 та № 2073, структура тексту яких дозволяє припустити їх літературне походження. Так, запис № 2073, що зберігся фрагментарно – читаються лише слова $\Theta\omega\alpha\nu\sigma\tau\alpha\nu\tau\iota$ 'Богові воскреслому' та $\alpha\sigma\mu\alpha\tau\alpha$ 'пісні' – найвірогідніше є фрагментом літургійного гімнографічного твору. Інший напис, № 2064, від тексту якого зберігся початок – $\circ\ \pi\rho\omicron\varsigma\ \kappa\tau\iota\sigma\alpha\sigma\epsilon\nu\omicron\varsigma\ \tau\alpha\ \alpha\rho\omega\sigma\tau\eta\mu\alpha\tau\alpha\ \sigma\omicron\mu\alpha\tau\eta\kappa\alpha\ \tau\alpha\lambda\alpha\iota\pi\omega\rho\epsilon\iota$ 'каліка, який здобув хвороби тілесні, багато страждає' – нагадує фрагмент повчального літературного твору. Нажаль, прямих аналогій цим графіті серед писемних пам'яток наразі не виявлено. Проте найбільш вірогідно можемо пов'язати появу на стіні Софії Київської з діяльністю книжників софійського скрипторію, що, як показали епіграфічні дослідження, не лише переписували книжки, а й займались перекладами [див., напр.: Корнієнко 2010, с. 366-368].

II.1.4. Написи-прокляття

Серед епіграфічних пам'яток центральної нави виявлено лише один напис (№ 1566), що може бути віднесений до цієї категорії: $\Theta\nu\alpha\phi\epsilon\mu\alpha\ \sigma\epsilon\mu\mu\chi!$ Нажаль, довкола відсутні записи, які б дозволили встановити, кому чи, радше, чому призначався цей заклик.

II.1.5. Написи-запитання

До цієї категорії нами зараховані емоційні записи у вигляді запитань, звернених до Господа або святих. В центральній наві виявлене одне таке графіті, що отримало порядковий номер 1644: $\Delta\nu\alpha\gamma\iota\rho\iota\ \sigma\nu\alpha\tau\iota\iota\ \epsilon\upsilon\tau\ \circ\ \lambda\iota\kappa\circ\ \mu\omicron\nu\omicron\gamma\circ\ \gamma\rho\epsilon\chi\alpha?$ Зважаючи на незначну висоту графіті від рівня підлоги, людина виконала його стоячи на колінах. Враховуючи палеографічне датування – напис датується другою чвертю XII ст. – можемо припустити, що цей емоційний текст виник під впливом подій боротьби за київський стіл між Ольговичами та Мономаховичами. Як можемо судити з тексту – вживання транслітерованого кирилицею грецького $\alpha\nu\acute{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\omicron\varsigma$ (слов'янський аналог – *везьмьздьникъ*) безіменний автор запису звертається до безсрібників Козьми та Даміана. Нажаль, наразі складно встановити принцип вибору місця для виконання графіті, адже, за наявними в нашому розпорядженні даними, фрескові образи свв. Козьми та Даміана поблизу відсутні.

II.1.6. Підписи до фрескових образів

В межах центральної нави виявлено вісім графіті, які можуть бути віднесені до цієї категорії. Одне з них залишилося незавершеним (№ 1602), воно складається з літер $\Theta\Lambda\Gamma$, що розглядаються нами як артикль θ та перші дві літери

прикметника *ἄγιος*. Решта ж записів дозволила визначити образи п'яти святих, що сприяло поглибленню розуміння іконографічної програми однофігурних фресок Софії Київської.

Одне з таких графіті виконане на фресці, що знаходиться на східній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа. Запис № 1533 має повну структуру, він містить ім'я зображеної на фресці святої **Лвдіа**, а також прикметник „*свѣта*“, переданий за допомогою обведеної в коло літери **и**. На нашу думку [Никитенко, Корниенко 2010в, с. 344-345], на фресці зображена св. праведна Лідія Філіпійська (пам'ять 7 травня)*, яка згадується в Діяннях апостолів в розповіді про місіонерську подорож до Македонії свв. апостолів Павла, Луки та Сили та їх бесіди в Філіппах з жінками біля молитовного дому**: „Прислухалася їй жінка одна, що звалася Лідія, купчиха кармазином з міста Тятітр, що Бога вона шанувала. Господь же їй серце відкрив, щоб уважати на те, що Павло говорив. А коли охристілась вона й її дім, то благала нас, кажучи: „Якщо ви признали, що вірна я Господеві, то прийдіть до господи моєї й живіть“ . І змусила нас“ (Дії 16: 14-15). Ця жінка надала прихисток апостолам на час їх перебування у Філіппах, а потім прийняла їх після звільнення з темниці, до якої святих було кинуте римськими правителями міста: „І, вийшовши з в'язниці, прибули вони до Лідії, а з братами побачившись, потішили їх та пішли“ (Дії 16: 40). Проте у східнохристиянській агіографічній традиції її образ, вочевидь, був затінений св. мученицею Лідією Ілрійською, яка разом з чоловіком Філітом та двома синами Македоном та Феопрепієм були страчені за імператора Адріана (117-138 рр.) в Ілрії за сповідування християнства; пам'ять святих відзначається 23 березня [Життя 7, с. 450-451]. Контамінація та змішення образів однойменних святих трапляється в агіографії, тим більше, що святі прославились у розташованих поруч регіонах [див.: Сергій 1997, I, с. 28]. Проте навряд чи Лідія Ілрійська, яка не завжди навіть згадується в пам'яті „св. Філіта та дружини“, зображена у такому почесному місці й без наявних тут образів чоловіка та синів, які супроводжують її в житті. До того ж ця св. Лідія не була царственою святою, й вона не пов'язана з апостольською темою, яку розвивають фрески цієї частини храму. Натомість даній темі якнайкраще відповідає образ св. Лідії Філіпійської, адже, охрещена бл. 50 р. св. апостолом Павлом, вона вважається його ученицею, першою християнкою Греції, а, отже, і всієї Європи. Грецька православна церква й донині вшановує св. Лідію як святу та рівноапостольну для всіх християн [Лидия].

На сусідній, південній, стороні південної лопатки цього ж хрещатого стовпа зображено, як свідчать написи-графіті, св. вмч. Варвару***. Тексти двох з них реконструюються доволі чітко. Запис № 1552 містить лише ім'я святої – **Варвара**, а № 1542 – скорочену форму прикметника, передану за допомогою літер **на**, тобто, **и а(г)на**, а також фрагментарно збережене (перші три літери) ім'я **Варвара**. Текст ще одного графіті, № 1551, зберіг тільки склад **ва**, тому як підпис до фрескового образу ідентифікується гіпотетично. Свята великомучениця разом зі св. Іуліанією була страчена в 306 р. в м. Іліополі під час правління Максиміана Галерія (зять та співправитель, а потім і спадкоємець імператора Діоклетіана) за відкрите сповідування християнства; пам'ять святої припадає на 4 грудня [Життя 4, с. 75-88]. На правому плечі святої Варвари зображено невеликий круглий диск у вигляді білих перлин, на наше припущення – символ її дівочості та знатності, оскільки подібні диски, що позначають

* Образ святої ідентифікований Н. Нікітенко на підставі даних графіті № 1533.

** Тут і далі посилання на Святе Писання подаються за виданням: Біблія 1995.

*** Дослідження образу св. Варвари в Софії Київській та історії її чесних мощів у Києві досліджувався нами спільно з Н. Нікітенко [Никитенко, Корниенко 2010в, с. 345-349].

у богородичній іконографії, як і хрести, пріснодівство Марії, у Візантії були царськими атрибутами. Згідно з книгою Константина Порфірородного „Про церемонії візантійського двору”, такі диски вручалися імператором патриції під час особливої церемонії [пор.: Гукова 2005, р. 225-245]. Водночас перли – символ духовного багатства і чистоти [Апостолос-Кападона 2000, с. 78].

Св. Варвару зазвичай зображали в багатому вбранні (як, наприклад, на фресці церкви Спаса на Нередиці [Пивоварова 2002, с. 145]) і лише зрідка – у скромному мафорії мучениці. Тож перлинний диск на плечі Варвари, що містить алюзію на чистоту дівочтва, аристократичне походження і церковну значимість святої, мав свій комунікативний сенс. В Софії Київській явно акцентується мученицька іпостась св. Варвари, що проміняла знатність і багатство на хресний путь християнської подвижниць.

Образ цієї святої тісно пов'язаний з Києвом, адже мощі святої Варвари були покладені в головному храмі Михайлівського Золотоверхого монастиря, й вони стали його головною святинею; нині вони перебувають у Володимирському соборі в Києві [історію пошанування святині див.: Дмитрій 1999; Кабанець 2008; Православная энциклопедия, т. 6, с. 558-563]. Згідно з монастирським переданням, зафіксованим у „Повести о преславных чюдах святои великомученицы Варвары”, складеної ігуменом Свято-Михайлівської обителі Феодосієм Софоновичем (1655-1677 рр.), мощі святої Варвари були надіслані грецьким царем у дар правнуку Володимира Святославича київському князеві Михайлу-Святополку Ізяславичу, будівничому Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113 рр.) [Сафонович 1992, с. 260]. Згодом ця інформація увійшла до опису історії чесних мощів великомучениці Варвари св. Дмитрія Ростовського, що доповнив передання новими подробицями. У його славетних Четях-Мінеях повідомляється, що мощі великомучениці привезені до Києва дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна (1081-1118 рр.) Варварою, яка стала дружиною київського князя Святополка Ізяславича [Житія 4, с. 88-96].

Однак слід зазначити, що архідиякон Павло Алеппський, який супроводжував свого батька антіохійського патріарха Макарія в його подорожі до Москви у середині XVII ст., під час якої відвідав Київ, писав, що мощі святої Варвари були надіслані Володимирі Святославичу (980-1015 рр.) візантійським імператором Василем Македонянином разом зі своєю сестрою, що стала дружиною київського князя [Сборник материалов 1874, с. 177]. Павло Алеппський, безперечно, має на увазі не Василя I Македонянина, що жив у IX ст., а його нащадка Василя II (976-1025 рр.) – найбільш видатного представника Македонської династії, рідного брата принцеси Анни. Нам невідомо, звідки Павло Алеппський почерпнув цю інформацію, однак ясно, що сумлінний письменник її не вигадав, а спирався на якесь авторитетне для нього джерело. Певно, що архідиякон вперше отримав її в Києві, коли в 1655 р. патріарх Макарій під час відвідин Золотоверхого монастиря зустрічався з Феодосієм Софоновичем [Сафонович 1992, с. 10]. З цього приводу варто згадати свідчення „Повести” Федосія Софоновича про те, що сам патріарх Макарій повідомив йому, що коли він (патріарх) намагався у себе на батьківщині дізнатися, де знаходяться мощі святої Варвари, то на Сході про це ніде не чути, але там розповідають, що вони мають бути в Русі, тож „ваша земля у нас не забувається” [Сафонович 1992, с. 11, 260-261]. Вочевидь цю інформацію архідиякон Павло Алеппський за власною звичкою згодом перевірів при

---

* Принагідно зазначимо, що Павло Алеппський – високопоставлений і добре обізнаний клірик Антіохійської церкви – дуже відповідально поставився до написання своєї книги, матеріал якої ретельно перевіряв і редагував, тому його „Путешествие” вважають вельми авторитетним джерелом. [див.: Лебедев 1995].

написанні книги*. Принаймні він виявляє безперечну обізнаність з хронікою арабського письменника XI ст. Ях'ї Антіохійського, слова якого наводить у розповіді про хрещення Русі за Володимира та прибуття сюди принцеси Анни [Путешествие 2005, с. 23-24]. З цією хронікою (а, можливо, і з іншими джерелами, що були в розпорядженні Антіохійського патріархату) Павло Алепський за тих часів міг ознайомитися лише на своїй батьківщині.

Суперечність звісток щодо обставин появи мощів у Києві – за Володимира чи Святополка, а також відсутність писемних свідчень, крім інформації Дмитрія Ростовського, про народження у візантійського імператора Олексія Комніна дочки на ім'я Варвара та її заміжжя зі Святополком, породили сумніви у можливості появи мощів св. Варвари в Києві у XII ст. Активізація тут її культури наприкінці XVI – у XVII та XVIII ст., що відбилася в джерелах, зумовила віднесення деякими дослідниками часу появи мощів Варвари в Києві до післямонгольського періоду [аргументи сторін див.: Кабанець 2004 та Грані світу 2007, с. 34, 36]. Слід зазначити, що в запалі дискусії залишилася на узбіччі цінна інформація Павла Алепського, хоча виявлення в Софії Київській точно атрибутованої фрески з образом св. Варвари та особливості оформлення цього сюжету змушують поставитися до повідомлення вченого архієпископа більш серйозно.

Структурно фреска складається з двох частин – в нижній зображений чотирикінцевий дорогоцінний хрест, а вже безпосередньо над ним – образ мучениці Варвари. З часів раннього християнства існувала традиція вкладання святих мощів до фундаментів, стін та склепінь храмів під час їх будівництва. Такі місця навмисно візуально виділялись. Наприклад, в Софійському соборі у Константинополі місця закладання реліквій відмічались на стінах та стовпах вмонтованими або вирізаними хрестами; аналогічні позначення місць вкладання мощів у вигляді хрестів зустрічаються серед інших храмів візантійського культурного впливу, хоча інколи місця вкладання мощів святих позначали власне їхні зображення, як, наприклад, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври [Никитенко 1999, с. 127; Teteriatnikova 2003; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 210-212]. Тобто, зважаючи на інформацію Павла Алепського щодо привезення мощів святої Варвари до Києва дружиною Володимира Анною та факт супроводження фрескового образу зображенням хреста, можемо висувати, що привезена царівною Анною часточка мощів цієї святої відповідно до тогочасної традиції була вложена під час будівництва Софії Київської до хрещатого стовпа і це місце було позначене зображенням самої св. Варвари. Найімовірніше, ця часточка мощів була передана Володимирові як весільний дарунок. Зрозуміло, що Константинополь не міг повністю віддати на Русь одну зі своїх найцінніших реліквій, він міг нею лише поділитися, бо частки мощів мають не меншу сакральну силу, ніж ціле тіло святого. Принаймні, за схожих обставин у 1006/1007 рр. частину мощів від того ж Василя II отримав венеціанський дож П'єтро II Орсеоло з нагоди одруження свого сина з родичкою візантійського імператора Марією Аргіропул [Православная энциклопедия, т. 6, с. 558-563]. Ми не можемо стверджувати, що весільним дарунком Володимирові були саме ті мощі, які стали святинею Михайлівського монастиря. Згідно з монастирським сказанням, під час нашествия Батия мощі Варвари були сховані в тайнику „под спудом” Михайлівського собору і знову знайдені вже у післямонгольські часи. Тобто, в Києві шануються ці, знайдені „під спудом” собору мощі, і невідомо, чи є вони ідентичними давнім мощам св. Варвари. За нашим розумінням – навряд чи, адже Павло Алепський, говорячи про ці мощі, говорить про тіло молодої дівчини, що збереглося: в Михайлівському соборі він бачив „тело молодой девушки с маленькими ручками и ножками” [Сборник материалов 1874, с. 177]. Але відомо, що у 1200 р. мощам Варвари вклонявся у Константинопольській церкві святої Варвари паломник Добриня Ядрейкович, який пізніше став Новгородським архієпископом

Антонієм: „А у святое Варвары в церкви мощи ея, ис сесцу шла кровь и млеко на землю. И учинил бог камень сесец” [Антоний Новгородский 2006, с. 195]. У відповідності з житієм, св. Варварі під час катувань відрізали сосці, тому Добриня уточнює, що Бог дав їй моцям кам'яний сосець, з якого текли кров і молоко на землю. Тобто в 1200 р. моцї Варвари (судячи з контексту повідомлення Добрині – цілі останки, а не їхні частки) все ще знаходилися в Константинополі.

Тим не менш позиція супротивників достовірності факту появи моцїв Варвари на Русі в домонгольський період та їхнє твердження про те, що прославлення великомучениці мало тоді чисто умоглядний характер і не спиралося на реальне володіння реліквією [Кабанець 2004, с. 184], підважується результатами досліджень в Софії Київській, розпис якої відобразив шанування реліквії, що *реально* містилася в храмі. Відтак можемо припустити, що в особливому пошануванні моцїв Варвари в Києві в післямонгольські часи відбилася дуже давня традиція, яка сягає часів хрещення Русі. Принаймні пам'ять великомучениці Варвари позначено в Місяцесловах писаних у Києві літургійних Реймського (перша половина XI ст.) і Остромирова (1056/1057 рр.) Євангелій, де зафіксовано далеко не всі, а найбільш значимі для молодшої Руської церкви свята [Лосева 2001, с. 217; Остромирово евангелие 2007, с. 243]. Про те, що культ Варвари набув великої популярності в Києві з часу хрещення Русі, може свідчити розміщення її образу в потрійній аркаді, під жіночою половиною княжого портрета, в центрі якого фігурували Володимир і його дружина Анна; саме під образом Анни зображено св. Варвару.

Прикметне, що якраз навпроти св. Варвари, з протилежного боку потрійної аркади, зображено невідому святу мученицю, причому в такому самому іконографічному вирішенні, що й св. Варвару. На нашу думку, „дзеркальний” Варварі ідентичний образ можна з великим ступенем вірогідності атрибутувати як св. мученицю Іуліанію (Уляну) Іліопольську, знатну жону, пам'ять якої святкувалася разом з Варварою. Св. Іуліанія постраждала разом з великомученицею Варварою, повторюючи (тобто подвоюючи) її подвижництво, тому святих об'єднує спільне життє. Образ Іуліанії, як і Варвари, також виділено великим хрестом-„п'єдесталом”, тож у Київ, імовірно, потрапили моцї обох парних святих, що подвоювало патрональну силу Варваринського культу. Цікаво, що в церкві Спаса на Нередиці Варвару та Іуліанію, як і в Софії Київській, представлено симетрично на протилежних схилах прохідної арки, в ідентичному одна одній вбранні знатних святих жон [див. Пивоварова 2002, с. 145]*. Але в Софії Київській є певна відмінність: тут Варвару та Іуліанію зображено як мучениць, що наголошує на темі християнського подвижництва. Крім того, вони фігурують не в другорядній прохідній арці, як у Спасі на Нередиці, а у головній західній аркаді, через яку здійснювався церемоніальний вхід до храму. Аркада-трифоріум, в якій представлено знатних святих жон Варвару та Іуліанію, моцї котрих щоразу освячували урочистий княжий вхід до храму Святої Софії, – це універсальний символ тріумфального входу, в даному разі – входу Русі в Церкву Христову, і саме ця ідея лежить в основі задуму княжого портрета [див.: Никитенко 2009]. Відтак вважаємо, що культ святої Варвари у ранньохристиянському Києві мав релікварний статус, отже, був одним з головних київських культів.

Ім'я ще однієї мучениці ідентифікується завдяки написові № 2011, який сповіщає, що на фресці зображена свята Марфа. Текст складений за повною фор-

* Свв. Варвара і Уляна зображалися разом і на іконах. До речі, і патрональність цих святих була парною: наприклад, жінка, що носила ім'я Уляна, мала своєю небесною покровителькою ще й Варвару. Більше того, при іменуванні дитини їй могли дати ім'я Варвари-Уляни, бо це подвоювало, отже посилювало святе покровительство [пор.: Литвина, Успенский 2006, с. 206-207, примеч. 103, 614-615; див. також: Никитенко, Верещагина 2009, с. 9-10].

мулою, він складається з прикметника „*святи*”, причому з помилковим зазначенням чоловічого роду замість жіночого, переданого за допомогою обведеної в коло літери **а**, та імені святої – **Мар-ѡа**. Святих мучениць з таким іменем було декілька. Так, згідно Четъх-Міней св. Димитрія Ростовського, на 9 червня припадає пам'ять святих Фекли, Марфи та Марії страчених у Персії в 346 р. [Життя 10, с. 177]; на 6 липня – родини Марина, Марфи, їх синів Авдіфакса та Авакума, які, разом з кількома іншими мучениками, були страчені в Римі за правління імператора Клавдія II (268-270 рр.) у 269 р. [Життя 11, с. 121-135]; на 6 лютого – Марфи, Марії та Лікаріона отрока [Життя 6, с. 120-121]. Нажаль, автор запису не зазначив, яку саме зі святих зображено на фресці. Проте, зважаючи на те, що над образом цієї святої написані ще два зображення святих жінок, більш вірогідним буде припустити, що тут зображені святі Марфа, Марія та Фекла. Нажаль, руських житій цих святих немає, проте в Остромировому Євангелії під 6 червня згадується пам'ять п'яти дів: Марфи, Марії, Фекли, Зінаїди та Неммонії [Остромирово євангеліє 2007, с. 276]. В інших грецьких прологах, дані з яких наводить архієпископ Сергій (Спасський), імена перших трьох святих дів наводяться без змін, а замість Неммонії вказується Єммеса, Єннафа, Єннеїм або Ама, а також не завжди згадується Зінаїда [Сергий 1997, III, с. 216]. Тож найбільш вірогідним нам уявляється зображення в цій частині храму трьох святих дів, які постраждали за Христа 6 червня 346 р. у Персії.

На південній стороні південної лопатки північно-західного підкупольного хрещатого стовпа зображено трьох іудейських отроків Ананію, Азарію та Мисаїла, які, за відмову поклонитись золотому ідолу, за наказом Навуходоносора були кинуті до печі, однак посланий Богом ангел врятував юнаків; це диво переконало царя в істинності їх віри [Життя 4, с. 457-458]. Дивом врятовані отроки стали прообразами страждаючих та врятованих християн [Апостолос-Кападона 2000, с. 61], тобто, в житті цих святих старозавітна історія виступає прообразом новозавітної. Образи юних отроків впевнено ідентифікуються за іконографією, а додатковим підтвердженням такої атрибуції слугує запис № 1670, складений за скороченою формулою підписів до фресок, адже містить лише вказівку імені святого – **Ананиа**. Подвиг трьох отроків пов'язується в середньовічній літературі з темою хрещення Русі [докл. див.: Никитенко 2008, с. 207], що, вочевидь, і обумовило розміщення їх образів на одному з підкупольних стовпів Софії Київської.

Завдяки написові № 1979 вдалося ідентифікувати образ святого, зображеного на північній стороні східної лопатки південно-західного підкупольного хрещатого стовпа. О. Попова та В. Сарабьянов ідентифікували його як пророка Іллю на підставі іконографії [История 2007, с. 241, рис. 191; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 236], проте дані примушують поставити під сумнів таку атрибуцію, адже текст впевнено реконструюється як **агнос Овднн**. Відповідно до наявної інформації, на фресці зображено одного з малих пророків Авдія; пам'ять припадає на 19 листопада [Життя 3, с. 493-496]. В християнському мистецтві існувало кілька традицій зображення пророка Авдія – юнаком, людиною середнього віку та старцем [Православная Энциклопедия, т. 1, с. 119-120]. Саме в останній зображено св. пророка на фресці Софії Київській, з густою сивою бородою та довгим волоссям, що опускається на плечі та спину.

Обрання місця для розміщення образу святого пророка Авдія в центральному підкупольному просторі, на нашу думку, було обумовлено саме есхатологічним пророцтвом його книги, де сповіщається про прихід Дня Господнього та суд над усіма народами: „Бо близький день Господній над усіма народами, – як зробив ти, то так і тобі буде зроблено: вернеться на твою голову чин твій” (Овд. 15). Адже не слід забувати, що зведення Софії Київської відбувалось у період зростання очікування Другого Пришестя. Хоча точний розрахунок дати Кінця Світу в принципі відкидався, адже, за словами Спасителя, „про

день той і годину не знає ніхто: ані анголи небесні, ані Син, – лише Сам Отець” (Мт. 24:36), спроби таких розрахунків робилися неодноразово і визначення конкретної дати Другого Пришестя Христа, як правило, пов’язувалося з часом Його Першого Пришестя. Але Перше Пришестя трактувалося неоднозначно: то як Благовіщення, то як Різдво, то як Воскресіння. У кожному випадку, в основі розрахунків лежало переконання в симетричності подій Священної і земної історії: старозавітній історії символічно відповідала новозавітна, а останній – історія, сучасна авторам розрахунків дати Кінця Світу. Відтак, зважаючи на неоднозначність трактування Першого Пришестя, пік очікувань Другого Пришестя, на думку дослідників, охоплював великий проміжок часу між 979 р. та серединою XI ст. [Алексеев 2006, с. 241]. На сьогоднішній день дослідження писемних та епіграфічних пам’яток дозволили виявити факти посилення есхатологічних очікувань на Русі в X – XI ст. [Петрухин 2002, с. 87-89; 2005; Данилевский 2001, с. 236-237; Girrius 2003; Никитенко, Корниенко 2009; 2010; Корниенко 2010, с. 381-385; аргументи опонентів див., напр.: Карпов 2002; Алексеев 2006], відтак можемо висувати, що фресковий образ св. пророка Авдія в центральній частині Софії Київської слугував наочним нагадуванням віруючим про скорий прихід Другого Пришестя, коли кожен отримає воздаяння по справах його.

II.1.7. Окремі слова та словосполучення

У центральній наві до цієї категорії віднесено п’ять записів. Мету їх виконання та зміст, що вкладали у ці слова автори, встановити надзвичайно складно.

У вімі головного вівтаря накреслене слово **Богъ** (№ 1774). Вірогідно, цей текст слід розуміти як молитовний заклик-звернення до Господа, на кшталт скороченої до першого слова традиційної молитовної формули „Господи, поможи рабу своєму”.

На фресці з образом св. Анни на висоті до одного метра від рівня підлоги видряпані два графіті (№ 1652 та № 1653), текст яких складається лише з одного слова: $\rho\rho\phi\eta\tau\eta(\varsigma)$, тобто, *пророк*. Фрескових образів пророків в цій частині храму немає, тож причина видряпування двох написів з ідентичним текстом залишається нез’ясованою. Незначна висота розташування та не зовсім вправне виконання цих текстів, що добре видно по кривизні рядка, дозволяють припустити їх виконання дитиною. Відтак не виключено, що перед нами відтворення фрагменту учнівської вправи з грецької мови, вивчення якої, вочевидь, входило до навчальних предметів софійської школи.

У західному компартименті знаходяться інші два написи, віднесені до цієї категорії. Перший (№ 1523) складається з дієслова теперішнього часу **еси**, другий (№ 1532) – з транслітерованого кирилицею грецького іменника **είδος**, тобто, *подоба*. Як показала у своєму дослідженні Т. Вендіна, ідея подібності, а, отже, ідеалу, органічно входила у мовну свідомість середньовічної людини, а таким ідеалом для неї був Господь. Адже Святе Писання оповідає, що „Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив” (1 М, 1: 27). Відтак сенс її життя полягав у прагненні уподібнення Йому або святим мученикам в своїх діяннях, стражданнях та муках, наближенні до земної богоподібності [Вендина 2002, с. 235-237]. Тож не виключено, що видряпуючи слово **είδος** автор прагнув передати саме таке значення поняття.

II.1.8. Абетки, склади та окремі літери

Доволі значний відсоток графіті центральної нави складають записи абеток, здебільшого незавершених, окремих літер чи складів. В наших попередніх роботах ми підтримали думку Т. Рождественської про те, що в середньо-

вічні автори видряпували такі графіті з розумінням їх сакральності, адже ще з IX ст., тобто, у ранній період слов'янської писемності, відмічаються уявлення про святенність слов'янської азбуки [Рождественская 1992, с. 16]. Втім, також ми не виключали версію А. Мединцевої та К. Попконстантинова про те, що подібні графіті-абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54].

Враховуючи неможливість однозначного тлумачення мотиваційних чинників виконання подібних записів, ми не можемо встановити правильність чи більшу вірогідність першого або другого твердження. Втім, маємо констатувати, що одне не виключає іншого. Наприклад, у Георгіївському приділі нами виявлений виконаний одним автором запис (№ 864) граматичних вправ по утворенню складів (**ав**, **ба**) поруч з початком абетки (**аввг**), тобто, в цьому випадку більш вірогідним видається прикладний характер напису [Корнієнко 2010, с. 56, табл. LXIX, 1]. Натомість в приділі свв. апостолів Петра і Павла виявлені два записи (№ 1209 та № 1509) початкових літер абетки **авв**, виконаних людьми, які стояли на колінах [Корнієнко 2010б, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260]. У цьому випадку більш вірогідно тлумачити обидва як молитовні. На цю думку наштовхує складений в X ст. та, судячи з сорока списків XII – XV ст., доволі популярний на теренах Київської Русі [Словарь книжников 1987, с. 32-34] акровірш „Абеткова молитва”, де кожен вірш розпочинається з чергової літери слов'янської абетки. Якщо підставити до літер **авв** їхні значення в цьому вірші, то вийде своєрідна молитва автора запису:

Азъ – снмь словомъ молю ся Бг҃у:

Боже всея твари зижителю,

Видимыя и невидимыя! [Русская азбука 1998, с. 154].

Тобто, видряпування на стіні кількох або однієї літер слов'янської абетки цілком могло замінити молитовний напис. Проте неоднозначність трактування кожного конкретного графіті не дозволяє запропонувати універсальну інтерпретацію записів, віднесених нами до категорії абеток, складів та окремих літер.

Власне початкові літери абеток серед епіграфічних пам'яток центральної нави зустрічаються тричі. Один з написів, № 1609, них містить перші дві літери **ав**, другий, № 1624, п'ять літер **аввгд**, третій, № 1530, сім літер **аввгден**. Наразі складно встановити, є ці записи граматичними вправами чи вони є скороченою формою молитви.

Значна кількість графіті складається з одного або кількох складів. А. Мединцевою була запропонована інтерпретація подібних написів як робочих поміток при будівництві [Медынцева 1978, с. 58-59], ми ж звернули увагу на неможливість подібного однобічного тлумачення (хоча не виключаємо можливості й такої інтерпретації окремих написів, виконаних по сирому розчину або фресковому тиньку), запропонувавши кілька можливих варіантів у напрямку тлумачення їхнього змісту. В першому випадку подібні записи можуть розглядатись як позначення певних частин релігійних текстів. На користь такої інтерпретації можемо навести два записи (№ 795 та № 831) з Георгіївського вівтаря Софії Київської, що є посиланнями на конкретний вірш книги пророка Агтія [Корнієнко 2010, с. 42, 50, 370-371]: „Тому так промовляє Господь: Вернуса Я до Єрусалиму з милосердям, храм Мій буде збудований у ньому, – говорить Господь Саваот, – а мірничий шнур буде розтягнений над Єрусалимом” (Ог. 1: 16). В другому випадку подібні графіті з кількох літер могли б розглядатись з позиції їх символіко-числового значення, для прикладу ми наводили запис № 789 з літер **іє** [Корнієнко 2010, с. 41], що може розглядатись як символічне позначення Євхаристичної жертви: Ἰησοῦς Εὐχαριστία [Никитенко 2006, с. 350]. В третьому випадку подібні графіті могли виконуватись як скорочена молитовна формула, подібні випадки нами розглянуті вище на прикладах почат-

кових літер абеток. І, нарешті, в четвертому випадку ми не виключали можливості тлумачення змісту подібних графіті як позначення ініціалів їх авторів [Корнієнко 2010, с. 378]. Адже схожі за формою скорочення імен часто зустрічаються у сфрагістичних матеріалах починаючи з XVI ст. [див., напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008]. Тобто, в текстовому еквіваленті таким записам може відповідати формула „*Писав такий-то*”. Наразі в нас відсутні критерії, які дозволять чітко розбити наявну кількість таких записів на позначення ініціалів, посилань на певні частини літературних творів чи скорочених молитовних формул. Тож інтерпретація подібних графіті не може бути однозначною.

У центральній наві виявлено двадцять дев'ять написів, які складаються з одного або кількох складів. З них до позначення ініціалів з великою долею ймовірності можемо віднести латиничні написи кінця XVI – XVII ст., що складаються з літер **DW** (№ 1896), **SD** (№ 1897), **CY** (№ 1898), а також кириличний запис цього ж періоду на мармуровій плиті престолу, що складається з малюнку чотириконечного хреста та літер **ПРО** (№ 1955). Цілком вірогідно віднести сюди ж дві монограми з літер **GX** (№ 2020) та **MP** (№ 2055). З написів більш раннього часу як скорочену форму запису імені можливо слід розглядати графіті, текст яких містить літери **ни** (№ 1605 та № 1606), **ипо** (№ 1629 та № 1630), **та** (№ 1874), **ос** (№ 2075), **ва** (№ 2048), **мк** (№ 1980) та **μα** (№ 1977). Схожим чином скорочувались імена в текстовій частині записів обчислення кількості проведених поминальних служб. Так, склад **ни** є скороченням імені **Никола** [Корнієнко 2010, с. 390], склад **μα** міг бути скороченням імені **Маріа**, адже схожим чином скорочувалась його кирилична форма **Мариа** [Корнієнко 2010, с. 390]. Відтак, склад **ипо** міг бути скороченою формою запису імені **Иполотъ**, **та** – **Тарасни**, **ос** – **Осифъ**, **во** – **Володимиръ**, **мк** – **Микоула**. Втім, серед численних записів лічби подібних форм скорочення імен нами поки що не виявлено, тож повної впевненості у запропонованій ідентифікації ми не маємо.

Вірогідно цифрове значення надавалось авторами записам № 2050 та № 2060, що складаються з літер **ai** (= 11), а також запису № 1799, який містить поставлені під титло літери **a** (= 1) та **г** (= 3).

Як зразок граматичної вправи можемо розглядати два виконані одним автором записи у вімі, що містять розташовані один над одним склади **вово** (№ 1763) та **вава** (№ 1764).

Інші записи, віднесені до цієї групи, складаються з трьох літер – **ias** (№ 2074), чотирьох – **риаг** (№ 2026), **ндсп** (№ 1698), **окоі** (№ 1966), **алр-** (№ 1810), **-ано** (№ 1633) та п'яти, згрупованих у групи – **в ai де** (№ 1856) та **a cу ла** (№ 1873). Мету виконання подібних графіті наразі з'ясувати не виявляється за можливе.

Подібно до складів, записи одиничних літер можуть інтерпретуватись як ініціали імені, скорочена молитовна формула, позначення певних релігійних текстів або як прагнення передати символіко-числове значення цієї літери.

Відносно впевнено як позначення ініціалів імен авторів можуть бути визначені три графіті, що входять до комплексу написів останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст. на панно декоративного фриза над синтроном, два латиничні з літер **J** (№ 1925) та **S** (№ 1951), а також один кириличний з літери **А** (№ 1956). Щодо інших однолітерних записів, то їх значення встановити більш складно.

Доволі часто серед записів одиничних літер автори видряпували літеру **a**. Серед епіграфічних пам'яток центральної нави вона зустрічається дев'ять разів (№№ 1557, 1645, 1646, 1701, 1747, 1767, 1771, 2006, 2019), ще один напис містить дві написані поруч **a** (№ 1720), а інший – тричі попарно розташовані малюнок хреста та літери **a** (№ 1765). Зупинимось детальніше саме на останньому записі, виконаному у вімі головного вівтаря. Ця літера розпочинає собою абетку та відлік (**a=1**), тому в християнстві їй надавалось особливого сакрального значення.

ня, адже вона виступає символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. В цьому символічному контексті значення літери посилюється зображенням хреста, який міг асоціюватись з глаголичною літерою **Ѡ** (**а**), підкреслюючи сакральність обох абеток. Т. Рождественська зазначає, що в складі напису на стіні храму хрест часто використовувався замість дієслова говоріння [Рождественская 1992, с. 18]. У згадуваній „Абетковій молитві” Х ст. літері **а** відповідає наступний рядок: **Азъ – сѣмь словомъ молю ся Богу** [Русская азбука 1998, с. 154]. Відповідно, накреслене на стіні графіті № 1765 може розглядатись як символ мовного акту, тричі зверненого до Господа. Подібна теза може бути поширена й на інші записи, що складаються з літери **а**. Водночас ми не можемо виключати, що деякі з записів літери **а** могли бути виконані як скорочена форма запису імені, наприклад, **Андрѣи**, адже схожим чином це ім'я скорочувалось у записах обчислення кількості проведених поминальних служб [Корнієнко 2010, с. 386].

Серед графіті центральної нави один раз зустрічається запис, що складається з літери **в** (№ 1573). Ця літера є першою в слові **Богъ**, в абетковій молитві їй відповідає звернення до Господа „**Боже всея твари зижителю**” [Русская азбука 1998, с. 154], тож найвірогідніше цей запис може бути співвіднесений зі скороченим варіантом традиційної молитовної формули „*Господи, поможи рабу своєму*”.

Літера **в** зустрічається тричі, причому в одному випадку ми маємо просте виконання цієї літери (№ 1854а), дзеркальне (№ 1824) та подвоєне (№ 1780). Ця літера символізує людське та божественне начало в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начала людей та тварин, це підкреслює відповідний рядок абеткової молитви „**Видимыя и невидимыя!**” [Апостолос-Кападона 2000, с. 61; Русская азбука 1998, с. 154]. Враховуючи специфіку написання цих літер – подвоєння або дзеркальне – доволі вірогідно, що автори прагнули передати саме це значення літери.

Один раз зустрічається літера **є** (№ 2068), числове значення якої дорівнює п'яти, а ця цифра, в свою чергу, символізує п'ять ран Ісуса Христа [Апостолос-Кападона 2000, с. 184; Фергюсон 1998, с. 259]. Втім, ми не впевнені, що автор прагнув передати саме це символіко-числове значення літери, адже схожим чином скорочувались імена в текстових частинах деяких записів обчислення кількості проведених поминальних служб [Корнієнко 2010, с. 388].

Вісім графіті складаються з літери **м** (№№ 1571, 1576, 1665, 1766, 1878, 2036, 2067, 2084). У Георгіївському приділі над записом про смерть Ростислава Всеволодовича (№ 11) виконана велика літера **м** (№ 11а), яка, на нашу думку, могла символізувати молитву – прохання милості Господньої з надією очищення від гріхів та спасіння душі переяславського князя Ростислава Всеволодовича [Корнієнко 2010, с. 378]. Наше визначення спиралось на символіко-числове значення цієї літери (= 40). Сорок є числом випробувань, воно символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 1993, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], це число тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. В абетковій молитві літері відповідає наступний рядок: „**Милости Твоєя хотяще Боже!**” [Русская азбука 1998, с. 154]. Ми вважаємо значенні видряпування літери **м** на стіні храму найвірогідніше розглядати як своєрідну молитву з проханням Господньої допомоги, що в цілому відповідає формулі „*Господи, помилуй раба свого*”. Проте серед записів обчислення кількості проведених поминальних служб в текстовій частині ця літера також вживається для позначення скороченої форми імені, найвірогідніше, **Миханлъ** [Корнієнко 2010, с. 389].

Виконана на фресці літера **п** (№ 1597) також може бути визначена як скорочена до одної літери форма дієслова-прохання **помози**. Втім, серед запи-

сів обчислення поминальних служб зустрічаються текстові частини, які складаються з однієї літери **п**. Вірогідно форма імені нами відновлюється як **Петръ** [Корнієнко 2010, с. 390].

Двічі зустрічаються записи, що складаються з літери **т** (№ 34а та № 1584), причому один з них є припискою до молитви Григорія (№ 34). В цьому випадку доволі вірогідно, що перед нами скорочена форма імені. В записі № 1797 обчислення кількості поминальних служб зустрічається текстова частина, яка складається з цієї літери; повна форма відновлюється нами як **Тимофен**.

В центральному підкупольному просторі на фресці з образами трьох іудейських отроків Ананії, Азарії та Мисаїла зустрічається запис, який складається з двох літер **ф** (№ 1683). Вірогідно, цей запис варто розглядати як молитву до Господа, висловлену початковою літерою абетки: **Фараоня мя злобы избави** [Русская азбука 1998, с. 156].

II.1.9. Написи, зміст яких не встановлений

У центральній наві виявлено дванадцять графіті, що виглядають як хаотичний набір літер (№№ 1522, 1535, 1647, 1688, 1689, 1690, 1952, 2030, 2033, 2058, 2087, 2089). Подібні тексти зустрінуті нами серед епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові. Тоді ми звернули увагу на способи оздоблення поверхні дерев'яних обітних хрестів, традиція поставлення яких існувала з давньоруських часів [Пермиловская 2009, с. 179-180], й припустили, що можемо з великою долею вірогідності віднести ці записи до категорії молитовних або ж цитат творів книжної писемності. Прикрашаючи хрест різьбленням, майстрами в якості написів активно застосовувались вислови з Євангелія, цілі речення або його частини, які передавалися за допомогою скорочень або криптограм, що створювало образ таємничості, святості та неповторності хреста [Пермиловская 2009, с. 187, ілл. на с. 183, 186-187, 191-192]. Втім, допоки не буде чітко встановлена текстова частина таких графіті, їх віднесення до конкретної категорії унеможливлене.

II.1.10. Фрагменти написів

До цієї категорії нами зараховано дев'яносто графіті, реконструювати текст яких не виявляється за можливе. Більшість з них збереглась лише у вигляді кількох літер: №№ 1524, 1537, 1541, 1544, 1549, 1550, 1560, 1563, 1574, 1577, 1583, 1586, 1594, 1608, 1611, 1613, 1614, 1618, 1631, 1635, 1642, 1661, 1666, 1673, 1678, 1694, 1703, 1704, 1706, 1707, 1710, 1712, 1713, 1762, 1778, 1800, 1806, 1823, 1825, 1830, 1832, 1839, 1840, 1853, 1858, 1871, 1872, 1972, 1976, 1984, 1985, 1987, 1988, 1992, 1993, 1997, 1999, 2001, 2009, 2010, 2013, 2018, 2021, 2022, 2023, 2027, 2028, 2034, 2038, 2041, 2042, 2051-2053, 2057, 2063, 2065, 2066, 2071, 2076, 2077, 2079, 2080, 2086. В одному випадку можемо встановити, що запис (№ 2059) було знищено навмисно, вочевидь, церковною цензурою. В чотирьох випадках можемо зробити припущення, що наявні складові є фрагментами текстів пам'ятних записів, позаяк два з них входять до комплексу графіті в центральній апсиді, де такі написи явно домінують. Сюди відносимо латиничні графіті № 1903 та № 1905 на мармуровій плиті декоративного фриза над синтроном та кириличне № 1929 на шиферному підлюкітнику крісла митрополита, в якому реконструюється лише ім'я **Іванъ**. Ще одне виконане латиницею графіті № 1990 в центральній частині храму також вірогідно є фрагментом пам'ятного запису. Окрім того, на фресці з образом св. пророка Авдія виявлено фрагментарно збережене графіті № 1974, в тексті якого можемо реконструювати слово **придеъъ**, що наче виказує пам'ятний характер запису. Проте не виключено й те, що перед нами фрагмент цитати літературного твору.

II.1.11. Записи лічби

У своїх попередніх роботах [Корнієнко 2009а; 2010, с. 381-385; Корнієнко 2010] нами були атрибутовані записи, які у вигляді рядка або рядків вертикальних засічок часто зустрічаються серед давньоруських графіті здебільшого у вівтарних частинах храмів. Вони розглядаються нами як записи обчислення кількості проведених поминальних служб за душу конкретної людини, живої чи померлої, задля спасіння її душі. Досить часто подібні написи формують комплекси з кількох графіті, таких в межах центральної нави виявлено сім, вони охоплюють тридцять вісім написів: №№1714-1717, 1738-1746, 1749-1751, 1754-1756, 1758-1760, 1789-1796, 1862-1869.

Нами була встановлена структура повної формули такого запису, яка повинна містити три основні складові: 1) малюнок хреста; 2) християнське ім'я людини; 3) рахункову частину запису у вигляді певної кількості вертикальних чи горизонтальних засічок або літер **а** (= 1). Втім, наявність всіх трьох складових досить рідкісна, доволі часто від запису залишається лише кілька рисок, тому практично неможливо встановити, за повною чи скороченою формулою це графіті було складене. В межах центральної нави подібних записів шістдесят п'ять: №№ 1686, 1692, 1693, 1695-1697, 1699, 1700, 1702, 1708, 1709, 1711, 1718, 1721-1727, 1730, 1732, 1733, 1736, 1737, 1757, 1768, 1772, 1775-1777, 1781-1787, 1798, 1803, 1804, 1807-1809, 1811, 1815, 1816, 1818, 1819, 1829, 1833, 1834, 1836, 1847-1850, 1855, 1861, 1870, 1875, 1879, 1892, 1962 та 2040.

Три записи складені за скороченою формулою, коли опускалось позначення імені, проте перед початком лічби прокреслювався малюнок хреста: № 1735, № 1773 та № 1882.

Записів, які містять окрім вертикальних засічок ще й позначення християнського імені людини, за душу якої належало молитись, нараховуємо шістдесят, з них тридцять два входять до згаданих вище комплексів. Нами було визначено, що в записах вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було ідентифікувати. Це було, як ми вважаємо, обумовлене тим фактом, що обрахунок кількості проведених поминальних служб міг виконуватись різними особами. Для визначення найбільш вірогідного імені нами було проаналізовано випадки їх вживання в записах обрахунку поминальних служб. Дослідження показало, що, як правило, автори вказували кілька початкових літер імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Причому, чим більшим було його поширення, тим менше літер вказувалось у записі. Тож визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі дослідження іменослова Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006] та даних щодо вживання цих імен у період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах. Попередні результати такої роботи представлені в таблиці:

Скорочена форма імені	№ графіті	Повна форма імені	Примітки
а	1625, 1748, 1739, 1790, 1791	Андрѣи	Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти його вживання [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2, с. VI; ПСРЛ 3, с. 597; Литвина, Успенский 2006, с. 467-475].
ан	1867		

агф	1826	Агафиа	Серед християнських антропонімів з подібним набором початкових літер, що побутували на теренах Давньої Русі, зустрічається лише це ім'я [ПСРЛ 1, с. 541; ПСРЛ 2, с. V; ПСРЛ 3, с. 595; Литвина, Успенский 2006, с. 461-463]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, ім'я Агафія можна вважати родовим у династії, яке було надане кільком її представницям як під час хрещення, так і при постригу [Литвина, Успенский 2006, с. 463].
а[н]а	1742	Ана	Ім'я не скорочувалось, спостереження над давньоруським християнським антропоніміконом фіксують значне поширення цього імені [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2: с. VI; ПСРЛ 3, с. 598; Литвина, Успенский 2006, с. 475-476, 566-567].
аск	1969	Аскалонъ	Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення; в давньоруських іменословах не виявлено осіб, названих на честь цього мученика III ст.
в	1738, 1745, 1769	Василии	Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти його вживання [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII-IX; ПСРЛ 3, с. 601-603; Литвина, Успенский 2006, с. 482-495].
ге	1752	Георгии	Повна форма впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Литвина, Успенский 2006, с. 508-519, 623].
гле	1802, 1743, 1746	Глебъ	Особливості скорочення дозволяють впевнено відновити це досить популярне у давньоруському середовищі ім'я [ПСРЛ 1, с. 545-546; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 607; Литвина, Успенский 2006, с. 519-527].
д	1728	Димитръ (Дъмитръ)	Повна форма як найбільш вірогідна відновлюється за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, XIV; ПСРЛ 3, с. 610-611; Литвина, Успенский 2006, с. 534-540].
є	1716, 1717, 1740, 1744, 1963, 1964	Єремия або Євфимии	Повна форма відновлюється як найбільш вірогідна, адже обидва імені зустрічаються серед антропонімів не дуже часто (див. нижче).
єр	1880	Єремия	Повна форма відновлена завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 612].

ѡѡ	1835	Євѡимин	Повна форма визначається завдяки особливостям скорочення, досить часто зустрічається серед представників духовенства [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV; ПСРЛ 3, с. 612]
ѡа	1967	Захарина	Повна форма відновлена завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 3, с. 614]
ноа	1881	Иоанъ та Іванъ	Повна форма впевнено визначається завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 614-618; Литвина, Успенский 2006, с. 548-561].
нѡ	1814		
[i]ѡа	1754		
iѡ	1866, 1869		
ка	1868	Капитонъ	Повна форма відновлена як найбільш вірогідна; св. Капітон був єпископом Херсонським, його образ був виконаний у південній внутрішній галереї Софії Київської [Никитенко 2008, с. 236-237; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 43-44; Сарабьянов 2009, с. 112], що вказує на вшанування цього святого, а, отже, робить вірогідною можливість надання цього імені при хрещенні дитини.
кѡ	1749	Келсин	Повна форма відновлена як найбільш вірогідна; як і у випадку зі св. Капітоном, св. Кельсій був зображений на фресці у приділі свв. апостолів Петра і Павла Софії Київської [Корнієнко 2010а, с. 42], що також робить вірогідною можливість вживання цього імені.
кон	1770	Константинъ	Повна форма встановлена завдяки типовості скорочення [ПСРЛ 1, с. 549; ПСРЛ 2, с. XIX; ПСРЛ 3, с. 620-621; Литвина, Успенский 2006, с. 568-572].
ко	1741		
[л]аѡ	1846	Лазарь	Повна форма імені впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення, це ім'я було доволі часто вживаним [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XX; ПСРЛ 3, с. 622].
міха	1864	Міханлъ (Миханлъ)	Повна форма встановлюється завдяки типовості скорочення [ПСРЛ 1, с. 550-551; ПСРЛ 2, с. XXII; ПСРЛ 3, с. 624-626; Литвина, Успенский 2006, с. 576-580].
м	1750		
ма	1715, 1845, 1865, 1705	Марина	Відновлюється на підставі особливостей скорочення [ПСЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576].
мри	1813		
[м]ри	1812		
[м]арна	1779		

[о]ли	1751	Олистѣи (Єлистѣи)	Відновлюється на підставі особливостей скорочення [ПСРЛ 3, с. 612].
оно	1827	Онофрии (Оноуфрии)	Повна форма відновлюється завдяки особливостям скорочення; образ св. Онуфрія знаходився у південній зовнішній галереї собору, зважаючи на значну кількість графіті на фресці цей святий був дуже шанованим у Києві [Никитенко 2008, с. 240-242].
Ѡна[ни]а	1760	Ѡнаниа	Ім'я в записі не скорочувалось, воно було доволі поширеним [ПСРЛ 3, с. 597].
па	1753, 1863	Павълъ	Повна форма імені відновлена як найбільш імовірна за особливостями скорочення [ПСРЛ 1, с. 552; ПСРЛ 2, с. XXIV; ПСРЛ 3, с. 631; Литвина, Успенский 2006, с. 589].
по	1714, 1862	Поликарпъ	Повна форма імені відновлена завдяки особливостям скорочення як найбільш імовірна [ПСРЛ 1, с. 552; ПСРЛ 2, с. XXV].
пол	1801		
р	1805	Романъ	Ім'я відновлене як найбільш вірогідне за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVI; ПСРЛ 3, с. 633-634; Литвина, Успенский 2006, с. 595-599].
с	1729	Сава	Відновлене як найбільш вірогідне за частотою вживання, особливо було поширене серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVII; ПСРЛ 3, с. 634-635; Литвина, Успенский 2006, с. 470-471].
т	1797	Тимофєи	Відновлене як найбільш вірогідне за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 555; ПСРЛ 2, с. XXX; ПСРЛ 3, с. 640].
фє	1756	Фєдоръ (Фєодоръ)	Повна форма імені впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 556; ПСРЛ 2, с. XXX; ПСРЛ 3, с. 641-642; Литвина, Успенский 2006, с. 615-618].
фєдо	1755		
[ф]єдор[ъ]	1758		
Фєодоси	1759	Фєодосии	Вказана кількість літер дозволяє впевнено відновити повну форму імені [ПСРЛ 1, с. 556; ПСРЛ 2, с. XXXI; ПСРЛ 3, с. 642].

II.2. Малюнки-графіті

У центральні наві нами виявлено 72 малюнки, які можемо розбити на наступні категорії:

- 1) хрести, монограми та теонімограми;
- 2) антропоморфні зображення;
- 3) символи, пов'язані з частинами людського тіла;
- 4) зооморфні зображення;
- 5) емблеми.

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми та теонімограми	45	7,42 %
Антропоморфні зображення	2	0,33 %
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	6	0,99 %
Зооморфні зображення	3	0,49 %
Емблеми	16	2,64 %

II.2.1. Хрести, монограми, теонімограми

У центральній наві виявлено сорок п'ять малюнків, віднесених нами до цієї категорії. В наших попередніх роботах ми зазначали складність визначення мотиваційних чинників та мети їх виконання, зважаючи на розмаїття символіки хреста. Нами було запропоновано кілька найбільш вірогідних варіантів інтерпретації подібних зображень [Корнієнко 2010, с. 393-394].

За словами Єфрема Сірина, малюнок хреста символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа”, а поставлений на початку рядка, він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Відтак, з огляду на таке значення, цілком можемо погодитись з думкою А. Мединцевої, що деякі малюнки-графіті можуть розглядатись як молитовні записи неграмотних людей [Медынцева 1978, с. 195]. В текстовому еквіваленті такому малюнкові може відповідати традиційна молитовна формула „Господи, поможи рабу своєму”.

Водночас, зображення хрестів різноманітної форми доволі часто зустрічаються у матеріалах сфрагістики; наприклад, емблеми у вигляді чотириконечних „грецьких” хрестів можемо бачити на особових печатках пінських зем'ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем'ян Яковицьких, у вигляді косоного хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Однороженко 2008, с. 77, 189, 191] тощо. Зважаючи на таке значення хреста, виконання його зображення на стіні храму за мотиваційними чинниками наближається до видряпування пам'ятних написів-графіті, які фіксують факт перебування в соборі конкретної особи. У текстовому еквіваленті подібним малюнкам відповідають записи, виконані за традиційними формулами „писав такий-то” або „був тут такий-то”.

Однак ми не можемо виключати дидактичного значення окремих зображень хрестів, особливо виконаних на високому професійному рівні, що вказує на обізнаність їх авторів з прийомами книжкової мініатюри. Зважаючи на такий контекст, подібні малюнки-графіті мали б, на думку виконавців, символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа, чому особливо відповідають зображення голгофських та проквітливих

хрестів. Дослідник В. Зоценко пов'язував символ проквітлого хреста з культом великомучеників [Зоценко 1979, с. 106], однак цю думку не підтверджують спостереження над епіграфікою Софійського собору та церкви Спаса на Берестові, адже зображення проквітлих хрестів виконувались не лише на фресках з образами великомучеників, а також на фресках з образами святих, Чесних хрестів чи орнаменту, або навіть на фасадних стінах храму, як-от в церкві Спаса на Берестові. Нажаль, в нас відсутні можливості запропонувати чіткі критерії, за якими можна встановити мотивацію виконання конкретного малюнка.

Серед зображень хрестів центральної нави найчастіше зустрічаються чотириконечні рівнораменні т. зв. „грецькі“, прокреслені за допомогою двох відрізків, які перетинаються під прямим кутом, або виконаних за допомогою подвійних замкнених рисок. Перших нараховуємо п'ятнадцять: №№ 1553, 1554, 1604, 1610, 1616, 1632, 1649, 1654, 1655, 1657, 1658, 1971, 1978, 1982, 2024. Других, прокреслених подвійною рисою, маємо три: № 1612, № 1615 та № 1667. Ймовірно сюди ж варто віднести три фрагментарно збережені частини щогли хреста, № 1680, 1682 та № 1998. Двічі зустрічається прокреслені одинарними лініями рівнораменні хрести з розширеними у вигляді трикутників кінцями: № 1679 та № 2005. Окремо варто виділити графіті № 1859, яке складається з маленького з кількома вертикальними засічками та великого хрестів. Оскільки в ранньому християнстві „грецький“ хрест символізував Ісуса Христа, подібні малюнки можуть найвірогідніше тлумачитись саме як скорочена форма молитовного запису, зверненого до Спасителя.

В межах центральної нави зустрічаються хрести „латинські“, в яких нижня частина щогли довша за верхню. Таких малюнків маємо два, один прокреслений одинарною рисою (№ 1636), другий – подвійною (№ 1677). За формою до цієї категорії можуть бути зараховані три малюнки хрестів (№ 1662, № 1664 та № 1828), які мають довгу щоглу, однак перекладаина розташована не у верхній частині, а посередині. В християнській традиції з „латинським“ хрестом пов'язують розп'яття Ісуса Христа, тому „латинський“ хрест називають також „Хрестом Розп'яття“ або „Хрестом Страстей Господніх“. Оповідаючи про страту Ісуса Христа, Євангеліє від Іоанна оповідає наступне: „А Пилат написав і написа, та й умістив на хресті. Було ж там написано: „Ісус Назарянин, Цар Юдейський“. І багато з юдеїв читали цього напису, бо те місце, де Ісус був розп'ятий, було близько від міста. А було по-гебрейському, по-грецькому й по-римському написано. Тож сказали Пилатові юдейські первосвященники: „Не пиши: Цар Юдейський, але що Він Сам говорив: Я – Цар Юдейський“. Пилат відповів: „Що я написав – написав“ (Ів. 19: 19-22). Відтак на „латинському“ хресті зображують символічну табличку над головою Ісуса Христа, внаслідок чого хрест стає шестикінецьним. Таких шестикінецьних хрестів в центральній наві виявлено три, один з них простий (№ 1623), другий має розширені кінці (№ 1676), третій виконаний подвійними рисками (№ 1603). Наведені вище зображення також можуть розглядатись як своєрідні звернені до Ісуса Христа молитви, водночас вони ж могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа.

Двічі серед графіті центральної нави зустрічаються малюнки Андріївських хрестів (№ 1656 та № 2016), втім, не виключена їх інтерпретація як літер х. Аналогічні знаки часто зустрічаються у вигляді графіті або опуклих знаків на давньоруській плінфі [див., наприклад: Холостенко 1975, с. 121, рис. 12; с. 124, рис. 15; Коваленко, Раппопорт 1991, с. 147, рис. 3: 11]. Нажаль, наразі складно встановити мету виконання подібних зображень.

Зображень проквітлих хрестів маємо лише чотири. Три з них виконані на фресці з образом св. вмч. Варвари, один зберігся майже повністю (№ 1546), а два інших (№ 1540 та № 1547), сильно фрагментованих, віднесені до цієї групи умовно на тій підставі, що їхні кінці щогли та перекладаїни оформлені таким же чином,

що і малюнок № 1546. Тобто, маємо всі підстави припустити їх виконання одним автором. Ще один малюнок проквітлого хреста розташований на фресці з образом мч. Анни (№ 1622), він залишився незавершеним. Ймовірно до цієї ж групи зображень слід віднести малюнок хреста складної конфігурації (№ 1620), виконаний на цій же фресці. Символ проквітлого хреста доволі часто зустрічається в християнському мистецтві, він пов'язується з прообразом хреста Старого Завіту – Деревом Життя, яке рятує людство [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006; Шаповалов 2003]. Подібного значення надавалось символу Голгофського хреста, зображення яких серед епіграфічних пам'яток центральної нави зустрічається тричі. В одному випадку основа щогли чотириконечного хреста складної форми спирається на трикутної форми Голгофу (№ 1548), в другому основа щогли шестикінечного хреста спирається на пряму горизонтальну лінію (№ 1838), на третьому малюнку доповнену двома скісними лініями (№ 1548).

На фресці з образом св. Анни прокреслені два малюнки грецьких хрестів, вписаних у квадрат (№ 1659) та коло (№ 1650). Причому в останньому випадку кінці хреста далеко виходять за межі кола, внаслідок чого він набуває форми т. зв. „кельтського” хреста [Смирнова 2007, с. 283]. Мотиваційні чинники появи подібних зображень лишаються слабо з'ясованими.

На фресці з образом св. іудейського отрока Ананії прокреслене зображення хреста-безанта, який складається з п'яти кіл (№ 1669). Схожий малюнок виявлений нами у Георгіївському приділі [Корнієнко 2010, с. 93, табл. CLVI]. Вірогідно, на формування семантики хрестів-безантів вплинула одна з форм рипід, яка має вигляд п'ятичастного квадрифолію, що складається з чотирьох хрестоподібно розташованих круглих медальйонів з колом посередині; на цю думку наштовхують пам'ятки сакрального мистецтва X – XI ст. грузинської церкви [Мачабели 2007, с. 281]. Однак в нашому розпорядженні обмаль даних щодо вигляду давньоруських рипід, в мозаїчних композиціях зі сценами причастя у Софійському та Михалівському соборах ці предмети в руках ангелів мають інший вигляд, аніж п'ятичасний квадрифолій, хоча в основі їх форми теж маємо п'ять кіл [Лазарев 1960, табл. 33, 34, 42; 1966, табл. 5]. Тому ми не можемо впевнено стверджувати про прямий генетичний зв'язок між цим типом рипід, які міг бачити автор малюнків-графіті на стінах Софії Київської, та виглядом самих зображень хрестів-безантів. Тож це питання потребує окремого дослідження.

II.2.2. Антропоморфні зображення

Серед графіті центральної нави виявлено два малюнки людей, видряпані дітьми, на що вказує невисока висота розташування зображення та деяка примітивність виконання. Перший малюнок (№ 1643), виконаний на фресці з образом св. Анни, є поясним зображенням людини в капелюсі. Довкола малюнку прокреслені склади *до*, *то* та *да*. Зважаючи на цю обставину, можемо припустити, що автор малюнку зобразив свого вчителя, що диктує граматичну вправу по утворенню складів. Симетрично цьому малюнку в протилежній стороні центральної нави на фресці з образом св. Марфи виконане зображення озброєного вояка (№ 2029). Найвірогідніше, малюнки видряпані учнями софійської школи.

II.2.3. Символи, пов'язані з частинами людського тіла

У вімі центральної нави виконаний схематичний малюнок кисті руки в благословляючому жесті (№ 1691), на що вказують випростані вказівний та середній пальці. На нашу думку, найвірогідніше розглядати такі малюнки як символічну молитву-прохання Божого благословення для автора [Корнієнко 2007, с. 57].

Два малюнки (№ 1981 та № 2015) зображують кисть руки з випростаним вперед вказівним пальцем. Це символізує жест благословення та означає цифру вісім [Quasquarelli 1973, p. 263-264, fig. 24], а вісімка є символом Воскресіння Господнього, оскільки саме на восьмий день після в'їзду до Єрусалима Ісус Христос воскрес із мертвих [Фергюсон 1998, с. 260]. В свою чергу цифра вісім виражає ідею дня Господнього, „дня мессианського свершення, як дня восьмого, которий преодолевает сакраментальную седмицу, выводит этот день за ее черту”, відтак перетворюючись на день перший – початок врятованого та оновленого світу [Никитенко 2008, с. 149-50]. Тож подібні малюнки мають розглядатись в контексті есхатологічних очікувань, слугуючи своєрідним нагадуванням про скорий прихід Судного дня та необхідність духовного очищення.

У вімі, на закритій композицією XVIII ст. фресці виявлено три малюнки людського обличчя: № 1788, № 1851 та № 1852. В символічному значенні голова є виразом місця перебування життя, вона є головним членом тіла, адже керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80]. Однак наразі важко встановити причину виконання цих зображень на одній фресці.

II.2.4. Зооморфні зображення

У вімі головного вівтаря в нижній частині фрески, закритої композицією XVIII ст. „Повернення блудного сина”, практично одне по одному прокреслені малюнок лева (№ 1820), коня (№ 1821) та собаки (№ 1822). Всіх трьох тварин єднає неоднозначність трактування їх образів з позицій християнського символізму. Зокрема, лев уособлює поняття сили, сміливості, величі, мужності й гордості, але, водночас, помсти й грубої фізичної сили; у Старому Завіті левом називають Іуду, засновника коліна Іудина (Бут. 49: 9), й водночас лев – це ворог, що пав від руки Самсона (Суд.: 14: 5-7), знак диявола (Пс. 91: 13) та тварина, на розтерзання якому було кинуте Даніїла (Дан. 6: 7) [Апостолос-Кападона 2000, с. 124; Фергюсон 1998, с. 19-20; Гладкая 2009, с. 77-81]. Кінь уособлює мужність, благородство, хоробрість, й водночас хіть [Апостолос-Кападона 2000, с. 128; Фергюсон 1998, с. 18]. Пес виступає уособленням хоробрості, пильності й вірності, проте, водночас, він є символом зла [Апостолос-Кападона 2000, с. 128; Маурітссон 2000; Фергюсон 1998, с. 18]. Як бачимо, зважаючи на неоднозначність трактування цих зображень складно визначити мету їх виконання та зміст, який вкладено до них авторами. Проте, зважаючи на розташування у вімі головного вівтаря, більш вірогідним виявляється позитивне смислове навантаження образів цих тварин.

II.2.5. Емблеми

До цієї категорії нами віднесені шістнадцять графіті, що виявлені серед епіграфічних пам'яток центральної нави.

Серед них значний відсоток становлять зображення геометричних фігур – кола (№№ 1994, 1996, 2004, 2037), ромба (№ 1883 та № 2049) та трикутника (№ 1651). Як бачимо, тут домінують зображення кіл, причому в одному випадку більше прокреслене довкола меншого (№ 1994). Коло або кільце в християнстві символізує досконалість Бога та Його Вічність, рівнобічний трикутник виступає символом Бога-Отця або Трійці; на відміну від двох попередніх символів, квадрат або ромб є символом землі та мирських турбот, в цьому значенні він використовується для зображення простих людей [Фергюсон 1998, с. 255; Апостолос-Кападона, 2000, с. 112, 218; Енциклопедия 2005, с. 81-82]. Проте немає впевненості в тому, що автори малюнків прагнули передати саме ці символічні значення фігур, адже подібні геометричні знаки зустрічаються і в побуті, зокрема, серед гончарних клейм [див., напр.:

Новое 1984, с. 296, рис. 129; Терский 2006, с. 149, рис. 129], тож могли певною мірою служити емблемами, що ідентифікують їх авторів. У випадку з малюнком № 1883 можемо припустити, що його автор прагнув накреслити фігуру герба князів Ружинських, адже на цій же плиті знаходиться пам'ятний напис Федора Ружинського, що супроводжується малюнком його герба (№ 1884).

Дещо наближається до цієї групи зображень малюнок № 1637 на фресці з образом св. Анни, що складається з кола та вписаної до нього літери, ймовірно л та зображеної над ним літери н або м.

Власне емблем, які мають вигляд літер, виявлено дві. Одна з них (№ 1923) виконана на мармуровій плиті декоративного фриза над синтроном, в її основу, як складається враження, покладені літери S та дзеркальна D. Зважаючи на хронологію комплексу написів в центральній апсиді, найвірогідніше її розглядати як таку, що ідентифікує особу автора. Інша (№ 2061), виконана на фресці з образом невідомого святого, має вигляд записаних у стовпчик літер s та c, біля яких видрапані три скісні засічки.

На плиті декоративного панно фриза над синтроном зображено фігуру, що складається з кількох вертикальних та горизонтальних ліній (№ 1911). До цієї групи тяжіє виконаний на фресці з образом невідомої святої малюнок (№ 2082), що складається з простої звивистої лінії. Нажаль, визначити значення цих малюнків не виявляється за можливе, єдине, що можна точно встановити, так це його цілеспрямований характер виконання.

У двох випадках авторами було виконане зображення пентаграм (№ 1639 та № 1893а), що в християнському мистецтві символізує п'ять ран Розп'ятого Христа, а також захист від диявола [Апостолос-Кападона 2000, с. 168; Енциклопедія 2005, с. 215]. Втім, подібні знаки могли слугувати для ідентифікації їх авторів, позаяк зустрічаються серед гончарних клейм X – XIII ст. [див., напр.: Новое 1981, с. 297, рис. 129; Терский 2006, с. 148, рис. 128, 12]. Пентаграма також входить до складу герба „П'ятиріг” (Pietyrog) [Niesiecki 3, s. 593-594], який носили представники кількох шляхетських родин, наприклад, волинських панів Єловичів-Малинських [Алферов, Однороженко 2008, с. 54-55]. Зважаючи на те, що один з малюнків (№ 1893а) виконаний на мармуровій плиті декоративного панно над синтроном, комплекс графіті якого побутував з останньої чверті XVI до третьої чверті XVII ст., найвірогідніше тлумачити малюнок як свідчення перебування в соборі представника гербової родини „П'ятиріг”.

Так само схематичне зображення латинської літери W (№ 1545), виявлене на фресці з образом св. мч. Варвари, може вказувати на перебування в храмі представника гербової родини „Адбанк” (Abdank або Habdank), яка охоплювала велику кількість шляхетських родин Речі Посполитої [Niesiecki 1, s. 1-6].

Окремо слід відзначити складне зображення у вімі головного вівтаря, що отримало № 1854. Розташування літер між двома звивистими стрічками нагадує оформлення написів на рунічних каменях, де текст написаний на тілі змії [Мельникова 2002; Лебедев 2005, с. 372, рис. 123, с. 378, рис. 128]. Зображення „ока” в середній частині малюнка одночасно нагадує голову змії, що також зближає графіті з рунічними написами. Літери $\chi\rho\chi\rho$ запису дещо нагадують руни, проте верхні засічки χ примушують все ж ідентифікувати їх як кириличні літери. Ймовірно, ці знаки варто розглядати як двічі повторену скорочену форму імені **Христосъ**. Тобто, малюнок, для автора якого за взірць могли слугувати рунічні камені, вірогідно несе в собі молитовне семантичне навантаження.

ПІСЛЯМОВА

У третій частині „Корпусу графіті Софії Київської” публікуються 606 написів та малюнків, які збереглися у центральній наві храму. Переважна більшість з них вводиться у науковий обіг вперше, адже в книгах С. Висоцького були опубліковані лише двадцять два графіті з цієї архітектурної частини храму.

Серед епіграфічних пам'яток центральної нави виявлено два ранні датовані графіті, в яких зазначені 1018/1021 р. та 1033 р. Обидва вони входять до групи відомих на сьогодні дев'яти прямо датованих текстів другого-четвертого десятиліття XI ст., які однозначно вказують на те, що літописні 1017-й та 1037-й рр. як одна дат заснування Софії Київської не можуть бути прийняті, адже на кінець другого десятиліття, як засвідчують дані графіті, Софійський собор вже був розписаний. Тобто, новітні дослідження епіграфічних пам'яток Софії Київської підтверджують концепцію Н. Нікітенко, згідно якої Софійський собор зведений протягом 1011-1018 рр., а його фундатором був Володимир Святославич, а не його син Ярослав, який лише завершив розпочате батьком [докладніше див.: Никитенко 2008; 1999; Нікітенко 2003; Нікітенко Н., Нікітенко М. 1996; Никитенко, Корниенко 2009; 2010; 2010а; 2010б; Нікітенко, Корниенко 2007; 2008; 2009; 2009а]. Втім, завдяки комплексному дослідженню іконографії фресок, складу фрескового тиньку та графіті в окремих випадках ми маємо можливість виділити ті композиції, які були завершені саме за Ярослава Володимировича. Зокрема, було встановлено, що дві фрески з образами дяконів у вімі головного вівтаря Софійського собору, на одній з яких виконано запис 1018/1021 рр., були виконані саме на другому етапі зведення храму, тобто, у 1017-1018 рр., коли замовником робіт виступав вже Ярослав Володимирович [докл. див.: Корниенко 2010а, с. 5-10].

Виявлення у центральній наві молитовного напису Брячислава-Павла, сина великого київського князя Святополка-Михайла Ізяславича, та ретельне текстологічне дослідження цього графіті дозволило уточнити хронологію ряду літописних повідомлень. Зокрема, завдяки вказівці княжичем свого християнського імені (Павло) вдалося встановити найбільш вірогідну дату його народження, яку слід віднести до 15 січня 1105-го р. В свою чергу, визначення дати народження Брячислава дозволило уточнити час мінського походу загонів великокнязівського воєводи Путяти, сина Володимира Мономаха Ярополка, сіверського князя Олега Святославича та полоцького князя Давида Всеславича проти мінського князя Гліба Всеславича, окресливши його кінцем грудня 1104-го р. – першою половиною січня 1105-го р.

Ми неодноразово наголошували на важливості даних графіті для вивчення стінопису Софійського собору, зокрема, для визначення образів святих, адже переважна більшість з них не зберегла супроводжуючих написів. Власне завдяки виявленню нових епіграфічних джерел в межах центральної нави були атрибутовані нові однофігурні фрески. Зокрема, комплексний аналіз відомостей графіті та іконографії образів дозволили встановити, що серед образів святих жон в центральній наві зустрічаються св. праведна Лідія Філіпійська, свв. вмч. Варвара та Іуліанія, свв. Марфа, Марія та Фекла. З-поміж чоловічих образів завдяки даним графіті одна з фресок була атрибутована як образ св. пророка Авдія, підтверджене визначення образів трьох св. іудейських отроків Ананії, Азарії та Мисаїла.

Ідентифікація образу св. великомучениці Варвари та спостереження над особливостями його іконографічного оформлення на фресці Софії Київській поставили завданням провести додаткове дослідження історії чесних мощів святої та обставин їх появи у Києві. Було визначено, що часточка мощів святої була ві-

рогідно привезена наприкінці X ст. дружиною Володимира Святославича царівною Анною і вкладає до стіни хрещатого стовпа при будівництві храму.

Доволі цікаві результати були отримані завдяки виявленню та вивченню комплексу написів раннього модерного часу в центральній апсиді на мармурових плитах декоративного фриза над синтроном. Хронологічні рамки його побутування охоплюють проміжок часу від останньої чверті XVI до третьої чверті XVII ст., а з-поміж авторів записів зустрічаються досить відомі особи, зокрема, намісник уніатського митрополита у Києві Антоній Грекович, що загинув наглою смертю у 1618 р., релігійний полеміст Мартін Броньовський (1568-1624 рр.), провінціал домініканського ордену, відомий теолог, історик і геральдик Шимон Окозький (1580-1653 рр.). Відомості про ідентифікованих нами авторів цих графіті дозволяють стверджувати, що записи залишали не лише представники духовенства (православного, уніатського чи католицького), що могло б пояснити присутність написів у вітварі, а й шляхта, місцеві урядники, члени залоги Київського замку тощо. Характерним при цьому є той факт, що серед ідентифікованих осіб є як православні, так і католики та протестанти. Відмінність у почерках та розташуванні написів доволі чітко вказує, що графіті виконувались не на замовлення, а особисто, що передбачало відкритий доступ до головного вітваря кафедрального храму світських осіб. Причому, для виконання запису необхідно було стояти на верхній сходинці синтрону (тоді записи концентруються у верхній частині плит) або на нижній сходинці, нахилившись вперед та спершись рукою на верхню (тоді записи концентруються у нижній частині плит); в останньому варіанті допустиме також видряпування напису сидючи на верхній сходинці синтрону. Тобто, виконання графіті в будь-якому випадку передбачало сходження на синтрон, який призначався для сидіння священників під час літургії. Мимоволі напрашується висновок, що Софійський собор в означений період (остання чверть XVI – третя чверть XVII ст.) перебував у занедбаному стані [див.: Никитенко 2008, с. 40-45], внаслідок чого був доступний для відвідувачів, які без суттєвих перешкод могли заходити навіть до вітварних частин храму та підніматись на синтрон. Втім, не виключено, що комплекс графіті головного вітваря виник і розвивався за згодою кліру Софії Київської, на що вказують не лише залишені представниками духовенства записи, а й спроби упорядкувати латиничні графіті, коли над вказівками років Jahr 1584 та Anno 1594 було надписане кириличне **року**. Відтак цілком можливо припустити, що виконання записів у головному вітварі толерувалося і навіть підтримувалося софійським духовенством, яке, імовірно, за рахунок цього отримувало кошти для поповнення софійської скарбниці.

Окрім такої доволі цікавої риси історії Софії Київської в ранньомодерний час, комплексне епіграфічне та історико-археологічне дослідження цієї частини храму дозволило спростувати гіпотезу Є. Архіпової [див.: Архіпова 2000; Архіпова 2008, с. 62-72] щодо повного перекладання декоративного фриза та синтрона з архієрейським сидінням у XII-XIII, XVII-XVIII та XIX ст. й встановити автентичність первинного декору убранства головного вітваря Софії Київської, яке збереглося до нашого часу, з деякими поновленнями, від другого десятиліття XI ст. [докл. див.: Корнієнко, Сінкевич 2009, с. 64-71; Корнієнко 2010, с. 10-21].

Тож, новітні епіграфічні дослідження Софії Київської дозволяють ввести у науковий обіг значний комплекс автентичних історичних джерел XI – початку XVIII ст., інформація з яких суттєво доповнює дані писемних пам'яток і дозволяє розв'язати ряд питань, пов'язаних з архітектурою Софійського собору та її монументальним розписом, уточнити деякі відомості писемних джерел щодо окремих фактів історії середньовіччя та раннього модерного часу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алексеев* 2006 – Алексеев А.И. Эсхатологические переживания в Западной Европе и на Руси в IX – XV вв. (Синхронно протекавшие процессы или типологическое сходство?) // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова. – М.: Издательский дом „Парад“, 2006. – С. 237-263.
- Алферов, Однороженко* 2008 – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.
- Антоний Новгородский* 2006 – Антоний Новгородский. Описание святых Константинополя / Предисл. и примеч. А.М. Лидова // Реликвии в Византии и Древней Руси: Письменные источники. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – С. 190-197.
- Апостолос-Кападона* 2000 – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: „Урал LTD“, 2000. – 272 с.
- Архипова* 2000 – Архипова Є.І. Синтрон Софійського собору в Києві // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 56-71.
- Архипова* 2008 – Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). – К.: ИД „Стилос“, 2008. – 286 с.
- Арциховский* 1957 – Арциховский А.В. Берестяные грамоты мальчика Онфима // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 215-223.
- Біблія* 1995 – Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: „Українське біблійне товариство“, 1995. – 296 с.
- Білоус* 2008 – Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія“, 2008. – 360 с.
- Бобровський* 2010 – Бобровський Т.А. Некоторые замечания о софийских граффити с „ранними датами“ // Матеріали Круглого столу „Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань“ (7 квітня 2010 р., м. Київ). – К., 2010. – С. 27-35.
- Бугославский* 2006 – Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
- Великий тлумачний словник* 2005 – Великий тлумачний словник української мови (з дод. і доповн./ Уклад. і гол.ред. В.Т. Бусел). – К., Ірпінь: ВТФ „Перун“, 2005. – 1728 с.
- Вендина* 2002 – Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: „Индрик“, 2002. – 336 с.
- Войтович* 2006 – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Ворончук* 2009 – Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела): Науково-методичне видання. – К.: „Вища школа“, 2009. – 512 с.
- Висоцький* 1998 – Висоцький С.О. Декілька зауважень до „нотаток про давні київські графіті“ // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 130-135.
- Висоцький 1998а* – Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (до історії української писемності). – Львів-Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коця, 1998. – 248 с.
- Висоцький* 1959 – Висоцький С.А. Научный отчет по теме: „Надписи-граффити XI – XIV вв. в Софии Киевской“. – К., 1959 // Національний заповідник „Софія Київська“, Науково-фондовий відділ. – НАДР 86/1. – 96 арк.
- Висоцький* 1966 – Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: „Наукова думка“, 1966. – 240 с.
- Висоцький* 1976 – Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: „Наукова думка“, 1976. – 456 с.
- Герасименко, Захарова, Сарабьянов* 2007 – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // Византийский временник. – 2007. – № 66 (91). – С. 24-59.
- Гладкая* 2009 – Гладкая М.С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: опыт комплексного исследования. – М.: „Индрик“, 2009. – 288 с.
- Грані світу* 2007 – Грані світу. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря / Авт. тексту – священник Віталій Кюс. – К.: „Грані-Т“, 2007. – 120 с.
- Гукова* 2005 – Гукова С.Н. Знаки приснодевства Богоматери // Byzantinoslavica. –Prague, 2005. – Vol. LXIII. – P. 225-258.
- Данилевский* 2001 – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М. „Аспект-Пресс“, 2001. – 339 с.

- Димитрій* 1999 – Димитрій (Рудюк), ігумен. Моці святої Великомучениці Варвари // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – Ч. 1. – С. 90-91.
- Довбищенко* 2008 – Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
- Дьяченко* 1993 – Дьяченко Г., протоіерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М.: „Отчий дом“, 1993. – 1122 с.
- Евдокимова* 2008 – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III*. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – С. 609-648.
- Евдокимова* 2008a – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.
- Жития* 3 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 3 (ноябрь). – 830 с.
- Жития* 4 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (декабрь). – 894 с.
- Жития* 5:1 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 5 (январь), т.1. – 560 с.
- Жития* 6 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 6 (февраль). – 542 с.
- Жития* 7 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 7 (март). – 796 с.
- Жития* 10 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 10 (июнь). – 706 с.
- Жития* 11 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 10 (июль). – 782 с.
- Зализняк* 1995 – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
- Зализняк* 2000 – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 – 1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: „Русские словари“, 2000. – С. 134-429.
- Зализняк* 2004 – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: „Русские словари“, 2004. – С. 233-287.
- Запаско* 1995 – Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: „Світ“, 1995. – 480 с.
- Иванов* 2003 – Иванов Г.П. Библиейские числа. – СПб.: Христианское общество „Библия для всех“ РС ЕХБ, 2003. – 368 с.
- История* 2007 – История русского искусства. – Т. 1: Искусство киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М.: „Северный паломник“, 2007. – 664 с.
- Івакін, Козубовський* 1993 – Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984-1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Збірник наукових праць. – К.: „Наукова думка“, 1993. – С. 104-133.
- Івакін* 2008 – Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К.: КИТ, 2008. – 272 с.
- Кабанец* 2004 – Кабанец Е.П. К вопросу о формировании локальных христианских культов на Украине (на примере почитания св. великомученицы Варвары) // Культурные памятники в мировой культуре: Археологический, исторический и философский аспекты. Сборник научных трудов. – Севастополь, 2004. – С. 179-187.
- Кабанец* 2008 – Кабанец Е. До питання про становлення та поширення культу святої великомучениці Варвари в Україні в XVII – на початку XVIII ст. // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матеріали науково-практичної конференції „Михайлівський Золотоверхий монастир: історія і сьогодення“. – К., 2008. – С. 90-94.

Бібліографія

- Каргер 1952* – Каргер М.К. Отчет об археологическом исследовании в Киевском Софийском соборе в 1952 г. Рукопис // Науковий архів Національного заповідника „Софія Київська”. – НАДР 918. – 58 арк.
- Карпов 2002* – Карпов А.Ю. Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века // Отечественная история. – М., 2002. – № 2. – С. 3-15.
- Карский 1928* – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.
- Коваленко, Раппопорт 1991* – Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: „Наукова думка”, 1991. – С. 142-157.
- Корниенко 2010* – Корниенко В.В. „Малая эсхатология” Древней Руси в свете эпиграфических исследований в Софии Киевской // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – К.-Судак: „Горобець”, 2010. – С. 412-419.
- Корниенко 2010а* – Корниенко В.В. К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований // Архитектурное наследие. – М: КРАСАНД, 2010. – № 53. – С. 5-24.
- Корниенко 2008* – Корниенко В.В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235-240.
- Корниенко 2009* – Корниенко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 444-445.
- Корниенко 2009а* – Корниенко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей „малої есхатології” Давньої Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань „Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.
- Корниенко 2010* – Корниенко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: „Горобець”, 2010. – 464 с.
- Корниенко 2010а* – Корниенко В.В. Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 364-371.
- Корниенко 2010б* – Корниенко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – К.: „Горобець”, 2010. – 272 с.
- Корниенко 2010в* – Корниенко В.В. Молитовний напис Брячислава Святополковича з Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 211-217.
- Корниенко, Сінкевич 2009* – Корниенко В.В., Сінкевич Н.О. Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київської та деякі питання перебудови декоративного фриза над синтроном у XII-XIII, XVII-XVIII та XIX ст. // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 6 (6): Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння святителя Димитрія (Гуптала), митрополита Ростовського: Матеріали науково-практичної конференції „Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба” (8-9 листопада 2009 р., м. Київ). – С. 60-72.
- Лазарев 1960* – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: „Искусство”, 1960. – 314 с.
- Лазарев 1966* – Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. – М.: „Искусство”, 1966. – 272 с.
- Лебедев 2005* – Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб.: „Евразия”, 2005. – 640 с.
- Лебедев 1995* – Лебедев Л., протоиерей. Москва XVII века глазами архимандрита Павла Алеппского. – М.: „Вече”, 1995. – 384 с.
- Лидия* – Лидия Порфиropодательница // Древо: открытая православная энциклопедия // [drevo/info.ru/articles/11082.html](http://drevo.info.ru/articles/11082.html)
- Литвина, Успенский 2006* – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М.: „Индрик”, 2006. – 904 с.
- Літопис Руський 1989* – Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: „Дніпро”, 1989. – 592 с.
- Лосева 2001* – Лосева О.В. Русские Месяцесловы XI – XIV веков. – М.: „Памятники исторической мысли”, 2001. – 420 с.
- Маурітссон 2000* – Маурітссон М., отець. Пес у Біблії // Католицький щорічник, 1998 / Упоряд. і ред. Н. Климчук. – К.: Видавничий дім „KM Academia”, 2000. – С. 45-49.

- Мачабели 2007* – Мачабели К.Г. О художественно-историческом значении серебряных рипид средневековой Грузии // От Царьграда до Белого моря. Сборник статей по средневековому искусству в честь Э.С. Смирновой. – М.: „Северный паломник”, 2007. – С. 275-292.
- Медынцева 1978* – Медынцова А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI – XIV века. – М. „Наука”, 1978. – 312 с.
- Медынцева, Попконстантинов 1984* – Медынцова А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.
- Мельникова 2002* – Мельникова Е.А. Шведские рунические памятники в честь участников похода Ингвара // Глазырина Г.В. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст. Перевод. Комментарий. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 382-421.
- Михеев, Виноградов 2010* – Михеев С.М., Виноградов А.Ю. Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора // Матеріали Круглого столу „Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датвань” (7 квітня 2010 р., м. Київ). – К., 2010. – С. 17-22.
- Никитенко 1999* – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К.: Институт украинской историографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. – 294 с.
- Никитенко 2006* – Никитенко Н.Н. „Символический синтаксис” орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской // Давньоруське лобомудріє: Тексти і контексти. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 343-356.
- Никитенко 2008* – Никитенко Н. Святая София Киевская. – К.: „Горобець”, 2008. – 384 с.
- Никитенко 2009* – Никитенко Н.Н. Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в ее центральном нефе // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 63-79.
- Никитенко, Верещагина 2009* – Никитенко Н., Верещагина Н. Проблема именнаяречения князя Владимира в свете новых исследований // Медієвістика: збірник наукових статей / за ред. О. Александрова. – Одеса: „Астропринт”, 2009. – Вип. 5. – С. 6-30.
- Никитенко, Корниенко 2009* – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие датированные граффиты Софии Киевской // Архитектурное наследие. – М: КРАСАНАД, 2009. – Вып. 51. – С. 5-13.
- Никитенко, Корниенко 2010* – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Эсхатологический календарь в граффиты на фресках Софии Киевской // Сугдейский сборник. – Вип. IV. – К.-Судак: „Горобець”, 2010. – С. 173-191.
- Никитенко, Корниенко 2010а* – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Эсхатологические даты в древнейших граффиты Софии Киевской // Память и надежда: горизонты и пути осмысления / Сост. К.Б. Сигов. – К.: „ДУХ І ЛІТЕРА”, 2010. – С. 484-507.
- Никитенко, Корниенко 2010б* – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие датированные граффиты Софийского собора в Киеве и его датировка // Byzantinoslavica. – Prague, 2010. – Vol. LXVIII. – P. 205-240.
- Никитенко, Корниенко 2010в* – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Новые эпиграфические исследования и вопросы персонификации образов святых жен в северо-западной части Софии Киевской // Кондаковские чтения III. Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород: Изд-во Белгородского государственного университета, 2010. – С. 339-358.
- Нікітенко 2000* – Нікітенко Н.М. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К.: Українське товариство охорони пам’яток історії та культури / Український центр біографічної некрополістики, 2000. – 96 с.
- Нікітенко 2003* – Нікітенко Н.Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К.: „Академперіодика”, 2003. – 332 с.
- Нікітенко, Корнієнко 2007* – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам’яткознавства. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК, 2007. – Вип. 12. – С. 244-260.
- Нікітенко, Корнієнко 2008* – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського. – С. 365-399.
- Нікітенко, Корнієнко 2009* – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Есхатологічні дати в графіті Софії Київської на фресках Софії Київської як історичне джерело. – Архіви України. – Вип. 5-6 (262). – С. 43-63.
- Нікітенко, Корнієнко 2009а* – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 417-443.

Бібліографія

- Нікітенко, Корнієнко 2010* – Нікітенко Н.Н., Корнієнко В.В. Щодо матеріалів круглого столу „Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань (7 квітня 2010 р., Київ). Відповідь на критичні виступи учасників круглого столу // Час заснування Софії Київської / Пристрасті довкола мілленіума. – К.: „Горобець”, 2010. – С. 39-126.
- Нікітенко, Корнієнко 2010а* – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Княжий знак Всеволода Ярославича в графіті Софії Київської // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря. – Київ. – С. 302-312.
- Нікітенко, Корнієнко 2010б* – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць / Національний заповідник „Глухів”, Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПК. – Київ-Глухів. – Вип. 3. – С. 93-98.
- Нікітенко, Корнієнко 1996* – Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. 3, ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К.: „Українознавство”, 1996. – С. 25-36.
- Німчук 1967* – Німчук В. [рецензія]. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. К.: „Наукова думка”, 1966, 239 с. // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 86-91.
- Новий словник 2008* – Новий словник іншомовних слів: близько 40000 слів і словосполучень / Шевченко Л.І., Ніка О.І., Хом’як О.І., Дем’янюк А.А.; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.
- Новое 1981* – Новое в археологии Киева. – К.: „Наукова думка”, 1981. – 456 с.
- Однороженко 2008* – Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 180 с.
- Однороженко 2009* – Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 312 с.
- Орел, Кулик 1995* – Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 124-132.
- Орлов, Козюба 2008* – Орлов Р.А., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археология. – 2008. – № 3. – С. 35-39.
- Остромирово евангелие 2007* – Остромирово евангелие 1056-1057 года по изданию А.Х. Востокова. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 968 с.
- Пам’ятки 2001* – Пам’ятки. – К.: Друкарня 03680 МСП. – Т. 3: Архів української церкви. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI - першої половини XVII ст. / Держкомархів України. УДНДІАСД; Вищ. ін-т реліг. наук ім. св. Фоми Аквінського; Упорядн. М. В. Довбищенко. – 2001. – 462 с.
- Панащенко 1974* – Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: „Наукова думка”, 1974. – 112 с.
- Пермиловская 2009* – Пермиловская А.Б. Деревянные кресты Русского Севера // Архитектурное наследство / Отв. ред. И.А. Бондаренко. Вып. 50. – М.: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 179-193.
- Петрухин 2002* – Петрухин В.Я. Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия. – М.: „Языки славянской культуры”, 2002. – С. 60-132.
- Петрухин 2005* – Петрухин В.Я. Запона с „судищем Господним”: к интерпретации текста Начальной летописи // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. Памяти Ольги Ильиничны Подобедовой (1912-1999). – М.: „Северный паломник”, 2005. – С. 133-138.
- Пивоварова 2002* – Пивоварова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: иконографическая программа росписи. – СПб.: ООО „Дмитрий Буланин”, 2002. – 256 с.
- Похилевич 2005* – Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – ХХІІ+642 с.
- Похилевич 2007* – Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – ХХVІІІ+340 с.
- Православная Энциклопедия* – Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла // www.pravenc.ru
- ПСРЛ 1* – Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.

- ПСРЛ 2* – Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
- ПСРЛ 3* – Полное собрание русских летописей. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: „Языки русской культуры“, 2000. – 720 с.
- ПСРЛ 9* – Полное собрание русских летописей. Том IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса „Никоновский свод и русские летописи XVI – XVII веков“. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 288 с.
- ПСРЛ 10* – Полное собрание русских летописей. Том X. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса „Никоновский свод и русские летописи XVI – XVII веков“. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 244 с.
- Путешествие 2005* – Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в пол. XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М.: Общество сохранения культурного наследия, 2005. – 728 с.
- Пуцко 1986* – Пуцко В.Г. Синтрон Софії Київської // Археологія. – 1986. – № 55. – С. 76-87.
- Рождественская 1992* – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.
- Рождественская 2003* – Рождественская Т.В. Роль автора в настенной храмовой эпиграфике Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье: Автор и его текст: XV чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 15-17 апреля 2003 г.): Материалы конференции – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2003. – С. 214-218.
- Русская азбука 1998* – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ „Скрипторий“, 1998. – 160 с.
- Рыбаков 1964* – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: „Наука“, 1964. – 48 с. + табл.
- Сарабьянов 2009* – Сарабьянов В.Д. Изображение двух Понтийских святителей в росписях Софии Киевской // Очерки по истории христианского Херсонеса. – СПб.: „Алетейя“, 2009. – С. 109-117.
- Сборник материалов 1874* – Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел II. Известия очевидцев, современных и иностранных писателей. – К., 1874.
- Святский 2007* – Святский Д.О. Астрономия древней Руси / Автор предисловий, комментариев и дополнений – М.Л. Городецкий. – М.: НП ИД „Русская панорама“, 2007. – 664 с.
- Сергий 1997, I* – Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока. Т. I: Восточная агиология. – М.: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“; „Православный паломник“, 1997. – 738 с.
- Сергий 1997, III* – Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока. Т. III: Святой восток. – Части вторая и третья. – М.: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“; „Православный паломник“, 1997. – 702 с.
- Сінкевич, Корнієнко 2009* – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI-XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції „Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви“ (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.
- Словарь книжников 1987* – Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – Л.: „Наука“, 1987. – 496 с.
- Словарь 1* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.
- Словарь 2* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.
- Словарь 3* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.
- Словарь 4* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.
- Словник 1977* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: „Наукова думка“, 1977. – 632 с.
- Словник 1978* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: „Наукова думка“, 1978. – 592 с.
- Смирнова 2007* – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: „Эксмо“, 2007. – 320 с.
- Сотникова, Спасский* – Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л.: „Искусство“, 1983. – 240 с.

- Софонович 1992 – Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: „Наукова думка”, 1992. – 336 с.
- Старославянський словарь 1999 – Старославянський словарь (по рукописям X-XI веков): Около 10 000 слов / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес и др. Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М.: „Русский язык”, 1999. – 842 с.
- Столярова 1998 – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на пергаменных кодексах. – М.: „Наука”, 1998. – 414 с.
- Столярова 2000 – Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI – XIV веков. – М.: „Наука”, 2000. – 543 с.
- Стороженко 1890 – Стороженко А.В. Малоизвестные сочинения киевского бискупа Иосифа Верещинского (1589 – 1598 гг.). – К., 1890. – 90 с.
- Стріленко 1975 – Стріленко Ю.М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської // Стародавній Київ. – К.: „Наукова думка”, 1975. – С. 195-201.
- Терський 2006 – Терський С.В. Луческ X – XV ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.
- Толочко 2008 – Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998-2008 рр. – К.: Видавничий дім „Академперіодика”, 2008. – 348 с.
- Топорова, Зализняк 2004 – Топорова Е.В., Зализняк А.А. Берестяные грамоты № 33-36 из Старой Руссы // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гишпиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: „Русские словари”, 2004. – С. 116-119.
- Устюгов 1946 – Устюгов Н.В. Очерки древнерусской метрологии // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – Вып. 19. – С. 294-348.
- Фергюсон 1998 – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения „Золотой век”, 1998. – 332 с.
- Холостенко 1975 – Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К.: „Наукова думка”, 1975. – С. 107-170.
- Черепнин 1956 – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.
- Шаповалов 2003 – Шаповалов Г. Про духовний зміст символу „проквітлий хрест” // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27-28 листопада 2002 р. – К.: „Фенікс”, 2003. – С. 214-216.
- Энциклопедия 2005 – Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: „Эксмо”; СПб.: „Митгард”, 2005. – 608 с.
- Яковенко 2008 – Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: „Критика”, 2008. – 472 с.
- Янин 1992 – Янин В.Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 21-36.
- Varycz 1935 – Varycz H. Barski-Kochler Andrzej // Polski słownik biograficzny / [komitet red. Władysław Konopczyński et al.]. – Т. 1. – Kraków: nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1935. – S. 307.
- Boniecki 2002 – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002 // www.przodkowie.com.
- Bylinski 1994 – Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 192 s.
- Chodyncki 1936 – Chodyncki K. Broniewski Marcin // Polski Słownik Biograficzny / [komitet red. Władysław Konopczyński et al.]. – Т. 2. – Kraków : nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1936. – S. 461-462.
- Dworzaczek, Świętochowski 1978 – Dworzaczek W., Świętochowski R. Okolski Szymon // Polski Słownik Biograficzny / [komitet red. Władysław Konopczyński et al.]. – Т. 23. – Kraków : nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1978. – S. 679-681.
- Dynowska 1937 – Dynowska M. Bzowski Stanisław // Polski słownik biograficzny / [komitet red. Władysław Konopczyński et al.]. – Т. 3. – Kraków: nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1937. – S. 186-188.
- Gippius 2003 – Gippius A. Millennialism and the Jubilee Tradition In Early Rus’ History and Historiography // Ruthenica. – 2003. – II. – С. 154-171.
- Niesiecki 1 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Wszstkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.
- Niesiecki 2 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworna

- Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1738.
- Niesiecki 3* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.
- Niesiecki 4* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1743.
- Ozerkov 2006* – Ozerkov D. Flourishing croos: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: „Индрик”, 2006. – С. 82-87.
- PES 6* – Polska encyklopedia szlachecka / S.J. Staryków-Kasprzycki, M. Dmowski. – T. 6: Wykazy polskich rodzin szlacheckich. T. 3. – Warszawa: Instytut Kultury Historycznej, 1937. – 381 s.
- PES 9* – Polska encyklopedia szlachecka / S.J. Staryków-Kasprzycki, M. Dmowski. – T. 9. – Warszawa: Instytut Kultury Historycznej, 1937. – 378 s.
- PES 12* – Polska encyklopedia szlachecka / S.J. Staryków-Kasprzycki, M. Dmowski. – T. 12. – Warszawa: Instytut Kultury Historycznej, 1938. – 422 s.
- Stradomski 2003* – Stradomski J. Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków: Wydawnictwo Scriptum, 2003 – 341 s.
- Quacquarelli 1973* – Quacquarelli A. L'ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monument // Rivista di archeologia cristiana. – Citta del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1973. – A. XLIX. – P. 211-269.
- Teteriatnikova 2003* – Teteriatnikova N.B. Relics in the walls, pillars, and columns of byzantine churches // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: „Прогресс-Традиция”, 2003. – С. 77-92.
- Urzednicy 2002* – Urzednicy dawnej Rzechypopolitej XII – XVIII wieku. T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV – XVIII wieku: spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2002. – 344 s.
- Urzednicy 2007* – Urzednicy dawnej Rzechypopolitej / Pod red. A. Gasiorowskiego. T. III, z. 5: Urzednicy wołyńscy XIV – XVIII w. Spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2007. – 188 s.
- Wittyg 1912* – Wittyg W. Nieznana szlachta polska. – Kraków: Odbito w Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1908. – 436 s.

**Додаток. Координати розташування
графіті центральної нави**

I.1. Фреска з зображенням орнаменту		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
1517	149	19
1518	147	27
1519	143	12
I.2. Фреска з зображенням Чесного хреста		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
1520	165	20
1521	162	28
I.3. Фреска з зображенням орнаменту		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
1522	157	57
1523	154	47
1524	150	47
1525	140	44
1526	125	64
1527	121	28
1528	88	45
1529	166	33
1530	165	20
1531	150	4,5
1532	128,5	31,5
I.4. Фреска з образом св. мч. Лідії		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
1533	184	11
1534	152	8
1535	153	57
1536	159	50
1537	134	6
1538	117	52
I.5. Фреска з образом св. мч. Варвари		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
1539	153	13
1540	153	24
1541	150	7,5
1542	138	26
1543	154	32,5
1544	149	40
1545	166	37,5
1546	156	45
1547	151	17
1548	137	68
1549	145	68
1550	156	80
1551	146	83
1552	150	95
1553	135	89
1554	119	56
I.6. Фреска з образом невідомого святого		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
33	141	41
34	138	48
34a	137	51
1555	142,5	46
1556	184	41
1557	135	29
1558	139	32
1559	137	54
1560	134	62
1561	136	45
1562	140	42
1563	132	39
1564	134	43
1565	131	48
1566	104	41
1567	110	71
1568	108	58
1569	92	55
I.7. Фреска з образом невідомого святого		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
1570	105	53
1571	120	61
1572	116	74
1573	112	45
I.8. Фреска з образом невідомого святого мученика		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
195	152	21
1574	164	47
1575	150	56

1576	142,5	23
1577	145	48
1578	142	56
1579	141,5	56
1580	136	51
1581	138	43
1582	138,5	45
1583	135	42
1584	132	42
1585	134	43
1586	132,5	32
1587	131	37
1588	134	36
1589	134	34
1590	133	36
1591	135	36
1592	135	29
1593	135	30
1594	137	33
1595	139	27
1596	128	32,5
1597	115	44
1598	138	54
1599	123	36
1600	137	63
1601	117	43,5
1602	146	37
1603	110	50
1604	114	46
1605	162	64
1606	136	64
1607	125	60
1608	114	56
1609	110	56
1610	102	26
1611	100	61
1612	100	28,5
1613	103	38
1614	98	39
1615	108	42
1616	121	17
I.9. Фреска з образом св. Анни		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
1617	153	62
1618	141,5	58
1619	135	60
1620	139	61
1621	128	62
1622	145	65

1623	135	64
1624	131	53
1625	129,5	53
1626	129	44
1627	137	53
1628	124	56
1629	124,5	52
1630	124	52
1631	125	40
1632	116	15
1633	116	33
1634	122	43
1635	119	31
1636	105	29
1637	116	46
1638	108	50
1639	108	24
1640	120	57
1641	108	38
1642	143	60
1643	113	53
1644	96	49
1645	102,5	36
1646	100	57
1647	89	43
1648	92	44
1649	89	41
1650	91	60
1651	100	21
1652	96	28
1653	94	23
1654	96	23
1655	98	18
1656	88	17
1657	96	14
1658	94	12
1659	93	9
I.10. Фреска з образом св. іудейського отрока Ананії		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
1660	183	23
1661	160	24
1662	174	104
1663	205	50
1664	180	90
1665	175	88
1666	148	108
1667	123	92
1668	200	19

Додаток Координати розташування графіті центральної нави

1669	130	106
1670	193	21
1671	216	66
1672	211	60
1673	130	85
1674	168	97
1675	138	108
1676	133	101
1677	128	98
1678	135	11,5
1679	134,5	11
1680	101	19
1681	112	23
1682	98	22
1683	136	105
I.11. Фреска з образом невідомої святої мучениці		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
52	165	52
217	182	37
1684	173	61
1685	174	53
1686	185	13
1687	194	41
1688	174	30
1689	170	30
1690	158	27
1691	160	32
1692	173	16
1693	163	17
1694	159	16
1695	157	17
1696	153,5	15
1697	159	6,5
1698	151,5	18
1699	166	5
1700	148	70
1701	150	66
1702	133	70
1703	148	56
1704	126	71
1705	147	62
1706	145	54
1707	148	43
1708	154	40
1709	140	37
1710	131	64
1711	124	52

1712	143	22
1713	141	18
1714	145	13
1715	142	13
1716	141	10
1717	138	16
1718	148	12
1719	136	16
1720	135	10,5
1721	152	4
1722	131	21
I.12. Фреска з образом невідомого святого/невідомої святої		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
236	164	76
1723	162	84
1724	160	84
1725	171	84
1726	186	86
1727	180	91
1728	172	96
1729	170	96
1730	148	83
1731	142	86
1732	141	88
1733	139	83
1734	171	39
1735	168	28
1736	157	20
1737	160	20
1738	162	19
1739	162	14
1740	163	19
1741	164	19
1742	165,5	18
1743	166,5	18
1744	167,5	18
1745	172	23
1746	171	20
1747	158	16
1748	178	20
1749	175,5	24
1750	181,5	24
1751	185	25
1752	191	23
1753	195	20
1754	195	6
1755	200	5
1756	204	5

1757	205	9
1758	205	18
1759	201	23
1760	198	24
1761	176	43
1762	187	16
1763	143	55
1764	141	45
1765	152	20
1766	137	50
1767	149	20
1768	151,5	26
1769	148	25
1770	146	27
1771	145	18
1772	143	13
1773	140	14
1774	139,5	15
1775	138	20
1776	134	22
1777	140	24
1778	141	27
1779	139,5	28
1780	148	30
<i>I.13. Фреска у північно-східному куті віми</i>		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
142	128	22
215	158	75
216	120	54
1781	189	17
1782	178	21
1783	175	21
1784	176	7
1785	182	5
1786	170	18
1787	167	10
1788	144,5	7
1789	165	14
1790	162	12
1791	159	12
1792	155	16
1793	153	12
1794	151	6
1795	149	14
1796	146	14
1797	143	14
1798	140	12
1799	135	11
1800	140	24
1801	137	22
1802	135	22
1803	133	21
1804	131	28
1805	128	14
1806	149	24,5
1807	131	22
1808	151	26
1809	161	27
1810	188	25
1811	183	22
1812	128	20
1813	127	20
1814	136	16
1815	124	20
1816	122	16
1817	120	18
1818	117	20
1819	110	19
1820	116	37
1821	115	37
1822	114	37
1823	112	49
1824	121,5	24
1825	136	33
1826	129,5	56
1827	127	52
1828	130,5	3,5
1829	168	74
1830	130	37
1831	153	83
1832	154	59
1833	171	64
1834	162	67
1835	138	20
1836	159	75
1837	119	50
1838	122	48
1839	140	44
1840	138,5	44
1841	156	34
1842	164	37
1843	173	50
1844	190	76
1845	154	74
1846	150	74
1847	144	74
1848	139	75
1849	132	86

Додаток Координати розташування графіті центральної нави

1850	130	87
1851	127	78
1852	125	84,5
1853	114	71
1854	114	99
1854a	112	96
1855	125	100
1856	124	105
1857	115	107
1858	130	121
1859	130	125
1860	149	112
1861	150	102
1862	130	127
1863	138	128
1864	143	126
1865	153	127
1866	162	130
1867	167	129
1868	172	129
1869	182	122
1870	170	89
1871	166	90
1872	159	95
1873	155	108
1874	125,5	68,5
1875	117	84
I.14. Шиферна плита декоративного фриза над синтроном (панно № 1)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1876	129,5	59
1877	121	90
1878	153,5	77
1879	158	16,5
1880	137,5	31
1881	136,5	31
1882	106	22,5
1883	130	46,5
1884	138	46,5
I.15. Мармуровий карниз над декоративним фризом над синтроном		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю карниза (см)
2030	170	45

I.16. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 3)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1885	157	9
1886	160	36
1887	156	38,5
1887a	156	42
1888	152	26
1889	140	30
1890	154	54
1891	142	46
1892	137	49,5
1893	140	12
1893a	139	12
1894	122	16
1895	131	32
1896	122	47
1897	127	35
1898	109	14
1899	144	30
1900	107	35
1901	150	45
1901a	150,5	46
1902	65	29
1903	138	30
1903a	138	38
1904	123	23
1905	119	21
I.17. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 5)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1906	125	14
1907	124	11
1908	128	14
I.18. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 7)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1909	145	18
1910	137	13
1911	146	36
1912	129	22
1913	128	23
1914	149	15

I.19. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 9)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1915	100	12
1916	148	20
I.20. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 11)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1917	131	12
1918	144	14
1919	123	26
1920	118	8
1921	127	12
1922	148	8
1923	136	5
I.21. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 13)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1924	138	19
1925	125	4
1926	119	12
I.22. Мармурова спинка крісла митрополита		
№	Відстань від лави крісла (см)	Відстань від лівого краю північного шиферного підлокітника крісла (см)
1927	140	42
I.23. Північний шиферний підлокітник крісла митрополита		
№	Відстань від нижньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю шиферного підлокітника крісла (см)
1928	100	4
1929	85	84
I.24. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 18)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1930	149	15
1931	138	19

I.25. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 22)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1932	140	23
1933	138	34
1934	111	16
1935	120	27
1936		
I.26. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 24)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1937	158	20
1938	151	35
1939	77	21
1940	153	19
I.27. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 28)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1941	156	19
1942	149	19
1943	156	22
1944	145	19
1945	130	23
1946	114	5,5
1947	144	23
1948	116	17
I.28. Мармурова плита декоративного фриза над синтроном (панно № 30)		
№	Відстань від верхньої лави синтрона (см)	Відстань від лівого краю плити (см)
1949	152	18
1950	148	11
1951	148,5	14
1952	130	29
1953	133	29
1954	112	13
I.29. Мармурова плита престолу		
№	Відстань від західної сторони плити (см)	Відстань від північної сторони плити (см)
1955	37	230
1956	110,5	232
1957	9	116
1958	10	109
1959	9	91
1960	10	126

1961	13	39
I.30. Фреска з образом невідомої святої мучениці		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
49	147	37
54	154	29
63	159	35
63a	162	33
456	150	29
1962	158,5	60
1963	150	65
1964	148	65
1965	167	5
1966	160	12
1967	173	14
1968	157	14
1969	160	13
I.31. Фреска з образом св. пророка Авдія		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
4	156	27
189	124	67
1970	181	34
1971	175	33,5
1972	185	56
1973	163,5	38
1974	156	12
1975	124,5	63,5
1976	154,5	41
1977	127	69
1978	125,5	62,5
1979	116	70
1980	180,5	50,5
1981	109	70,5
1982	127	38
1983	133	47
I.32. Фреска з образом невідомого святого мученика		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
7	170	37
1984	177	50
1985	137,5	47
1986	141	47
1987	159	30
1988	152	41

I.33. Фреска з образом св. мч. Тимофія		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
1989	228	21
1990	218	60
1991	242	92
I.34. Фреска з образом св. Марфи		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
144	156	70
1992	152	61
1993	155,5	59
1994	158	54
1995	155	40
1996	155	39
1997	168	29
1998	179	39
1999	156	17
2000	152	12
2001	157	9
2002	147	38
2003	144	40
2004	145	45
2005	138	10
2006	133	9,5
2007	141	46
2008	132	11
2009	140,5	17,5
2010	144	49
2011	146	64
2012	145	65
2013	136	67
2014	132	70
2015	130	58
2016	132	54,5
2017	131	37
2018	124	56
2019	122	55
2020	119	57
2021	117	60
2022	99	39
2023	89	58
2024	80	65,5
2025	100	60
2026	99	27
2027	99	68
2028	99	62
2029	82	26

I.35. Фреска з образом невідомого святого мученика		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
2031	158,5	58
2032	177,5	56
2033	160	4
2034	163,5	8
2035	148	21
2036	135	41
2037	160	57
2038	143,5	26
2039	136,5	24
2040	133,5	44
2041	135	18
2042	120	17
2043	133	25
2044	106	49
2045	101,5	35
2046	91	50
2047	144,5	19
2048	96	20
2049	128	30
2050	105,5	33
2051	145	53
2052	143	16
2053	138	6
2054	105	18
2055	112,5	16
I.36. Фреска з образом невідомого святителя		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
114	186	36
145	148	26
227	141,5	32
2056	169	38
2057	155,5	11
2058	157	20,5
2059	152	16
2060	153	22
2061	153	70
2062	155	36
2063	155	60
2064	146	4

2065	145	28
2066	144	69
2067	80	24
2068	158	66,5
I.37. Фреска з зображенням орнаменту		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
119	158	47
231	159	30
2069	149	57
2070	149	37
2071	143	48
2072	143	67
2073	151	9
2074	147	12
2075	145,5	8
2076	141	23
I.38. Фреска з образом невідомої святої		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2077	170	4,5
2078	147	49
2079	144	89
2080	150	87
2081	157	75
2082	156	101,5
I.39. Фреска з образом невідомої святої		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2083	111	64
2084	103	48
2085	106	30
2086	153	59
I.40. Фреска з зображенням орнаменту		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
2087	152	47
2088	150	44
2089	147	47
2090	132	43
2091	158	4
2092	156	5
2093	154	5

Вказівник слів до графіті центральної нави

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однині, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відмінни в називному однині чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначалися відповідно до давньоруських та староукраїнських словників [Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів” не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записах обчислення кількості проведених поминальних служб, адже їх вірогідні повні форми наводяться в окремій таблиці у другому розділі.

А

а *цифр.*, 1 – № 114: **ѡѡа[є]**; № 2035: **ѡѡма**; № 1885: **ахма**
а *цифр.*, 1000 – № 1937: **ахкг**; № 1885: **ахма**; № 1940: **ахн**; № 1902: **ахне**; № 1889, № 1928: **ахни**
а *стал.* – № 4 (двічі), № 119, № 2069: **а**; № 52: **[а] ~ ѡ[алъ]**
Авраамъ *особ. ч.* – № 2030: **Аврам[тъ]**
авъгоустъ *ч.* – № 217: **авъгуста**; № 1986: **августа**; № 1937: **ав(гү)ста**
Авдани *особ. ч.* – № 1979: **а(гнос) Овд[ни]**
азъ *займ.* – № 195, № 1957: **ма**
Аксакъ *особ. ч.* – № 1946: **Аксакъ**
аминь *вигук, букв.* ‘нехай так буде’ – № 34: **аминь**; № 227, № 1995: **аминъ**
Анани *особ. ч.* – № 1670: **Ана[ни]а**
анаѡема *ж.* – № 1566: **онаѡема**
Антонни *особ. ч.* – № 1945: **А(нтонни)**
Грек(ови)ч(ь)
Андрен *особ. ч.* – № 4: **Анъдрѡа**; № 33: **Андрекви**
априль *ч.* – № 4, № 7: **априла**; № 216: **[а]прил[ни]а**

Б

везмъздъникъ *ч.* – № 1644: **анагири**
благъ *прикм.* – № 4: **къназъ** **благын**
благынъ *прикм.* – № 52: **в(ъ) сѡвотѡ**
въ [вля]жъновѡ
вогатъ *прикм.* – № 33: **вогатомоѡ**
Богъ *ч.* – № 1774: **Б(о)гъ**; № 2002: **Бо[гомъ]**; № 1527: **Б(ож)ѡ**
Богоронца *ж.* – № 1517: **[Б](огороди)це**
Божни *прикм.* – № 215: **рава Б(о)жниа**; № 52: **равъ Б(о)жин**; № 49: **равъ Б(ож)ни**; № 54: **равъ Б(ож)ни**; № 63а: **ра[в](ъ) Бо[ж](ни)**; № 236: **равъ Б(ож)ни**; № 1937: **ро(кү) Б(о)ж(о)го**
Борзатинъ *особ. ч.* – № 2090: **Борзатина**
Борисъ *особ. ч.* – № 1599: **Бо[р]и[соѡ]**
Браниславъ *особ. ч.* – № 1621: **Бранисл[авоѡ]**
Шавльоѡ
выти *недок.* – № 4: **а ве се[реде]**; № 1885: **быль**; № 63а, 1950: **был(ъ)**; № 1860: **[бы]л(ъ)**; № 1575: **блш[є]**

№ 4: **положена бы[с]тъ**; № 7: **поставлено быс(тъ)**; № 1523: **еси**
бѣда *ж.* – № 145: **отъ всакоа бѣды**
бжджштти *прикм.* – № 2007: **боѡд[оѡ]щемоѡ**

В

в *цифр.*, 2 – № 54: **ві**
Варвара *особ. ж.* – № 1552: **Варвара**; № 1542: **и а(гна) Вар[вара]**; № 1551: **{Вар} ва {ра}**
Васили *особ. ч.* – № 1916: **Василіа**
великъ *прикм.* – № 4: **великын четверг(ъ)**
владыка *ч.* – № 7: **вл(а)д(ы)ка**
Вонтининъ *особ. ч.* – № 189: **Вонтининоѡ**
вторити *недок.* – № 1937: **второ**
въ *прийм.* – № 4 (тричі), № 7, № 52 (двічі), № 54, № 215, № 1986: **въ**; № 1644: **въ о ако**; № 52, № 1539, № 1575: **в(ъ)**; № 236: **въ**
всь *займ.* – № 63: **всѡа Роѡси**
всьакъ *займ.* – № 145: **отъ всакоа бѣды**

Г

г *цифр.*, 3 – № 52: **ѡѡгг**; № 1937: **ахкг**
Георгин *особ. ч.* – № 2002: **Георгеви**
Господъ *ч.* – № 231: **Г(о)с(по)ди**; № 1531: **Го(споди)**; № 1916: **Г(оспо)ди**; № 2070: **[Г](оспо)ди**; № 1960: **Г(оспо)д[ни]**; № 1567: **[Г](оспо)д[ни]**; № 34, № 142, № 144, № 145, № 189, № 195, № 227, № 1525, № 1526, № 1529, № 1558, № 1561, № 1562, № 1570, № 1575, № 1593, № 1596, № 1598, № 1601, № 1619, № 1621, № 1626, № 1627, № 1628, № 1638, № 1640, № 1641, № 1648, № 1681, № 1921, № 1957, № 1965, № 1975, № 2002, № 2007, № 2008, № 2039, № 2047: **Г(оспод)ни**; № 1519, № 1600, № 2043: **Г(оспод)[ни]**; № 1521, № 1528, № 1565, № 1660, № 1857: **[Г](оспод)ни**; № 1841: **[Г(оспод)ни]**; № 1734: **Г(осподи)**
Грековичъ *особ. ч.* – № 1945: **А(нтонни)**
Грек(ови)ч(ь)
Григорин *особ. ч.* – № 34: **Григоревн**; № 1944: **Григорий**; № 2007: **Григорин[ю]**

№ 1600: Гр[и]г[ор]и[о]; № 2014: Гр[и]г[ор]и[а];
 № 1995: [Гр]и[г]о[р]ъ[ев][и]
 грѣхъ ч. – № 1644: грѣха; № 33: грѣхы
 грѣшьнѣ прикм. – № 2014: грѣшного;
 № 227: грешеномъ; № 1575: грѣшногоу;
 № 1617: грѣш[н]о[у];
 № 1995: [гр]ѣшногоу; № 145: грѣшногоу;
 № 1995: [гр]ѣшногоу[у]; № 195: грѣш[н]о[у];
 № 1621: грешь[н]о[у]; № 2002:
 грѣш[н]о[у]
 гръчинъ ч. – № 1734: о грекъ

Д
 д цифр., 4 – № 236, № 1937: д; № 4: і[д]
 Димитри[и] особ., ч. – № 4: Дмитръ
 дыакъ ч. – № 216: дыакъна
 добръ прикм. – № 33: [до]брыми
 Дороѣѣки особ., ч. – № 1685: До[ро]ѣѣки
 Дүвина особ., ч. – № 1902: Карп(ъ) Дүвина
 днь ч. – № 7, № 54, № 215, № 1539: д(ъ)нь;
 № 216: [д](ъ)нь; № 52: д(ъ)нѣ
 дѣло ч. – № 33: дѣлы

Є
 є цифр., 5 – № 215: є; № 216: [є]; № 1719: ке;
 № 1902: ахне
 єноуарь ч. – № 1817: а[н]варь
 Євниль особ., ч. – № 1734: Євниль(ъ)

С
 с цифр., 6000 – № 1684: сфк{с-ѣ};
 № 2035: сфма; № 2054: сф[а-м]{а-ѣ};
 № 114: сѣ[а]є; № 49: сѣкѣ; № 1983:
 [сє]ѣєне; № 52: сѣцг

З
 з цифр., 7 – № 52: [зї]
 Захарн особ., ч. – № 52: Захарн

И
 и цифр., 8 – № 1983: [сє]ѣєне; № 1889,
 № 1928: ахн
 и спол. – № 145: и избави; № 236: с(вм)т(о)го
 Павла і Оульны
 и займ. – № 1575: и влш[є]
 Ивановичь особ., ч. – № 1939: Роман(ъ)
 Ив[а]нович(ъ)
 избавити док. – № 145: избави; № 1734:
 збавѣ
 Иліи особ., ч. – № 1734: Иліи
 Иліа особ., ч. – № 2085: Иліа
 именьнo присл. – № 236: [и]менемь
 инокъ ч. – № 231: и[н]о[к]а
 Иоакимъ особ., ч. – № 236: Іоакимъ
 июнь ч. – № 54: іюна
 икреи ч. – № 236: крѣи
 икроднаконъ ч. – № 1685: ероднаконъ
 икромонахъ ч. – № 1907: є(ро)монах(ъ)

І
 і цифр., 10 – № 54: ві; № 4: і[д]; № 52: [зї];
 № 1986: іѣ
 Івановичь особ., ч. – № 1989: І[ван]ович(ъ)
 Іванъ особ., ч. – № 142: Иванъ Пере;
 № 1893: Иван(ъ) Мнх(анловичь); № 1938:

Иван(ъ) Понович(ъ); № 54: Иванъ;
 № 1885: Іо[а]нъ К.; № 1929: Іоа[н]ъ;
 № 1894: Иван(ъ)

К
 к цифр., 20 – № 1684: сфк{с-ѣ}; № 49: сѣкѣ;
 № 1937: ахк; № 1719: ке
 Карпъ особ., ч. – № 1934: Карпъ; № 1931:
 Карпъ Федорович(ъ) Свищн...;
 № 1902: Карп(ъ) Дүвина
 Кононъ особ., ч. – № 1943: Конон(ъ)
 Константинъ особ., ч. – № 1903а:
 Константи(нъ) Л; № 2003:
 Кост[а]нти[н]ъ; № 145, № 227:
 Костанътиноу
 коумчєл жс. – № 216: к[о]умчєл
 къназъ ч. – № 4: роуцъскын къназъ

Л
 Лазарь особ., ч. – № 195: Лазорю;
 № 2012: [Л]азо[р]ю
 Лескра особ., ч. – № 1734: Лескра
 лѣто с. – № 52: лѣт(о); № 49: лѣ(та); № 63:
 мно(гала) лѣт(а); № 144: монога л(ѣ)та
 Лүдина особ., жс. – № 1533: Л[ү]діа и (а)гна

М
 м цифр., 40 – № 2035: сфма; № 1885: ахма
 маи ч. – № 1719: м[ан]а; № 1928: маи[а]
 Маноуиль особ., ч. – № 119: Маненл[ъ]
 мартъ ч. – № 236: марта
 Марѣа особ., жс. – № 2011: о а(гна) Марѣа;
 № 215: Марѣ[а]
 Матфеи особ., ч. – № 2083: Матфе[ю]
 Мнкѣла особ., ч. – № 2092: Мнкѣла
 Мина особ., ч. – № 1674: Мина; № 1648:
 Міноу
 митрополитъ ч. – № 63: митрополит(у)
 Митрофанъ особ., ч. – № 231: Мн(т)рофана
 Ф(т)[є]пъковича
 Мнхаловичь особ., ч. – № 1893: Иван(ъ)
 Мнх(анловичь)
 Мнхалонъ особ., ч. – № 1935: Мнхалон(ъ)
 многогрѣшьнѣ прикм. – № 1685: многогрѣ[ш]
 ныи
 мрътвѣ прикм. – № 216: попи[н]и мрътво
 Ф[н]мовоу
 мъного присл. – № 1644: моного; № 144:
 монога л(ѣ)та; № 63: мно(гала) лѣт(а);
 № 2002: мъно[г]оу
 мѣслицъ ч. – № 1928: мѣс[л]ица; № 4, № 7,
 № 217: м(ѣ)с(а)ца; № 1937: м(еся)ца;
 № 54, № 215, № 1817, № 1986: м(ѣ)с(а)ца;
 № 52, № 216, № 236: м(ѣс)аца;
 № 1719: м(ѣс)а[л]; № 1572: м(ѣс)а[л]

Н
 н цифр., 50 – № 1940: ахн; № 1902: ахне;
 № 1889, № 1928: ахн
 на прийм. – № 52: на паматъ;
 № 236: на памат(ъ)
 Назаръ особ., ч. – № 2062: Шанмов(ъ)
 Назаръ
 Настасни особ., ч. – № 1995: Наст[а]с[н]ю

Науоменичѣвна особ., ж. – № 216:

[На]үменичѣв[н]а

Никола особ., ч. – № 1889: Микола Шибѣка

О

о прийм. – № 1644: въ о ако;

№ 1734: о грекъ

овѣдъ ч. – № 4: п[о] овѣ[дѣ]

октябрь ч. – № 215: ок[т]ам[б]р[а];

№ 1572: окъ[томъбра]

Олегъ особ., ч. – № 2088: Олегъ

онъ займ. – № 4: его; № 1734: нх[ъ]

отрокъ ч. – № 4: отрочькъ

отъ прийм. – № 4: отго; № 145: отъ

П

Павль особ., ч. – № 236: с(ва)т(о)го Павла і Оульбаны; № 1592: Павль;

№ 1621: Брачисл[авоу] Павльоу;

№ 2091: Павъ[лъ]; № 2091: [П]авъ[лъ]

памальт ж. – № 52: на памальт;

№ 236: на памал(тъ)

Папа особ., ч. – № 1734: Папа

Пеласни особ., ч. – № 1734: [Пе]ласни

Перл особ., ч. (скор. від Перенѣгъ) –

№ 142: Иванъ Пере

Петрило особ., ч. – № 1587: Петрилови

Петръ особ., ч. – № 1934: Петръ; № 49:

Петр[ъ]; № 2078: [Пет]рови

плакати с[а] недок. – № 2002: плацоуцемоу с[а]

по прийм. – № 4: п[о]

подьякъ ч. – № 49: подьякъ

Полнсь особ., ч. – № 1734: По[л]н[с]ь(тъ)

положити док. – № 4: положена бы[с]тъ

помагати недок. – № 34, № 142, № 145,

№ 195, № 227, № 1527, № 1561, № 1575,

№ 1598, № 1648, № 1660, № 1995,

№ 2002: помози; № 1536, № 1975,

№ 2039: [п]омози; № 1600: помоз[н];

№ 1580: по[м]ози; № 1621: помо[з]и;

№ 1559: [п]омо[з]и; № 1593: по[м]оз[н];

№ 1558, № 1565, № 1579, № 1617,

№ 1638, № 1857: помо[зи]; № 1519,

№ 1607, № 2003: пом[ози]; № 1627,

№ 1681, № 1841, № 2008, № 2047:

по[мози]; № 2078: [по]мози; № 2081: [по]

моз[н]; № 189: по[м]оз[н]; № 1589,

№ 2017: [пом]оз[н]; № 1634: [п]ом[ози];

№ 1517: [по]м[ози]; № 2012: [пом]ози;

№ 2007: п(о)мози;

№ 1570: пом(о)зи; № 1555: пом(ози);

№ 1562, № 1595: помоз[н]; № 1601:

пом{ози}; № 1640: п{омози}; № 144:

пъмози

помилувати док. – № 195: помилуи; № 231:

помил[ү](и); № 1937 (двічі): помилуи

поминати недок. – № 1960: паме[ни];

№ 1959: помани; № 1921: помени;

№ 1916: помани; № 1957: помни

Понович особ., ч. – № 1938: Иван(ъ)

Понович(ъ)

попъ ч. – № 1943: поп(тъ)

попинъ ч. – № 216: попи[н]

Порфирни особ., ч. – № 236: Пе[р]фюрни

поставити док. – № 7: поставлено быс(тъ)

привести док. – № 2002: приведеном[оу]

прити док. – № 1974: прит[е]тъ

прѣсватъ прикм. – № 63: пре(сва)щеному митрополит[ү]

прѣставити с[а] док. – № 215: преставис[а];

№ 49: престави(с[а]); № 216: приставис[а];

№ 52: пристави[с]а; № 236: п[р]иставис[а];

№ 217: пристави{с[а]}; № 54: прѣста(ви)с[а]

пъсати недок. – № 119: писаль; № 2069: п(иса)

л[ъ]; № 4: џ(а)лъ; № 1568: џ(а)л(ъ); № 52:

[а] ~ џ[алъ]

Р

раба ч. – № 215: раба

рабъ ч. – № 231, № 1921, № 1959: раба;

№ 236: рабъ; № 49, № 52, № 54: рабъ;

№ 63а: ра[в]ь(тъ); № 145, № 189, № 227,

№ 1575, № 1621, № 1648, № 1995,

№ 2002, № 2007: равоу; № 1570,

№ 1598, № 1975: рав[оу]; № 1599: [р]авоу;

№ 1536, № 2078: ра[воу]; № 1600:

р[а]в[оу]; № 1565: р[авоу]; № 1519,

№ 1660: [ра]воу; № 144, № 195: раву;

№ 1837, № 2771: [ра]ву; № 1590,

№ 2017: р[аву]; № 1857: [р]а[ву]; № 34,

№ 142: рав8; № 33, № 1561: равоу

рака ж. – № 4: рака

рокъ ч. – № 1885, № 1887а, № 1901а,

№ 1928, № 1937: року

Романъ особ., ч. – № 1581: Романа;

№ 1939: Роман(ъ) Ив[а]нович(ъ)

Рүжинский особ., ч. – № 1884: Федор(ъ)

Рүжинск[и](и)

Роуць особ., ж. – № 63: всед Роуци

роуцьскъ прикм. – № 4: роуцьскын къназъ

С

Самоуиль особ., ч. – № 1578: Само[ү]иля;

№ 1934: Самуилъ

свои займ. – № 189, № 1975: свое[моу];

№ 231, № 1921: своего; № 1960: сво[его];

№ 145, № 227, № 1648, № 2002, № 2007:

своемоу; № 1599: своем[оу]; № 2081:

своемо[ү]; № 1561, № 1621: сво[е]моу;

№ 1995: [с]воемо[ү]; № 1565: свое[моу];

№ 1536, № 1626, № 2000: сво[е]моу;

№ 1538, № 1564, № 1589,

№ 1591: [свое]моу; № 1570: [с]вое[моу];

№ 1518: [сво]е[моу]; № 1600: [сво]е[моу];

№ 1588: с[во]е[моу]; № 1517,

№ 1587: [свое]моу; № 1660: (с)вое[моу];

№ 195: своему; № 1857: сво[ему];

№ 144: св[о]е[моу]; № 1590: с[во]е[моу];

№ 2012: св[о]е[моу]; № 1837: [свое]моу;

№ 142: своем8; № 1519, № 1575: свокмоу;

№ 33, № 34: свокм8

сватъ прикм. – № 1533: Д[в]а и (а)гна;

№ 1542: и а(гна) Вар[вара]; № 1979:

а(гнос) Овд[ин]; № 2011: о а(гна) Мар.ѡа;

№ 195: Св[а]т[а] Ѣѡна;

№ 236: Св[а]тоѢѡфѡ; № 2002: {къ}

Св[а]тъ Ѣѡне; № 236: с(ва)т(о)го Павла

і Оульбаны; № 52: с(ва)т(о)го

Ѣѡдо[р]а Тирена; № 1644: с(ва)т(и);

№ 1580: с(ва)т(и)

се займ. – № 119: се; № 2069: с[ε]; № 1566:

семж

Сергін особ., ч. – № 1921: **Сергіа**

Семень особ., ч. – № 1961: **Семе[нъ]**

Симовъ особ., ч. – № 216: **С[н]мовоу**

Софіа особ., ж., в знач. 'Премудрість Божя',
вжив. по відношенню до храму – № 2002:

{къ} **Свѣтъ** **Соѣне**; № 195: **Свѣ[т]а**

Соѣна; № 236: **Свѣтоѣ** **Софѣѣ**; № 1575:

Со[ѣ]не

спасати *недок.* – № 2014: сп(а)си;

№ 1578: сп[аси]

срѣда ч. – № 4: се[реде]

Стефанъ особ., ч. – № 2032: **Стефанъ**;

№ 1970: **Стефан(ъ)**; № 2093:

Ст(ε)ф(а)нъ

Степанъ особ., ч. – № 2083: **Степан[оу]**

Степъковичъ особ., ч. – № 231: **Мн(т)роѣана**

С(т)[ε]пъкович

сжвота ж. – № 52: сѣвоту

Симеонъ особ., ч. – № 1575: **Симеоноу**;

№ 1906: **[С]имо[н](ъ)**

Т

Тимоѣн особ., ч. – № 63а: **Тимоѣ(ε)[н]**

Тиرونъ особ., ч. – № 52: с(вѣ)тогъ

Ѡеод[р]а **Тирена**

тоу *частка* – № 1885: **былъ** **тѣтъ**; № 1950:

был(ъ) **тѣт(ъ)**; № 63а: **тѣ(тъ)** **был(ъ)**;

№ 1860: **[бы]л(ъ)** **тѣ(тъ)**

У

увогъ *прикм.* – № 1575: **увогомю**; № 195:

увогомю; № 1621: **[уѣ]вогюмю**

Улана особ., ж. – № 236: с(вѣ)т(о)го **Павла**

і **Ульны**

уѣрѣти *док.* – № 4: **[оу]мѣрѣѣ**

Ф

ф *цифр.*, 500 – № 1684: **сфк{с-Ѡ}**; № 2035:

сфма; № 2054: **сф[л-м]{а-Ѡ}**

Февраръ ч. – № 52: **Ѡеврарѣ**

Федоровичъ особ., ч. – № 1931: **Карпъ**

Федорович(ъ) **Свици...**

Феогностъ особ., ч. – № 63: **Феогностѣ**

Х

х *цифр.*, 600 – № 1937: **ахкг**; № 1885: **ахма**;

№ 1940: **ахн**; № 1902: **ахне**; № 1889,

№ 1928: **ахни**

Хазаръ особ., ч. – № 2072: **Хазар[ъ]**

Ш

Шанмовъ особ., ч. – № 2062: **Шанмов(ъ)**

Назаръ

Шнеѣка особ., ч. – № 1889: **Микола** **Шнеѣка**

Ц

ц *цифр.*, 90 – № 90: **сѣцг**

У

четвръгъ ч. – № 4: **четверг(ъ)**

Іа

іако *прійм.* – № 1644: **въ о** **іако**

іакша особ., ч. – № 1168: **іакше**

Ѡ

Ѡ *цифр.*, 9 – № 7: **Ѡ**; № 1986: **іѠ**; № 49: **сѣѠѠ**

Ѡеодоръ особ., ч. – № 52: с(вѣ)тогъ

Ѡеод[р]а **Тирена**; № 1731: **[Ѡ]еод[р]ъ**;

№ 2083: **[Ѡ]еод[д]оро[у]**; № 1884: **Федор(ъ)**

Рѣжинск[н](н)

Ѡ

Ѡ *цифр.*, 700 – № 114: **сѣѠ[ε]**; № 49: **сѣѠѠ**;

№ 1983: **[сε]ѣѣне**; № 52: **сѣѠг**

Ѡ

Ѡ *цифр.*, 60 – № 1983: **[сε]ѣѣне**

***

Α

ἀγιος 'святий' – № 1602: **ο** **αγ** {ιος}

ἀναστάς 'воскреслий' – № 2073: **ανα[σταντι]**

ἀρρώστημα 'хвороба' – № 2064: **αρ[ω]σ[τηματα]**

ἄσμα 'пісня' – № 2073: **ασματ[α]**

Β

βοηθέω 'помагати' – № 2045: **βοεθι**;

№ 2044: **βοηθ[η]**; № 1520, № 1968, № 2025:

βοη[θη]; № 1582: **[βοηθη]**

Γ

Γεώργιος особ., ч. 'Георгій' – № 2245: **Γεοργη**

Ε

εἶδος 'подоба' – № 1532: **[εἶ]δος**

Εὐγένιος особ., ч. 'Євгеній' – № 1520:

Ευ {γενιος}

Θ

Θεός 'Бог' – № 2073: **Θε(ω)**

Κ

κτησόμενος 'такий, що здобув', дієпр. від

κτάομαι – № 2064: **κτισόμενος**

Κύριος 'Господь' – № 1534, № 1582, № 1675, №

2025, № 2044, № 2045: **Κ(υρι)ε**; № 1520, №

2046: **[Κ](υρι)ε**

Π

πηρὸς 'каліка' – № 2064: **ο** **πηρ[ος]**

προφήτης 'пророк' – № 1652: **προφητη(ς)**; №

1653: **προφητ[η](ς)**

Σ

σωματικός 'тілесний, плотський' – № 2064:

σομ[α]τη[κα]

σός 'мій' – № 2045: **τον σου** **Γεοργη**

Τ

ταλαιπώρεω 'страждати' – № 2064: **ταλ(αι)**

πω[ρει]

***

Α

Adrian особ., ч. 'Adrian' – № 1949: **Adrian**

Marciniowski

Alexander особ., ч. 'Олександр' – № 1876:

- Alexander Kope[c]; № 1906: Alexander Jelowicky; № 1919: Alexander Mostosz; № 1991: Prokopus Alexander Skarzewsk[y]; № 1831: Ale[x]and[er]; № 1668: [Alex]ander ...miski
- Andrzej *особ.*, ч. 'Андрій' – № 1877: Andr[zej] Bar[s]ky; № 1894: Andrzej Bzolczek Lewicki; № 1920: Andr(zej)
- Anna *особ.*, ж. 'Анна' – № 1761: Ana z Kyjshek annus 'pik' – № 1900, № 1919, № 1922, № 1930, № 1941: anno; № 1949: an(no); № 1886: an(no) Do(mini); № 1890, № 1906, № 1910: a(nno); № 1842: a[nno] D[omini]
- Anton *особ.*, ч. 'Антон' – № 1913: Anton Pilka aus 'з' – № 1887: aus Steyer
- B**
- Baka *особ.*, ч. 'Бака' – № 1912: Samuel Baka Barsky *особ.*, ч. 'Барський' – № 1877: Andr[zej] Bar[s]ky
- Bazyli *особ.*, ч. 'Василь' – № 1844: Basyli Boguslawsky *особ.*, ч. 'Богуславський' – № 1900: Boguslawsky
- Broniowsky *особ.*, ч. 'Броньовський' – № 1932: Martin Broniowski
- Buczacky *особ.*, ч. 'Бучацький' – № 1948: Io[a]nis Buc[za]jky
- być 'бути' – № 1915, № 1924: bil tu; № 1886, № 1899, № 1904: byl tu
- Bzolczek *особ.*, ч. 'Бзольчек' – № 1894: Andrzej Bzolczek Lewicki
- Bzowsky *особ.*, ч. 'Бзовський' – № 1843: Sta[n]islaw [B]zow[s]ky
- D**
- dać 'дати' – № 1949: racz dac
- dies 'день' – № 1949: di(e)
- dla 'для' – № 1949: dla swoiey milosci
- Dominus 'Бог' – № 1886: an(no) Do(mini); № 1949: {anno} D(o)m(ini); № 1842: A[nno] D[omini]
- F**
- Fedyr *особ.*, ч. 'Федір' – № 1926: Joann Fedyr
- E**
- elekcja 'елекція' – № 1949: przed elekciey
- G**
- grzech 'гріх' – № 1949: grzechu
- H**
- Hricaj *особ.*, ч. 'Грицай' – № 1954: Hricaj Sowohula
- I**
- i 'ма' – № 1949: i wyrwi z grzechu; № 1899: Kristow Szymo[n] Okolszki y Sztanislaw Ian *особ.*, ч. 'Ян' – № 1671, № 1888, № 1927: Ian; № 1904: Ia[n]; № 1918: Ian Zlotopolsky; № 1914: Jan; № 456: Jan Jeziorkowsky; № 2056: Jan Kesz[y]zky; № 1890: Jan Lozynacky; № 1908: Jan z Lys ianuarus 'січень' – № 1918: january
- Ioannes *особ.*, ч. 'Іоанн' – № 1948: Io[a]nis Buc[za]jky; № 1926: Joann Fedyr
- J**
- Jasynuwsky *особ.*, ч. 'Ясинувський' – № 1947: Paulus Jasynuws[ki]
- jeromonah 'ієромонах' – № 1973: jeromonah Jelowicky *особ.*, ч. 'Єловицький' – № 1906: Alexander Jelowicky
- Jeziorkowsky *особ.*, ч. 'Єзьорковський' – № 456: Jan Jeziorkowsky
- Jesekiel *особ.*, ч. 'Єзекиїл' – № 1973: jeromonah Jes(ekiel)
- jahr 'рік' – 1887: ja(h)r
- K**
- Keszzycky *особ.*, ч. 'Кешизький' – № 2056: Jan Kesz[y]zky
- Kiszka *особ.*, ч. 'Кішка' – № 1761: Ana z Kyjshek
- Komonnycky *особ.*, ч. 'Коммоніцький' – № 1910: Wasyl Komonnycki
- Kopец *особ.*, ч. 'Копець' – № 1876: Alexander Kope[c]
- Kresky *особ.*, ч. 'Креський' – № 1663: Kresky
- Kristof *особ.*, ч. 'Христофор' – № 1899: Kristow Szymo[n] Okolszki; № 1915: Kristof Zamoisky
- krol 'король' – № 1949: krola
- L**
- Lewicky *особ.*, ч. 'Левицький' – № 1894: Andrzej Bzolczek Lewicki
- Lewikowsky *особ.*, ч. 'Левіковський' – № 1687: Stefan Lew[i]kowsky
- Lozynacky *особ.*, ч. 'Лозинаський', можливо Łoziński – № 1890: Jan Lozynacky
- Lysy *особ.* геогр., ч. 'Лиси' – № 1908: Jan z Lys
- M**
- maj 'травень' – № 1954: maj 31; № 1949: di(e) 29 may
- Marcin *особ.*, ч. 'Марцін' – № 1842: Marci[n] Wo[lyn]ski; № 1932: Martin Broniowski
- Mariana *особ.*, ж. 'Маріана' – № 1909: Maryany Zawiszi
- Marszewky *особ.*, ч. 'Маршевський' – № 1895: Mikolay Marszewky
- Marciniowsky *особ.*, ч. 'Марціновський' – № 1949: Adrian Marciniowski
- Maximilian *особ.*, ч. 'Максиміліан' – № 1887: Maximilian Naringer
- Mikolay *особ.*, ч. 'Микола' – № 1930: Mikolaj; № 1895: Mikolay Marszewky; № 1917: Mikolay Weresczinsky; № 1886: Mikolay Wessel; № 1958: Mikolay Wołk
- Mostosz *особ.*, ч. 'Мостощ' – № 1919: Alexander Mostosz
- mość 'милість' – № 1949: dla swoiey milosci
- N**
- Nadolsky *особ.*, ч. 'Надольський' – № 1924: Woycech Nadolsky
- Naringer *особ.*, ч. 'Нарінгер' – № 1887: Maximilian Naringer

O

Okolsky *особ.*, ч. 'Окольський' – № 1899:
Kristow Szymo[n] Okolszki

P

Paulus *особ.*, ч. 'Павло' – № 1947: Paulus
Jasynu[w[s]ky
pani 'pani' – № 1761: p(ani)
Pilka *особ.*, ч. 'Пілка' – № 1913: Anton Pilka
Pobożność 'побожність' – № 1949: pobożności
przed 'przed' – № 1949: przed elekciey
Prokopus *особ.*, ч. 'Прокопій' – № 1991:
Prokopus Alexander Skarzewsk[y]

R

Radomita *особ.*, ч. 'Радоми́та' – № 1942: Simon
Radomita
reka 'ruka' – № 1949: reka swą
rok 'rik' – № 1761, № 1899, № 1936: roku;
№ 1909: rok(u); № 1915: ro{ku}

S

Samuel *особ.*, ч. 'Самуїл' – № 1912: Samuel
Baka
Simon *особ.*, ч. 'Симон' – № 1933: Simo[n];
№ 1942: Simon Radomita; № 1899: Kristow
Szymo[n] Okolszki
Skarzewsky *особ.*, ч. 'Скаржевський' –
№ 1991: Prokopus Alexander Skarzewsk[y]
slawic 'славити' – № 1949: slawic
Sowohula *особ.*, ч. 'Совогула' – № 1954: Hricaj
Sowohula
Stephan *особ.*, ч. 'Стефан' – № 1687: Stefan
Lew[i]kowsky
Stanislaw *особ.*, ч. 'Станіслав' – № 1831:
Stan[i]slaw; № 1843: Sta[n]islaw [B]zow[s]
ky; № 1899: Sztanislaw
Steyer *особ.* *геогр.*, ч. 'Стеер' – № 1887: Steyer
swoj 'свій' – № 1949: dla swoiey miłosci;
№ 1949: reka swą

T

tu 'mym' – № 1886, № 1899, № 1904: byl tu;
№ 1915; № 1924: bil tu

W

w 'y' – № 1949: we wszey pobożności
Wasyly *особ.*, ч. 'Василь' – № 1910: Wasyly
Komonnycki
Weresczinsky *особ.*, ч. 'Верецинський' –
№ 1917: Mikołay Weresczinsky
Wessel *особ.*, ч. 'Вессель' – № 1886: Mikołay
Wessel
wiek 'wik' – № 1949: wiek
Wołk *особ.*, ч. 'Волк' – № 1958: Mikołay Wołk
Wolynsky *особ.*, ч. 'Волінський' – № 1687:
Marc[i]n Wo[ly]n[ys]ki
Woycech *особ.*, ч. 'Войцех' – № 1924: Woycech
Nadolsky
wszystek 'весь' – № 1949: we wszey pobożności
wirwać 'wirвати' – № 1949: wyrwi

Z

z 'z' – № 1761: Ana z Kyjshek; № 1908: Jan z
Lys; № 1949: wyrwi z grzechu
Zawisza *особ.*, ж. 'Завіша' – № 1909: Maryany
Zawiszi
Zamoisky *особ.*, ч. 'Замойський' – № 1915:
Kristof Zamoisky
Zlatopolsky *особ.*, ч. 'Златопольський' –
№ 1918: Ian Zlotopolsky
zmiłować się 'змилюватись' –
№ 1949: smiluy się

***

1 – № 1954: **31**; № 1918: **1601**; № 1954: **1621**
2 – № 1928: **2**
3 – № 1918: **13**; № 1909: **1623**
4 – № 1887: **1584**; № 1901: **1594**
5 – № 1886: **1585**; № 456: **1615**; № 1906: **1625**
6 – № 1934: **1626**
7 – № 1949: **1587**
8 – № 1953: **1598**
9 – № 1949: **29**; № 1899, № 1942: **1589**;
№ 1761: **[1]59[9]**
10 – № 1918: **13**; № 456: **1615**; № 1936: **161...**
20 – № 1949: **29**; № 1910: **1620**; № 1954: **1621**;
№ 1909: **1623**; № 1906: **1625**;
№ 1934: **1626**
30 – № 1954: **31**; № 1919: **1630**
80 – № 1887: **1584**; № 1886: **1585**; № 1949:
1587; № 1899, № 1942: **1589**
90 – № 1932: **1590**; № 1901: **1594**; № 1953:
1598; № 1761: **[1]59[9]**
500 – № 1887: **1584**; № 1886: **1585**; № 1949:
1587; № 1899, № 1942: **1589**; № 1932:
1590; № 1901: **1594**; № 1953: **1598**;
№ 1761: **[1]59[9]**
600 – № 1918: **1601**; № 456: **1615**; № 1936:
161...; № 1910: **1620**; № 1954: **1621**;
№ 1909: **1623**; № 1906: **1625**; № 1934:
1626; № 1919: **1630**
1000 – № 1887: **1584**; № 1886: **1585**;
№ 1949: **1587**; № 1899, № 1942: **1589**;
№ 1932: **1590**; № 1901: **1594**; № 1953:
1598; № 1761: **[1]59[9]**; № 1918: **1601**;
№ 456: **1615**; № 1936: **161...**; № 1910: **1620**;
№ 1954: **1621**; № 1909: **1623**;
№ 1906: **1625**; № 1934: **1626**; № 1919:
1630; № 1843, № 1941: **1...**

AFTERWORD

In the third part of the The Collection of Graffiti of St. Sophia of Kyiv 606 inscriptions and drawings, preserved in the nave of the church are published. The majority of them are introduced into scientific use for the first time, as in the books by S. Vysotsky only 22 graffiti from this architectural part of the church have been published.

Among the epigraphic monuments of the nave two early dated graffiti have been discovered, in which the years 1018/1021 and 1033 are specified. Both of them fall under the group of the famous for today 9 directly dated texts of the second-fourth decades of the 11th century, which clearly indicate that annalistic years 1017 and 1037, as one of the dates of St. Sophia foundation, cannot be accepted, as by the end of the second decade, according to graffiti, the cathedral had been decorated with paintings. In other words, the latest studies of the epigraphic monuments of St. Sophia of Kyiv confirm N. Nikitenko's concept, according to which the cathedral was erected during 1011-1018 and its founder was Volodymyr Sviatoslavych rather than his son Yaroslav, who only completed his father's deeds. However, owing to the integrated study of the iconography of frescoes and composition of the fresco plaster and graffiti, in particular cases, we are able to single out those compositions, which have been completed namely under the reign of Yaroslav Volodymyrovych. In particular, it has been established that two frescoes with portrayals of deaconesses in the bema of the high altar of St. Sophia Cathedral, on one of which the record 1018/102 was made, were executed just at the second stage of the erection of the church, i.e. in 1017-1018, when Yaroslav Volodymyrovych was already the building owner.

The discovery in the nave of a prayer inscription by Briacheslav-Paul, the son of Sviatopolk-Michael Iziaslavych the Grand Prince of Kyiv and a detailed textological study of this graffiti enabled to clarify the chronology of a number of annalistic information. In particular, owing to the indication by the prince of his Christian name (Paul), it was possible to establish the most probable date of his birth, which can be referred to January 15, 1105. In its turn, the determination of Briachyslav's date of birth enabled to clarify the time of Minsk campaign of the troops of voivode (military governor) Putyata, the son of Volodymyr Monomakh Yaropolk, Siversk Prince Oleh Sviatoslavych and Polotsk Prince David Vseslavych against Minsk Prince Hlib Vseslavych, which took place at the end of December 1104 – the first half of January 1105.

We repeatedly underlined the importance of data of graffiti for the study of murals of St. Sophia Cathedral, in particular, for the determination of images of saints, as the majority of them has not preserved captions. Actually, owing to the discovery of the new epigraphic sources within the nave, the new frescoes consisting of one figure have been defined. In particular, a complex analysis of information of graffiti and iconography of images enabled to define that among the images of saintly wives the Holy Righteous Lydia of Philippi, the Holy Great Martyrs Barbara and Juliana, Sts. Martha, Mary and Thecla can be found in the nave. Among the male figures, due to the information of graffiti, one of the frescoes was defined as the image of the Holy Prophet Obadiah, the determination of images of three St. Judaic youths Ananias, Azariah and Mishael has been also confirmed.

The identification of the image of the Great Martyr Barbara and observation over the peculiarities of its iconographic decoration in the fresco of St. Sophia of Kyiv set a task to conduct additional study of the history of holy relics of saint and the circumstances of their appearance in Kyiv. It has been clarified that part of relics of the saint was probably brought by the wife of Volodymyr Sviatoslavych Princess

Anna at the end of the 10th century and put into the wall of a cross-shaped column during the erection of the church.

Rather interesting results were obtained owing to the discovery and the study of a complex of inscriptions of Early Modern Times in the central apse on marble slabs of a decorative frieze above the synthronon. The chronological frames of its existence cover a period from the last quarter of the 16th to the third quarter of the 17th century. Among the authors of inscriptions, there are rather outstanding persons. In particular, Anthony Grekovich Vicar of the Uniate Metropolitan in Kyiv (died in 1618), Marcin Broniewski (1568 – 1624) a religious polemic, Szymon Okolski (1580 – 1653), a provincial of the Dominican Order, a famous theologian, historian and armorist. The information about the identified authors of these graffiti enable to state that the inscriptions were executed not only by the representatives of clergy (Orthodox, Uniate or Catholic) that could be explained by the presence of inscriptions in the chancel, but also nobility, local officials, members of guards of Kyiv castle etc. A typical is the fact that among the identified persons, there are not only Orthodox believers but also the Catholics and the Protestants. The difference in handwritings and location of the inscriptions clearly points out that graffiti were executed not by order but personally that provided free access of the secular persons to the high altar of the cathedral. However, in order to execute the inscription, one had to stay on the top step of the synthronon (then the inscriptions are concentrated in the upper parts of the slabs) or on the bottom step, having leant forward and prop oneself against the top one (then the inscriptions are concentrated in the bottom part of the slabs); the latter variant allows also to execute inscriptions sitting on the top step of the synthronon. So, in any case, to execute graffiti, one had to ascend the synthronon, meant for sitting of the priests during the divine service. We can draw a conclusion that in the time mentioned above (the last quarter of the 16th – the third quarter of the 17th c.), St. Sophia Cathedral was neglected. As a result, it was open to visitors who could enter the altar parts of the church and ascend the synthronon without obstacles. However, it is possible that the complex of graffiti of the high altar appeared and developed with the clergy's consent of St. Sophia of Kyiv, as indicated not only by the inscriptions of the representatives of clergy, but also the attempts to put in order Latin graffiti, when above the indications of years Jahr 1584 and Anno 1594, Cyrillic **рокѣ** (year) was written. Therefore, it is possible to suppose that execution of inscriptions in the high altar was allowed and even supported by the clergy of St. Sophia who, probably, owing to this got facilities for the enrichment of the treasury of St. Sophia of Kyiv.

Apart from rather interesting feature of the history of St. Sophia of Kyiv in Early Modern Times, a complex epigraphic, historical and archaeological study of this part of the church enabled to refute a hypothesis by E. Arkhipova concerning the complete reconstruction of a decorative frieze and the synthronon with Episcopal seat in the 12th – 13th, 17th – 18th and 19th centuries and to establish the authenticity of the original décor of the high altar of St. Sophia of Kyiv, which has been preserved till nowadays, with some renovations, from the second decade of the 11th century.

Thus, the latest epigraphic studies of St. Sophia of Kyiv enable to introduce into scientific use a considerable complex of authentic historical sources of the 11th – beginning of the 18th c., the information of which substantially completes the data of written sources and enables to bring a number of issues to a close, connected with the architecture of St. Sophia Cathedral and iconography of its monumental painting and clarify some information of written sources concerning some facts of the history of the Middle Ages and Early Modern Times.

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Графіті центральної нави	8
Таблиці ілюстрацій	132
Розділ II. Коментарі та дослідження графіті центральної нави	335
Післямова	373
Бібліографія	375
Додаток Координати розташування графіті центральної нави	383
Вказівник слів до графіті центральної нави	391
Afterword	397

Наукове видання

Корнієнко Вячеслав Васильович

**КОРПУС ГРАФІТИ
СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**

(XI – початок XVIII ст.).

**Частина III:
Центральна нава**

Технічне та літературне редагування – *Р.М. Іванова, Н.В. Корнієнко*
Верстка, макет – *В.Г. Гурович*

ТОВ “Видавництво “Горобець”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК № 2852 від 16.05.2007 р.
03170, м. Київ, вул. Сергія Єсеніна, 24
Тел./факс: (044) 585 1895
www.gorobets.in.ua

Підписано до друку 25.05.2011. Формат 70×108/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 25,25
Наклад 300 прим. Зам. № 10360

Друкарня ДП “Державна картографічна фабрика”
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19